

Sveučilište u Zagrebu
FILOZOFSKI FAKULTET
Ivana Lučića 3

Martin Previšić

**POVIJEST INFORMBIROOVSKOG LOGORA
NA GOLOM OTOKU 1949. – 1956.**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2014.

University of Zagreb
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Ivana Lučića 3

Martin Previšić

**HISTORY OF THE GOLI OTOK
COMINFORMIST PRISON CAMP 1949. – 1956.**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2014.

Sveučilište u Zagrebu
FILOZOFSKI FAKULTET
Ivana Lučića 3

Martin Previšić

**POVIJEST INFORMBIROOVSKOG LOGORA
NA GOLOM OTOKU 1949. – 1956.**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof. dr. sc. Ivo Banac

Zagreb, 2014.

University of Zagreb
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Ivana Lučića 3

Martin Previšić

**HISTORY OF THE GOLI OTOK
COMINFORMIST PRISON CAMP 1949. – 1956.**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Prof. dr. sc. Ivo Banac

Zagreb, 2014.

O MENTORU

Ivo Banac je redoviti profesor povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i profesor emeritus na Sveučilištu Yale (na katedri vezanu uz posebnu zakladu koja nosi ime Bradford Durfee). Od 1994. do 1999. bio je profesor povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, gdje je upravljao Institutom za jugoistočnu Europu. Diplomirao je na Sveučilištu Fordham, a magistrirao i doktorirao na Sveučilištu Stanford. Autor je i urednik više knjiga, članaka i komentara, među kojima se ističu monografije: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji; Porijeklo, povijest, politika (nagrađena 1984. nagradom „Wayne S. Vucinich“ Američkog udruženja za promicanje slavenskih studija); Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjep u jugoslavenskom komunističkom pokretu (nagrađena 1988. nagradom „Josip Juraj Strossmayer“ zagrebačkog sajma knjiga Interliber). Dopisni je član HAZU. Bio je supredsjednik Instituta otvoreno društvo – Hrvatska; generalni direktor Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku; predsjednik Liberalne stranke; ministar za zaštitu okoliša i prostornog uređenja u Vladi RH; zastupnik u Hrvatskom saboru; predsjednik Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava te urednik časopisa East European Politics and Societies.

*Za svaku pruženu pomoć kod pisanja ovoga doktorata nadasve zahvaljujem mojem mentoru, **prof. dr. sc. Ivi Bancu**, koji mi je u svim etapama rada na disertaciji: od izbora teme, preko razrade problema izučavanja, postavljanja metodologije istraživanja sve do zaključnih znanstvenih sinteza, pružao važne savjete, a pritom mi uvijek ostavljao neograničenu samostalnost, slobodu i osobnu odgovornost.*

Martin Previšić

SAŽETAK

Rad tematizira više aspekata djelovanja logora na Golom otoku u razdoblju 1949.-1956. godine. Prije svega, naglasak je na njegovoj funkciji procesa političkog preodgajanja pristalica Rezolucije Inforbira. Analiziran je ovaj složen proces pun nasilja i prisilnog denunciranja ostalih kažnjenika, po čemu je logor, uz ostalo, postao vrlo zloglasan. Naglašava se čvrst međuodnos između političkog preodgoja i ostalih aspekata funkcioniranja logora poput, na primjer, rada. Naime, rad je na Golom otoku bio sasvim u funkciji političke preobrazbe ibeovaca, gdje su logoraši nesprenni na punu suradnju s Udbom dobivali teže poslove („tucanje“ i prenošenje kamena), dok su oni koji su bili spremni na prihvaćanje Udbinih naloga, radili lakše poslove i dnevne zadatke. Disertaciji je, jednako tako, cilj ukazati na činjenicu da je golotočki rad bio itekako lukrativan, jer je Udba preko službenog poduzeća „Velebit“ u vrijeme ekonomske blokade Jugoslavije trgovala proizvodima s Golom otoka, gdje je bio smješten čitav industrijski pogon. Znači, u radu se prikazuju glavni aspekti logora, ali i čitav niz drugih funkcionalnih pitanja poput vrsta i načina kažnjavanja/suđenja ibeovaca, njihova transporta na Goli otok, dočeka („Špalira“), prehrane, svakodnevnice, razonode (kazališta) i tome slično. Na početku je poseban naglasak na procesu istrage koji razotkriva ne samo metode kojima su hapšeni i isljeđivani ibeovci, već i određenje samog pojma ibeovac. Cijelo je poglavlje važno i zbog shvaćanja kriterija za hapšenje Staljinovih pristalica, ali i raznih osobnih drama i lomova u glavama jugoslavenskih komunista. Prikazana je također čitava organizacija sustava internacije ibeovaca na otok, kao i neke procjene broja logoraša na njemu. Obrađeni su različiti aspekti fizičkog izgleda logora na Golom otoku, upravne organizacije (tzv. „logoraška samouprava“), ali i utjecaj iskustva nacističkih i sovjetskih logora na funkcioniranje Gologa otoka. Zasebno se razmatraju problemi bolesti i smrti u logoru, razne pojave epidemija, rad golotočke zdravstvene službe te pokapanja preminulih logoraša. Posebno mjesto daje se prikazu „logora unutar logora“, tzv. „Petrovoj rupi“, gdje su u najtežim uvjetima bili internirani bivši visoki vojni i partijski funkcioneri koji su se izjasnili za Rezoluciju Informbira. Zadnje poglavlje razmatra uvjete puštanja ibeovaca na slobodu kao i njihov tretman o d strane okoline te od strane vlasti. Rad završava zaključnom sintezom i razmatranjima u vidu analize odnosa diplomatskih zatezanja i popuštanja u odnosima između ovih dviju zemalja, te tih odnosa i broja uhapšenih ibeovaca kao metoda primjenjivanima na Golom otoku u slamanju ibeovaca.

Ključne riječi: Goli otok, Jugoslavija, Komunistička partija Jugoslavije, komunizam, sukob Tito-Staljin, Sovjetski Savez, Informbira, ibeovci, logori.

SUMMARY

The thesis discusses various aspects of Goli Otok camp and its functioning in the period from 1949-1956. The primary focus is on its fundamental function – the process of political detention for those in favour of Informbiro Resolution. This complex and violent process of delating other convicts, which made the Camp itself notorious, is analyzed. There is a focus on the firm relationship between the process of political detention and other aspects of functioning of the Camp, like labour. Labour was one of the points of political transformation of those in favour of the Informbiro, which meant that convicts not fully cooperating with Udba had to perform more difficult tasks (like carrying heavy rocks from one place to another), while those fully cooperating performed easier ones. Also, thesis aims to point out the fact that labour at Goli Otok was by all means lucrative, since Udba traded goods from Goli Otok, through „Velebit Company“ in the times when Yugoslavia was economically blocked. At the time, industrial machinery was located on Goli Otok.

The thesis aims to show the main aspects of the Camp, but also forms of punishing and torturing convicts, their transport to Goli Otok, welcoming („Špalir“), diet, everyday life, leisure and entertainment (theatre), etc. Introduction describes the methods of investigation, arrest and processing convicts, as well as the explanation of the term „ibeovac“. This chapter is important as it provides means for understanding criteria for arresting the supporters of Stalin and his regime, but also different intimate disruptions in the heads of Yugoslav communists.

Also, the organization of the system of internment of Informbiro supporters is presented, as well as some estimated numbers of convicts. Different aspects of the physical appearance of the camp, management of the camp and influences of nazi and soviet camps on the functioning of the Goli otok camp are elaborated.

Diseases, epidemics and deaths in the camp, health care as well as burrying the dead are elaborated separately. A special chapter is devoted to „the camp in the camp“ (Petrova rupa), a place where former military officials and political influentials (who supported Informbiro) have been sent to live in extremely hard conditions. The last chapter elaborates terms and conditions of releasing the convicts, and the way that society and government treated them once they were freed.

Key words: Goli otok, Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, communism, Tito-Stalin split, Soviet Union, Informbiro, camps.

SADRŽAJ

1. U V O D	1
2. POVIJESNO DRUŠTVENI OKVIRI	7
3. ISTRAGA UHAPŠENIH IBEOVACA	24
Ciljevi udbine istrage	25
Načini provođenja istrage	26
Udbine istražne metode	32
Fizičko zlostavljanje u istrazi	42
Tko su ibeovci –zašto su hapšeni?	48
4. KAŽNJAVANJE I SUĐENJE PRISTALICA REZOLUCIJE INFORMBIROA	64
Administrativni način kažnjavanja – društveno korisni rad	65
Sudski način kažnjavanja	70
Javni sudski procesi ibeovcima	79
5. TRANSPORT IBEOVACA NA GOLI OTOK	82
6. OSNIVANJE LOGORA NA GOLOM OTOKU/ PRVI IBEOVCI NA GOLOM OTOKU	93
Utemeljenje logora	93
Špalir	102
7. LOGORI ZA INTERNACIJU IBEOVACA	109
Logori (radilišta) na Golom otoku	115
Broj ibeovaca na Golom otoku	129
Organizacija logora	134
Utjecaj organizacije nacističkih logora i Gulaga na stvaranje organizacije logora na Golom otoku	140
8. REŽIM ŽIVOTA NA GOLOM OTOKU	148
Prehrana	152
Praznici na Golom otoku	157
Svakodnevnica	158
Posjet Aleksandra Rankovića	163

9. POLITIČKI PREODGOJ IBEOVACA	167
Iznošenje stava	180
Bojkot – najniži stupanj kažnjnika u logorskoj hijerarhiji	185
Dopuna zapisnika – kapitulacija golotočana	189
Kolektiv- „mirnije“ golotočke vode	194
Drug na druga	200
Kraj procesa političkoga preodgoja	203
10. RAD NA GOLOM OTOKU	204
Udbi svi prihodi privrede Gologa otoka	219
Rad izvan logora na Golom otoku	223
11. ZDRAVSTVENO-HIGIJENSKI UVJETI NA GOLOM OTOKU	227
Zdravstveni problemi	227
Prehrambeno-higijensko problemi	234
Zdravstvena služba na Golom otoku	235
Umiranje na Golom otoku	237
Groblja na Golom otoku	241
12. KULTURNI SADRŽAJI NA GOLOM OTOKU	245
Kazalište	245
Glazba i filmske projekcije na Golom otoku	249
Razglasna stanica	251
13. RADILIŠE 101 – „PETROVA RUPA“	253
Tko su bili logoraši „Radilišta 101“?	257
Funkcioniranje „Radilišta 101“	264
14. IBEOVCI NA SLOBODI	273
Obveza - uvjet izlaska s Golog otoka	273
Ibeovci na slobodi – društveni bojkot	278
Ibeovci (Udba) prate ibeovce	285
Partija kategorizira ibeovce na slobodi	294
15. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	302
Odnos jugoslavenske vanjskopolitičke situacije i ritma hapšenja ibeovaca te metoda primjenjivanih na Golom otoku	307
16. IZVORI I LITERATURA	317
Izvori	318
Literatura	321
World wide web	328
Životopis	329

Historija je pokazala da se najbeskompromisniji sukobi nisu vodili između različitih ideoloških skupina, već unutar istih.

1. UVOD

Ibeovski logor na Golom otoku (1949.-1956.) svakako je jedna od najdramatičnijih stranica povijesti Jugoslavije (1945.-1991.), ali je kao takav predstavljao vjerojatno i jednu od najvećih javnih tajni sve do raspada zemlje. Goli otok, jednako tako, predstavlja vrhunac razdoblja jugoslavenskog staljinizma (1945.-1952.), kao i konkretnu posljedicu raskola Jugoslavije i Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) koji je otpočeo u ljeto 1948. izlaskom *Rezolucije Informbiroa*. Logor je bio ishod karakterističnog staljinističkog nasilja, ali i tadašnjih historijskih okolnosti te pritisaka kojima je Jugoslavija bila izložena, prije svega ekonomskih, diplomatskih, vojnih i političkih.

Na njegovo stvaranje i djelovanje snažan učinak imao je strah od potencijalnog unutarpartijskog puča kao i razmjerno velik broj komunista koji su u potpunosti ili djelomično podržavali sadržaj i ciljeve *Rezolucije Informbiroa*. Metode primjenjivane u *procesu političkog preodgoja*, koje su karakterizirale nasilje i krajnje nehuman pristup prema logorašima, čine ovu temu osobito osjetljivom i izazovnom, jer se tek sveobuhvatnim znanstvenim pristupom tadašnjoj (komunističkoj) ideologiji i politici, pa i mentalitetu ljudi, možemo približiti nepristranoj analizi logora na Golom otoku u razdoblju sukoba Jugoslavije sa SSSR-om. Cilj ovog rada je znanstveno istražiti ove činjenice i pojave, kao i kontekstualizirati logore na Golom otoku u tadašnju, a po nečemu i današnju zbilju.

Problem ibeovskog logora na Golom otoku gotovo je neobrađen u hrvatskoj i ex-jugoslavenskoj historiografiji, već je kao tema egzistirao uglavnom u publicistici i književnosti, na udaljenosti od znanstvenog diskursa. Ta spoznaja motivirala nas je u historiografskom smislu da danas, šezdesetpet godina od osnivanja logora na Golom otoku, pokušamo u ovome radu dati što objektivniji znanstveni cjelovit pogled na ovu temu. To se prije svega odnosi na analizu čitavog niza važnih pitanja koji čine polazište ovoga rada, a prije svega mislimo na temeljnu funkciju logora na Golom otoku – *procesu političkog preodgoja*, kojemu će biti posvećena posebna pozornost.

Važna i suštinska odrednica rada također je i povezivanje vanjskopolitičkih pritisaka s kojima se Jugoslavija suočila tijekom sukoba sa SSSR-om, povećanim brojnim uhićenja kao i općim

stupnjem represije te grubošću metoda “preodgoja” na Golom otoku. Polazeći od hipoteze da se zaoštavanjem sukoba sa Staljinom povećavao broj uhapšenih (stvarnih i imaginarnih) ibeovaca te da su paralelno s time primjenjivane sve grublje metode postupanja sa zatočenicima u logorima, jednako tako je moguće pretpostaviti da je slabljenje sukoba proizvodilo suprotan učinak. Pored ovih dviju okosnica istraživanja, obrađivat ćemo i manje cjeline, čime će se postići zaokružena sintetska slika, dovoljno jasna i jezgrovita za potrebe i strukturu doktorskog rada.

Nakon uvodnog pregleda, analizirat ćemo proces *istrage* uhapšenih ibeovaca, kojim zapravo i počinje njihovo golotočko iskustvo. Tu dolazimo ne samo do metoda koje je Udba primjenjivala, već i do same definicije pojma ibeovac, tj. uzroka i motiva njihova pristajanja uz *Rezoluciju Informbiroa*, kao i razloga za dobivanje ove karakteristike. Potom se naglašava njihovo kažnjavanje, tj. „suđenje“ koje je slijedilo, uz prikaz statističkih podataka o razmjerima kažnjavanja te o najpoznatijim ibeovskim procesima. Slijedi prikaz transporta ibeovaca od mjesta istrage i kažnjavanja do Golog otoka, zatim prikaz samog početka funkcioniranja logora s dolaskom prvih golotočana u srpnju 1949. godine, kao i okolnosti njegova osnivanja. Nadovezuje se opis *špalira* (stroja), kao vjerojatno najpoznatije posebnosti Golog otoka. U nastavku rada razmatra se pitanja organizacije i izgleda logora, broja logoraša, naravi sustava za internaciju ibeovaca, te sličnosti s nacističkim i sovjetskim logorima. Analizirana je također golotočka svakodnevnica: prehrana, pojava homoseksualizma, posjete Aleksandra Rankovića, dnevne rutine, itd.

U nastavku rada propituju se temeljene funkcije Golog otoka, *proces političkog preodgoja*, sa svim svojim specifičnostima poput sveprisutnog nasilja, ponižavanja te obveznog denunciranja drugih osoba. Potom se razmatra rad u logoru, kao ekonomska dimenzija (kategorija), ali i kao sredstvo prisile na logoraše. Prikazuje se, nadalje: higijena, bolesti i smrti na Golom otoku, dok se zasebno tematiziraju kulturne aktivnosti prisutne u logoru, poput dramskih priredbi, rada muzičkih sekcija te projekcije filmova. Zasebno mjesto u radu ima opis izoliranog dijela logora za „najtvrdje staljiniste“ te visoke funkcionere, takozvano „Radilišta 101“ - poznatije i kao „Petrova rupa“. Strukturni završetak rada obilježava poglavlje o izazovima s kojima su se suočavali ibeovci, povratnici na slobodu, kao i tretman službene vlasti i okoline prema njima. Rad završava razmatranjima uske povezanosti vanjskopolitičkih pritisaka na Jugoslaviju s povećanjem broja hapšenja ibeovca te pojačanim nasiljem nad njima za vrijeme zatočenja na Golom otoku.

Doktorska disertacija *Povijest informbiroovskog logora na Golom otoku 1949. -1956. godine* zamišljena je kao znanstveno-povijesna sinteza koja, tamo gdje je potrebno, posebno daje naglasak na određen problem poput, na primjer, *procesa političkog preodgoja*. Goli otok bio je najveći, ali ne i jedini logor za internaciju ibeovaca. Međutim, *proces političkog preodgoja* kao i tretman logoraša u svima je bilo sličan, tako da u ovome radu neće biti zasebno obrađivani drugi logori poput Svetog Grgura ili ženskog logora na Golom otoku, a još manje Bileće, Ugljana ili drugih ženskih logora. Držimo da je potrebno, ukoliko se želi u cijelosti razumjeti tema rada, dati uvid u razne aspekte funkcioniranja logora Goli otok, ali i narav tadašnjeg političkog sistema kao i mentalitet jugoslavenskih komunista, koji se najbolje iskazuje u velikom nasilju demonstriranom prema dojučerašnjim suborcima. Zaključno, logor na Golom otoku mora se istraživati u cjelini. Zato se u prvim poglavljima temi pristupa kronološki na više razina, onako kako su kažnjenici prolazili procese hapšenja, istrage, kažnjavanja, transporta, dolaska na Goli otok, političkog preodgoja, puštanja na slobodu, ali ujedno, tamo gdje je nužno, odstupa se od kronološkog narativa te se raznim pojavama prilazi problemski, izvan zadanih vremenskih ili drugih okvira.

Disertacija je rađena na osnovu dvije glavne skupine izvora, čija je komplementarnost od osobite važnosti za znanstvenu analizu odabrane teme. Prije svega to su dokumenti koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu (HDA), ponaosob oni koje je kreirao tadašnji aparat državne sigurnosti (Udba). Tu treba izdvojeno naglasiti fond 1561 Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti – Informbiro, u kojem se nalazi obilje važnih elaborata Udbe o pojavama kominformizma na području Jugoslavije i Hrvatske, poput statističkih podataka, popisa svih kažnjenih i suđenih ibeovaca, popisa svim umrlih kažnjenika, zatim pregeled njihova praćenju na slobodi, najvažnijim grupnim i pojedinačnim istupima pristalica Rezolucije Informbiroa, itd. Važan je i fond 1560, svež. 389, gdje se nalaze važne informacije o izgledu i ustroju logora, privrednim procesima, i tsl.

Kada je riječ o arhivskoj građi, za ovu disertaciju ključni su dosjei bivših logoraša, inače do sada nedostupni za ovakva istraživanja. Izdvojeno su analizirani spisi važnih ibeovca (logoraša) poput Rade Žigića i Save Zlatića, ali i nekih drugih kažnjenika niže partijske nomenklature. Oni otkrivaju niz bitnih pojedinosti bez kojih bi analiza teme i predmeta disertacije bila nedostatna, a u nekim dijelovima i sasvim nemoguća.

Tako će pitanja koja su do danas bivala razmatrana isključivo iz ugla svjedočenja ili beletristike, sada biti znanstveno obrađena i izvorno dokumentirana primarnim vrelima. U ovim dosjeima nalaze se važni podaci koji govore o načinima, oblicima, metodama i posljedicama istraga – kako onih na kopnu, tako i na Golom otoku. Pritom se o ovim spisima nalaze ne manje važne reakcije i dileme uhapšenika te čitav niz konkretnih golotočkih životnih detalja poput zdravstvenih kartona ili „pedagoških“ postupaka u procesu političkog preodgoja i slično. Za potrebe ove analize korišten je i dokumentacijski fond 1560, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove, Odjela za kaznene sankcije, u kojem se nalaze zapisnici nekih sjednica koji rasvijetljavaju sudbinu Golog otoka nakon sukoba sa SSSR-om kao i njegovu ekonomsku isplativost obzirom na prihode koje je ostvario u ranijem razdoblju. U ovom je fondu svakako i mnoštvo drugih podataka koji su vrlo važni za ovaj rad, ne samo u njegovu analitičkom dijelu, nego i zaključnim znanstvenim sintezama .

Druga važna skupina izvora jesu svjedočanstva preživjelih logoraša Golog otoka, sakupljenih metodom *usmene povijesti (oral history)*. Njihov doprinos za izradu ove disertacije je višestruk. Naime, izvorni arhivski dokumenti samo djelomično otkrivaju narav metoda „političkog preodgoja“ primjenjivanih na Golom otoku, budući da su izvorno golotočki dokumenti tijekom vremena uništavani, posebice nakon 1966. godine, zbog čega je i cjelovitiji uvid znatno sužen. Npr. termini koji se javljaju u izvornim dokumentima poput „bojkota“ ili „dopune zapisnika“, nemaju nikakvo značenje niti se otkriva njihova stvarna slika upravo bez svjedočanstava živih logoraša. Stoga se i polazi od toga da ova konkretna tema mora biti razmatrana kroz znanstvenu analizu i interpretaciju arhivskih dokumenata, ali i svjedočenja osoba, kojih je danas zbog njihove podmakle životne dobi sve manje.

Jer, jedno rasvijetljuje drugo, te stvara okvir za potpuniju analizu ove teme iz više aspekata. Ova svjedočanstva prikupljena su izvorno za potrebe ovoga rada u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji po istom unaprijed metodološki pripremljenom protokolu za razgovor. Na taj način je sakupljeno tridesetak svjedočenja preživjelih logoraša Golog otoka, odnosno zapisano na više od 500 kartica teksta. Službena, naime, obveza, što su je morali potpisati bivši golotočki uznici sa Udbom, koja je nalagala šutnju o događajima desetcima godina po izlasku iz logora, onemogućavala je sakupljanje svjedočanstava bivših logoraša, kao i bilo kakve rasprave o toj temi. Intervjuiran je, između ostalih, i ključni čovjek aparata državne sigurnosti zaduženog za

Goli otok, general Jovo Kapičić (1919.-2013.). Svi su razgovori osim manjeg broja njih, zbog smrti ispitanika prije verifikacije, autorizirani. Korišteni su, također, i neobjavljeni autobiografski zapisi logoraša koje su autoru ustupile neke obitelji kažnjenika Golog otoka, kao i brojni drugi materijali poput privatnih pisama i slične korespondencije.

Tema ibeovskog Golog otoka gotovo da i nije metodološki temeljno znanstveno obrađena, niti u hrvatskoj niti u regionalnoj historiografiji. Razlozi tome su višestruki. Tijekom komunističke vlasti, ibeovski Goli otok, poput drugih primjera državne represije, bio je tabuizirana tema. Slabljenjem političkog sustava nakon Titove smrti i zbog sve smjelijeg iznošenja kompromitirajućih primjera iz povijesti komunističke vlasti u osamdesetim godinama prošlog stoljeća, omogućilo je otvaranje ove teme, prije svega na polju beletristike i proze.

Iako su ta nastojanja, istina, prisutna još krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća (roman *Kad su cvetale tikve*, Dragoslava Mihailovića, 1969.), a još više početkom osamdesetih, kada dolazi do velikog rasta zastupljenosti ove tematike prije svega u prozi (B. Hofman, *Noć do jutra*, 1981; S. Pauljević, *Strašno buđenje*, 1982; A. Isaković, *Tren 2*, 1983; V. Zupan, *Levitan*, 1983; Dragan Kalajdžić, *Otok Gole Istine*, 1985 i dr.), ipak su to više radovi u metaforičko-figurativnoj formi. Prvi neposredniji opisi života u logoru iz pera raznih publicista mogu se naći u Dedijerovim Novim priložima za biografiju Josipa Broza Tita (1984.), zatim službenoj historiografiji Radovana Radonjića, *Izgubljena orijentacija* (1985.), te popularno-znanstvenoj knjizi Dragana Markovića, *Istina o Golom otoku* (1987.); Branka Petranovića, *Istorija Jugoslavije 1918-1988.* (1988.). Početkom raspada jugoslavenske zajednice dolazi do izlaska brojnih publikacija uglavnom memoarskog karaktera (najviše sa područja Srbije i Crne Gore), pisanih od strane bivših ibeovaca i logoraša.

Tako je od 1990. do 1995. objavljeno više desetaka svjedočanstava zatočenika Golog otoka. Paralelno s time počelo se pisati i objavljivati feljtone u novinama tadašnje zemlje (*Politika*, *Mladina*, itd.), koji također donose sjećanja bivših uznika. Ovaj proces neće biti toliko naglašen u Hrvatskoj makar će kasnije biti prisutan s određenim vremenskim odmakom. Zbog hiperprodukcije proze, memoaristike i svjedočenja bivših logoraša znanstvena zajednica nije nalazila potrebnim ulaziti u analize funkcioniranja ibevskog Golog otoka, što zbog dojma „da je sve rečeno u memoaristici“; što zbog nemogućnosti pristupa izvornim arhivskim materijalima kao primarnim izvorima istraživanja, koji su ujedno tijekom vremena, osobito od

1966. godine, sustavno uništavani. Tako su se radovi historičara usmjeravali uglavnom na pokušaje procjena nekih statističkih pokazatelja ibeovskog logora poput brojnosti određenih nacionalnih skupina, kategoriji grupa pri dolasku u logor, itd. (npr. Berislav Jandrić, Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca iz Hrvatske na Golom otoku u razdoblju 1949.-1952., Časopis za suvremenu povijest, 1993.).

Osim ovoga, prisutne su kraće, mahom ograničene elaboracije samo nekih elemenata života u logoru (načinjenih na osnovu određenih dokumenata ili rijetkih svjedočenja i već objavljene publicistike ili memoaristike), nastale uglavnom u sklopu cjelovite analize problema sukoba Tito - Staljin (Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 1990.), djelovanja Komunističke partije Hrvatske u tom razdoblju (Berislav Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom - KPH 1945.-1952.*, 2005.) ili represije u Srbiji (Srđan Cvetković, *Između Srpa i čekića 1944.-1953.*, 2006.).

Ipak većina drugih historičara Goli otok usputno spominje u djelima manje ili više vezanim uz to razdoblje, najčešće u sintetskim pregledima suvremene ili opće povijesti (Pirjavec, Goldstein, Radelić, Bilandžić, i dr.). Neke nove spoznaje, temeljene na građi Hrvatskog državnog arhiva (lokacije groblja pokopanih umrlih kažnjenika na Golom otoku, broj umrlih u određenim razdobljima, itd.), publicirane su u knjizi bivšeg kažnjenika Ivana Kosića: *Goli otok – najveći Titov konclogor*, 2009. godine. Rodno usmjerene interpretacije ibeovskog Golog otoka javljaju se u zborniku "Sjećanja žena žrtava nacizma i nedemokratskih režima" (Zagreb, 2009.).

Goli otok prisutan je i u formi dokumentarnog filma (iako je u igranom filmu tema implicitno zastupljena još od osamedestih godina). Dokumentarni filmovi, kao na primjer, *60 godina vernosti*, Ivane Žigon (2009), *Strahota*, Reinharda Grabnera (2009.), *Gradimo novi svet*, Marka Kobe (2012.) i *Goli otok*, Darka Bavoljaka (2012.), predstavljaju osim izvora (jer su u njima korištena svjedočenja bivših logorša) i koristan okvir za kontekstualizaciju Golog otoka i s današnjeg gledišta u različitim nacionalnim, ideološkim i geografskim sredinama bivše Jugoslavije (Srbije, Slovenije, Hrvatske, Crne Gore).

2. POVIJESNO DRUŠTVENI OKVIRI

Raskid sa SSSR-a u ljeto 1948. godine dolazi kao posljedica samostalnih jugoslavenskih vanjskopolitičkih akcija na Balkanu, koje po shvaćanju Titova vodstva nikada nisu odskakale od vanjske politike SSSR-a te općih ciljeva svjetskog komunističkog pokreta. Raskid nije bio proizvod slučaja, ali se njegovi korijeni mogu tražiti u znatno različitim i suprotnim pogledima na svjetske i europske poratne odnose. Jugoslavenski komunisti su na budućnost Balkana gledali s optimizmom, uvjereni da će, obogaćeni iskustvima i shvaćanjima četverogodišnjeg rata kojeg su vodili, uz velika odricanja, ali ipak sa zajamčenim izgledima, pomoći u komuniziranju cijelog poluotoka, pa i mnogih drugih dijelova Europe.

Dogovor s Velikom Britanijom, odnosno jugoslavenskom vladom u izbjeglištvu, tijekom 1943./1944., tretiran je kao politička i diplomatska nužnost, doduše nešto drukčijeg reda od poratnog ukidanja političkog pluralizma i nametanju staljinističkih koncepata. Jednako tako, Tito i rukovodstvo KPJ koncipirali su ideološki i politički ustroj novog Balkana po staljinističkom modelu već uspješno primijenjenom u Jugoslaviji i dakako, na čelu s Jugoslavijom. Jugoslavenski su komunisti svoje pravo na prevlast u balkanskoj politici zasnivali na uspjehu i autentičnosti NOB-a, ali i dosljednoj poratnoj staljinizaciji Jugoslavije. Na sebe su gledali kao na jedine balkanske tumače Staljinove misli i prakse. Živjeli su u uvjerenju da su dobro apsolvirali početne staljinističke zadatke i da ne postoji drugi cilj osim svjetskog komunističkog projekta, u čijem su stroju oni nezaobilazna balkanska poluga. Ipak, jednako kako što je Staljinova koncepcija *socijalizma u jednoj zemlji* odavno potisnula ideju *permanentne revolucije*, koja se obično veže uz Trockoga, tako je i Staljinova vanjska politika odavno prestala biti revolucionarna u izvornom lenjinističkom ili marksističkom značenju te se prebacila na uobičajene kolosijeke međudržavnih odnosa posredovanih diplomacijom.

Staljinov poratni cilj bio je, s jedne strane konsolidacija ratnih stečevina, predah do sljedećeg sukoba s kapitalističkim Zapadom, s kojim je do tog trenutka bila poželjna i neka vrsta kohabitacije (*miroljubiva koegzistencija*), a s druge, potpuna integracija novostečenog imperija, što je uključivalo nastavak potpune podređenosti komunističkih partija, među kojima i KPJ. Raskid s KPJ u ljeto 1948. godine dio je ovog spleta. Ipak, elementi jugoslavenske zasebnosti u ratnim i poratnim inicijativama, neovisno od instrukcija Moskve, počinju mnogo ranije, već od zime 1941.-1942., a naročito nakon 1945. godine. Oni nikako

neće biti izravni uzrok događaja u 1948. godini, ali su nužni za razumijevanje djelovanja jugoslavenskih komunista, koje je, suprotno njihovim nakanama, i dovelo do raskola.

Nakon njemačkog napada u lipnju 1941. opstanak SSSR-a ovisio je o savezništvu s Velikom Britanijom, kasnije i Sjedinjenim Američkim Državama. Stoga ne čudi što je Staljin taj odnos držao prioritetnim, odustajući za trenutak od svojih komunističkih koncepcija. Većina Staljinovih vanjskopolitičkih odluka u ratnom razdoblju rukovodila se tim razlogom. Zato je SSSR priznao izbjegličku jugoslavensku vladu i korio Tita što na Staljinov rođendan osniva Prvu proletersku brigadu, sa srpom i čekićem kao prepoznatljivim komunističkim simbolom. Ovakav sovjetski pristup mnogim je komunistima, pa tako i jugoslavenskim, bio često neshvatljiv, ništa manje i od samog raspuštanja Komunističke Internacionalne (Kominterne), glavne organizacije međunarodnog komunističkog pokreta, krajem svibnja 1943. godine. Ništa nije smjelo ugroziti sovjetske državne interese, ponajmanje ideološke osjetljivosti ljevičarskog sektaštva. Ono što je početkom rata bila borba za opstanak SSSR-a, nakon 1943. godine pretvorilo se u borbu za karte buduće Europe, a s time i nove zapadne granice komunizma.

Kako se kraj rata bližio, došlo je do dogovora o podjeli jugoistočne Europe između SSSR-a i Velike Britanije. Za njihova moskovskog susreta u listopadu 1944. godine Staljin i Churchill u tajnosti su dogovorili vlastite interesne zone na Balkanu (*dogovor o postotcima*) nakon rata. Tako je britanskom utjecaju prepuštena Grčka, dok su Bugarska i Rumunjska ušle u sovjetsku orbitu. Mađarska i Jugoslavija podijeljene su po modelu pola-pola, ostavljajući njihovu konačnu sudbinu, za dogovor nakon rata. Ipak, sovjetski utjecaj u Europi napredovao je i mimo dosega Crvene Armije. Primjerice, prepuštanjem Grčke Britancima Staljin je usporio komunističke inicijative u Sredozemlju. Tog dogovora Staljin će se držati i nakon rata, što je važan detalj za razumijevanje rascjepa s Jugoslavijom 1948. godine. Štoviše, Staljin i nakon završetka rata namjeravao održati koalicijsku politiku prema zapadnim Saveznicima. Svoju miroljubivu politiku prema Velikoj Britaniji i SAD-u opravdat će kao trenutnu nužnost. Nakon gotovo bezizlazne situacije u kojoj se zemlja našla u drugoj polovici 1941. godine, za samo četiri godine Staljin će sferu svoga direktnog utjecaja proširiti na Bugarsku, Rumunjsku, Jugoslaviju, Mađarsku, Poljsku, Čehoslovačku i na koncu buduću Istočnu Njemačku. Osim toga, SSSR se etablirao kao svjetska sila, koja će jedina uz SAD posjedovati snagu dramatičnog utjecaja na svjetska zbivanja do raspada 1991. godine.

Zato ne čudi Staljinovo uporno inzistiranje na poštivanju korektnih odnosa sa Zapadom uspostavljenih još početkom rata. Upravo je agresivno protuzapadna jugoslavenska poratna djelatnost predstavljala izazov za sovjetsko vodstvo. Obuzdavanje te gorljive ljevičarske djelatnosti bio je sastavni dio sovjetske politike, premda ne i preduvjet mirnih odnosa sa Saveznicima, kojima je SSSR u godinama nakon rata neko vrijeme i težio. Još pri završnim operacijama oslobađanja zemlje u svibnju 1945. godine, Titovi su partizani ušli u Trst, Korušku i Julijsku Krajinu, želeći ostvariti maksimalni teritorijalni opseg tamo gdje je bilo slavenskog stanovništva. Odlučnost partizana da pod cijenu sukoba sa Saveznicima zadrže Trst (*Život damo, Trst ne damo!*) nasukala se, nakon odlučnog američkog ultimatumu, na hridi sovjetske realne politike. Staljin nije htio konfrontaciju zbog Trsta, kao kasnije ni zbog Grčke. U kolovozu 1946. godine Jugoslaveni ruše dva američka aviona koji su preletali preko jugoslavenskog zračnog prostora te dolijevaju ulje na vatru u trenutku kad je američka administracija bila kivna prema Titovoj poratnoj politici zbog dokidanja političkog pluralizma u zemlji. Na kraju, neposredno nakon završetka Mirovne konferencije u Parizu u listopadu 1946. godine, gdje je Jugoslavija zapravo izgubila kontrolu nad Trstom, dva će britanska ratna broda potonuti u Krfskom kanalu nakon eksplozija podvodnih mina. Iako se incident dogodio pred albanskom obalom, sumnja, koja nikada nije dokazana, a niti historiografski utvrđena, bila je usmjerena prema Jugoslavenima, imajući na umu njihov velik utjecaj u Albaniji nakon rata.¹ Te zime 1946. godine, reputacija Jugoslavije na Zapadu nije bila velika, niti su Sovjeti bili oduševljeni količinom problema koje ima zadaju njihovi balkanski štićenici.

Bilo je pitanje vremena kada će dubinske protivnosti sukobljenih sustava izaći na vidjelo. Američka globalna politika dobila je svoj dugoročni oblik tijekom 1946. godine nakon glasovitog *Dugog telegrama* američkog diplomate Georgea Kennana, stručnjaka za sovjetska pitanja, koji je u poruci iz Moskve upozorio predsjednika Trumana na ekspanzionističku narav SSSR. Američka vanjska politika, prema Kennanu, mora se temeljiti na obuzdavanju (*containment*) globalnog širenja komunizma. Naredne 1947. godine predsjednik Truman je inaugurirao svoju politiku (*Trumanova doktrina*) pomoći Grčkoj i Turskoj, s ciljem prevencije padanja tih vitalnih strateških točaka pod komunistički utjecaj. Pitanje jugoslavenske pomoći grčkim komunistima u građanskom ratu (1946.-1949.), gledano u ovom kontekstu, postati će kamen spoticanja u odnosu sa SSSR-om. Ovakva američka politika nastavlja se *Marshallovim planom*, jasnom koncepcijom izdašne američke ekonomske pomoći zemljama razrušene

¹ Leslie Gardiner, *The Eagle Spreads His Claws: A History of the Corfu Channel Dispute and of Albania's Relations with the West, 1945-1965*. Edinburgh i London: Blackwood, 1966.

Europe, s ciljem jačanja njihovih ekonomija, posljedično i životnog standarda, u cilju obuzdavanja širenja komunizma. Plan je bio ponuđen i zemljama istočne Europe (uključujući Jugoslaviju), ali po naputcima iz SSSR-a on je odbijen. Kontrola ekonomije, značila je i veliku mjeru kontrole političkog života, što Sovjeti nisu željeli u svojoj interesnoj sferi.

Staljin, premda defanzivan u odnosima prema Zapadu, steže obruč oko svoje interesne sfere u istočnoj Europi. Homogenizacija sovjetskog prostora zamišljena je osnivanjem *Informbiroa* (Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija, *Kominform*), neke vrste krovne organizacije europskog komunističkog pokreta, koja je trebala popuniti prazan prostor u komunističkom organiziranju nakon raspuštanja Kominterne 1943. godine. Osnivački sastanak Informbiroa (IB) održan je u Szklarskoj Porębi, blizu Wrocława, Poljska, u rujnu 1947. godine. Sastanku su nazočili predstavnici komunističkih partija SSSR-a, Jugoslavije, Bugarske, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Rumunjske, Italije i Francuske. Glavni govornik na skupu, Andrej Ždanov, inače glasnogovornik rigidne sovjetske linije s naglaskom na staljinizaciji kulture i znanosti, u uvodnom je referatu formulirao službeni moskovski stav, dijeleći svijet na sva suprotstavljena bloka: socijalistički i imperijalistički.

Bez obzira na izraženu antizapadnu retoriku, Ždanovljev govor upućivao je na novi pristup u zemljama lagera: jačanje sovjetske kontrole i dokidanje bilo kakvih ostataka političkog pluralizma. Potpuna staljinizacija socijalističkog tabora mogla je početi. U nekoliko mjeseci od održavanja *crvenog sinoda*, komunisti su preuzeli potpunu vlast u Mađarskoj, Rumunjskoj i Čehoslovačkoj, dok se takav scenarij već dogodio u Bugarskoj, Poljskoj, Albaniji i naravno Jugoslaviji. Slijedilo je ono što je već u Jugoslaviji bilo uvelike izvršeno. Najveći staljinisti na sastanku osnivanja Informbiroa bili su upravo Jugoslaveni, najvjerniji i najdosljedniji praktični i teoretski promotori Staljinove politike u zemljama lagera. Zato ne čudi da su baš članovi jugoslavenske delegacije, Edvard Kardelj i Milovan Đilas, bili najoštriji kritičari francuskih i talijanskih tobožnjih ideoloških skretanja i grešaka. Činjenica da je Ždanov baš njima dodijelio ulogu kritičara drugih partija, dovoljno govori o značaju i položaju KPJ na komunističkom Olimpu. Konačna nagrada dolazi u obliku postavljanja središta Informbiroa u Beograd sa pripadajućim listom *Za trajni mir, za narodnu demokraciju*.

Bez obzira na početničke greške jugoslavenskih komunista, niti jedna zemlja lagera nije provela proces kompletne staljinizacije kao Jugoslavija, niti je postojao odaniji korpus Staljinovih sljedbenika od onih u vrhu KPJ. Jednako tako, sudeći po sovjetskoj štampi onoga

doba, nije postojao cjenjeniji komunistički lider u Istočnoj Europi od Tita, izuzev možda Georgija Dimitrova. Imajući sve ove činjenice u vidu, teško je shvatiti uzroke tako dramatičnog pada u tako kratkom vremenskom razdoblju, kao što je jugoslavenski, jer je od osnivačkog sastanka IB-a, pa do isključenja KPJ iz komunističke obitelji, prošlo samo pola godine. Odgovor leži u jugoslavenskoj politici na Balkanu.

Jugoslavija se nakon 1945. godine željela nametnuti kao komunistički hegemon na čitavom jugoistoku Europe. Korijeni ovakvog pristupa javljali su se još u ratu. Kako je od 1943. godine snaga NOP-a rasla tako su rasle i Titove balkanske ambicije. Želeći iskoristiti sve veću vojnu i političku moć koja se koncentrirala oko partizanskog pokreta, vrh KPJ baratao je s idejom osnivanja balkanskog štaba preko kojeg bi se jugoslavenski utjecaj širio na komunističke pokrete Grčke, Albanije i Bugarske. Ipak, ta ideja je propala uslijed rezerviranosti i sumnjičavosti bugarskih i grčkih komunista. Završetak rata i neposredno poratno razdoblje samo je osnažilo novu Jugoslaviju i planove njenog rukovodstva za dominacijom Balkanom. Snaga jugoslavenskog partizanskog pokreta, prožetog pobjedničkim mentalitetom, davala je jugoslavenskim komunistima jako opravdanje za jačanjem utjecaja na Balkanu. Protivno nekim mišljenjima, jugoslavenski komunisti sovjetski primat nisu dovodili u pitanje niti su pokušavali uspostaviti neku paralelnu lokalnu politiku, već su svoja shvaćanja temeljili na polazištu da je njihova politika dosljedno tumačenje sovjetske politike. Ipak njihova strategija budućeg regionalnog ustroja dovela ih je, malo po malo, do raskoraka sa SSSR-om.

Jugoslavija je specifičnu balkansku politiku vodila prema Grčkoj, Albaniji i Bugarskoj. Vrh KPJ imao je jasan cilj uključiti Albaniju u jugoslavensku federaciju kao sedmu republiku, vidjevši ju na razini nerazvijenih jugoslavenskih republika. Albansko rukovodstvo dobrim djelom projugoslavenski orijentirano još od rata, također je vidjelo svoje interese u što većem povezivanju s Jugoslavijom, naročito u ekonomskim pitanjima. Sama Albanija nije imala razvijene veze ni s bilo kojom zemljom osim Jugoslavije. Sve do 1947. godine SSSR je Albaniju percipirao kao sferu posebnog jugoslavenskog utjecaja, pa je Jugoslaviji velikodušno prepuštao i brigu o ekonomskoj pomoći nerazvijenom savezniku. Što većem povezivanju imao je služiti i *Jugoslavensko-albanski ugovor o prijateljstvu i suradnji* iz ljeta 1946. Godine, koji je uspostavio jaku dominaciju Jugoslavije nad ekonomskim i političkim životom u Albaniji. Do kraja 1947. godine Jugoslavija je u Albaniju poslala preko 1.000 ekonomskih instruktora i specijalista, i zavela sličan režim kontrole poput onog što je SSSR

postavio u Jugoslaviji. Jugoslavenska dominacija albanskom ekonomijom težila je ujedinjenu s Jugoslavijom, čemu su doprinijele i metode političkog ovladavanja zemljom. Osim toga, član Centralnog komiteta Albanske komunističke partije (CK AKP) bio je predstavnik KPJ koji je imao pravo glasa i presudan utjecaj na ostale članove AKP (Savo Zlatić).² Jugoslavija je u Albaniju slala velike količine hrane, žita, odjeće, oružja i industrijske tehnologije.³ Išlo se toliko daleko, da je Moša Pijade predlagao da nova zgrada federacije treba sadržavati kabinete za aparat sedme republike – Albanije.⁴ Uostalom, unifikacija s Albanijom riješila bi i etničke tenzije i pitanja vezana uz albansku manjinu na Kosovu i Metohiji, prilično nesklonu Titovom partizanskog pokretu za vrijeme rata.

Slične probleme s Bugarskom oko makedonskog pitanja riješila bi Balkanska federacija, gdje bi se u jednoj zemlji konačno našle Vardarska (Jugoslavija), Pirinska (Bugarska) i Egejska (Grčka) Makedonija. Jugoslavenski angažman oko Albanije i federacije s Bugarskom o kojoj će kasnije biti riječi, u vezi je s nastojanjima KPJ u grčkom građanskom ratu (1946.-1949.). Grčki su komunisti tijekom rata bili dio antifašističke koalicije pod britanskim patronatom, da bi se nakon rata sukobili s probritanskom vladom, s kojom su započeli oružani sukob, koji će eskalirati u trogodišnji građanski rat. Dosljedan u poštivanju dogovora s Churchillom, prema kojemu je Velika Britanija imala 90% utjecaja u Grčkoj, Staljin je grčke komuniste prepustio parlamentarnoj borbi s probritanskom vladom. Staljinov pragmatizam ovdje se sukobio s jugoslavenskom balkanskom politikom. KPJ je još od kraja rata podržavao nastojanja KP Grčke da osvoji vlast, dok će se u narednom građanskom ratu prometnuti u glavni izvor pomoći za grčku komunističku gerilu. Jugoslaveni će pružiti grčkim komunistima sve potrebno za vođenje gerilskog rata: lako naoružanje, municiju, lijekove i druge medicinske zalihe, komunikacijsku tehnologiju, itd. Osim toga, u Jugoslaviji će biti organizirani kampovi za obuku komunističkih boraca, prihvatni kampovi za grčke izbjeglice te sjedište Radija Slobodna Grčka.

O važnosti i ozbiljnosti ovog jugoslavenskog projekta govori i činjenica da je bio povjeren Aleksandru Rankoviću, glavnom čovjeku jugoslavenskog aparata državne sigurnosti, koji je

² Jeronim Perović, *The Tito–Stalin Split : A reassessment in light of new evidence*, Journal of Cold War studies, Vol. 9/2 No. 2, 44.

³ Branislav Kovačević, *Dilas: Heroj-antiheroj*, Podgorica 2006. 144.-145.; Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd 1978. 244.

⁴Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Drugi tom, Rijeka-Zagreb 1981. 402.

čitavom operacijom rukovodio preko trojice generala Udbe – Jove Kapičića – Kape, Voje Biljanovića i Slobodana Krstića – Uče.⁵

Jugoslaveni su također osigurali utjecaj na grčka zbivanja preko Makedonaca slavenskog podrijetla, kojih su sačinjavali oko 50% ukupnog ljudstva komunističke vojske u građanskom ratu. Titov cilj u Grčkoj bio je dvojak; s jedne strane namjeravao je svojim angažmanom u Grčkoj osnažiti svoju zamisao ujedinjavanja Makedonije u sklopu Balkanske federacije, dok je sa druge strane, pomažući grčkim komunistima iskazivao svoju ljevičarsku gorljivost i internacionalizam. Jugoslavenska umiješanost u grčki rat imala je i cilj snaženja jugoslavenske uloge u Albaniji, prikazujući Jugoslaviju zaštitnikom Albanije od potencijalnog upada grčke „reakcije“. Titovi planovi u sjevernoj Grčkoj (Egejska Makedonija), bili su vezani i uz jugoslavensko-bugarske odnose. Ideja o dvojnoj federaciji Jugoslavije i Bugarske koja je bila aktualna krajem 1944. godine, kao Staljinova ideja zavođenja veće kontrole nad Jugoslavijom preko Bugarske, rasplinula se nakon jugoslavenskog negodovanja (predlagali su da Bugarska bude jedna od sedam republika nasuprot dvojnoj federaciji) i još važnijeg britanskog protivljenja bilo kakvim novim federalnim udruživanjima.

Ipak, nakon rata Jugoslavija i Bugarska ostvarile su sve bliže veze koje su formalizirale bez sovjetskog znanja u ljeto 1947. godine na Bledu. *Bledski sporazum* bio je temelj maksimalnom mogućem povezivanju dviju država koje su na koncu trebale završiti u federaciji. Nakon potpisivanja ugovora o prijateljstvu između Bugarske i Jugoslavije, u široj javnosti špekuliralo se kada će doći do neke vrste ujedinjavanja Jugoslavije, Bugarske, Albanije, a možda i drugih komunističkih zemlja uključujući i Grčku ili bar njene dijelove. Sam vođa bugarskih komunista Georgij Dimitrov početkom 1948. godine na novinskoj konferenciji u Bukureštu govorio je o neizbježnosti osnivanja federacije istočnoeuropskih komunističkih zemalja, nakon čega je uslijedila oštra sovjetska reakcija. Zapravo, sovjetski pogledi na jugoslavensku diplomaciju i akcije na Balkanu, od samog početka bili su kritični.

Slična načela koji su vrijedila za Staljinovu svjetsku (europsku) politiku u tom poratnom razdoblju, vrijedili su i za onu balkansku: održavanje koegzistencije sa Velikom Britanijom i SAD-om, tj. poštivanje njihovih interesnih sferi - u ovom slučaju Grčke, te potpuna

⁵ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Treći tom, 265.-266.; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990. 47.-48.; autorov razgovor s generalom Jovom Kapičićem - Beograd, veljača 2012.

dominacija nad svim rukovodstvima istočnoeuropskih država u sovjetskom lageru. Staljin nije htio dobre, već poslušne komuniste, nešto što Tito nije mogao prihvatiti sredinom 1948. godine.

Titove balkanske inicijative, po svemu sudeći, bile su pokretane bez konzultacija sa Staljinom. Ipak, Staljin je na jugoslavenske akcije oko čvršćeg povezivanja s Albanijom gledao blagonaklono. Albanija nije pozvana ni na osnivanje *Informbiroa*, što sugerira stav SSSR-a da je ta zemlja u jugoslavenskoj orbiti. Sovjetska politika prema Albaniji počela se mijenjati u drugoj polovici 1947. godine uslijed općeg pogoršavanja odnosa između Istoka i Zapada. Jugoslavenska umiješanost u grčki građanski rat, s ciljem jačanja pozicija u Albaniji, ali i svojih regionalnih planova, Staljinu je ostavila sve manje manevarskog prostora. Titova politika narušavala je sovjetske odnose s Velikom Britanijom i, što je još važnije, sa SAD-om. Naime, usporedno sa pojavom Trumanove doktrine u proljeće 1947. godine, SAD je preuzeo obaveze i teret britanske politike u Grčkoj, rasterećujući saveznicu od prijetnje bankrota. Jugoslavenska uloga u pomoći grčkim komunistima u građanskom ratu hranila je Staljinovu pretpostavku i bojazan da će Zapad Tita tumačiti kao sovjetskog pijuna na Balkana na što se nadovezuje i namjera slanja dvije jugoslavenske divizije u Albaniju pod izlikom obrane od upada *grčkih monahofašista* u zemlju. Sve čvršće jugoslavensko povezivanje sa Bugarskom od ljeta 1947. godine, s glasnim najavama Balkanske federacije, oblikovale su do kraja moskovski pogled na Jugoslaviju. Krajem 1947. godine Staljin se odlučio suprotstaviti Titovoj balkanskoj politici, koja je prešla granicu njegove tolerancije. U tom trenutku Tito više nije bio samo kamen spoticanja u odnosima sa Zapadom, već i (pre)samostalan i smion političar unutar strogo hijerarhiziranog komunističkog poretka.

Povećano sovjetsko zanimanje za Albaniju počinje polovinom 1947. godine, u isto vrijeme kada je prosovjetska frakcija u rukovodstvu Albanske komunističke partije (AKP) u SSSR-u počela tražiti zaštitu od jugoslavenskog utjecaja. To razdoblje obilježava i niz unutarpartijskih borbi projugoslavenskih i prosovjetskih linija u AKP. Tijekom sukoba Nako Spiru, glavni sovjetski čovjek u politbirou AKP, počinio je samoubojstvo. Staljin je krajem 1947. godine pozvao Milovana Đilasa na konzultacije u Moskvu. U razgovorima Staljin nije iznio ništa konkretno, pa ni uopćene kritike na račun Jugoslavena, što je vjerojatno bilo djelo njegove političke promišljenosti i taktike. Ako je pokoravanje Jugoslavije u tom trenutku bilo upitno, ono će postati pitanje izvedbe nakon događaja koji su uslijedili početkom 1948.

Jugoslaveni su 1948. dočekali s užurbanim pripremama za pripajanjem Albanije. Tako su zahtijevali dozvolu za ulazak dvije svoje divizije na albanski teritorij pod izlikom obrane od prijetnje upada *grčkih monahofašista*, ne konzultirajući se sa sovjetskim vodstvom. Siječnja 1948. godine, Georgi Dimitrov javno je u intervjuu obznanio planove za osnivanje federacije s Jugoslavijom, kao nastavak već postignutih dogovora i službenih ugovora s Jugoslavenima. Do Sovjeta su došle i tajne informacije o planu združenog vojnog štaba Jugoslavije, Albanije i Bugarske, potekle iz privatnog razgovora Koçi Xoxea, glavnog jugoslavenskog čovjeka u Politbirou albanskih komunista. Ovi su događaji izazvali sovjetsku reakciju. Staljin je početkom veljače 1948. godine pozvao vrh Komunističke partije Jugoslavije i Bugarske komunističke partije (BKP) na konzultacije u Moskvu. Cilj je bio ultimativno nametanje sovjetske volje Bugarima i Jugoslavenima, te prekidanje svih spornih balkanskih akcija, naročito onih jugoslavenskih. Prisutnost najviših sovjetskih rukovodilaca na moskovskom sastanku 10. veljače 1948. (Staljin, Molotov, Ždanov, Maljenkov, Suslov, i dr.) davala je ton odlučnosti sovjetskih namjera pri uvođenja reda u balkansku politiku, koja je bila u velikoj mjeri izvan sovjetskih ruku. Brojnost sovjetskog vrha na sastanku trebala je djelovati zastrašujuće na članove delegacije KPJ i BKP. Upravo zato nije isključeno da je Tito uvrijedio Staljina svojim nedolaskom, poslavši Edvarda Kardelja, Milovana Đilasa i Vladmira Bakarića. Teme sjednice zapravo su objelodanile uzroke raskola. Sovjetska eksplicitna kritika bila je usmjerena prema (redom kao na sjednici):⁶

- a) jugoslavenskom planu slanja dvije divizije u Albaniju radi obrane od potencijalnog upada grčkih nacionalista (prijetnju s kojom se Staljin ismijavao na sjednici);
- b) jugoslavenskom angažmanu u grčkom građanskom ratu – Sovjeti su zahtijevali prekid bilo kakve pomoći grčkim komunistima od strane Bugara i naročito Jugoslavena kojima je kritika bila i upućena;
- c) izjavi bugarskog šefa komunista Dimitrova u vezi osnivanja federacija zemalja Istočnog Europe;
- d) Potpisivanju jugoslavensko-bugarskog ugovora o prijateljstvu iz kolovoza 1947. bez konzultacija sa Sovjetima;

⁶ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Tom 3. Beograd 1984.,288.; Jeronim Perović, *The Tito–Stalin Split : A reassessment in light of new evidence*, Journal of Cold War studies, Vol. 9/2 No. 2, 52.-55.; The Diary of Georgi Dimitrov, 1933.-1949., New Heaven 2003.

Nadalje, Staljin je predložio stvaranje manjih federacija u svom lageru: Rumunjske i Mađarske, Poljske i Čehoslavačke, te Jugoslavije i Bugarske. Prve dvije federacije vjerojatno nikada nisu bile plan, već samo dio Staljinove zamke da navuče Jugoslavena u federaciju s Bugarskom, koja je na sastanku sa skršenim Dimitrovim, trebala biti sredstvo amortizacije buntovnih Jugoslavena. Na kraja sastanka, Kardelj i Dimitrov su prisiljeni potpisati ponižavajući dokument o obavezi konzultacija sa SSSR-om o svim bitnim vanjskopolitičkim pitanjima koje će njihove države voditi.⁷

Ipak, moskovski sastanak nije promijenio bit stvari. Jugoslavenski vrh, na čelu s Titom, nije se dao zastrašiti oštrinom Staljinove kritike. Štoviše, Jugoslaveni su odlučili ići do kraja. Više nego smjelo za tadašnje, ali i današnje pojmove, na sastancima koji su slijedili u vrhu KPJ-u jedan po jedan odbacivani su sovjetski zahtjevi. Prvo je zaključeno da federacija s Bugarskom u ovakvim uvjetima i na ovakvim osnovama, nije moguća. Nadalje, odbačeno je i izričito traženje prekida pomoći grčkim komunistima. Na koncu, nastavljeno je s provedbom plana od slanju divizija u Albaniju. Da bi osigurali svoju dominaciju i daljnje akcije u Albaniji, KPJ se oslonila na projugoslavensku struju u politbirou AKP koja na maratonskoj plenarnoj sjednici albanskih komunista od 26. veljače do 8. ožujka 1948. potisnula prosovjetsku frakciju. Projugoslavenska albanska vanjska politika sada je dobila službeni pečat. Usvojen je i stav da treba pristupiti što bržem ujedinjavanju oružanih snaga Jugoslavije i Albanije kako bi se doskočilo prijetnji upada grčkih vladinih snaga.

KPJ je službeno zaoštrio stav na sastanku CK KPJ 1. ožujka 1948. godine, kada je vrh jugoslavenske partije otvoreno kritizirao ekonomsku i ideološku politiku SSSR prema Jugoslaviji, idući korak dalje optužujući da se SKP(b) pretvorila u stranku *velikoruskog šovinizma*. Odnosi dvije zemlje došli su do mjesta odakle više nije bilo povratka na početne pozicije - bili su, kako je Tito naglasio, u slijepoj ulici.⁸ Ratni pobjednici znali su da je jedina garancija neovisnosti jaka vojska, orijentacija koja će do krajnjih granica opteretiti ionako slabu jugoslavensku privredu za vrijeme sukoba sa SSSR-om. Dramatičnost jugoslavenskog položaja diktirala je i Titova ozbiljnost, ali i odlučnost na zaključnoj sjednici: „Moraćemo za vojnu industriju i naoružanje mnogo žrtvovati. Od priča gore (u SSSR-u) nemamo ništa. Smatram da možemo izdržati vojsku (finansijski)“.⁹

⁷ Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009. 207.

⁸ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Treći tom, 303.

⁹ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Treći tom, Beograd 1984. 307-308.

Staljinova zabrinutost postupcima jugoslavenskih komunista nije se samo odnosila na zapadne reakcije prema aktivnostima u Grčkoj, već i na moguće reakcije na komunistički puč u Čehoslovačkoj, veljače 1948. godine, kao i na Berlinsku krizu, koja je rezultirala blokadom zapadnog Berlina ljeta iste godine. *Hladni rat* bio je na početku. U širem europskom kontekstu, prijetnjama sve većeg zaoštavanja sa Zapadom, zadnje što je SSSR-u trebalo bili su buntovni državnici u vlastitom komunističkom dvorištu.

U mjesecu ožujku 1948. godine u SSSR-u se više nije postavljalo pitanje da li smijeniti Tita i rukovodstvo KPJ sa vlasti, već kada i kojim metodama. Sovjetska izolacija Jugoslavije počinje povlačenjem sovjetskih vojnih i civilnih instruktora 18. i 19. ožujka 1948. godine pod izlikom neprijateljske atmosfere u zemlji. Već 20. ožujka Tito šalje pismo ministru vanjskih poslova SSSR-a, Vjačeslavu Molotovu, sa zahtjevom za objašnjenjem stvarnih uzroka povlačenja instruktora, tvrdeći, da sovjetski savjetnici nisu *okruženi nedruželjubljenjem*. Uloga kurira predaje pisma pada na tridesetšestogodišnju *Dragicu Srzentić*,¹⁰ načelnicu kadrovskog odjeljenja pri Ministarstvu vanjskih poslova. Pomoćnik ministra Vladimir Velebit daje joj Titov odgovor sa zadatkom da avionom otputuje u Moskvu i da ga prema jugoslavenskom ambasadoru u SSSR-u Vladimiru Popoviću koji će ga uručiti Staljinu.

Radila sam u Ministarstvu vanjskih poslova kao načelnica kadrovskog odjeljenja kada je pomoćnik ministra Vladimir Velebit došao i rekao da netko mora ići u Moskvu. Kazao je: "Jedno od vas dvoje mora ujutro putovati u Moskvu!" U kombinaciji bili smo Ivo Vejevoda¹¹ i ja, da bi na koncu izbor pao na mene. To je bio mart mjesec 1948. godine. Tako sam sljedeće jutro dobila pismo i otputovala avionom u Moskvu i predala pismo našem ambasadoru Vladi Popoviću, koji ga je uručio Staljinu.

Dragica Srzentić ostala je u Moskvi cijeli tjedan čekajući sovjetski odgovor koji dolazi 27. 03. Sljedeće jutro vraća se u Jugoslaviju ne sluteći kakav je sadržaj Staljinova pisma kojeg je

¹⁰ Imena u kurzivu označuju da je autor razgovrao te prikupio svjedočenje dotične osobe, pa se ne navodi posebno izvor nakon citata. Isto tako, svjedočanstva su prenesena na jeziku u kojem su data, uz neke manje intervencije.

¹¹ Ivo Vejevoda (1911-1991). Jugoslavenski društveno-politički radnik i komunist. Predratni član KPJ od 1933. godine, sudionik španjolskog građanskog rata i NOB-a. Nakon rata na nizu odgovornih funkcija, uglavnom diplomatskih: Direktor TANJUG-a (Telegrafске agencije nove Jugoslavije); ambasador u Brazilu, Čehoslovačkoj, Velikoj Britaniji, Italiji i Francuskoj; član Savjeta federacije itd.

prenosila. Iako se u publicistici njeno ime često veže uz ženu koja je odnijela Titovo sudbonosno *NE* u Moskvu, ona je zapravo nosila Staljinovo *NE* Titu u Jugoslaviju.

Rekao mi je da moram čekati odgovor Staljina pa sam osam dana bila u Moskvi, a kada je odgovor stigao odnijela sam pismo natrag u Beograd. Tada nisam imala pojma da je to početak prekida s Rusima, ali sam u razgovoru s ambasadorom Popovićem stekla utisak da nešto nije u redu. Takvom mom stavu pridonijela je i situacija s Mitrom Bakićem¹², Titovim generalnim sekretarom koji me zamolio, kada je čuo da idem u Moskvu, da pitam ambasadora Popovića zašto ga Rusi ne zovu na liječenje, jer je on bio jako bolestan. Kada sam to prenijela ambasadoru Popoviću odgovorio mi je da su se –"stvari promijenile" i da ga zato ne zovu na liječenje.

Žestina Staljinova *Prvog pisma* koje je *Dragica Srzentić* nosila u Beograd zapanjila je vrh KPJ. Ona nije ni slutila da se u pismu koje je nosila u, ali i onome koje je nosila iz Moskve, važno mjesto zauzima prepirka oko njenog muža Voje Srzentića, u tom trenutku pomoćnika ministra industrije Borisa Kidriča, oko pitanja davanja važnih ekonomskih informacija sovjetskim stručnjacima u Jugoslaviji.

U pismu koje je poslao Staljin, Rusi su se žalili na naš odnos prema ruskim stručnjacima u Jugoslaviji pa su tako i naveli ime moga muža Voje Srzentića, koji je bio pomoćnik Borisa Kidriča u Privrednom savjetu, da nije dao podatke koji su od njega tražili.

Vladimir Velebit, šef *Dragice Srzentić*, u pismu će biti optužen, u tipičnoj staljinističkoj maniri, kao engleski špijun. Slične besmislene optužbe već su bile videne u *Moskovskim procesima* (1936.-38.), kada su stari boljševici poput Zinovjeva, Kamenjeva, Pjatakova, Radeka, Buharina i Rikova, bili optuživani da su njemački, japanski ili poljski špijuni. Ipak, bez obzira što je optužba bila izmišljena, jačina Staljinove riječi i autoriteta u istočnom lageru bili su preveliki, pa je svugdje osim u Jugoslaviji (pa čak i njoj) Velebit već bio etiketiran kao engleski pouzdanik. Stoga je uskoro napustio ministarstvo vanjskih poslova.

¹² Mitar Bakić (1907.-1960). Jugoslavenski društveno-politički radnik i komunist. Predratni član KPJ i sudionik NOB-a. Nakon rata na nizu odgovornih funkcija: generalni sekretar Vlade FNRJ, član CK KPJ, jugoslavenski delegat pri UN, itd.

Prije nego što sam i počeo čitati pismo (Prvo Staljinovo op. M.P.) rekao mi je (Tito) da su u Politbirou CK KPJ razgovarali o njegovom sadržaju i da su svi uvjereni da je posrijedi laž, te da svi u mene imaju povjerenje (...) Čim sam pismo pročitao, kao praktičan čovjek, rekao sam Titu da vidim kako Rusi prijete da će prekinuti normalne diplomatske veze s našim Ministarstvom vanjskih poslova, ukoliko ja ostanem u njemu, pa da je prema tome stvar jasna – moram napustiti Ministarstvo. Predložio sam da se nađe izgovor za moj odlazak, da se kaže da sam obolio i otišao na duže odsustvo radi liječenja.¹³

Iščitavajući stvarnu poruku *Prvog pisma*, simbolično poslanog 27. ožujka na sedmu obljetnicu svrgavanja vlade Cvetković-Maček, postajala je jasna Staljinova namjera da smjeni rukovodstvo KPJ. Ovim pismom Staljin je čitav sukob postavio na ideološke osnove, optužujući jugoslavenske komuniste za antisovjetske i antimarksističke stavove, bez spominjanja stvarnih političkih uzroka rascjepa. Štoviše, četvorica iz vrha KPJ (Đilas, Kidrič, Vukmanović, Ranković) optuženi su kao „sumnjivi marksisti“. Važno je napomenuti da je prepiska između KPJ i SKP(b), do izlaska Rezolucije IB-a, bila tajna i nepoznata širem partijskom članstvu.

Titov odgovor na sovjetske optužbe iznesene u *Prvom pismu*, izložen na sastanku CK KPJ 12. travnja 1948., izbjegao je sovjetske ideološke zamke. Tito je sukob postavio na međudržavno, odnosno nacionalno tlo. U formulaciji koja će kasnije postati model jugoslavenskog puta u socijalizam, Tito je naglasio: „*Ma kako neko od nas voli zemlju socijalizma SSSR, on ne smije ni u kom slučaju manje voljeti svoju zemlju, koja također izgrađuje socijalizam, u konkretnom slučaju Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, za koju je palo stotine hiljada njenih najnaprednijih ljudi.*“¹⁴

Tito je pretpostavio, da nije imalo smisla raspravljati na ideološkoj osnovi s čovjekom čije je ime bilo sinonim komunizma, pa je jugoslavensko inzistiranje na umjeravanju sukoba na polje nacionalne ravnopravnosti davalo legitimitet njegovim argumentima. Jedinstvo CK KPJ narušio je stav Sretena Žujovića-Crnog, crnogorskog komuniste na poziciji saveznog ministra financija i sekretara NFJ, sovjetskog čovjeka i informatora u vrhu KPJ. On je i prije sastanka CK bio upoznat sa sadržajem Staljinova *Prvog pisma* dobivši informacije od sovjetskog ambasadora Lavrijenteva. Žujović se na sastanku 12. travnja jedini otvoreno izjasnio protiv

¹³ Mira Šuvar, *Vladimir Vebebit - Svjedok historije*, Zagreb 2001. 383-384.

¹⁴ Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948 - Knjiga prva*, Beograd 1979. 239.

Titove politike sukoba sa Sovjetima, argumentirajući svoj stav da je komunizam nemoguće ostvariti bez pomoći SSSR-a: *Kako ćemo uvjeriti naše članove Partije da smo na pravom putu ako tako ne misli Staljin i VKP(b) (...) Izgradnja socijalizma bez Sovjetskog Saveza – pašće u vodu.*¹⁵ Ono što je Žujović jasno rekao na sastanku CK, biti će dilema mnogih jugoslavenskih komunista po izlasku Rezolucije Informbiroa.

Žujovićeva prosovjetska stajališta dovedena su u vezu sa slučajem hrvatskog komunista Andrije Hebranga-Fatija, koji je također tih dana proglašen prosovjetskim elementom u KPJ. Iako je Hebrangov pad imao drukčiju predpovijest nego Žujovićev, vrh KPJ htio je povezati i izolirati dva glavna potencijalna sovjetska kandidata za novi vrh jugoslavenske partije. Žujović i Hebrang ubrzo su uhapšeni što Staljin koristi za slanje svoga *Drugog pisma* od 4. svibnja, u kojem u devet točaka dijeli novu seriju ideoloških lekcija, ali i konkretnih kritika jugoslavenskom rukovodstvu. Između ostalog odbacuje jugoslavenske insinuacije da su Žujović i Hebrang obmanuli sovjetsko rukovodstvo krivim informacijama; minorizira ulogu KPJ u ratu te ju izjednačava s ulogama komunističkim partijama Čehoslavačke, Poljske, Mađarske, Rumunjske, Bugarske, uz izuzetak Albanije; optužuje jugoslavensko rukovodstvo kao uobraženo, nesamokritično, antisovjetsko i trockističko te na koncu poziva rukovodstvo KPJ da se sovjetsko-jugoslavenski spor riješi na novom sastanku Informbiroa. Jugoslaveni u odgovoru odbacuju optužbe i arbitražu Informbiroa. *Treće Staljinovo pismo* od 22. svibnja, oštrinom slabije nego prethodna dva, zloslutno upozorava na moguće posljedice nedolaska Jugoslavena na predstojeći sastanak Informbiroa, sugerirajući da je izbjegavanje dolaska zapravo priznavanje krivnje.

Bilo je jasno da se približavao konačan obračun i da će sukob poprimiti javan i međunarodan karakter. Vrh KPJ na Titov rođendan, 25. svibnja 1948. godine, objavio je saziv V. kongresa KPJ u Beogradu za 21. srpnja iste godine, prvog nakon kongresa u Dresdenu 1928. godine. Sazivanje kongresa značilo je užurbanu pripremu za mobilizaciju partijskog članstva za predstojeći sukob sa SSSR-om. U isto vrijeme počinje omasovljavanje KPJ mlađim kadrovima (skojevcima), nakon kojega će slijediti, kako će pritisak SSSR-a kroz vrijeme rasti, i brojniji ulazak odraslih u KP. Tako je krajem 1948. u KPH je ušlo 33% članova više nego u 1947. godini, što je posljedica sukoba s IB-om, ali i politike povećavanja broja članova.¹⁶ Skojevci *Ivan Esih* i *Jovan Ševaljević* svjedočili su ubrzanom ritmu primitka svojih mladih

¹⁵ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Treći tom. 377-378.

¹⁶ Berislav Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom*, Zagreb 2005. 74.-75.

kolega u Partiju. Inače postupan i sistematičan algoritam primanja u članstvo KP, poremećen je sukobom sa SSSR-om, pa je hitrost situacije nalagala manje selektivan pristup.

Zanimljivo je da su nas 5. lipnja, znači samo 23 dana prije izlaska Rezolucije, odjednom naprasno i na brzinu primili u Partiju. *"Vi ste svi jako dobri i trebate ići u Partiju"*, tako su nam tumačili. Prava je istina bila da su ovi 'gore' u rukovodstvu Partije znali za sukob, ili su znali da će eskalirati, pa su punili redove Partije mladim kadrom, pod pretpostavkom da ćemo mi "balavci" više voliti Tita nego Staljina. (Esih)

Dva, tri meseca pred Rezoluciju došla je direktiva da moramo omasoviti partiju, uz naravno bitnu promenu kriterijuma za prijem u partiju. Kako se radilo o studentima, mladim ljudima, s jedne strane, velikom broju ljudi prijem u partiju je iskreno imponovao tako da se u ta tri, četiri meseca pred Rezoluciju udvostručio broj članova partije. (Ševaljević)

Službeni poziv za sjednicu Informbiroa zakazanu za 21. lipnja 1948. u Bukureštu došao je dva dana ranije. Taj će poziv Tito i službeno odbaciti uz objašnjenje kako nema smisla prisustvovati sastanku na kojemu bi KPJ bio meta već unaprijed prepariranih kritika i osuda. Osim toga, odlazak na zasjedanje Informbiroa u Bukurešt vjerojatno bi značio i kraj Titove prevlasti. Tito je poznao sudbinu jugoslavenskih komunista, Cvijića, Gorkića, Markovića, Filipovića, Čopića, Horvatina i drugih, ali i Buharina, Zinovjeva, Tuhačevskog, Kamenjeva i drugih boljševičkih revolucionara. Poučen tim iskustvom, sastanak u Bukureštu nije ga privlačio. Uostalom, dobivao je i obavještajne informacije o tomu što mu se sprema.¹⁷

Raskid sa SSSR-om zasigurno nije bila jugoslavenska želja ili inicijativa. Jugoslavija je svoju izgradnju temeljila na bliskoj suradnji sa Moskvom. Titov komunizam bio je staljinistički doktrinarnan, jer drukčiji nije mogao niti biti, što zorno pokazuje proces staljinizacije Jugoslavije nakon 1945. godine, ali i ratna usijanost usmjerena protiv Zapada. Staljinov komunizam imao je više dodirnih točaka sa ruskim carističkim imperijalizmom nego sa marksističkim internacionalizmom. Odnos vrha KPJ prema Staljinu bio je više ideološki, dok je odnos vodstava koje su Sovjeti doveli na vlast u Istočnoj Europi (Rákosi, Gottwald, Dimitrov, Bierut, i dr.) bio i podanički. Sve su to elementi koji su imali utjecaja na Staljinovu odluku da smjeni Tita, kao i Titovu da se tome odupre. Izlaskom *Rezolucije Informbiroa*

¹⁷ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Treći tom. 258.

počinje nova faza sukoba i borbe za one koji su o tom rascjepu najmanje znali - članove Komunističke partije Jugoslavije.

Izbacivanje KPJ iz komunističke obitelji dogodit će se na drugom zasjedanju Informbiroa održanom u Bukureštu 21.-28. lipnja 1948. godine. Datum izlaska *Rezolucije Informacionog biroa o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije* ili jednostavnije *Rezolucije Informbiroa*, bit će pomno odabran za zadnji dan sastanka 28. lipnja, na Vidovdan, sa svim simboličnim asocijacijama sa srpskim porazom na Kosovu polju 1389. i atentatom na nadvojvodu Franza Ferdinanda 1914. godine, što je bio *casus belli* u Prvom svjetskom ratu.

Tekst Rezolucije Informbiroa u osam točaka sadržavao je niz optužbi u kojima se jugoslavensko komunističko rukovodstvo optuživalo za razne devijacije u teoriji i praksi, od odstupanja od osnovnih principa marksizma-lenjinizma, preko neprijateljske politike prema SSSR-u i SKP(b)-u, nepravilne prokulačke agrarne politike, minoriziranja uloge Partije u državi kao i nedostatka demokratičnosti u njezinu radu. Kritizirano je jugoslavensko odbijanje participacije na zasjedanju Informbiroa, kao i hapšenje i isključenje iz CK Sretena Žujovića i Andrije Hebranga. Ipak, sadržaj posljednje, osme točke, otkriva stvaran položaj Jugoslavije u komunističkom taboru i buduće sovjetske ciljeve i namjere:

Informacioni biro konstatuje da je, usled svega ovoga, CK KPJ isključio sebe i Komunističku partiju Jugoslavije iz porodice bratskih komunističkih partija, iz jedinstvenog komunističkog fronta i, prema tome, iz redova Informacionog biroa (...)

Informacioni biro ne sumnja u to da u krilu KPJ ima dovoljno zdravih elemenata, vernih marksizmu-lenjinizmu, vernih internacionalističkim tradicijama KPJ, vernih jedinstvenom socijalističkom frontu.

Zadatak ovih zdravih članova KPJ jeste da prisile svoje današnje rukovodioce da otvoreno i pošteno priznaju svoje pogreške i da ih poprave, da napuste nacionalizam, da se vrate internacionalizmu i da svim silama učvršćuju jedinstven socijalistički front protiv imperijalizma, ili, - da ih smene i istaknu novo internacionalističko rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije. Informacioni biro ne sumnja da će Komunistička partija Jugoslavije moći da ispuni ovaj časni zadatak.¹⁸

¹⁸ Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948, I.*, 305-306.

Nakon isključenja iz Informbiroa, odvojeni od bratskih komunističkih partija, bez veza sa Zapadom, s kojim su još od 1945. godine bili u gotovo neprijateljskim odnosima, Jugoslavija i njezini komunisti ostali su doslovce sami. Oko osamdeset komunističkih i radničkih partija svijeta u svojim proglasima podržalo je Rezoluciju Informbiroa, dok niti jedna nije podržala Jugoslaviju.¹⁹ Snaga *Rezolucije* pokidala je i veze s Albanijom i grčkim komunističkim pokretom, jedinim preostalim jugoslavenskim neformalnim saveznicima, nakon što je Staljinova kritika u veljači 1948. godine eliminirala Dimitrova kao glavnog jugoslavenskog partnera u samostalnim balkanskim političkim inicijativama. Snaga bukureštanske kritike uz širinu sovjetskog komunističkog antijugoslavenskog bloka, bila je dovoljna za prevrat u Politbirou Albanske komunističke partije gdje je Enver Hoxha istisnuo jugoslavenske simpatizere, baš kao što je prestanak jugoslavenske pomoći grčkim komunistima u građanskom ratu ugasio nade za prevrat u toj zemlji.

Sve jugoslavenske akcije na Balkanu ostale su bez rezultata, tragičnije time jer su najveći jugoslavenski saveznici (Bugarska i Albanija) postali najčvršća sovjetska uporišta, dok se Grčka afirmirala kao glavna utvrda američkog utjecaja na Balkanu i Sredozemlju. Jugoslavene je bez obzira na kolaps vanjskopolitičkih ambicija čekala još jedna teška borba - ona za članstvo KPJ. Staljinova taktika pokoravanja buntovnog jugoslavenskog rukovodstva KPJ na čelu s Titom, kao što jasno implicira osma točka Rezolucije Informbiroa, temeljila se na političkoj izolaciji Jugoslavije, kasnije kombinirane s ekonomskom blokadom i unutarpartijskog prevrata predvođenog *zdravim snagama*. Vjera u Staljina mjerila se odlučnošću da se svrgne buntovno rukovodstvo KPJ. Ujedno, bila je to i jedina Staljinova strategija za rušenje „Titove klike“, u čvrstoj vjeri da je Staljinovo ime dovoljno da motivira jugoslavenske komuniste na prevrat. Zato je objavljivanje Rezolucije Informbiroa trebao biti signal „pravovjernim“ komunistima za rušenje „heretičnog“ rukovodstva KPJ na čelu sa Titom. Prva će hapšenja simpatizera *Rezolucije Informbiroa* početi već u lipnju i srpnju 1948., a u različitim intenzitetima trajati će sve do 1956. godine.

¹⁹ Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd 1978. 207.

3. ISTRAGA UHAPŠENIH IBEOVACA

Udbin proces istrage uhapšenih ibeovaca bila je prva postaja složenog *procesa političkog preodgoja* koji se nakon isljeđivanja u istražnom zatvoru te formalnog kažnjavanja ili suđenja nastavljao na Golom otoku ili nekom drugom mjestu internacije, da bi potom, umjesto da završi izlaskom na slobodu, dobivao nastavak. Prema tome, istraga se za jedan broj osoba nikada nije završavala. Imajući svoje specifičnosti, proces istrage nije bio univerzalan kod svih uhapšenika, niti je kod svih jednako trajao, ali svakako je imao nekoliko glavnih osobina koje su gotovo bile pravilo. Tijekom tog procesa, lomile su se ilegalne ibeovske grupe, dokazivala krivnja nevinim ljudima, stare komuniste opet stavljalo u ulogu robijaša, razbijala sovjetska špijunska mreža, prekidali odnosi između prijatelja, ljude pretvaralo u denuncijante – jednom riječju punili istražni zatvori, a kasnije logori. Pomna orkestracija čitavog procesa, kao i njegove etape, svjedoče ne samo o atmosferi vremena te političkim prilikama onoga doba, već i o dramatičnosti sukoba sa SSSR-om. Podjednako kazuje o naravi totalitarnog režima, ali i bilo kojeg sustava ugroženog izvana, možda neovisno o svojoj ideološkoj supstanci i predispoziciji.

Krutost poslijeratnog jugoslavenskog staljinističkog sistema, kaljenog u surovom građanskom ratu nekoliko godina ranije, jasno će se vidjeti u mračnim i punim istražnim Udbinim zatvorima, dobivajući svoju inerciju za ono što će slijediti na Golom otoku. Shvatljiva je odlučnost i beskompromisnost nastupa prema ideološkim oponentima prije 1948., ali tragičnost nastupa prema onima iz svojih redova nakon te prijelomne godine razotkriva što se događa u trenutku kada jedan staljinistički režim biva suočen sa prijetnjom sloma, posebno je historiografski izazovna. Analizom procesa istrage uhapšenih ibeovaca dolazimo ne samo do čitavog niza tehničkih aspekata tog algoritma kao i njegove logike i ciljeva, već do prave definicije ibeovca (staljinista, kominformovca, infombiraša, informbiroovaca) ili bar do autentičnih uzroka njihova kažnjavanja te slanja na Goli otok. Analiza procesa istrage podjednako pokazuje Udbinu efikasnost kao i samovolju. I najvažnije, u ovom procesu susrećemo se sa denuncijatorskim policijskim metodom djelovanja, koji je ne samo kamen temeljac osobnih dilema i kapitulacija uhapšenika, već i crvena nit onoga što se na Golom otoku nazivalo *revidiranje političkog stava*, drugim riječima temeljne funkcije logora na Golom otoku

Ciljevi udbine istrage

U trenutku hapšenja počinjao bi proces istrage, a ujedno, sudeći prema arhivskoj građi i svjedočanstvima, uhićenje bi po tadašnjim Udbinim kriterijima indicirao i krivicu uhićenika. Tijekom sukoba sa IB-om od 1948. do 1956. godine uhapšeno je i kažnjeno 15 737 osoba, dok je prema dostupnim podacima uhapšeno te prošlo kroz istražni proces, ali na kraju pušteno minimalno 4 076 osoba, iz čega proizlazi da je tri četvrtine uhapšenih osoba i kažnjeno te poslano na izdržavanje kazne.²⁰ Ilustrativno govoreći, tek svaka četvrta osoba bili bi puštena nakon hapšenja, dok ostali nisu bili te sreće. Polazeći iz temeljne presumpcije („Udba ne griješi“), sukladno svojim velikim ovlastima, trenutnom stanju u državi (pritisak SSSR-a te psihoza rata), možemo zaključiti da je proces istrage uglavnom bio jednosmjerna ulica, gdje je jugoslavenska tajna policija lako dokazivala da je svaka kritika zapravo bila ibeovska. Riječ protiv Partije, opravdavanje nekih točaka *Rezolucije*, nezadovoljstvo seljačkim radnim zadrugama, slušanje ibeovskih radio stanica ili neprijavljeni razgovor sa drugim kominformovcem bilo je dovoljno da Udba „dokaže“ neprijateljsku djelatnost.

Nije teško zamisliti kako su tretirani agresivniji pristalice politike iznesenih u *Rezoluciji Informbiroa* u ovom procesu dokazivanja krivnje. Svi su, a posebice članovi Partije, imali mišljenje o sporu sa IB-om. Tih dana bilo je dovoljno jako malo da se zaglavi u Rankovićevim labirintima. Onda kada Udbini istražitelji nisu bili zadovoljni tijekom istrage ili razinom suradnje, pribjegavalo se nasilju. Glavni cilj istrage, osim minimalnog formalnog okvira pri dokazivanju krivnje, bilo je prikupljanje novih dokaza, tj. svjedočenja o ibeovcima na slobodi, odnosno o onima koji uglavnom tajno djeluju na ibeovskim pozicijama. Kako će dolaziti nova svjedočenja iz procesa istrage, kao i ona sa Golog otoka, tako će se zatvori puniti novim neprijateljima. Ovakva tehnologija proizlazi, između ostalog, iz činjenice da ibeovci nakon neuspjeha glavnog cilja *Rezolucije*, odnosno masovnog rušenja Tita te pobjede njegove linije na V. kongresu KPJ, spontano počinju sa tajnim djelovanjem što zapažaju i

²⁰ Hrvatski državni arhiv (HDA), Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske Služba državne sigurnosti (dalje: RSUP SRH SDS INFORMBIRO) fond 1561, „Pregled bivših osuđenih i kažnjavanih pristalica Informbiroa“, „Popis“.

- „Popis“ nema službeno ime već na prvoj stranici stoji objašnjenje: „U prilogu vam dostavljamo knjigu sa spiskom i osnovnim podacima za sve kažnjene DKR i osuđene po IB-u, koji su evidentirani u VIII odelenju Udbe FNRJ(...)“. Znači, ovo je bio interni popis savezne Udbe zbog evidencije svih osoba koje su utamničene kao pristalice *Rezolucije Informbiroa*. Iz ovog popisa biti će analizirani brojni podaci koji će rasvijetliti pitanja ukupnog broja logoraša na Golom otoku, vrsta kazni, itd.
- Treba imati u vidu da su neki korišteni kao suradnici pa su pušteni na slobodu umjesto da budu internirani na Goli otok.

Udbini analitičari.²¹ Od rujna 1948. godine ibeovci za Udbu postaju zavjerenici koje se jedino može razbiti beskompromisnom akcijom, u ovom slučaju, temeljitom istragom uhapšenih. Time dolazimo od suštine jugoslavenske borbe protiv ibeovaca, kada je u pitanju policijski dio posla, tj. istrage: uhapsiti pobornike Staljina te naći one na slobodi. Pitanje krivnje često nije bilo u razmatranju.

Načini provođenja istrage

Osvrnuti ćemo se na neke tehničke aspekte procesa istrage. Mjesto istrage ovisilo je o mjestu hapšenja odnosno mjestu prebivališta uhićenika, te o činjenici je li riječ o civilu ili aktivnom vojnom licu, tj. oficiru Jugoslavenske armije (JA). Ibeovce su uglavnom hapsile službe sigurnosti odnosno Udba (civilni) i KOS (vojska).²² Istragu je vršila lokalna Udba gdje je osoba hapšena, osim ako uhapšenik nije bio državljanin druge republike, a bio je uhapšen izvan nje. U tom slučaju, republička Udba koja je hapsila osobu slala bi je Udbi matične republike na istragu.²³ U sljedećoj tablici vidjeti ćemo brojnost hapšenja po organima državne sigurnosti koji su izvršili uhićenja.

Tablica 1. Organi hapšenja kažnjenih i osuđenih ibeovaca

Organ hapšenja	Broj uhapšenih	Postotak (%)
KOS	3 649	23,09
UDBA FNRJ	1 248	7,08
UDBA Srbija	2 948	18,65
UDBA Hrvatska	2 097	13,27
UDBA Slovenija	356	2,25
UDBA Makedonija	630	3,98
UDBA Crna Gora	1 751	11,08
UDBA Beograd	1 099	6,95

²¹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „Pregled neprijateljske informbirovske aktivnosti i protumjere Službe državne sigurnosti od 1948.-31.3.1954. godine.“

²² Uhićenje je izvršavano uz određeni formalni okvir jer je izdavan nalog za pritvaranje potencijalnog ibeovca. Kada je bila riječ o višim partijskim funkcionerima rješenje za uhićenje izdavao je Javni tužilac sukladno pripadajućim zakonskim odredbama Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države, da bi potom formalno bili predavani pripadajućoj Udbi na istragu. Kod ostalih uhapšenika sve ingerencije je imala Udbi za pritvaranje i početak istrage.

²³ Ibeovac Živojin Jovanović prisjeća se kako je iz Zagreba na istragu dospio u rodni kraj: "Strpali su me u auto i dovezli u zatvor na Zrinjevcu gdje sam proveo desetak dana pa sam prebačen u Beograd gdje je vršena neka istraga nakon koje sam prebačen u rodni Knjaževac."

UDBA BIH	2 022	12,79
Ukupno	15 800	100 %

Iz tablice je vidljivo da je relativno i apsolutno najveći broj hapšenja izveo KOS (23%), što je razumljivo imavši u vidu činjenicu da je kominformizam (opći termin za pristajanje uz Rezoluciju Informbiroa) bio izuzetno prisutan u vojsci čime se potaklo oštriji nastup službe sigurnosti u vojsci. Brojem hapšenja slijedi Udba Srbije sa 18,65% i Udba Beograd 6,95, a crnogorska služba sigurnosti sa 11,08 % ukupnih hapšenja izvršila je relativno najveći broj hapšenja u odnosu na broj stanovništva. Oko 1% ukupnog stanovništva Crne Gore uhapšeno je i kažnjeno pod optužbom da su ibeovci.²⁴ Udba FNRJ hapsila (12,48%) je visoke državne i partijske funkcionere te ih istraživala i osobe koje su radile u višem državnom aparatu), kao i osobe koje su bivale hapšene pod sumnjom za sabotazu.

Vojnici na služenju vojnog roka (iznimke su bili teži prijestupnici, saboteri, itd.) hapšeni su od republičke Udbe ili KOS-a te predavani službi sigurnosti (Udbi) svoje matične republike. KOS je hapsio i vršio istragu nad svim svojim licima (podoficiri i oficiri). Ovo su pravila koja su imala neke iznimke. Čest slučaj bilo bi slanje pojedinaca u glavnu lokalnu ili regionalnu Udbu, tj. na administrativno višu instancu zadnje faze istrage, najčešće one koje su prethodile formalnom kažnjavanju. Tako je npr. pojedinac pred kraj svog istražnog procesa iz lokalne karlovačke Udbe gdje je bio uhapšen i istraživan, bio prebačen u zagrebačku ekspozituru službe sigurnosti na završni dio procesa. Neki od najpoznatijih istražnih zatvora gdje su bili isljeđivani zatvoreni ibeovci bili su zatvori na Savskoj cesti ili Petrinjskoj u Zagrebu; zatvor u ulici Via Roma u Rijeci; beogradski zatvori u Đušinoj i Francuskoj ulici, zatvor na Obilićevu vencu te onaj na Adi Ciganliji, Centralni zatvor Bosne i Hercegovine Sarajevo (CEZABIH), itd.

Trajanje istražnog procesa ovisilo je o raznim faktorima, prije svega razini suradnje uhapšenika sa Udbom odnosno brzini zaključivanja dva ključna elementa istrage: priznavanja ibeovske djelatnosti te prokazivanja drugih ibeovaca na slobodi, kao i svojih suradnika u bilo kojoj vrsti ibeovske djelatnosti. U skladu s tim proces je u kod administrativnih kažnjenika

²⁴ Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*. Beograd 1985. 77.

vremenski trajao u rasponu od minimalno jednog mjeseca do godine dana.²⁵ Međutim, sudeći po analiziranim dokumentima, istraga je najčešće u prosjeku trajala od trenutka hapšenja do časa formalnog kažnjavanja oko 2-3 mjeseca.²⁶ U slučaju osoba koje su bile u sastavu JA (oficiri i podoficiri) taj proces je bio znatno dulji jer su vojna lica bila kažnjavana sudski, dok civilna uglavnom administrativno, pa je trebalo više vremena za prikupljanje dokaza te organiziranje kakvog takvog sudskog procesa.²⁷ Nisu bili rijetki primjeri da je istraga trajala više od godinu dana, posebice u slučajevima istaknutih visokopozicioniranih državnih, partijskih ili vojnih funkcionara, pritom još čvrstih u svom ibeovskom stavu.²⁸ Na primjer, istaknuti hrvatski komunisti Savo Zlatić i Rade Žigić proveli su u istražnom procesu 17 odnosno 9 mjeseci.²⁹ Dva generalska zavjerenika iz 1948. godine, pukovnik Vlado Dapčević i general Branko Petričević u istrazi su proveli dvije godine dok im nije organizirano suđenje u ljeto 1950. godine.³⁰

Duži vremenski period u istrazi boravile su osobe koje su hapšene od izlaska Rezolucije IB-a u ljeto 1948. te početkom 1949. godine zbog činjenice da je logorski sustav za interniranje ibeovaca počeo sa radom u srpnju 1949. godine, pa su do toga razdoblja osobe uglavnom zadržavane u istražnim zatvorima jer do onda nije postojala politika kažnjavanja niti utamničenja pristalica Staljina. Čini se, da je ljeto 1949. godine, bilo ključno za oblikovanje mehanizama istrage, kažnjavanja te internacije u neki od logora predviđenih za ibeovce.

²⁵ Detaljne razlike u načinu kažnjavanja/suđenja između civilnih i vojnih osoba biti će opisane u sljedećeg poglavlju. Za trenutno potrebe naglasiti ćemo da su civilni kažnjavani administrativnom kaznom društveno korisnog rada (DKR), znači izvansudski, dok su oficiri Jugoslavenske armije kao i oni aparata državne sigurnosti kažnjavani sudski.

²⁶ Primjeri trajanja istrage osoba kažnjenih administrativnom kaznom. Istraga Mice Bogdanić trajala je 30.9.-19.12. 1950.; Mije Babića 9.2.-26.2.1951.; Marije Benel 15.7.-15.8.1949.; Milovana Zeca 27.4.-5.7.1949.; Dautčehajića Đemala 24.1.-26.2.1951.; itd. HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić (320 362); Dosje Mijo Babić (317 399); Dosje Marija Benel (315 066); Dosje Milovan Zec (868 34); Dosje Đžemal Dautčehajić (303 521). (Dalje neće biti navođeni brojevi dosjea, već samo imena).

Svjedočenja preživjelih golootočana daju različite podatke po pitanju duljine boravka u istrazi: Vlado Bogojević tvrdi na je u istrazi proveo oko 2 mjeseca; Smilja Filipčev oko pola godine; Radovan Hrast oko 2-3 mjeseca; Luka Hrvatić oko 4 mjeseca; Zlatko Hill oko pola godine; Vlado Novičić oko mjesec dana; Ivo Kuvačić oko pola godine, itd.

²⁷ Dužine trajanja istrage kod vojnih lica variraju, ali ako uspoređujemo sa dokumentima civilnih kažnjenika u prosjeku dulje. Tako je Andrija Bubanj proveo na istrazi 12.6.1949.-28.7.1950.; Ilija Vujević 3.3.1949.-6.6.1949.; Ivan Drašković 17.5.1952.-24.10.1952.; Radoslav Nikolić 27.1.1951.-22.1.1952.; Savo Žigić 23.11.1949.-26.4.1950.; Nebomir Bolha 7.5.1949.-15.11.1949.; itd. HDA, fond 1560, Odjel/sluzba za izvršenje krivičnih sankcija Republičkog sekretarijata za pravosuđe i upravu Socijalističke Republike Hrvatske, Goli otok 1949-1985.(dalje: HDA, fond 1560, Goli otok) Dosjei Andrija Bubanj, Ilija Vujević, Ivan Drašković, Radoslav Nikolić, Savo Žigić, Nebomir Bolha.

²⁸ Vidi slučaj Vlade Dapčevića. Slavko Ćuruvija, *Ibeovac -Ja Vlado Dapčević*, Beograd 1990. 143.-148.

²⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosjei Savo Zlatić i Rade Žigić. Zlatić je npr. bio u istrazi 9.2.1949.-19.7.1950.

³⁰ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac -Ja Vlado Dapčević*, 61.

U velikom broju slučajeva, dokazni materijal protiv uhapšenika bila su svjedočanstva drugih već uhapšenih osoba, najčešće ljudi iz njihove profesionalne, društvene ili privatne okoline. Imajući u vidu već apostrofiranu logiku djelovanja Udbe pri inzistiranju na otkrivanju ibeovaca na slobodi, prikupljena svjedočenja biti će osnova za nova daljnja piramidalna hapšenja, o kojima će kasnije biti detaljnije analize. Operativno gledano, kada je osoba bila uhapšena to je značilo da se njeno ime (pre)često javljalo u istragama drugih, već interniranih osoba (ili u istrazi na Golom otoku) ili da je osoba prijavljena kao ibeovac od građana sa slobode. *Damir Pavić* je već na prvom ispitivanju shvatio kako i zašto se našao u istražnom zatvoru.

Onda je krenulo ispitivanje: „Ti si taj što mutiš i što ruješ!“ Odgovorio sam da je pogrešno informiran i da nisam ništa učinio što je protivno zakonu. „Nemoj da filozofiraš i da se prepireš, evo dve prijave!“ – rekao je udbaša. I stvarno, pokazao mi je one dve prijave protiv mene. Oni su bili toliko samouvjereni da nisi niti skrivali ništa.

Najčešće istražni je proces započinjao onoga dana kada je osoba uhapšena ili u nekoliko narednih dana. Vrijeme početka istražnog procesa vidljivo je iz policijskih dosjea uhapšenika. Tako je npr. nad ibeovcima Mijom Babićem i Micom Bogdanić otvorena istraga istog dana po hapšenju; nad Marijom Benel dva dana po hapšenju; nad Džemalom Dautčehajićom tri dana po hapšenju; nad Savom Zlatićem četiri dana po hapšenju, itd.³¹ Takvu praksu potvrđuju i svjedočanstva bivših golootočana.

Živanka Filipčev

Prva dva dana nisu mi radili ništa, a onda su počela ispitivanja.

Miha Cenc

Jedno večer u martu 1952. godine odveli su me iz doma. Hapsila me UDBA 2, Savezna UDB-a. Idućeg me dana izvedu pred nekog udbaša.

Luka Hrvatić

Po uhićenju i nekoliko dana provedenih u zatvoru, pozvao me isljednik kapetan Sladić.

Vera Winter

³¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosjei Mijo Babić; Mica Bogdanić; Marija Benel; Đemal Dautčehajić; Savo Zlatić.

Pošla sam sa ova dva "udbaša" u Glavnjaču, poznati beogradski zatvor gdje su u mnogim režimima robovali razni politički zatvorenici, te sam dovedena u neku sobu u kojoj je bio pohabani namještaj i gdje su bila neka dva oficira sa višim činovima. To je bila kao soba za ispitivanje. I počelo je ispitivanje...

Konkretna ispitivanja, jednom kada je istražni proces počeo, išla su u nekoliko serija, ovisno o tome koliko su Udbini istražitelji bili zadovoljni stupnjem kooperacije. Za podsjetnik, suradnja u istrazi bila je glavna odrednica (1) koliko će istraga trajati, (2) kakav će biti tretman uhapšenika tijekom ispitivanja ali i između sesija te (3) ponekad čak i koliko će duga biti kazna ili hoće će osoba biti puštena na slobodu.³² „Držanje“ uhapšenika tijekom istrage uvelike bi određivalo i kasniji život pojedinca na Golom otoku, tj. koliko će grubo biti tretiran, odnosno koliko će pritisak biti stavljen na njega od strane Udbe u logoru. Vremenska razlika između ispitivanja je varirala – nekada je to bio dan ili dva, nekada tjedan, nekada i više.

Teško je točno odrediti koliko su serija ispitivanja prošli uhapšenici jer je pristup bio individualan – nikada manje od 2 pa do 10 i više. Sve je bilo u čvrstoj korelaciji sa stupnjem suradnje uhapšenika. Mica Bogadnić prošla je kroz sedam serija ispitivanja; Mijo Babić dvije; Marija Benel četiri; Milovan Zec bar tri, Đemal Dautčehajić dva, itd.³³ Visoki partijski i vojni funkcionari bili su duže vrijeme u istrazi, što znači da su i više ispitivani. Oni su bili pod posebnim Udbinim pritiskom kako bi se prikupilo što više (inkriminirajućih) podataka. Slučajevi višebrojnog ispitivanja Save Zlatića ili Rade Žigića govore tome u prilog.³⁴ Ako je bilo potrebe, u tim razmacima vršena su fizička maltretiranja ili razni drugi pritisci o čemu će biti riječi kasnije. Teški životni uvjeti u istražnom zatvoru također su utjecali na psihičko stanje utamničanih kao i na čitav proces istrage.

Pri otvaranju istrage činovnici Udbe, tj. istražitelji (isljednici) ispunjavali su „Zapisnik o ispitivanju okrivljenoga“, što je bio formalni početak istrage (ispitivanja). „Zapisnik“ je sadržavao opće informacije na koje je uhapšenik odgovarao: ime, prezime, narodnost, državljanstvo, mjesto prebivališta, mjesto rođenja, školska sprema, zanimanje, radno mjesto, ime oca i majke, bračno stanje, broj djece, imovina, poznavanje stranih jezika te prijašnja eventualna osuđivanja. Nakon toga uhapšenik bi dao svoju kraću povijest do trenutka

³² Ako bi se osoba pokazala kao izuzetno kooperativna u istrazi postojala bi mogućnost da bude puštena na slobodu.

³³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosjei Bogdanić, Babić, Benel, Zec, Dautčehajić.

³⁴ Rade Žigić proveo je u istrazi oko 9 mjeseci te je tijekom tog vremena bio ispitivan u 21 sesiji (seriji), nekada i više puta u jednom danu.

hapšenja. Potom bi kretalo konkretno ispitivanje. Istragu je najčešće vodio jedan Udbin istražitelj te je bila prisutna daktilografkinja ili je on sam vodio zapisnik. U slučajevima kada je ispitanik bio osoba visoke političke ili vojne funkcije istrazi je moglo prisustvovati dva ili tri istražitelja, često višeg ranga. Nakon otvaranja zapisnika, uhapšenik bi ga morao potpisivati svaku stranicu kao potvrdu autentičnosti napisanog. To su uglavnom bile formulacije činovnika Udbe zaduženog za ispitivanje, koje bi potom ispitanici pročitali te ih potpisivali.

Ipak iz dosjea Rade Žigića saznajemo da su istražitelji prihvaćali primjedbe na sastavljeni tekst. Žigić je uložio je pritužbu na formulacije svog zapisnika te odbio potpisati tu stranicu, dok je sve ostale parafirao.³⁵ Ovo je bila iznimka više nego pravilo, odnosno mogućnost koju je imao Žigić kao visoki funkcioner. U čitavom procesu, ni civilni, kao ni vojni uhapšenici nisu imali pravo na odvjetnika. Prilikom završetka ispitivanja, što je značilo da je Udba zaključila svoje ciljeve, istražitelj bi pisao „karakteristiku“, dokument koji je pratio uhapšenika do mjesta i organa koji bi mu izrekao kaznu. Sadržaj dokumenta sumirao je inkriminacije uhapšenika, do kojih se došlo u istrazi, da bi potom na osnovu toga formalno izricala kazna (administrativni kažnjenci). U slučaju da je osoba bila izvođena pred sud, dokazni materijal bi na sličan način bio dostavljan sudu. O ovom mehanizmu više će biti rečeno u sljedećem poglavlju. Možemo zaključiti da je istraga kod većine osoba imala slične karakteristike, tj. da je postojao gotovo jednak algoritam procesa, koji je odstupao onda kada je uhapšenik „pravio probleme“. U nastavku teksta ilustrirat ćemo kako se i kojim metodama Udba služila u istrazi, pri slamanju stvarnih i navodnih informbirovca.

³⁵ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

Udbine istražne metode

Činjenično stanje istrage bilo je u većini slučajeva predodređeno. Ishodište istrage bila je udbaška presumpcija da je uhapšenik kriv, jer se do njegova imena došlo iskazima drugih koji su već svoju ibleovsku realnost priznali. To tešku poziciju zorno opisuje *Zlatko Hill* prisjećajući se svojih iskustava iz istrage.

Jedanput kad si bio uhapšen, ti si bio kriv. Ti si kriv prema Partiji. Možeš se jedino iskupiti na način, (nije to direktno rečeno, ali ne ni jako zaobilazno), da priznaš svoj neprijateljski rad i tko je s tobom učestvovao u tom neprijateljskom radu.

Posljedica je bila jasna – daljnja istraga mogla je ići jedino u smjeru detaljnog nabiranja suradnika u ilegalnom ibleovskom radu ili općenito u kritici tadašnjeg sistema. Istražni proces i prva serija ispitivanja počinjali bi sa direktnim pitanjima o stavu prema Rezoluciji IB-a, stavu okoline prema njoj, razgovorima o sadržaju i tome slično. Prvi dio ispitivanja koji se odnosio na općenite stavove o Rezoluciji IB-a i politici KPJ zvao se „zapisnik deklarativnog karaktera“.

Tu nije bilo razloga, niti mjesta okolišanju, jer se odmah krenulo na konkretno dokazivanje onoga što su udbaši već znali ili nečega što će na ovaj ili onaj način dokazati. Radi ilustracije navodimo neka pitanja iz prve serije ispitivanja Marije Benel, iako su i u drugim slučajevima postavljana slična.³⁶

- 1) Kakav ste stav zauzeli nakon izlaska Rezoluciji Informbiroa?
- 2) S kim ste se dok ste se nalazili u Bujama razgovarali o Rezoluciji Informbiroa?
- 3) S kim ste u Zagrebu razgovarali o Rezoluciji Informbiroa?
- 4) S kim ste još razgovarali o Rezoluciji Informbiroa?
- 5) Kakav ste vi stav zauzimali prema Rezoluciji Informbiroa?
- 6) Kakav je stav zauzimala Vaša sestra Olga?

Vidljivo je iz forme pitanja da se ne ostavlja mjesta sumnji je li uhapšeni ispitanik stvarno ibleovac ili nije. Inzistiralo se na što detaljnijem razotkrivanju političkih stavova uhapšenikove

³⁶ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Marija Benel.

društvene i profesionalne okoline, tj. identificiranju mogućih kritizera političkog sistema, ibeovskih simpatizera ili istinskih pristalica Rezolucije IB-a spremnih na rušenje Titove KPJ. Da je Udba već na početku istrage zauzela stav da je ispitanik kriv te da je prešla na drugi korak pri prikupljanju dokaza, odnosno „raskrinkavanju“ ibeovca na slobodi, govori i naredno svjedočanstvo *Zlatka Hilla*. Recept je bio jednostavan – navesti imena osoba s kojima se na bilo koji način (ne)kritički diskutiralo o Rezoluciji Informbiroa i trenutnoj političkoj situaciji ili s kojom se sudjelovalo u bilo kakvom obliku destabilizacije režima.

Počelo je vrlo agresivno sa pitanjima jesi li imao kakvu grupu. Ovo je gotovo opći obrazac. Pretpostavimo da ti isljednici nisu bili baš toliko blesavi i da su znali da tih grupa gotovo da nije ni bilo. Grupa je bila ako sam ja s tobom govorio - „ona pizda je opet nešto sjebala sa nekakvim teorijama o marksizmu“. A nas dva smo samo razgovarali. (Zlatko Hill)

Vera Winter je ubrzo po uhićenju stavljena pred gotov čin: morala je navesti imena što više Staljinovih simpatizera iz njezine radne okoline. Njezino uporno negiranje povezanosti s njima nije urodilo plodom.

Oficir Udbe rekao mi je: „*Ovako ćemo. Sad ćemo ti dati veliki komad papira i olovku, i ti ćeš napisati sve što znaš o bilo komu i bilo čemu u vezi Informbiroa. Nije ti tema da pišeš svoje ljubavne veze, nego sve što znaš i što si čula u vezi IB-a*“

Dokument u kojemu je uhapšenik naveo („samokritički“) svoja ibeovska djela kao i suradnike te Staljinove simpatizere zvao se „zapisnik“, te je predstavljao kapitulaciju kominformovca pred UDB-om. „Zapisnik“ je bila udbaška pobjeda nad slomljenim uhapšenikom, koji bi ga pratio na Goli otok. Ovo je bio ključni dokument u političkom preodgoju osobe, koji je tek onda kada bi bio nadopunjen novim imenima u logoru („dopuna zapisnika“) omogućavao osobi povratak na slobodu.

Način kako će se uhapšenik postaviti na ova inicijalna pitanja određivao je daljnji tijek istrage i tretmana uhapšenika na istrazi ali i onoga vremena kada je osoba bila između ispitivanja u ćeliji. Negiranje ili poricanje veze sa bilo kakvom ibeovskom djelatnošću, tj. odbijanje ili usporavanje suradnje (priznavanja), zaoštravalo je istragu, te je Udba sve više pojačavala pritisak na ispitanika. Više je slučajeva i više je primjera kako se taj proces odvijao.

Jedno večer u martu 1952. godine odveli su me iz doma. Hapsila me Udba 2, Savezna Udba. Idućeg me dana izvedu pred nekog udbaša. I kaže: „Znaš zašto smo tebe zatvorili?“ Rekoh ne

znam, ali da mislim pošto ste zatvorili tog i tog, a to su moji prijatelji, čak sam stanovao s njima u sobi itd., i ispričam cijelu priču. I preduhitrim ga i kažem da će vjerojatno pitati što znam o njihovom neprijateljskom djelovanju, a udbaš kaže: „Ne ne, ti ćeš pričati o svom!“ Rekoh, šta ja imam o svom, ja nikada nisam bio neprijatelj ove zemlje. A kaže on: „Aha, to svi kažu, a kraju svi priznaju!“ I tako je to počelo. (Miha Cenc)

Ibeovac *Ivan Esih* bio je član ilegalne ibeovske grupe na Zagrebačkom sveučilištu koja je rasturala ibeovski propagandni materijal po poštanskim sandučićima po gradu Zagrebu. Uhapšen je 19. ožujka 1949. godine nakon što je netko iz njegove grupe, ranije uhapšen, u istrazi izbacio i njegovo ime. *Esih*, naivno vjerujući da će ga šutnja spasiti, ništa nije htio otkriti istražiteljima. Onda su ga istražitelji Udbe razoružali detaljnim dokazima o rasturanju ibeovskih letaka, dobivenih od njegovih uhapšenih drugova. Negirati nije imalo smisla.

Dva puta su me ispitivali i ja sam negirao sve, govorio da je lažno, onda su mi treći puta rekli sve detalje: koje ulice sam obilazio, kada, sa kim, u koje sam sandučiće ubacivao letke, sve detalje. Znali su bolje od mene. Pa sam im rekao pa znate bolje od mene, što me pitate? Te detalje je mogao samo Tomulić znati, i vjerojatno je da je on bio njihov čovjek ili je pod pritiskom razotkrio cijelu grupu. Nakon toga došao sam Cenciću i on mi je rekao u stilu: "Sada ću ja napisati što je bilo, a ti ćeš to potpisati." Naravno sve što je napisao bila je istina.

Primjer *Esihove* istrage, iako je iz perspektive Udbe bila učinkovito odrađen policijski posao, prokazuje način razbijanja informbirovskih grupa, ali i bazični model piramidalnih hapšenja osoba pod optužbom za kominformizam. Jedno svjedočenje vodilo je drugome, ili su ostala služila za potvrdu i vrstu verifikacije svjedočanstva prve uhapšene osobe koja je denuncirala, u ovom slučaju, ostale članove ilegalne grupe.³⁷ *Esihova* ilegalna grupa bila je jedna od brojnih ibeovskih organizacija koja je djelovala na Zagrebačkom sveučilištu. Ona je bila povezana sa glavnim ibeovcima Sveučilišta Markom Bergerom i Ivanom Grubišićem koji su uhapšeni 23. i 26. prosinca 1948. godine. *Esihova* grupa egzistirala je još tri mjeseca kada je uhapšen prvi od sedam članova te grupe Matija Vrišer 5. ožujka 1949. godine. Nakon jedanaest dana, a očigledno je da je u tom periodu Vrišer prokazao svoje drugove, uhapšen je (16. ožujka) i Josip Tomulić, neformalni šef te *Esihove* ilegalne grupe. UDB-ini istražitelji

³⁷ Slično opisuje i ibeovka Danica: "Mogu da kažem da me islednici nisu mnogo tukli, jer je Esma bila poslednja koju su hapsili. Ova ispred mene koja je bila, Olga, ona je mnogo više povukla, jer je trebalo sve reći. Ja sam samo to potvrdila jer je bila uhapšena ta Čikamenka, pa Milka (...) tako da sam ja bila poslednja." Simić Trifunović, *Ženski logor na Golom otoku*, Beograd 1990. 95.

sada su pritisnuli Vrišera i Tomulića te su nakon tri dana (16. ožujka) uhapšena još tri člana grupe (Brajan, Golac i Esih) da bi nakon desetak dana (2. travnja) bio uhapšen i Golac.³⁸

U načelu, sličan Esihovu je i slučaj *Vlade Novičića*, također mladog ibeovca, koji je bio član beogradske ilegalne IB grupe okupljene oko jednog starijeg komunista, čije se djelovanje sastojalo od rasturanja IB pamfleta te pisanja parola po zidovima zgrada. *Novičića* je prijavio jedan od njegovih drugova nakon čega je ubrzo uhapšen kao zadnji od svoje grupe.

Uhapšen sam 24.5.1949. godine [...] Ubrzo me pozvao islednik i dao mi prazan papir da pišem. Ostao sam sat vremena sam, ali nisam ništa napisao. Znali su oni sve o meni, i hteli su da druge prokažem. Kada se vratio, islednik je vidio prazan papir i nakon toga je pozvao stražu i rekao da me vode u ćeliju 33.

Novičić je proveo u ćeliji broj 33 zatvora na Obilićevu vencu u Beogradu mjesec dana, ali se krug oko njega ubrzano zatvarao. Sve detalje njegovog/njihovog ibeovskog djelovanja Udbi je već bio odao jedan od njegovih najbližih drugova iz ilegalne grupe. Poziv isljednika stavio ga je na gotov čin, iako je mladi *Novičić* bio spreman za ono što se u međuratnoj Jugoslaviji zvalo „držanje pred klasnim neprijateljem“, a sada je, ironično, za njega je klasni neprijatelj bila komunistička tajna policija.

Nakon mjesec dana doveo me isljednik Nenad Stefanović pred sebe, naravno iza pola noći. Na stolu je imao revolver, da napravi dojam na mene. Bio sam se spremao za ovaj susret, bio miran, a takav sam i izašao pred isljednika. Pošto sam zadnji uhapšen mislio sam da neću morati ništa reći, ili jako malo, jer će oni prije mene sve reći, ali sam se grdno prevario.

Naime, Udba je uvijek inzistirala na priznanju iznesenih optužbi, ali *Novičić* je bio odlučan da ništa ne prizna. Možda je ta mlada usijana skojevska glava vjerovala da će, kada padne Tito, njegovo „mučeništvo“ pred policijom biti nagrađeno. Lokalni udbaš je, međutim, našao način kako prizemljiti *Novičića*.

Isljednik Nenad me dočeka rečima: „Dopustili smo da tvoj brat Voja završi sedmi razred, ali ćemo ovih dana i njega uhapsiti.“ Bio sam šokiran. Nisam mogao govoriti. I dok sam ja tako šutio, islednik je dodao kao sam sebi: „Da, da, uhapsit ćemo ga.“ Spremao sam se biti dostojanstven pred islednikom, ali se moj plan srušio kao kula od karata. Zamolio sam da ne hapsi mog brata jer je on još uvijek dete. „Dete? A zna da reže slova za neprijateljske panoe?“-dokrajčio me islednik Stefanović. Sad sam bio svestan da sve znaju. Rekao sam da

³⁸ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561. „Popis“.

sam ja bratu naredio da reže slova za mene i da on nije ni skojevac, niti da ima veze sa politikom. Bio sam poražen i ponižen i spreman da učinim sve samo da spasim brata.

Udba je dobila ono što je htjela: Novičićevo priznanje kao i detaljan opis svih ibeovskih djelatnosti njegove ilegalne grupe, koje su ionako imali od prije, ali sada potvrđeno i provjereno u slučaju da je neko ime ostalo zatajeno ili da se slučajno provuklo. Priznavalo se samo potpuno priznanje.

Razina islednikova poznavanja detalja uverila me da me otkucao neko od mojih uhapšenih drugova. Isledniku sam ispričao sve: kako smo pisali parole protiv Titove klike, ubacivali propagandni materijal, bušili gume funkcionera ispred zgrade CK KPJ, itd. Nakon svega, očito sažaljivo me, islednik Nenad Stefanović kazao mi je da neće hapsiti brata, a ja sam mu nakon svega još i zahvaljivao!

Od uhapšene osobe očekivalo se da se „brani“ od svjedočenja, ali i da na isti način daje nove iskaze o nekim drugim osobama i njihovim ibeovskim akcijama. Uhapšena osoba u načelu u početku istrage nije znala, niti je mogla pretpostaviti, koliko je Udba već imala svjedočenja o njoj. Oni nisu znali, ili vjerovali, da su prokazani od svojih najbližih drugova, ali jedan kada su shvatili kakav *modus operandi* vlada, nalazili su se u velikim moralnih dilemama. Ne surađivati, kao što ćemo vidjeti malo kasnije, imalo je teške posljedice, tako da je većina, sudeći prema analiziranim dosjeima, ipak prihvatila pravila igre, te počela prokazivati svoje drugove. Ironija je u činjenici, što nisu bili svjesni do kojih će patoloških razina doći taj sistem denuncijacije na Golom otoku. *Zlatko Hill* svjedoči o velikim dvojabama s kojima se suočio kada je shvatio kakva je zapravo logika udbaške istrage, i kako je većina uhapšenih upala u Udbin žrvanj, što će mnoge moralno bankrotirati za cijeli život. Njihova svjedočenja biti će put do hapšenja novih osoba.

A onda si pod tom presijom zapravo razmišljao: „Jesam li ja sa nekim razgovarao“? A jel on uhapšen?“.... Ako je on uhapšen, on bi mogao reći da je sa mnom razgovarao. Ako on to kaže, ja sam kriv jer nisam njega odao, znači ja sam neprijatelj, a on se vadi preko mojih leđa. Bolje da ja onda to kažem.

Na toj perfidnoj tehnici se zapravo odvijalo, kako bih rekao, globalno istraživanje. I stalna je presija bila, i kasnije na Golom – ti svoj dosje nisi dovršio, ti nisi rekao sve što znaš. Nisi bio kod islednika, jel' ti kaniš izaći sa Golog otoka, jel' se ti kaniš popraviti, jel ti kaniš ovo, jel ti kaniš ono. To je bila tehnologija ispitivanja, i tu smo svi pali. (Zlatko Hill)

Vlado Bobinac vjerovao je svom prijatelju koji se vratio s Golog otoka, ali nije znao da je on u logoru angažiran kao Udbin agent provokator. Nakon povratka sa Golog otoka razgovarao je s *Bobincem* o raznim temama. Naivni *Bobinac*, istražiteljima nije govorio ništa o tom susretu, koji ga je vjerojatno i doveo u istražni zatvor, čineći sebi štetu jer je po Udbinim kriterijima štitio ibeovce na slobodi.

Ja nisam htio ništa reći za susret sa svojim drugom koji se odvio par dana ranije. Uskoro sam opet vođen isljedniku koji me ostavio u sobi sa listom papira i olovkom gdje sam trebao napisati sa kim sam se nalazio na slobodi. Nakon nekog vremena isljednik se vratio po papir na kojem ja nisam ništa napisao.

Kada je već bilo kasno, shvatio je da je bio prokazan od prijatelja te zahvaljujući njemu i još nekim svojim ranijim političkim nastupima završio na Golom otoku. Stvarno, metode Udbe rušile su drugarsku solidarnost, i postavile sistem (u istrazi i na Golom otoku) gdje se samo bespogovorna suradnja s tajnom policijom računala kao ispravan stav. Takav sustav većini nije bio jasan, niti u istrazi niti na Golom otoku, i to će se odraziti na njihove sudbine.

To je bilo smiješno. Kada smo stigli u jednu sobu koja je izgledala kao iz filmova, jedna mala žarulja koja jedva svijetli na stolom, čitana mi je optužnica u kojoj sam optužen za rušenje države, širenje lažnih vijesti, razmišljanje o Korejskom ratu, slušanje "krivih" radio postaja itd. Onaj moj drug me cinkao i to je bila osnova za moje hapšenje i slanje na Goli otok, a ova optužnica je sastavljena tek tako. Cijelo sam vrijeme šutio za naš susret, a on me pokazao. Uz sve to, u njegovoj prijavi uz moju rečenicu "posveti se obitelji" dodano je "za sada", što je jasna politička poruka, koju ja nikada nisam izrekao. Ovo mi je sve tek na Golom postalo jasno.

Slučaj *Novičića* ilustrirao je presije na uhapšenika potencijalnim hapšenjima članova obitelji. Međutim, na uhapšenu osobu je vršen i pritisak kako bi denuncirala ili karakterizirala člana najuže obitelji. Taj čin, koji je godinama kasnije psihički opterećivao uhapšenu osobu, svjedoči o beskompromisnosti režima prema suzbijanju potencijalne IB opozicije, ali i dilemama u kojima su se nalazili ispitivane osobe. Drugim riječima, onaj koji je spreman prokazivati i vlastite članove obitelji bio je spreman za borbu protiv Staljina. U ovim dilemama svatko je drukčije reagirao. Uhapšena (13. kolovoza 1949.) Marija Benel već je u prvoj seriji istraživanja upitana o stavu svoje sestre Olge prema Rezoluciji IB-a, koja je prethodno zbog slaganja sa nekim postavkama *Rezolucije* izbačena iz Partije te za koju su već postojali negativni partijski izvještaji. Marija Benel opravdavala je sestru tvrdeći da "*moja*

sestra stoji na stanovištu našeg C.K., ali po pitanju Staljina čija je djela danomice izučavala i predavala što je sve uzrok da se prema njemu nije mogla tako brzo preorijentirati."³⁹

Sestra Olga Benel bila je pod utjecajem Staljinove karizme, što ju je dovelo do kritiziranja politike KPJ i podrške Rezoluciji Informbiroa, međutim u ovom trenutku na početku istrage, Marija Benel pokušavala je ublažiti ili čak pritajiti stvarnu političku orijentaciju sestre, ne bi li ju zaštitila od potencijalnog Udbina udara. Tako je za nju patetično tvrdila da *"je na stavovima našeg C.K. jer ju je odgojila Titova partija i nema govora od tome da ona ne bi provodila liniju Partije i vršila njene zadatke."*⁴⁰ Malo kasnije nastavila je u istom tonu: *"U radu je davala sve od sebe pa joj je liječnik rekao da će za godinu dana biti potpuno nesposobna za rad ako ovako nastavi."*⁴¹

Uhapšenici su pokušavali sve ne bi li spasili bliske srodnike od Udbina malja, a najmanje što su mogli bilo je prešućivanje razgovora koje su vodili unutar obitelji. Ipak, u zadnjoj seriji ispitivanja 15. kolovoza 1949. nakon mjesec dana istrage (počela 15. srpnja), vjerojatno do zida dogurana Marija Benel, pod pritiskom koji možda nije isključivao niti fizičko nasilje, daje malo detaljniju sliku o političkoj orijentaciji svoje sestre koja je bila kritičar politike KPJ. Prema zapisniku, kritizirala je politiku KPJ i zbog toga bila isključena iz Partije ali i otpuštena iz službe (bila je profesorica). Kada ju je Marija Benel upitala da li se ipak složila sa nekim djelom Rezolucije izjavila je: *"Jesam. Zašto naši nisu išli u Bukurešt?"* dodajući da *"ona pisma ne objašnjavaju ništa!"*⁴² Ona je, kao i mnogi drugi, vjerovala u sastanak IB u Bukureštu kao prostor pomirenja.

Dvije sestre zbunjeno su analizirale ibeovske kritike, pa *"moja sestra [Olga] se kolebala po raznim pitanjima, ali nikad nije pošla tim [ibeovskim] putem."*⁴³ Na kraju zapisnika o svojoj sestri (*"Moji razgovori sa sestrom u vezi njezine izjave"*) Marija Benel sumira svoju i sestrinu poziciju u kojoj su se našle. Ona pred zidom prokazanja svoje sestre, a sestra pred vratima Udbinog zatvora: *"Ukoliko je ona kolebljivica, ona je to sama, ali obijediti nekoga, uz to svoju sestru, da je čisto na liniji Rezolucije, stvar je vrlo odgovorna. Neka se svako sam izjasni. Komitet ju je ocijenio kao kolebljivca."*⁴⁴ Tako je i bilo. Sestra Olga uhapšena je

³⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Marija Benel.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

mjesec dana potom, 13. kolovoza 1949. godine, te su obje poslone u logor, a zajedno su i puštene iz logora Ramski rit na Dan republike 29. studenoga 1949. godine.⁴⁵

I supružnici su pozivani da daju iskaze o svojim bračnim drugovima. Izdvojiti ćemo primjer žene Rade Žigića, Amajlije, uhapšene 18. rujna 1950 godine. Ispitivana je ne samo o političkom djelovanju svoga muža, već i njihovom privatnom životu. Istražitelji su tragali za novim dokazima Žigićeva kominformizma, pa se pritisak prelio i na njegovu ženu. Žigić, možda po starom krajiškom patrijarhalnom običaju, svoju ženu nije previše opterećivao dnevnim političkim mijenama, niti je ona na tome inzistirala: *"Sa mužem sam se lijepo slagala i razgovarali smo o svemu što i ostali građani ove zemlje mogu da znaju(...)*Ja lično uslijed mnogih svojih briga u porodici bila sam nezainteresirana za sva politička pitanja(...)*Moj muž Rade dolazio je obično kući umoran i klonio se je da samnom razgovara o pitanjima političke prirode."*⁴⁶ Čini se da su Udbe najviše interesirale privatne veze obitelji Žigić i Brkić, odnosno veze uhapšenih srpskih partijskih prvaka Rade Žigića i Duška Brkića, pa je Amajlija Žigić iznosila detalje njihovih privatnih druženja, sastanaka, odmora itd.

Osim toga, u središtu interesa bilo je i ponašanje Rade Žigića i srpske grupe (Opačić, Brkić, Rapajić) za vrijeme sjednica Politibiroa CK KPH prilikom njihovih ostavki, isto kao i sve Žigićeve kritike političkog sustava koje je iznosio svojoj ženi. Zapisnik ispitivanja Amajlije Žigić otkriva koliko su pedantno ovom slučaju pristupali Udbini istražitelji. Bez obzira što je slučaj Žigić bio delikatan zbog njegova visoka politička položaja, i ostali zapisnici obiluju brojnošću svjedoka, detalja pa i vremena uloženog ispitivanju uhapšenika.

Nije bio rijedak slučaj da su žene pod pritiskom Udbe, partijskih organizacija ili svoje okoline ostavljale svoje uhapšene muževe i beovce, jer nije bilo poželjno biti supružnik narodnog neprijatelja. Bezbrojni su primjeri kada su supružnici svojom voljom ili pod prisilom okoline ostavljali netom uhapšene muževe ili supruge, naročito ako su bili članovi Partije. Moralo se birati između partijskih ili bračnih drugova.⁴⁷ *Zlatko Hill* netom se oženio prije odlaska na Goli otok, ali ga žena nije ostavila iako mnogo druge jesu ili su morale:

Žena mi je imala puno teškoća. Ja sam se oženio 1949. godine neposredno prije mog odlaska na Goli. Ne samo moja žena već generalno sve žene Ibeovaca. Od davanja otkaza pa da

⁴⁵ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, „Popis“.

⁴⁶ HDA, HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

⁴⁷ Knjiga Simića i Trifunovića *Ženski logor na Golom otoku*, koje tematizira ženska ibeovska iskustva, obiluje svjedočanstvima žena ostavljenih od muževa nakon njihovih hapšenja te je u cjelini izuzetno korisna za shvaćanje ovog fenomena.

prisiljavanja da se odreknu muževa, maltertiranja, pogotovo one žene koje su bile u Partiji ili su bile bliske Partiji pa su bile pozivane u komitete gdje im se govorilo da si ti narodni neprijatelj, a kako ona kao član Partije može biti žena neprijatelja. Možeš da se odrekneš svega jer ti si žena narodnog neprijatelja. Mi tebi moramo dati otkaz. Tako je išla ta priča.

Pritisak Partije da se jedan supružnik distancira od drugog nije uvijek urodio plodom: „*Drugarice koje su izbačene iz naše osnovne organizacije iz škole Jabukovac radi slaganja sa postavkama Rezolucije Informbiroa bile se Vajnaht Borislava, Kacijan Anka, Tošić Štefa. One su izbačene iz Partije zbog izjašnjavanja njihovih muževa za Rezoluciju te kolebljivog stava prema njima(...)* Tvrđile su da čvrsto stoje na liniji našeg CK, ali da se ne mogu odreći svoje porodice. “Cijena ovakvog stava bila je visoka: nije bila riječ samo o izbacivanju iz KPJ, već i s posla, ali i stana. Supružnici koji su ostali uz svoje ibeovce muževe ili žene, platili su cijenu društvenog bojkota jednaku onima koji su bili u istražnom procesu ili na Golom otoku. Popusta za ibeovce ili njihove simpatizere nije bilo; priznavao se samo beskompromisan stav prema pristalicama Rezolucije IB-a.

Tijekom istrage ibeovci su bili sučeljavani sa drugim uhapšenim kažnjenicima ili svjedocima sa slobode, pri čemu je čitav ritual služio kao dodatna mjera slamanja uhapšenika, ali kao i postavljanje nekog formalnog okvira dokazivanja ili negiranja krivnje. Bilo je slučajeva da su svjedoci bili pripremljeni da svojim iskazom dodatno otežaju položaj uhapšenika, pa čak i da dodaju izmišljene priče kako bi dodatno inkriminirali osumnjičenoga. *Mišo Pifat* bio je suočen s jednim takvim suradnikom Udbe.

Bio sam u zatvoru skoro pola godine. Jedno dva-tri puta sam doveden na suočenje sa nekim tobože svedocima. Suočili su me sa jednim golootočaninom koji je sa mnom bio u Kovačici, ali je bio cinker. Njega su preparirali da kaže da sam mu, kada smo se sreli na Slaviji, rekao da se spremam da bežim u Rumuniju. To je bila obična laž. Krenuo sam ga tući, ali islednik koji je vodio čitavu stvar, je sprečio sve jer je znao da je to nameštaljka.

Pred kraj svoje istrage (15. travnja 1951.) Rade Žigić bio je suočen sa svjedokom Milenkom Lukićem, a sljedeći dan sa Nikolom Čuićem. Ova suočavanja imala su pripremiti, odnosno, završiti prikupljanje dokaznog materijala za potencijalno suđenje Radi Žigiću. Prvi svjedok Milenko Lukić bio je jedan od organizatora ustanka u koreničkom kraju 1941. godine (od kada se i zna sa Žigićem), i kako Žigić kaže, jedan od "*dosljednih boraca za pobjedu radničke*

klase".⁴⁸ Lukić je bio čovjek od Žigićeva povjerenja – po ratnoj, lokalnoj i nacionalnoj dimenziji. Zato su za Udbe njegove optužbe kao i svjedočenja bila od izuzetne važnosti. Lukić je optužio Žigića za niz stvari: da ga je motivirao da pristane uz Rezoluciju IB-a; da je potstrekivao njihovo društvo da pjeva ruske pjesme ("*Sa Avale kliče vila*"); da je podržavao Sjevernu Koreju u Korejskom ratu; da je izjavljivao kako je u Jugoslaviji na vlasti Udba i milicija te da je vlada izdala narod; da su Srbi u opasnosti jer se "koljači" puštaju na slobodu i dobivaju položaje; da je za sukob sa SSSR-om kriva Jugoslavija; kako se u Jugoslaviji kleveće SSSR koji ju je oslobodio u ratu; da bi Jakov Blažević bio koljač da ga nije prihvatila Partija, itd.

U suštini Žigić nije negirao optužbe već ih je u općenitoj mjeri potvrđivao te ih dodatno pojašnjavao. Posebno se osvrnuo na činjenicu da su mnogi ustaški funkcioneri dobivali položaje u novoj Jugoslaviji.⁴⁹ Ipak, u odgovoru sugerira da je svjedok Lukić za ovaj posao bio pripremljen od strane Udbe: *"Pretpostavljam da je svjedok 9 mjeseci mučen najstrašnijim sredstvima u zatvoru Udbe i da su mu islednici sugerirali niz stvari. U mome prisustvu islednik je sugerirao svjedoku koristeći se njegovom neukošću koristeći neke izraze u kojima on kao seljak i neuk čovjek ne može da vidi razliku."*⁵⁰

Žigić u nastavku ukazuje da široke ovlasti Udbe, koje su u ovom slučaju korištene za pripremu svjedoka: *"Uostalom svjedok to vrlo dobro zna, jer on kao predsjednik KNO [kotarskog narodnog odbora] zna koliko je on imao vlasti, a koliko šef Udbe koji je rat proveo u lugu uz vatru."*⁵¹ Prilikom sučeljavanja s drugim svjedokom Nikolom Čuićem, koji je po Žigiću ispalio sličan arsenal optužbi kao i Lukić, Žigić raskrinkava bit, logiku i posljedice suočavanja: *"Saslušao sa iskaz Nikole Čuića. Nikola Čuić ostavlja utisak čovjeka koji apsolutno ne vlada sobom. U toku njegova izlaganja jasno se ispoljava, da se u tom čovjeku bori razum i poštenje sa strahom. Kad god bi razum i poštenje počeli da potiskuju strah islednik je vješto uskakao, inervenisao i sugerirao Nikoli Čuiću šta treba da kaže."*⁵²

I Lukić i Čuić postali su svjedoci optužbe koji su dodatno zacementirali Žigićevu tešku poziciju. Njihovo sučeljavanje sa Žigićem, očito pripremljeno od strane Udbe, poslužilo je cilju, ali osim što su doživjeli moralni slom prokazivanjem svoga ratnog druga, nisu ostvarili

⁴⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

⁴⁹ *"Ne sjećam se jesam li im rekao da je majka ustaškog generala Moškova dobila penziju, da je sestra Ljube Miloša bila zaposlena kao činovnica kod ratnih vojnih invalida na intervenciju Udbe."* Isto

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

neke veće beneficije. Štoviše, njihove završne izjave zvuče kao da su date u Moskvi sredinom tridesetih: *"Ja sam uvidio da sam pogriješio. Razmišljao sam o svemu što sam učinio i ja se zato kajem, a naročito zbog toga jer sam vidio da me je put na liniji Rezolucije IB-a doveo u društvo špijuna, ustaša i drugih neprijatelja ove zemlje."*⁵³ Kajanje nije pomoglo: obojica su kažnjeni mjerom društveno korisnog rada te su, kao i Žigić, poslani na Goli otok.

Fizičko zlostavljanje u istrazi

Nedostatak suradnje s Udbom u istrazi, ili negiranje optužbi dodatno bi otežavalo uhapšenikov položaj. Kako bi dokazali krivnju, najčešće ne dovodeći svoje sumnje u sumnju, udbaši su primjenjivali nasilje. Priznanja su iznuđivana batinama. Naravno, po tom pitanju jako malo možemo zaključiti na osnovu dosjea ibeovaca, ali nam svjedočanstva otkrivaju puno više. Sudeći po svemu mučenje i maltretiranje uhapšenika nije bilo sistematsko i ovisilo je suradnji uhapšenog ibeovca, ali i samovolji istražitelja. Razumljivo, nisu jednako prolazili mladi skojevci i stari komunisti, premda je bilo jako malo tolerancije za šutnju.⁵⁴ Tako niz intervjuiranih golotočana tvrdi da nisu bili maltretirani u istrazi, osim ako se nekoliko šamara može nazvati mučenjem.

Vlado Bobinac

Postupak sa mnom bio je korektan i tu se ne mogu žaliti. Više puta vođen sam isljedniku i svi razgovori vođeni su bez fizičke prisile ili prijetnje i uvijek bi završavali jednostavnim pitanjem: sa kime ste se na slobodi sastajali i što ste govorili.

Vlado Bogojević

Niti su mene, niti sam vidio da ikoga tuku.

Aco Singer

Udbaši su ostali pri svome i svojoj izmišljenoj priči. Nakon toga je došao neki pukovnik pa sam dobio nekoliko šamara. Nisu me tukli i mučili kao što su mi ta vrijeme rata radili Mađari.

Ivan Esih

⁵³ Izjava Milenka Lukića. Isto.

⁵⁴ Vidi blag tretman u istrazi ministra vlade Crne Gore Radivoja Vukićevića Vidi: Rifat Rastoder-Branislav Kovačević, *Crvena mrlja*, Titograd 1990. 41.- 42.

Bili su vrlo sposobni ti udbaši, i sve su znali u detalje. Ono što bih htio naglasiti da me nitko nije tukao niti fizički maltretirao, toga nije bilo.

Damir Pavić

Htio bih naglasiti da nikad nisam bio fizički maltretiran osim tih par šamara koje ne smatram ništa teško.

Alfred Pal

Nešto bih još htio naglasiti, mene u zatvoru nisu tukli niti su me na bilo koji način maltretirali.

Ivo Kuvačić

Ne. Nigdje nisam tučen, pa ni na Golom.

Neke od uhapšenih osoba koje nisu htjele surađivati, a inzistirale su na svojoj nevinosti, bivale su podvrgavane fizičkom nasilju kako bi promijenile svoj stav. Pritom su lokalne Udbe, tj. pojedini istražitelji, imali apsolutnu autonomiju u djelovanju jer sistem interne kontrole nije postojao, naročito ne zbog batinanja navodnih staljinista. Borba protiv ibeovaca shvaćena je kao pitanje opstanka zemlje, pa je nasilje bilo opravdavano. Opstao je sofizam: „Da nije bilo Golog otoka, cijela Jugoslavija bi bila Goli otok“. Oštar stav prema ibeovcima u konkretnom slučaju imao je doslovno značenje. Najčešće su fizički maltretirane osobe koje nisu htjele surađivati u istrazi, čvrsti ibeovci, a najgore bi prolazili stari komunisti pristalice *Rezolucije*. Pravila nije bilo. Tako bi se između serija ispitivanja u kancelarijama Udbe odvijao nastavak istrage drugim sredstvima. Zato na konačne zapisnike Udbinih dosjea moramo gledati sa dozom opreza, ne znajući kakav je bio tretman uhapšenika u razdoblju između dvije sesije ispitivanja.

Mišo Pifat bio je na udaru Udbe. Osim što se sastajao sa raznim kritizerima politike KPJ među kojima je kolao ilegalni ibeovski list *Nova Borba*, potencijalnim neprijateljem činila ga je činjenica da je povratnik iz SSSR, odnosno potencijalni sovjetski špijun: *"Njihova jedina opsesija bila je povezati nas koji smo se vratili iz SSSR-a sa NKVD-om. Samo to. Nisu mogli*

vjerovati da nas u SSSR-u nije vrbovala tajna služba Sovjetskog Saveza.⁵⁵ Nakon hapšenja 25. veljače 1949. Pifat je odbijao priznati vezu sa NKVD-om, što nije bilo po volji istražiteljima koji su odlučili priznaje dobiti pošto-poto. Bili su uvjereni da Pifat laže. Mučenja bi dovodila do priznanja, vrlo često i lažnih.

Prvo su me dobro našamarali, e tek posle je počelo saslušavanje, pa su postavljali svakojaka pitanja: Tko je sa tobom bio u vezi, sa kim si imao organizaciju, itd. Onda bi počelo mučenje. Ruke ti zavežu iza leđa, i onda te zakvače na klin, a vrlo brzo sve te počne boliti. Nakon toga me njih petorica ili šestorica zavežu i polože na stol, stave mi krpu u usta i sipaju mi u nos vodu iz bokala. Počinješ se gušiti, a oni ti kažu: "Kada budeš spreman priznati, reci." Onda nešto mumljaš pa ti maknu iz ustiju krpu, a ja kažem da nemam što reći pa bi nakon toga mučenje krenulo ispočetka. Onda sam spomenuo neke sa kojima sam govorio, i neke koji su me posećivali. Kažem da me posetio brat od tetke iz Rume i njegov drug, sve da bude rekla-kazala, međutim, i njih dvojcu su uhapsili nakon čega sam prestao pričati. U takvim situacijama gdje te sustavno muče nekad se nešto prizna.

Boško Vulović također je bio fizički maltretiran u kotorskom zatvoru kako bi priznao navodno pisanje parola po zidovima kuća. Korištene su neke inovativne metode mučenja. Čini se da je sadizam kao i maltretiranje bilo vrlo individualizirano, a ponekad i lokalizirano. U toj oštrini posebno mjesto ima Crna Gora, poznata pa svojoj radikalnosti i podijeljenosti u 1948. godini.⁵⁶

Naravno, puno su nas tukli. Mene također. Bilo je raznih mučenja pod tzv. istragom(...)Vezali bi mi ruke konopcem, ali pošto sam bio sportaš i bio sam elastičan, ja bih izvukao ruke. Onda bi mi stavili štap od metle, tako da ne mogu izvući ruke te bi me kao loptu skotrljali niz stepenice od trećeg kata do prizemlja. Zbog svoje kondicije nekako sam uspevao da ublažim udarce, dok sam se kotrljao niz stepenice. Kada bih pao, izvukli bi taj štap pa bi me njime tukli. Onda sam ja bježao po sobi i trčao okolo kako bi izbjegavao udarce. Mučili su me na još niz načina, tako da su mi zavezanom sipali vodu u nos dok su mi usta bila zavezana krpom. Često bih padao u nesvijest nakon te vrste torture.⁵⁷

⁵⁵ Brojni su primjeri jugoslavenskih građana povratnika iz SSSR-a koji su sumnjičeni kao potencijalni agenti sovjetskih obavještajnih službi, ali i oni koji su to stvarno bili. Vidi npr.: Dragan Marković, *Istina i Golom otoku*, 51.-60., 113.-119.

⁵⁶ Vidi. Rifat Rastoder -Branislav Kovačević, *Crvena mrlja*, Titograd 1990. 87.

⁵⁷ I sljedeći primjer govori o mučenjima uhapšenika u istrazi. Svi su dolazili pod sličan tretman, bez obzira na spol i dob. "Kada sam došla na saslušanje umjesto isljednika bio je jedan general. Pita on mene: "Dokle ćeš nas ti zajebavati?" Ja samo šutim. Nakon toga me taj general ošamari. Kažem mu kako ga nije sramota da šamara

Suprotno uobičajenim predrasudama o sadržaju Udbinih personalnih dosjea (dokumenata), kako se u njima neće naići na dokaze fizičkog maltretiranja, nailazimo na rijetke protuprimjere. Prilikom višemjesečne istrage Rade Žigić je opetovano iznosio tvrdnje koje su ušle u zapisnik i koje je on potpisao, kako su na njega tijekom istrage vršili i psihički i fizički pritisci. Razlog postojanju ovih dokaza možemo tražiti u Žigićevom visokom političkom položaju, ali i hrabroj, beskompromisnoj i odlučnoj ličnosti. Kao takav, on je inzistirao da u zapisnik uđu njegove tvrdnje da je maltretiran. Nije se bojao Udbinih istražitelja, koji su pak obzirom na Žigićevu upornost (koju oni nazivaju *drskošću*), kao i politički položaj i značaj, sve revno unosili u zapisnik. Teško je vjerovati da su takvu privilegiju, kao i hrabrost, imali drugi prebijani kažnjenici. Zato je malo spomena fizičkog maltretiranja u zapisnicima.⁵⁸

Žigić se u više navrata žalio na razne oblike pritiska. U istrazi dana 7. ožujka 1951. godine on prilikom odgovora o izjavama svjedoka protiv njega, čiju autentičnosti dovodi u sumnju, navodi da su oni ili provokatori ili *"ljudi koji su bili prisiljeni u zatvoru da kažu sve što su rekli"* obzirom na činjenicu da je na sva pitanja *"odgovarao bez ikakvog ustezanja"*, a ipak *"ja sam bio mučen i teroriziran"*⁵⁹ Otprilike mjesec dana kasnije (15. travnja) Žigić ponovno sumnja da su priznanja svjedoka protiv njega iznuđena: *"(...)pretpostavljam da je svjedok 9 mjeseci mučen najstrašnijim sredstvima u zatvoru Udbe i da su mu isljednici sugerirali niz stvari."*⁶⁰

U jednom od zadnjih saslušavanja, nekoj vrsti Žigićeve *završne riječi*, on razočarano ali mučenički zaključuje: *"Prema meni je u 9 mjesečnoj istrazi postupak Udbe bio inkvizitorski. Samo onaj koji prođe kroz takve muke može da si predoči kakav je to postupak. Dočim prema nekim narodnim neprijateljima bio je postupak sa strane Udbe vrlo, vrlo tolerantan. Imali su oni sanatorijske životne uslove. Ja ne gubim vjeru u to, da će onaj tko bude donosio odlučujuću presudu znati da se i koristi ovim primjerom i da utvrdi da je ova vlast digla ruku*

jednu nezaštićenu ženu. Nakon toga me počeo još više šamarati, dotjerao me uz zid i nastavio tući. Sva sam bila plava." (Smilja Filipčev)

⁵⁸ Uostalom, najčešći je slučaj da su zapisnike stilski kreirali sami udbaši, pa je logično da u njima nije bilo navoda o maltretiranju sve da ga je i bilo. Uhapšenici bi ih samo potpisali. U slučaju poput Žigićeva, on je imao mogućnost inzistirati na točnosti i vjerovati sadržaja zapisnika, o čemu govore i stale korekcije koje je Žigić tražio od istražitelja. Ipak većina je (svojom voljom ili ne) izjavljivala da nisu bili maltretirani ili prisiljavani, poput Nikole Čuića: *"Izjavljuem da su te moje riječi istinito unesene [u zapisnik]. Ovu izjavu dao sam bez ikakve prisile ili bilo čije sugestije."* Malo kasnije ponavlja: *"Ponovno izjavljuem da ne mene nikakav pristisak ni uticaj tokom današnjeg saslušavanja nije vršen te da sam kazao čistu istinu."* HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

⁵⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

⁶⁰ Isto.

i da progoni najvjernije sinove svoga naroda."⁶¹ U svojim završnim rekapitulacijama istražitelji Udbe u cijelosti odbacuju Žigićeve optužbe za maltretiranje, štoviše, navode da je čak imao i privilegiran tretman: *"Iako je režim u zatvoru bio sasvim korektan, i davane su mu čak i izvjesne privilegije (u pogledu hrane i ostalog), redovito je protestirao da se nad njim vrši teror, izmišljajući mjere koje nikada nisu bile upotrijebljene, štrajkajući glađu i slično.*"⁶² Na loš tretman požalio se i poznati komunist Savo Zlatić, koji je jednom izeovcu (Štajduhar - suradnik Udbe) u istražnom zatvoru rekao *"da su ga tukli, da je bolestan te da mu nedaju lekove"*.⁶³

Osim fizičkog maltretiranja, životni uvjeti u istražnim zatvorima pridonosili su psihičkom destabiliziranju uhapšenika na istrazi. Općenito pretrpani raznim opozicionarima režima u malim ćelijama, hladnim zimi ili vrućim ljeti, nekima i bez sanitarnih čvorova, mračnim i vlažnima, u nedostatku pokrivača pa i kreveta istražni zatvori bili su gruba realnost izeovaca. Rade Žigić izjavio je istražitelju Udbe da želi da se prema njemu *"postupa kao prema Stepincu da je postupak u našim zatvorima daleko gori nego u staroj Glavnjači(...)"*⁶⁴ Svaka dugotrajna istraga produljivala bi agoniju boravka u ovakvim uvjetima, pa nije isključeno da je i to utjecalo na tijek istrage kao i suradnju sa Udbom. Većina nije niti slutila što ih čeka nakon svršetka isljeđivanja i izricanja kazne.

Smilja Filipčev bila je istraživana u čuvenom beogradskom zatvoru Glavnjača, prije rata pretrpanom komunistima, uostalom kao i uvrijeme Informbira.⁶⁵ Osim što je kao žena poznatog vojvođanskog komunistu Milojka Filipčeva–Fiće pristalice *Rezolucije* bila izložena velikom pritisku, život u ćelijama po njezinom svjedočanstvu bio je još teži. Kada je preseljena u drugi istražni zatvor na Adi Ciganliji uvjeti su se malo poboljšali.

Nakon toga sam bačena u samicu gdje je sa vrha stropa kapala voda i gdje je bila strašna vlaga. Bio je jedan krevet u uglu gdje nije kapala voda i neki pokrivač. To kapanje vode me nije smetalo, ali nakon par dana počne takva glavobolja da to nije moguće. Ja sam bila na granici ludila, hranu koju su mi donosili nisam mogla jesti. Nakon tri dana su me vratili u moju ćeliju gdje su bile druge žene. Tu sam bila od novembra pa sve do proleća. Nakon toga sam premeštena na Adu Ciganliju u jednu užasnu sobu čiji su zidovi bili krvavi od buba

⁶¹ Isto.

⁶² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

⁶³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Savo Zlatić.

⁶⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

⁶⁵ Danas se na mjestu Glavnjače u Beogradu nalazi fakultet Prirodno matematičkih znanosti i spomen ploča na kojoj piše da je do 1944. godine tamo stajao zatvor gdje su mučeni komunisti. Zapravo, zatvor je funkcionirao i nakon 1944. godine sve 1953. godine kada je srušen.

raznih. Mi žene smo štrajkale glađu zahtevajući da nam okreće zidove i dozvole primanje paketa. U tome smo djelomično uspjeli jer su nam okrećili zidove i dali da primamo novi veš u paketima, ali bez ostalih stvari. Sa mnom je u zatvoru bila Krista Kusovac, žena čuvenog komunista Labuda Kusovca. Labud Kusovac je bio stari komunist koji je bio u SSSR-u prije rata i bio je dobar sa Romanom Filipčevim, ocem mog muža, sa kojim se družio u Rusiji.

Glavnjaču je po zlu pamtio i mladi slovenski komunist *Miha Cenc*, student Visoke novinarske škole uhapšen 1952. godine. Osim beskompromisne istrage prisjeća se konstantne gladi i hladnoće beogradskog zatvora, kao i nekih danas nama klišeiziranih prizora u zatvorskim ćelijama.

Bio sam zatvoren u Glavnjači gdje je bilo jako teško. Bio sam gladan i bilo mi je hladno. Tamo sam proveo dva mjeseca(...)Na zidu u ćeliji u Glavnjači bilo je zacrtanih kalendarića. Svatko od kažnjenika si je napravio svoj kalendar i onda su postojali datumi koji su bili okruženi(...)Nakon dva mjeseca premješten sam u zajedničku sobu. Onog čega se dobro sjećam iz tog vremena bila je glad. Bio sam stalno gladan. Hranili su nas jako bijedno, ujutro crna kava sa šnitom kruha, popodne neka supa sa par zrna graha, a ja sam uvijek ulovio neko zrno graha pošto sam bio brzo na redu, i navečer opet kava. Užas. I nakon 14 dana bio sam jako gladan i razmišljao sam ako me sada puste gdje ću pronaći prvi burek, i da li ću imati dovoljno novca da ga kupim. Samo sam o toj hrani razmišljao, kako bi bilo dobro da mi je burek u ruci, pa da me ogrije. Čitavo vrijeme sam drhtao u toj ćeliji jer je puhao vjetar i upadao snijeg kroz pukotinu od par centimetara u vratima.

Tko su ibeovci - zašto su hapšeni?

Uvidom u dosjee Udbe dobiva se prava definicija pojma *ibeovac*, kao i razlozi njihova hapšenja i kasnije internacije na Goli otok. Pojam *ibeovac* analitički je višeznačan i neprecizan jer termin „pristalica Staljina“, što je sinonim za *ibeovca* (kominformovca, *ibeša*, *informbirovca*), ne otkriva mnogo osim da je pojedinac na neki način simpatizirao politiku SSSR-a za vrijeme spora sa Jugoslavijom i, na neki način, u tom smjeru i djelovao. Ipak, široki razmjeri hapšenja sugeriraju da *ibeovska* opozicija, ako taj termin razmatramo u svom uvjetnom značenju, nije bila homogena struktura, sa svojim jasnim rukovodstvom, a još manje prepoznatljivom političkom i akcionom platformom jer *ibeovsko* antititovsko rukovodstvo i nije postojalo, bez obzira na neke pretenciozne pokušaje.⁶⁶

Jednako tako, nije postojala niti univerzalna ideološka kritička platforma. *Ibeovci* se stoga, mogu promatrati kao niz raznorodnih simpatizera SSSR-a prožetih različitim ideološkim, nacionalnim, ekonomskim ili drugim motivima. Staljinova početna strategija rušenja Tita formulirana na kraju Rezolucije Informbiroa, koja se oslanjala da spontani puč oduševljenih staljinističkih fanatika, na koncu se pokazala promašenom, a i netaktičnom. U tom kontekstu, nikakva politika organiziranja opozicije Titu, što od Moskve, što od same KPJ iznutra, nije postojala jer se moskovskim planerima to nije činilo potrebnim pošto je prevrat imao biti masovan i spontan.

Prva Titova pobjeda u zadržavanju masovne podrške IB-u u KPJ (lipanj –svibanj 1948.), bila je Staljinov početni poraz koji ga je naveo na promjenu taktike rušenja jugoslavenskih heretika početkom siječnja 1949. godine, a koja je uključivala ekonomsku blokadu i iscrpljivanje, potpomognutu vojnim pritiskom kao i diplomatskom izolacijom. Jednako tako, već od kolovoza 1948. godine Moskva počinje sa organiziranjem *ibeovske* emigracije u cijelom lageru stavljajući ih u poziciju budućeg rukovodstva KPJ, spremnog na preuzimanje Partije kad jednom padnu Tito i drugovi. Čini se da Staljin nije očekivao Titov početni otpor, jer unatoč mjerama poduzetim iz Kremlja od 1949.-1951. godine, jugoslavenski komunisti nisu bili suočeni s padom, posebice nakon povezivanja sa Zapadom. Čeh su plaćali jugoslavenski simpatizeri Staljina u zemlji, koji su bili prepušteni sami sebi i čekanju na Moskvu i sovjetske tenkove. Otuda, posebice nakon 1949. godine, prevladavanje raznih

⁶⁶ Razne ilegalne *ibeovske* ćelije prilikom osnivanja davale su se razna pompozna imena: "Boljševička frakcija KPJ", "Komitet Nove Revolucionarne KP", "Nova KPJ", itd. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, „Organizacije i grupe IB-ovaca koje su djelovale na području SR Hrvatske – poimenični pregled“

propagandnih oblika ibeovske djelatnosti. Moglo se samo kritizirati, povezivati, i čekati. Kada su se od kolovoza 1948. prvi ibeovci počeli otkrivati, pa sve do ljeta sljedeće godine, vrh KPJ uvidio je nužnost oštrijeg nastupa prema njima. Od tada pa do konca sukoba sa SSSR-om Udba nije ispuštala konce iz svojih ruku. Spoznaja iz ovog razdoblja, da kominformizam nije beznačajan fenomen u svojim redovima, te da u slučaju vojne intervencije ili urušavanja vlasti postoji opasnost od previranja iznutra, oblikovali su represivnu politiku prema simpatizerima Rezolucije IB-a kao i svim kritičarima režima. Stanovita neselektivnost pri hapšenju stvarnih i navodnih kominformovaca dijelom je posljedica ovog saznanja. Atmosfera sukoba prelijevala se na procese unutarnjeg čišćenja koji su poprimili razmjere staljinističkih čistki. Zato se na borbu protiv ibeovaca može gledati kao na jugoslavensku varijantu Staljinove „revolucije odozgo“ što je oblikovala trajne obrise komunističkog sustava u zemlji. Stalo se onda kada se sustav stabilizirao i kada je prestala prijetnja s Istoka.

U duhu gore iznesenog, važno je uvidjeti tko su bili ibeovci. Pogled na razloge hapšenja ne govori samo o kriterijima za davanje etikete ibeovca, već i razini straha ranog jugoslavenskog komunističkog sustava od potencijalnog prevrata, naravi staljinističkih sistema, ali i o zastrašivanju potencijalne opozicije. On kazuje i o razmjerima komunističkog nasilja. Biti ibeovac podjednako je značilo konkretno djelovati na prokominformovskim pozicijama i samo ih verbalno zastupati, biti špijun i saboter, kao i biti kritizer Partije ili slušatelj IB radio stanica. Razlike, osim u duljini kazne, nije bilo niti između staljinista u vojnim redovima, ili simpatizera sjevernokorejske strane u Korejskom ratu. Isto je značilo biti akcioni ibeovac organizator ilegalnih grupa, kao i ideološki simpatizer SSSR-a i Staljina. Na kraju su jednako završili oni koji su podržavali čitavu Rezoluciju Informbiroa, i oni koji su našli smisao samo u nekoj od osam točaka Staljinove kritike. Stvarno, ibeovci su po mnogim kriterijima bili raznorodna struktura, te su prilično lutali i u kritikama i u akcijama protiv KPJ, pogonjeni različitim motivacijama.

Primjerima ćemo potkrijepiti kako se kovao pojam ibeovca, odnosno, kako je to Udba gledala 1948.-1956. godine. Vjerojatno najčešća kritika bila je da je Tito trebao otići na sastanak Informbiroa u lipnju 1948. godine. Tako je, na primjer, Mica Bogdanić smatrala da je jugoslavenska delegacija prekršila partijsku internacionalističku disciplinu te da je morala biti prisutna na sastanku Informbiroa u Bukureštu, pa je Udbinom istražitelju rekla: *"Kada je naša Partija bila pozvana da pošalje predstavnika u Bukurešt tada sam zastupala mišljenje da bi naši trebali ići u Bukurešt da bi se tamo raščistio sukob i odnos između SSSR, zemalja*

*Kominforma i nas.*⁶⁷ Taj stav nije prevladavao samo u nižim strukturama partijskog aparata već i u rukovodećim. Dr. Savo Zlatić smatrao je pogrešnim izbjegavati sastanak Informbiroa. Govorio je da je *"naš nedolazak u Bukurešt (...) velikom pogreškom i praktičnim izdvajanjem iz svjetskog komunističkog pokreta. U Bukurešt smo bezuslovno trebali ići, a argument da smo unapred osuđeni smatram da ne odgovara stvarnim činjenicama."*⁶⁸

I Mica Bogdanić, kao i Savo Zlatić, ali i tisuće drugih bili su temeljito indoktrinirani Staljinom i zemljom Oktobra, stoga je *Rezolucija* u njihovim očima imala, osim ideološke vjerodostojnosti, gotovo bratsku dobronamjernost: *"U to vrijeme sam i bila mišljenja svakako radi ogromnom ugleda i autoriteta Staljina i SKP(b) da Rezolucija želi ispraviti kod nas niz nedostatka i vjerovala sam nekim postavkama obzirom na nedostatke u našoj Partiji."*⁶⁹ Slično je tvrdio i imotski komunist Mijo Babić, u kojeg je kult Staljina, kao i u mnogo druge, ušao u NOB-u i nije izašao 1948. godine: *"Pored gore iznesenog ja sam sa vrijeme rata odgajan u duhu i odanosti prema SKP-b i Staljinu, pak je i to na mene utjecalo da se opredijelim na liniju IB-a."*⁷⁰

Komunistkinja Marija Benel na samom početku priznala je svoje podržavanje *Rezolucije*, ali ujedno je podržavala i politiku KPJ. Zbunjenost koja će mnoge odvesti na Otok, bila je i emocionalno i politički normalna reakcija. Međutim, Udba je u ljudskim dilemama vidjela političku proračunatost i podmuklost: *"Vidim, da sam imala krivo, kad nisam mogla iz sebe izbrisati osjećaj za Staljina i SKPb, premda nisam mogla ni dozvoliti pomisao na to, da nisam čvrsto na liniji naše Partije."*⁷¹ Koliko se staljinistički fanatizam uvukao u kosti jugoslavenskih komunista vidimo iz izjave ibeovca Vojislava Garčevića koji *"ne smatra sebe Crnogorcem i građaninom ove zemlje, već Rusom i građaninom SSSR-a."*⁷²

Otvoreno manifestiranje ovakvih stavova bilo je utemeljeno u Statutu KPJ prema kojemu je svaka diskusija bila slobodna kao i pravo na vlastito mišljenje. Deklarativno, princip *demokratskog centralizma* nalagao je prije formuliranja partijske linije demokratsko razmjenjivanje mišljenja. Mnogi članovi Partije nisu mogli pretpostaviti, a kada i jesu bilo je prekasno, da ta pravila neće vrijediti za njih: *"No ako sam nešto kazala to nije bilo s*

⁶⁷ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić.

⁶⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Savo Zlatić.

⁶⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić.

⁷⁰ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mijo Babić.

⁷¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Marija Benel.

⁷² HDA, fond 1560, Goli otok. Dosje Vojislav Garčević.

namjerom iskrivljavanja linije naše Partije već samo u namjeri slobodne diskusije."⁷³ Slobodi izražavanja stavova, odnosno svojih shvaćanja spora sa Staljinom, pridonijelo je rašireno uvjerenje da ne postoje formalni razlozi na njihovo hapšenje, odnosno da diskusija o partijskim pitanjima neće podleći bilo kakvoj varijanti kažnjavanja, a najmanje lišavanja slobode. Drugim riječima, čitav spor trebao je ostati na razini teoretskih diskusija koje će biti prevladane. U to je vjerovala i Mica Bogdanić prilikom izlaska *Rezolucije*: "Ja sam u ono vrijeme, a to je bio još početak sukoba, kada on nije bio u tako oštroj fazi, mislila da će se to završiti izmirenjem naše Partije i SKPb. Istini za volju, moram priznati da sam vidjela krivice u sukobu na SKPb i našoj Partiji, te sam računala da će se obostranim popuštanjem to izgladiti."⁷⁴

Spojene sa stvarnim nedostacima operativnog i ideološkog rada u KPJ sovjetske kritike imale su obvezujući učinak na jugoslavenske komuniste. Mica Bogdanić ih je, misleći da su sovjetske kritike zadaci za korekciju jugoslavenske sekcije velike internacionalne komunističke obitelji, disciplinirano krenula provoditi u svojoj partijskoj okolini: "Na terenu su doista činjene neke greške, koje sam ja dobro namjerno kritikovala, ali isto tako sam krajnjoj liniji taj moj stav u odnosu na Rezoluciju, tj. tu liniju gledala dobronamjerno."⁷⁵ KPJ nije imala lak zadatak uvjeriti ih u suprotno, a i vrijeme je isticalo brzo. Zato je praksa na Golom otoku bila drugačija.

Već je ranije rečeno da su neke kritike (točke) u Rezoluciji Informbiroa bile odraz realnosti u djelovanju KPJ, dok su druge bile u potpunosti fabricirane ili u staljinističkom kaleidoskopu – drukčije prikazane od onoga što jesu. To je silno zbunjivalo jugoslavenske komuniste, pa je rezultat toga selektivno shvaćanje moskovskih kritika. Većina se njih nije smatrala pristalicama Rezolucije Informbiroa, ali Udba nije tako mislila. Takvo uvjerenje najbolje ilustrira Rade Žigić, zaključujući na kraju svoje istrage: "Izjavljujem, a to sam izjavio i Rankoviću i Kardelju, da u Rezoluciji ima 90 % tačnosti. To još uvijek ne znači da je čovjek usvojio Rezoluciju u cjelini. Ima jedan dio ljudi koji usvajaju jedan dio nauke Lenjinove, a da se ne smatraju lenjinistima. Iz čega svjedok može da tvrdi da je iz razgovora sa mnom došao na pozicije IB-a, to ja neznam (...)"⁷⁶

⁷³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

„Tačnosti“ su najčešće bile točke 3. (nepravilna politika na selu, ignoriranje klasne borbe i rukovodeće uloge proletarijata); 5. (nepostojanje partijske demokracije, unutarnje kritike i samokritike, principa izbornosti, te postojanje poluilegalnog položaja KPJ u Jugoslaviji); gore spomenuta točka 7. (neodlazak na sastanak IB-a u Bukureštu). Razumljivo, i ostale točke i kritike također su imale snažnog odjeka u jugoslavenskom komunističkom članstvu. U vremenu koje je slijedilo, podržavanje navedenih kritika za Udbine istražitelje značilo je postojanje dokaza ibeovske krivnje.

Imotski komunist Jozo Babić – Jurin prilikom denunciranja Petra Piplice, kasnijeg golootočkog internirca, tvrdio je da je Piplica u razgovoru *"počeo sa sitnim stvarima dotičući se pitanja kako je Partija kod nas poluilegalna te kako se u našoj štampi malo ulazi o greškama i nedostacima Partije."*⁷⁷ Mica Bogdanić podržala je kritike vezane uz neadekvatnu jugoslavensku politiku na selu, kao one vezane uz novi val nacionalizacije koji je otpočeo u ožujku 1948. godine. Podržala je neke *"postavke Rezolucije, naročito one na privredom polju, koje sam ja smatrala kao pravilne naročito u odnosu na stvaranje zadruga i drugih privrednih akcija, jer sam smatrala da socijalistički preobražaj naših sela ide suviše brzo, jer smo mi mlada zemlja koja svakako mora koristiti iskustva i slušati upute SSSR-a."*⁷⁸

Šesta točka *Rezolucije Informbiroa* koja između ostalog kritizira jugoslavensku politiku na selu, zaključuje da *"je tek na bazi masovne kolektivizacije poljoprivrede moguća likvidacija poslednje i najbrojnije izrabljivačke klase, klase kulaka(...)"*⁷⁹ Ova sovjetska opomena nagnala je jugoslavenske komuniste da temeljito promjene svoju politiku na selu, što je rezultiralo agresivnom i masovnom kampanjom kolektivizacije od veljače 1949. godine. Kolektivizacija kao jugoslavenski ideološko/ekonomski odgovor je prouzročila katastrofalne rezultate na selu, te mnogobrojno partijsko i ne-partijsko seljaštvo okrenula protiv vlasti, ili ih bar učinila kritizerima. Ipak, mnoštvo takvih istupa vlast je tumačila kao informbirovske, „podrivačke“ ili čak „saboterske“.

Stanoviti Ivan Babić “Zore“ u svom svjedočenju protiv imotskog ibeovca Mije Babića daje Udbi još jedan razlog zašto je Mijo Babić ibeovac – kritiku kolektivizacije, odnosno privrednih napora jugoslavenskog rukovodstva da se odupru smrtonosnoj sovjetskoj ekonomskoj izolaciji, u ovom slučaju na imotskom području. On kaže kako mu se Mijo Babić *"žalio da je loše stanje u SRZ (seljačke radne zadruge, nap. M.P.) i da rukovodstvo ne valja te*

⁷⁷ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mijo Babić..

⁷⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić.

⁷⁹ Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga prva*, Beograd 1979. 299.-306.

da bi je trebalo rasformirati je da ni država ne pomaže onoga koga bi trebalo, te da privatnici žive bolje od većine članova SRZ-a. Ja sam se sa svime ovime slagao."⁸⁰ Raširenost nezadovoljstva kolektivizacijom obuhvaćala je sve krajeve Jugoslavije, pa su i ibeovci imali dobar adut u kritici KPJ.

Možda niti jedna (ekonomska) mjera nije punila ibeovske redove kao jugoslavenska kolektivizacija. Takav je slučaj bio i u zapadnoj Slavoniji, gdje je ibeovka Mica Bogdanić vjerovala da nezadovoljstvo kolektivizacijom moglo imati porazan efekt na obranu od potencijalnog sovjetskog vojnog upada: "*U ovom razgovoru pomenuta žena mi je pričala kako je nezdravo stanje u njihovoj SRZ, kako rukovodstvo nije racionalno gospodarilo, kako im je marva mršava i da je uginula te da neka žena nije dobila dovoljno žita. Pored moje kuće je baš u ono vrijeme gđin. Šuk iz Daruvara tjerao jednu kravu koja je bila strahovito mršava, a isti je na sav glas vikao "hodite ljudi vidite kakvo je stanje u zadruzi" (imenovao je i koja). Na osnovu toga ja sam Balažu počela pričati kako je nezdravo stanje u SRZ-ima. Sjećam se da sam tom prilikom rekla Balažu "alaj će biti bježanja ako nas Rusi napadaju, misleći na evakuaciju koja je uslijedila na mađarskoj granici.*"⁸¹

Stvarno, strah od sovjetske vojne intervencije bio je ključan katalizator mnogih antiibeovskih akcija vrha KPJ, sve do toga da je i samo osnivanje Golog otoka vjerojatno njegova najkonkretnija posljedica. Sudeći po analizi iz prethodnog poglavlja, ne bi bilo neosnovano zaključiti da su uzroci široke i djelomično neselektivne kampanje hapšenja i zatvaranja stvarnih i navodnih kominformovaca također uzrokovani strahom od sovjetske invazije, pošto je mogućnost otvorenog puča otklonjena odmah po izlasku *Rezolucije* kada su jugoslavenski partijci ipak odabrali maršala Tita.

Još od kraja rata iscrpljeno i siromašno stanovništvo, sada pritisnuto novim, od siječnja 1949. godine, još većim nestašicama, pa odmah potom udareno kolektivizacijom, bilo je lak plijen ne samo uobičajene ibeovske propagande već i one ratnohuškačke. Sukladno tome, vlast je širenje ratne propagande tretirala kao ibeovsko djelovanje te ga je odlučno suzbijala, znajući da je upad moguć pa se posebna briga poklanjala održavanju morala među stanovništvom. Tako je Mica Bogdanić u razgovoru sa još jednim ibeovcem i kasnijim golootočanom Josipom Balažem, izražavala vjeru u potencijali vojni slom Titova rukovodstva: "*Ja sam govorila Balažu u vrijeme kada su Rusi evakuirali narod iz graničnog područja Mađarske,*

⁸⁰ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mijo Babić.

⁸¹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić.

da su ruski tenkovi na granici i da će doći k nama, ali sam to govorila u šali." Istini za volju, ovakav stav imao je uporište u događajima na terenu jer osim pograničnih incidenata na mađarskoj granici, pa i brojnih vojnih manevara, upad IB snaga trebao je ići upravo iz Mađarske.⁸²

Međutim, drugi val straha ili mogućnosti sovjetske vojne intervencije javlja se sredinom 1950. godine početkom Korejskog rata. U duhu doktrinarnog razumijevanja pojma „internacionalnog proletarijata“ jugoslavenski ibeovci sagledavali su korejski konflikt u perspektivi potencijalnog šireg svjetskog sukoba, pa čak i trećeg svjetskog rata. Jasna i kruta podjela na imperijalistički i socijalistički (demokratski) blok, ista onu koju je zagovarao odmetnuti vrh KPJ do ljeta 1949. godine, navela je ibeovce ne samo na tumačenje korejskog sukoba kao borbe radničkog svijeta protiv onog imperijalističkog već i na preludij potencijalnog sovjetskog upada u Jugoslaviju. Počeli su ponovno dizati glave. Imotski ibeovac Mijo Babić euforično je podržao komunističku sjevernokorejsku stranu te izjavio *“ja sam mu na to odgovorio da neka ratuju, a da ćemo se mi stari opet zajednički tući protiv fašista*“⁸³

Rat u Koreji shvaćan je kao rat komunističke fronte pod vodstvom samog Staljina, lidera svjetskog proletarijata, kojemu su pripadali jugoslavenski ibeovci. U tom duhu, lokalni imotski ibeovci ohrabreni prelaskom kineskih „dobrovoljaca“ preko rijeke Jalu u listopadu 1950. godine zaključuju *„da Sjevernokorejci ne bi ništa napravili da ih ne podržava SSSR. Ja i Lesina imali smo isto mišljenje po pitanju rata u Koreji, a pored toga, Lesina je u svakom pogledu slagao se i odobravao politiku SSSR-a. Izjavio je još: Sada su kineske jedinice ušle u rat, ali ja mislim da oni ne bi ušli u rat da to Staljin nije uredio sa predsjednikom kineske vlade. "Japan" [konspirativno ime ibeovca Ivana Lesine] je na ovo gledao kao i ja, da intervencija kineskih trupa u Koreji ide u korist radničkog pokreta, sa čime smo se čisto oduševljavali.*“⁸⁴

Kada je Jugoslavija u Vijeću sigurnosti OUN-a zauzela neutralno (prozapadno) stajalište u vezi Koreje, jugoslavenski ibeovci dobili su važan argument da je Jugoslavija pod Titovim vodstvom prešla na stranu imperijalizma. Stvarni signali za takvo tumačenje dolazili su još od ljeta 1949. godine kada je Tito javno najavljivao približavanje Zapadu u svom govoru u Puli. Tomu je pridonijela i američka pomoć u hrani koja je još 1949., ali i sljedećih godina,

⁸² Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 131.

⁸³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mijo Babić.

⁸⁴ Isto.

omogućila ublaživanje posljedica suše, kao i opetovana sovjetska (ibeovska) propaganda o jugoslavenskoj izdaji međunarodnog komunističkog pokreta. Čini se da su ibeovci povjerovali u te jugoslavenske političke ustupke Zapadu: "*Bitanga Jozo, Ljubičić Mirko i Babić Mijo komentirali su demanti novinara Tanjuga da Amerikanci grade baze u Jugoslaviji, na račun pomoći koje nam šalju. Na to je jedan od njih rekao: a što da ja mislim. Nisu li valjda jugoslavenski komunisti prodali jugoslavenski narod Amerikancima ako od njih dobivamo pomoć.*"⁸⁵

Razina tadašnje političke kulture i shvaćanja diplomacije, uz tvrdi dogmatizam, navodile su ibeovce na naizgled logične stavove, ali i na razne maštovite interpretacije. Ibeovac Mijo Babić povezivao je značaj *Rezolucije* i sovjetskih optužbi sa fantomskim sastankom s engleskom delegacijom 1950 godine: "*Kada mu je Babić Ivan prigovorio da priča o Rezoluciji Mijo Babić ga je pitao - S obzirom da je Tito u to vrijeme nalazio na Brijonima, da li se je sastao sa Englezima i čemu ti svi sastanci sve znače.*"⁸⁶ Iz ibeovske vizure sve ove signale najbolje ilustrira Rade Žigić, srpski komunistički prvak iz Hrvatske. Ujesen 1950. godine on zaključuje: "*Na polju međunarodne politike mi svakoga dana gubimo simpatije u redovima međunarodnoga radničkog pokreta, moramo već sada da činimo ustupke zapadnim imperijalistima, a što je pokazao i slučaj s Korejom da u našoj zemlji više ne možemo da razgolićavamo politiku Anglo-Amerikanaca*".⁸⁷ Po njihovom shvaćanju Jugoslavija je izdala komunističku stvar, iako su se i sami jugoslavenski rukovodioci teško emancipirali od antizapadnih stavova, pa zato ne čudi što je ibeovska propaganda bila vrlo plodna baš na tom polju. Tako je pojam ibeovac dobio dopunu kod udbaških istražitelja.

Biti ibeovac, nije uvijek značilo biti politički opozicionar. Ibeovski plašt ogrtali su mnogi nezadovoljnici raznim ekonomskim ili privatnim problemima što dodatno ukazuje na heterogenost ibeovske opozicije, tj. raznorodnosti ibeovskih motivacija. Rezolucija Informbiroa ponudila je zajedničku platformu za nastup protivnika režima, bez obzira na činjenicu što određen broj njih i nije imao neke naročite veze sa politikom Informbiroa ili KPJ. Biti za *Rezoluciju* njima je značilo biti protiv Tita, ili bar biti javno nezadovoljan.

Mijo Babić podržao je Rezoluciju Informbiroa zbog vjere u Staljina. Međutim, na njegov kominformizam utjecali su i privatni karijeristički motivi. Kada je Babić izabran za sekretara Mjesnog odbora Runovića, a Kotarski komitet KPH to poništio, on je prihvatio zastavu IB-a:

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

*"Ja kada sam vidio da se u meni sa strane Kotarskog komiteta gaji nepovjerenje, to me jako razočaralo i demoralisalo u radu. U isto vrijeme do se meni ne dozvoljava da budem tajnik odbora na moje se mjesto postavlja Lešina Ivan koji je cijelo vrijeme okupacije bio u neprijateljskoj vojsci. Kako sam već ranije naveo da mi nije bila jasna Rezolucija IB-a, a ove nepravilnosti koje su kod mene pravljene i kojih sam mogao zaključiti da partijsko rukovodstvo u mene sumnja i prema meni gaji neko nepovjerenje, to me ponukalo da se opredijelim na liniji IB-a."*⁸⁸

Nije bilo realno da se će Tito uspjeti pobijediti Staljina. Taj podvig je i danas teško prisposodiv. Mnogima se činilo, baš iz tog razloga, da je bolje biti uz pobjedničku stranu. Ne može im se zamjeriti da nisu donijeli racionalnu odluku, temeljenu na realnom odnosu snaga. Međutim, skupu su platili krivu procjenu. O tome govori i izjava ibeovca Rade Mrđenovića.

*„Kada su Mrđenovića pitali da li on voli Tita ili SSSR, s riječima - da li voliš košulju ili kaput, on im je odgovorio: Volem košulju jer je bliže tijelu, ali volem i kaput jer me košulja ne može sama zaštititi!"*⁸⁹

Nova Jugoslavija se vrlo brzo, kako je odmicala sveukupna staljinizacija zemlje, počela poboljšivati od istih bolesti sustava kao i upravni (partijski) aparat u SSSR-u. Utopijski partizanski egalitarizam počeo se preobražavati u izdvajanje birokratizirane privilegirane partijske oligarhije, koja je zajedno sa centralističkim tendencijama ranog jugoslavenskog komunističkog sustava bila trn u oku idealistički orijentiranim komunistima, sa romantiziranim predodžbama života u Sovjetskom Savezu. *Rezolucija* je tako imala smisla jer je jugoslavenska *nova klasa* bila u suprotnosti sa čistunskim percepcijama idealnog komunista. Milka Pucina završila je u logoru zbog kritike tih strujanja:

*"Sećam se kada smo se venčali, moj svekar, pokoj mu duši, doneo bure od 120 litara vina. Svi su nosili, ja to nisam zaključavala. Mislila sam da komunista treba da bude komunista, kako su nas i učili i vaspitavali sve ove godine. Da svi imaju, da dele, a ne ti imaš a ja nemam. Mene je Partija tako učila i vaspitavala i ja sam se tako ponašala(...) Ja govorim i kažem: ne slažem se sa diplomatskim magacinima, pa vi od mene radite šta god hoćete(...)Istina, odmah su me sačekala dva udbaša u hodniku i odvela u zatvor."*⁹⁰

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mirko Jakovljević.

⁹⁰ Simić i Trifunović: *Ženski logor na Golom otoku*, 89-90.

Jugoslavenski komunisti bili su dosljedni u borbi protiv ibeovske propagande, pa se slušanje radio stanica lagerskih zemalja automatski percipiralo slaganje sa sadržajem koji su prenosile.⁹¹ Teška ekonomska situacija prisutna u Jugoslaviji u poratnim godinama, naročito nakon 1948. godine i ibeovske ekonomske blokade, kao i suše koje su uslijedile, uzrokovale su masovno nezadovoljstvo među stanovništvom. Tako je kritiziranje loše ekonomske situacije tumačeno kao podržavanje Rezolucije IB, pa su prazni tanjuri na jugoslavenskim stolovima postali jako Staljinovo propagandno oružje, iako se ta nezadovoljstva nisu ticala uobičajenih ibeovskih pitanja. Jugoslavenski partijci znali su da moraju suzbiti produbljivanje nezadovoljstva društvenim teškoćama kako ona ne bi punila rezervoar Kominforma. Kada je Mica Bogdanić kritizirala nestašicu hrane denuncijator je to okarakterizirao kao kominformizam: *"Da su cijene u ono vrijeme na Trgu bile previsoke o tom govori svaka domaćica u Zagrebu. Zar bi nama aktivistima moglo biti drago što su cijene visoke umjesto da padaju zadovolje potrošače. Zar mi možemo reći da je sve lijepo i dobro, kad domaćice dolaze s praznom košarom kući. Bilo je to naime u onim mjesecima kada još nema zelenja, a zadruga se nisu dovoljno pobrinule, da se bolje opskrbe hranom i robom. Nisam mislila da će Jelka Ružić to shvatiti kao da govorim sa pozicije Rezolucije Kominforma."*⁹²

I pomoć ibeovcima u njihovim nakanama značila je podršku Staljinu. Mirko Jakovljević interniran je na Goli otok sa kojeg se nije vratio, jer je pomogao poznaniku ibeovcu Radi Mrđenoviću da pobjegne preko granice u Mađarsku.⁹³ Jakovljević je i nakon bijega održavao kontakte sa Mrđenovićem, koji je sporadično prelazio granicu te po špijunskim zadacima obilazio pogranično područje.⁹⁴ Jakovljević je okarakteriziran kao ibeovac koji je pomagao špijune i bjegunce i s njima održavao kontakte umjesto da ih prijavi Udbi pa je interniran na Goli otok. Međutim ovaj dosje nudi i zanimljiv uvid na pogled ibeovaca bjegunaca na njihovu perspektivu kao i budućnost Titovih pristaša: *„Ti sve te podatke samo piši [o stanju u narodu] te kad dođe vrijeme, a to neće dugo potrajati, da ćemo se mi opet povratiti u Jugoslaviju, a onda ćemo znati što radimo, te koga ćemo poštediti, te koga nećemo. Ti se ne boj, jer ćeš biti pošteđen od naše strane. Također mi je toga puta govorio kako u Mađarskoj ima mnogo oficira koji su izbjegli iz Jugoslavije i svi čekaju čas kada će se ponovno vratiti u Jugoslaviju i*

⁹¹ "Kod nje u kući su slušali stanice IB zemalja. Rek Stevo i drugi pristaše IB-a (...)" HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić.

⁹² Isto.

⁹³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mirko Jakovljević.

⁹⁴ Za više o ibeovskoj emigraciji vidi: Martin Previšić, *Informbiroovska emigracija*. Historijski zbornik, god. LXV, br. 1, Zagreb, 2012, str. 171-186.

*preuzeti vlast u svoje ruke.*⁹⁵ Čini se da bi sudbina Titovih pristaša bila slična onoj pristaša Staljina u Jugoslaviji, ako ne i gora, što je izuzetno važno za razumijevanje Golog otoka, ali i logike represije nad iblevcima u cjelini.

Podrška Rezoluciji Informbiroa u većoj mjeri iskazivana je i među određenim nacionalnim skupinama, naročito Srbima i Crnogorcima, iako je ona zapažena i među Makedoncima, kao i nacionalnim manjima, posebice Mađarima i Bugarima.⁹⁶ Već je rečeno da su se u slučaju Srba i Crnogoraca javljali jaki rusofilski osjećaji koji su njima dominirali još od 18. stoljeća, sada premošćeni komunizmom („dvostruko rusofilstvo“) i crvenoarmejskim oslobađanjem dijelova Srbije 1944. godine, iako se još od vremena Petra Velikog i njegovih azovskih ofenziva protiv Turaka promiču očekivanja o oslobodilačkoj misiji Rusije na Balkanu. Tako su se u Jugoslaviji mogla čuti prizivanja na podršku Staljinovim kritikama zbog rusofilstva, koje je sada predstavljalo amalgam komunizma, panslavenstva, pravoslavlja i carizma („*Sa Avale kliče vila oj Rusijo mati mila!; Zapjevajmo svi iz glasa bez Rusije nema spasa!*“).

Tamo gdje platforma kominformizma nije uhvatila korijena potaknuta isključivo ideološkim motivima probudila je stanovita nacionalna iskakanja motivirana onim ekonomskim. Tako je nakon raskida 1948. srpska nacionalna skupina u Hrvatskoj u Sovjetskom Savezu (*Rezoluciji*) vidjela mogućnost poboljšanja svog ekonomskog, ali i političkog položaja. Ratom opustošeni, surovim međunacionalnim sukobom istraumatizirani „ustanički krajevi“ (Kordun, Banija, Lika) s većinskim srpskim stanovništvom, egzistirali su kao posebno trusno područje. Ustaško nasilje omogućilo je početni ulet partizanskog pokreta u Hrvatskoj (pa čak i u Jugoslaviji) kada su hrvatski Srbi napunili partizanske redove, te se mahom komunizirali.

Poraće je donijelo nastavak teškog života, ali je *Rezolucija Informbiroa*, omogućila iskazivanje nezadovoljstva stanjem u „zapostavljenim ustaničkim krajevima“. Na tim područjima klima za kominformizam bila je pogodna jer je političko, društveno, ekonomsko, kao i psihološko stanje bilo kaotično. Kolektivizacija, kao i široko rasprostranjeno uvjerenje, podsticano od srpskih komunističkih prvaka u Hrvatskoj, da je regija zapostavljena, stvorila je uvjerenje da je SSSR (Informbiro) jedina nada za poboljšavanje njihova položaja. O toj atmosferi govori i krilatica koja je u to vrijeme kolala Likom, a tvrdila je kako *"je narod u*

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 187-209.

Lici [ustanički krajevi] na strani Sovjetskog Saveza, a da su neprijatelji NOB-a i narodne vlasti na strani Engleske i Amerike."⁹⁷

Sam Rade Žigić na upit (optužbu) Udbina isljednika da popularizira SSSR u ustaničkim krajevima odgovara: *"Ja nisam davao nikakve direktive o popularizaciji SSSR-a. SSSR je toliko popularan u tim krajevima da nema nikakve potrebe da ga se posebno populariše.*"⁹⁸

Njih rusofile (kominformovce) također je posebno smetala izrazita antisovjetska propaganda poduzeta od KPJ sredinom 1949. godine. Nije se smjelo na Rusiju. Ibeovcu Radi Žigiću zasmetalo je to što je *"naša propaganda u jednoj općoj ocjeni, po mome mišljenju, (...) neprincipijelna, uvredljiva, ona vrijeđa ruski narod i druge narode, vrijeđa njihovu kulturu, nauku, i u cjelini donosi više štete našoj zemlji, nego koristi.*"⁹⁹ Sličan rusofilski stav iznio je i Duško Brkić, vjerojatno najgorljiviji srpski nacionalist među uhapšenom srpskom ministarskom trojkom. Prema svjedočenju Amajlije Žigić on je jednom prilikom izjavio da *"našu propagandu prema SSSR-u neće odobravati ni sami srpski narod koji je historijskim tradicijama više vezan uz ruski narod, a osim toga da ta propaganda može služiti protiv nas samih.*"¹⁰⁰

Staljinistički simpatizeri širili su nacionalnu netrpeljivost obnavljanjem straha od novih ustaških zločina protiv Srba u Hrvatskoj. Milenko Lukić je u svom svjedočenju protiv Rade Žigića tvrdio da je Žigić izjavio da se *"Srbi nalaze u opasnosti jer se koljači puštaju na slobodu i dobivaju položaj, a doći će i do toga da će se povratiti i odbjegli [ustaški] emigranti.*"¹⁰¹ Žigić je držao da *"ukoliko propadne ova vlast [komunistička] da će se vratiti emigranti, četnici, ustaše i da će stradati ustanici.*"¹⁰² Žigićeva izjava imala je isključivo ibeovski karakter s ciljem stvaranja napetosti u „ustaničkim krajevima“ te animoziteta prema vrhu KPH. Ibeovac Žigić je prema izjavi svjedoka Nikole Čujića još izjavio u šovinističkoj maniri: *"Bogme nema se narod [ustanički/srpski] čemu veseliti. Nikada se narod predanije nije borio za vlast, a nikada vlast nije tako izdala narod kao ova.*"¹⁰³

Čini se da svi ovi primjeri potvrđuju koliko je kišobran Rezolucije poslužio različitim ideološkim, nacionalnim, lokalnim, ekonomskim i drugim specifičnostima kao motiv za

⁹⁷ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Sam Žigić nije negirao da je izrekao ovu tvrdnju, ali ju je objasnio činjenicom da se mnogi ustaški zločinci puštaju prijevremeno s kazne, te se uključuju u razne sfere života, što može imati, po njemu, pogubne posljedice.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto.

podršku Staljinu, ali oni jednako tako govore i o širokom Udbinom tumačenju pojma ibeovac. Naljepnica kominformizma lako se lijepila onima koji i nisu imali neke posebne veze sa Staljinom. Tako se pod parolom borbe protiv Informbiroa stvorila jedinstvena prilika da se eliminiraju razni politički ili privatni protivnici. Svatko je dobio svoju priliku, i rukovodeći ljudi vrha KPJ, kao i oni na lokalnoj partijskoj razni, da upru prstom u navodnog ibeovca, koji bi ubrzo potom bio uhapšen. Glomazni, autonomni sustav represije, pod vodstvom prvog čovjeka aparata državne sigurnosti Aleksandra Rankovića, proizveo je mnoge slučajne žrtve 1948.-1956. godine. One nisu bile samo proizvod totalitarnog komunističkog nasilja, već i položaja u kojem se Jugoslavija našla. Ekonomski i diplomatski izolirana, suočena sa vojnom prijetnjom intervencije zemalja IB-a, ideološki ortodoksna Jugoslavija, čiji su svi početni odgovori na Staljinov napad bili izrazito staljinističkog karaktera, stvorili su paničnu atmosferu nepovjerenja i straha, što je u kontekstu hapšenja značilo manjak kriterija za pritvaranje stvarnih i navodnih ibeovca. Posljedično, sistem državnog aparata sigurnosti bio je prenapregnut brojnim hapšenjima i istragama, što je također dovodilo do još veće samovolje, neselektivnosti i nasilja. Spojilo se najgore od oba svijeta. *Jovo Kapičić*, general Udbe i narodni heroj, u vrijeme sukoba Tito – Staljin glavni operativac savezne Udbe te bliski suradnik Aleksandra Rankovića, dao je zahvalno svjedočanstvo osobe iz vrha represivnog aparata, iz kojeg se vide okolnosti u kojima je djelovala Udbe na svim razinama kao i njihova ondašnja čekistička narav.

Bilo je dosta neselektivnih hapšenja. Kako je to išlo? Uzmite jednu općinu gdje Udbe zna što radi, jer ima svoje agente, tj. agenturu, pa onda čuju tko šta radi i priča, kako diše općina. I netko bi samo rekao: "Ma trebao je Tito otići u Bukurešt na sastanak kada ga je zvao Staljin." To je bilo dovoljno da se ide na Goli otok zato jer smo Informbiro shvatili kao zarazu koja se širi, kao petu kolonu. Bilo je tu stvarno raznih falsifikata koje smo teško kontrolirali, npr. netko voli nečiju ženu pa muža pošalje na Goli otok. To su bile jedine greške UDB-e, gdje su pojedinci na lokalnim razinama imali mogućnost maknuti s puta ako im je netko smeta. Sam Ranković je rekao da je najmanje trećina nevinih na Golom. To je s naše strane bio jedan vrlo strogi kurs da se zaustavi porast Informbiroa. Ne znam što je falilo tim ljudima u Jugoslaviji koji su se izjasnili za IB, a niti onima koji su izdali Armiju.

Koliko je samovolje i pretjerivanja bilo u nastupu Udbe prema svim opozicionarima režima, a u ovom razdoblju najviše prema ibeovcima, govori i referat Aleksandra Rankovića na Četvrtom plenumu CK KPJ održanom 3. i 4. lipnja 1951. godine, pod naslovom "*Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti*" u kojem kaže da "*neki organi unutrašnje uprave često krše*

zakonitost time što hapšenje ne prijavljuje tužilaštvu u zakonskom roku ili se isljeđenje proteže čak preko zakonskog roka."¹⁰⁴ Malo dalje naglašava "da takve pojave dovode do površnog pristupa hapšenju i prethodnog proveravanja činjenica(...)" koje za posljedicu imaju "da se pokušava forsiranje suđenja licu (...)čak i u slučaju kada je njihova krivica neznatna".¹⁰⁵

Na drugom mjestu u referatu Ranković opisuje ono što je Udba tih godina bila: "*Organi unutrašnjih poslova, uključujući i Upravu državne bezbednosti, također u svom radu imaju krupnih nedostataka, pre svega kad je reč o poštivanju i sprovođenju zakonitosti(...)* Neki organi UDBE nisu dovoljno shvatili da sve zakone i propise treba dobro da poznaju i da ih se striktno pridržavaju u svojim postupcima i u svom radu. Jer, UDBA ni u kom karakteru ne stoji iznad vlasti i iznad zakona, već je po karakteru svoje organizacije i njenim zadacima u prvom redu pozvana da štiti interese narodne zajednice i da se strogo pridržava zakona."¹⁰⁶

Pretjerivalo se. Iz svega je vidljivo da Udba podsjećala na (v)ČEKU iz doba Oktobarske revolucije i godina potom; svojim ovlastima, svojom beskompromisnošću i svojim rezultatima. Ujedno, postojale su i mnoge pretpostavke za široku represiju: izvanredna situacija, opasnost izvana (vojni upad), opozicija u vlastitim redovima, tek netom završeni krvavi građanski rat, kao i nauljen Udbin mehanizam u borbi protiv križara, zaostalih četnika i drugih narodnih neprijatelja. Iz straha se zadavao strah. Ipak nemoguće je reći koliko je navodnih ibeovaca stradalo u hapšenjima u vrijeme sukoba sa Staljinom. Tek bi nas iscrpna analiza i iščitavanje velikog broja personalnih dosjea (onoga što je ostalo od njih oko 16 000) mogla dovesti bliže okvirnoj procjeni neselektivnih hapšenja, ili bar onih koja su izvedena na osnovu kriterija koje tek uvjetno imaju veze sa kominformizmom.

Odnos prema naslijeđu komunističke Jugoslavije, u ovom slučaju neslavnog Golog otoka, uvjetovao je i pogled na ibeovce, čineći ih sve apriornim žrtvama. Tako da i svjedočenja bivših kažnjenika Golog otoka, naročito kada je riječ o okolnostima koje su dovele do hapšenja, odišu pojednostavljenim i mučeničkim autopercepcijama uzroka svojih interniranja, često skrivajući svoj radikalni staljinizam, danas također difamirano ideološko nasljeđe. U svjedočanstvima, ali i u javnom diskursu, može se čuti tvrdnja da je oko 50% osoba na Golom otoku i drugim logorima za ibeovce, bilo nevino.¹⁰⁷ Rijeko tko je mogao imati takav uvid u

¹⁰⁴ Branko Petranović, *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948.-1952.*, 508.-522.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Npr. Tijekom intervjuiranja više od 30 golotočkih interniraca, na upit o broju nevinih osoba zatočenih na Golom otoku, većina je odgovarala procjenom oko 50%.

kritičku evaluaciju kriterija hapšenja pristalica Staljina. Takva samokritika Udbe u totalitarnom društvu bila je nemoguća, dok kažnjenici nisu mogli imati uvid cjelokupni sustav, iako vrlo često svjedoče o procjenama stvarnih ibeovaca u logorima.

Početni izvor bilo kojih procjena nevinih osoba zatvorenih pod optužbom za podršku Staljinu, koji se onda kasnije širio u različitim interpretacijama, bilo je već spomenuto izlaganje Aleksandra Rankovića na Četvrtom plenumu CK KPJ. U svom izlaganju održanim u sklopu smanjivanja ritma represije prema ibeovcima, u uvjetima izlaska iz međunarodne izolacije, otvaranja prema Zapadu te prestanku neposredne vojne opasnosti, Ranković izjavljuje: *"Prema podacima Javnog tužilaštva i Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ, u toku 1949. godine, na primer, od ukupnog broja hapšenja koja je vršila UDBA, 47% neopravdanih, tj. po završenoj istrazi ljudi su pušteni iz istražnog zatvora ili sa suđenja."*¹⁰⁸ Dakle, Ranković je govorio: samo jednoj godini (1949.); o svim uhapšenima koje je Udba u toj godini lišila slobode, a to ne uključuje samo ibeovce već i druge „narodne neprijatelje“ i opozicionare; o ljudima koji su pušteni iz istrage, a ne logora, tj. riječ je o kategoriji koja se u dokumentima Udbe vezanim uz Informbiro naziva „Uhapšeni i pušteni“. Jednom riječju, ako ovaj Rankovićev podatak uzimamo kao autentičan, on ima jako malo veze uz same kominformovce i logore za njih iako naravno kazuje o neselektivnosti Udbe kao takve.

Na koncu. Istraga bi završavala onda kada su istražitelji dobili ono što su htjeli - priznanje kominformizma i imena suradnika i istomišljenika. Kada se zatvorio krug svjedočenja uhapšenika jednih o drugima, i kada je postalo jasno da određena osoba nema više potencijalnih ibeovaca za prijaviti, ona je bila spremna za kažnjavanje odnosno suđenje. Kominformovci su bili slani u velike Udbine republičke centre na izricanja kazni ili suđenja. Ključan dokument istrage bila je „karakteristika“ koji je pisao Udbin istražitelj koji je vodio proces istrage nad uhapšenikom. Osim mišljenja udbinog istražitelja, dosije koji je slan zajedno sa uhapšenikom sadržavao je zapisnik istrage, svjedočenja svjedoka, formalnu papirologiju vezanu uz hapšenje, otvaranje istrage, isključenju iz KPJ, itd.

Najvažniji dokument bila je „karakteristika“ koja je imala težinu presude, jer kako ćemo vidjeti u narednom poglavlju da je proces formalnog kažnjavanja odnosno suđenja bio posve formalan, tj. kažnjavalo se na osnovu mišljenja istražitelja. U „karakteristici“ istražitelj bi sumirao zaključke istrage, te dao svoje mišljenje (negativno) o političkoj orijentaciji osobe. Za primjer navesti ćemo izvještaj o ibeovki Mici Bogdanić potpisanog od potpukovnika Udbe

¹⁰⁸ Branko Petranović, *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948.-1952.*, str 522.

Dragutina Stojakovića (istragu vodio stanoviti pukovnik Ognjenović), načelnika odjeljenja kotarske Udbe Bjelovar, poslanog II. odjelenju Udbi za NR Hrvatsku u Zagreb kuda je zajedno sa izvještajem poslana i Bogdanićka. Osim osnovnih podataka u izvještaju se između ostalog kaže da se „izlaskom Rezolucije IB-a ona se je pokolebala za jednom grupom rezolucionaša na čelu sa Rek Stevom "Boso" u Daruvaru(...) Dokazno je da je planski i smišljeno djelovala na liniji Rezolucije iako je na istrazi to htjela drugačije prikazati(...)Ona će pokušati da se izvuce pomoću svoje bolesti, međutim njeno puštanje bi ponovo nanjelo ogromnu štetu, pa smo mišljenja da ju se ni u kojem slučaju ne pusti“¹⁰⁹ Zaključak „karakteristike“ zaključivao je istragu i odredio ishod slučaja: „Mišljenja smo da se imenovana kazni sa dvije godine društveno korisnog rada.“¹¹⁰ Istraga je bila gotova. Moglo se krenuti na formalno kažnjavanje ili suđenje koje je jako malo mijenjalo na stvari.

¹⁰⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mica Bogdanić.

¹¹⁰ Isto.

4. Kažnjavanje i suđenje pristalica Rezolucije Informbiroa

Jugoslavenski komunisti slijedili su sovjetske modele i pri uspostavljanju novog pravosudnog sistema. Stvorili su zakonski okvir za procesuiranje ratnih zločina, kolaboracije i ostalih ideoloških propusta sa stajališta novog komunističkog sustava. Tako su se na udaru našli pripadnici raznih protivničkih slojeva – kapitalisti, obrtnici, svećenstvo, bogati seljaci – *klasni neprijatelji*. Ubrzo potom, eliminirani su i tzv. *suputnici revolucije*, odnosno razni ratni politički suradnici KPJ, za koje više nije bilo mjesta u jugoslavenskoj jednopartijskoj areni (Dragoljub Jovanović, Tomo Jančiković, Božidar Magovac, Franc Snoj, Črtomil Nagoda i drugi). U partijskoj percepciji to su većinom bili *vanjski neprijatelji*, čije je marginaliziranje bilo preduvjet stvaranja boljševičke Jugoslavije, pa je nastup prema njima bio naročito surov. U tu svrhu čitavo zakonodavstvo nove Jugoslavije stavljeno je u funkciju KPJ i njegovih ideoloških vizija gdje, nasuprot liberalnim koncepcijama, nije postojala odvojenost sudske, zakonodavne i izvršne vlasti. Čitav sustav državne kontrole i represije, a tu važno mjesto zauzima i sudstvo, bio je instrumentaliziran od strane Partije u cilju potpunog konsolidiranja vlasti te provođenja lenjinističko-staljinističkih vizija preobražaja društva. Sudske procese karakterizirali su nedostatak pravne procedure (uručivanje optužnice, pravo na žalbu, itd.), adekvatne obrane, javnog suđenja i tsl. Osim toga, poraće karakterizira i velik broj izravnih likvidacija, kao i javnih procesa protiv visokopozicioniranih kolaborantskih dužnosnika (Draža Mihailović, Slavko Kvaternik) ili pripadnika višeg klera (Alojzije Stepinac, Varnava Nastić). Slijedom povijesnog iskustva, protivnici jugoslavenskog komunističkog režima doživjeli su sudbinu neprijatelja Ruske revolucije.

Sukob sa IB-om, posebice njegova eskalacija, kao i povećani broj hapšenja u 1949. godini predstavljali su velik izazov KPJ-u kao i jugoslavenskom pravosudno-represivnom aparatu. Već je rečeno da sve do ljeta 1949. godine nije postojala politika utamničenja niti formalnog kažnjavanja ibeovaca. Sve se to promijenilo u razdoblju osnivanja logora na Golom otoku srpnja 1949. godine. Tada počinju kažnjavanja pritvorenih ibeovaca u okviru tadašnjeg zakonskog okvira putem administrativnih (izvansudskim) i sudskih mjera. Prema dostupnim podacima za vrijeme sukoba sa IB-om od 1948. do 1956. godine ovim je načinima kažnjeno/suđeno 15 737 osoba, koje su potom kaznu izdržavale u nekom od logora za

ibeovce.¹¹¹ Ovo je ujedno ukupan broj osoba koja su izdržavale zatvorsku (logorsku) kaznu za vrijeme sukoba sa IB-om.¹¹²

Administrativni način kažnjavanja - društveno-korisni rad

Najveći broj kazni bio je izrečen administrativnim putem, njih 10 999. Kazne su izricali: Komisije za prekršaje rajonskih odbora, Vijeća za prekršaje SUP-a NR, Drugo odjeljenje Udbe, te neki Gradski sudovi (rijetko).¹¹³ Njima su u većini slučajeva kažnjavani civili za „lakša“ djela ibeovskog karaktera (širenje neprijateljske propagande, organiziranje ibeovskih grupa, širenje ratne psihoze, rasturanje ilegalnog ibeovskog materijala itd.). Kao i u nizu slučajeva još od kraja rata i poraća, kada je OZNA djelovala kao produžena ruka sudstva (Partije), tako je i Udba u sukobu sa IB-om nastupala kao dio pravosudnog sistema, odnosno sama je postala sudska instanca, što je i vidljivo iz predhodnog poglavlja. Služba sigurnosti imala je sve ingerencije u hapšenju, istraživanju i na koncu u kažnjavanju osoba osumnjičenih za kominformizam. Ovakav pristup bio je uvjetovan razmjerno velikim i naglim brojem uhapšenih osoba, gdje ne treba zaboraviti da je represivni aparat već bio opterećen i

¹¹¹ Ubrojeno oko 400 umrlih ili ubijenih u razdoblju 1948.-1956. HDA. HDA, fond 1561, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, „Popis“.

Jedan drugi elaborat iz HDA (RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, "Pregled bivših osuđenih i kažnjanih pristalica Informbiroa") koji se bavi presjekom ibeovskog djelovanja 1948.-1960., navodi 14 510 osuđenih i kažnjanih i oko 1000 umrlih na izdržavanju kazne i na slobodi do 1960. godine.

Treći elaborat iz HDA (RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, "Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica Rezolucije Informbiroa") navodi 16 628 kažnjanih i suđenih do 1960. godine bez brojke umrlih. Znači, svi raspoloživi podaci su odprilike podudarni, naročito ako promatramo vremenski period 1948.-1956. godine, što i jeste važan dio ovog rada.

Drugi izvori slično govore o broju kažnjanih i suđenih: Radovan Radonjić u *Izgubljenoj orijentaciji* (str. 79.) navodi ukupno 16 288 osoba kažnjanih i suđenih u periodu 1948.-1960., od čega 685 je kažnjeno "ostalim kaznama", tj. kaznom koja se primjenjivala nakon 1956. godine prilikom ponovnog zahlađenje odnosa sa SSSR-om 1958. godine, što nije dio ovog rada. Radonjić navodi i 385 mrtvih osoba. Dragan Marković (Istina o Golom otoku, 79.) iznosi malo drukčije brojke; 11 694 kažnjeno administrativnom mjerom i 5037 sudski kažnjanih (ukupno 16 731), ali ne navodi vremenski period. Vladimir Dedić (Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Rad, Beograd 1984, 478.-479.) ističe da je kroz Goli otok prošlo 31 000-32 000 osoba, tj. 18 000 i 13 000 sudskih penaliziranih. Branko Petranović u svojoj sintezi *Istorija Jugoslavije 1918.-1988.* (Tom. III. Nolit, Beograd, 1988, 232.-233.) navodi da je administrativno kažnjeno 11 694 osobe te 5037 sudski kažnjena ibeovca, znači ukupno 16 731 osoba, što su brojke jednake Markovićevim.

¹¹² Osobe koje su kažnjene administrativnim putem nazivamo *kažnjеници*, dok one sudskim *осуђеници*. U poglavlju nisu razmatrane ostale vrste kažnjavanja koje nisu imale zatvorski epilog (izbacivanja iz Partije, partijska opomena, izbacivanja iz stana ili posla, itd.).

¹¹³ Berislav Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.-1952.*, Zagreb 2005, 296-297.

hapšenjem i kažnjavanjem drugih vrsta opozicionara, pa se javila nužnost u rasterećivanju sudova, kao i što bržem i efikasnijem formalnom zakonskom procesu. Osim toga, administrativni način kažnjavanja ibeovaca sugerira da je vlast na čitav problem gledala kao na unutarpartijsko pitanje, više ideološkog nego krivičnog karaktera. Problem je trebalo riješiti unutar kuće, pa je ovaj način kažnjavanja otvorio mogućnost brzog i jednostavnog pravnog okvira za utamničenje ibeovaca. Osnovni proces je bio *reguliran* „*Osnovnim zakonu o prekršajima*“ donesenim 28. studenoga 1947. kao i njegovim dopunama od 18. listopada 1948. godine.¹¹⁴ Zakon je regulirao način i organ kažnjavanja kao i njegovo trajanje te definiciju samog prekršaja:

Član 1.- Prekršaji su povrede pravnog poretka utvrđenog pravnim propisima državnih organa FNRJ i narodnih republika, za koje se zbog njihove neznatne društvene opasnosti propisuju administrativne kazne;

Član 6.- Administrativne kazne jesu: 1) Opomena, 2) Ukor, 3) Novčana kazna, 4) Oduzimanje predmeta kojim je učinjen prekršaj 5) Protjerivanje, 6) Popravni rad do 3 mjeseca 7) Lišenje slobode do tri mjeseca

Član 53. – U administrativnom postupku državni organ ocjenjuje dokaze po slobodnom uvjerenju

Osim navedenog zakonskog temelja kažnjavanja ibeovaca administrativnim putem, „*Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira*“ donesen 8. travnja 1949. godine, bio je formalni korak naprijed u daljnjem olakšavanju procesa, kao i širenju pravnog prostora za kažnjavanje ibeovaca.¹¹⁵ Važne su sljedeće stavke:

Član 1.- Prekršaj protiv javnog reda i mira čini onaj, koji svojim ponašanjem ili postupcima remeti normalan način života građana, ometa kretanje i saobraćaj na ulicama i drugim javnim mjestima, unosi nemir među građane, narušava javni moral, ometa pravilno iskorištavanje javnih objekata i zgrada, provodi vrijeme u besposličarenju, ometa odmor građana ili na drugi način narušava društvenu disciplinu i mir građana.

Član 2.- Za prekršaj protiv javnog reda i mira kaznit će se: (...) 6) Tko izmišlja ili širi lažne vijesti, koje remete mir i spokojstvo građana.

¹¹⁴ Službeni list FNRJ, 17. prosinac 1947.; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 283.-285.

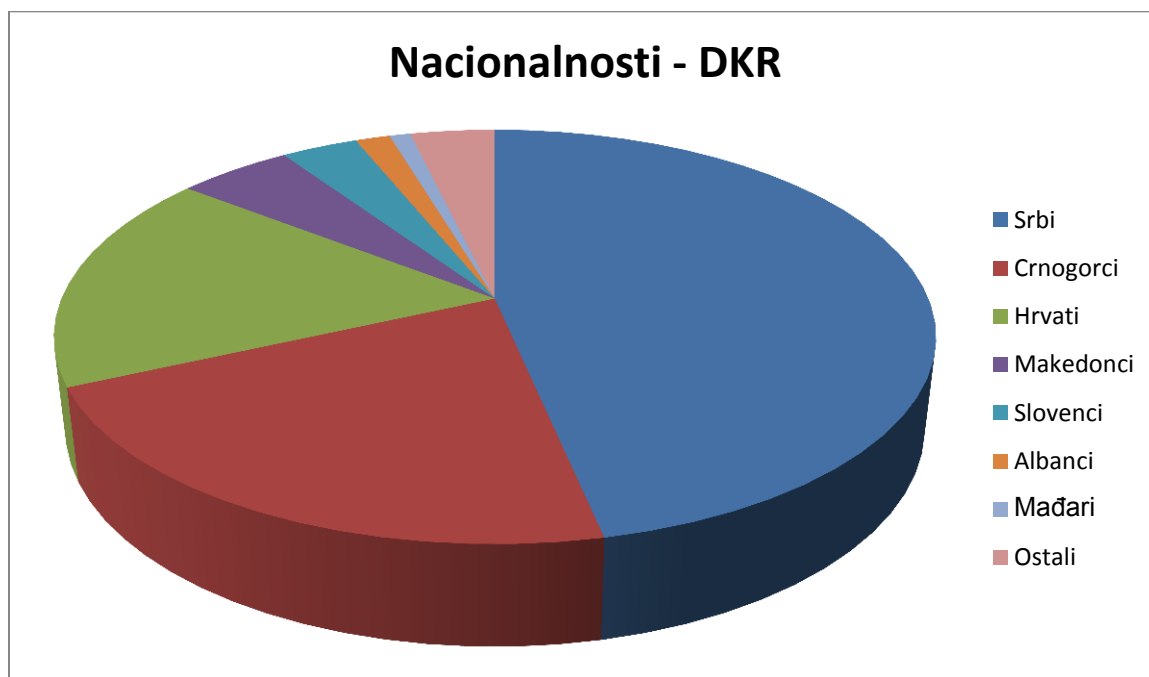
¹¹⁵ *Narodne novine*, Službeni list NRH, 9. travanj 1949.; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 283.-285.

Član 3. – Učinitelj će se kazniti: Za prekršaje iz točke 2., 6., 12., 13., 14., čl. 2 kaznom popravnog rada do tri mjeseca ili kaznom lišenja slobode do tri mjeseca.

Član 6. – Ako se za osobu kažnjenu za prekršaje iz čl.2. točke 2., 6., 12., 13., 14. može osnovano zaključiti da će i dalje vršiti takve prekršaje, takva osoba će se po izdržanoj kazni uputiti u svrhu preodgajanja na društveno korisni rad u trajanju od 6 mjeseci do dvije godine.

Na ovim temeljima kažnjeno je 10 999 osoba i to kaznama od: 24 mjeseca (5557 osoba), 21 mjesec (12 osoba), 20 mjeseci (285 osoba), 18 mjeseci (1773), 16 mjeseci (153 osobe), 15 mjeseci (235 osoba), 13 mjeseci (28 osoba), 12 mjeseci (1326) osoba, itd.¹¹⁶ Po nacionalnosti mjerom DKR-a najviše je kažnjeno Srba (5135), Crnogoraca (2373), Hrvata (1896), Makedonaca (550) i Slovenaca (369) te Albanaca (167), Mađara (101), itd.¹¹⁷

Grafikon 1. Nacionalnosti kažnjenih administrativnom mjerom društveno korisnog rada (DKR)

¹¹⁶ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, „Popis“.

¹¹⁷ Ovo je ujedno i prikaz nacionalnosti svih interniranih iberovaca za vrijeme sukoba sa SSSR-om. Podaci za Goli otok, na kojem je bilo internirano oko 3/4 ukupno zaptorenih osoba ne postoje. Isto.

Uhapšeni ibeovci vjerovali su da nakon istrage slijedi sudski proces pa su mnogi svoje iskaze u zatvoru pokušali prilagoditi eventualnom nadolazećem suđenju. Realnost je bila drukčija, jer je istraga ujedno bila i sudski proces, u potpunosti u Udbinoj režiji. „Karakteristike“ poput one navedene u prethodnom poglavlju sadržavale su i sugestiju nadležnog istražitelja o duljini kazne, čime je malo posla ostajalo za komisiju koja je službeno izricala kaznu. Posao komisije sveo se na formalna verifikaciju istrage, tj. izricanje kazne društveno korisnog rada na određeno vrijeme. Kazne su bile izricane u istražnim zatvorima od strane *ad hoc* sastavljenih (tročlanih) komisija čija je funkcija više bila daktilografska nego izvršna. Kažnjenici bi bili pozivani u sobu gdje bi im bile pročitane kazne ili bi taj posao obavio Udbin isljednik, što je bio hladan tuš s obzirom da su uhapšenici očekivali sudski proces. Ovako su morali potpisati dobiven papir, a brojnima je kazna samo pročitana bez ikakvog uvida u dokument i naravno prava na advokata. *Ivan Esih* bio je iznenađen načinom kako je kažnjen.

Nakon nekog vremena polako se počelo šušcati da bi trebali biti osuđeni, onako među kažnjenicima. I došao je i taj dan. Međutim to nije bilo nimalo slično onoj klasičnoj predodžbi kakvu imate kada je u pitanju suđenje i presuda. Zvali su nas u neku sobu jednog po jednog, i neki činovnik nam je usmeno izricao da smo kažnjeni administrativno popravnom mjerom društveni korisnog rada u trajanju 20 mjeseci. Naglašavali su da nismo osuđeni i da kasnije ne govorimo da sam osuđeni već kažnjeni. Nije bilo papira, niti pismenog traga, niti mi je rečeno tko me sudio. Inače, bio sam kažnjen više od organizatora Tomulića i Brajana, vjerojatno zato jer sam u početku negirao svoju krivnju.

Nekim uhapšenima kazna društvenog korisnog rada zazvučala je benigno, pa čak i prihvatljivo. *Miha Cenc* nije bio razočaran činjenicom da je, sukladno zakonu, kažnjen mjerom prinudnog bivanja na jednom mjestu, u ovom slučaju na području Senja. Nije mogao niti pretpostaviti o kakvom je radu bila riječ i na kakvom mjestu.

To je bio novembar 1952. godine. Jednog dana sve su nas izveli u dvorište i tu nas postrojili, i bila je jedna drvena zgrada uz zid, i tu su bila trojica ljudi, vjerojatno to vijeće za prekršaje ili što već. Jednog su zvali unutra i to je ovako nekako izgledalo, pošto nismo dobili u ruke niti jednog dokumenta, ali se sjećam dobro kako je to bilo formulirano. Otprilike ovako: "Pošto njegovo neprijateljsko djelovanje nema elemenata po krivičnom zakoniku, kažnjava se administrativno po zakonu o prekršajima na prinudno bivanje u srezu Senj." Takva je bila formulacija, a kazna vrijeme od 18 mjeseci, istražni zavod se ne ubraja u to vrijeme. Znači

kažnjen sam sa 18 mjeseci. I tako ja razmišljam o tom "prinudnom bivanju". Kažem si da neće biti tako strašno, tamo će raditi kod nekog seljaka, pa će se morati svakog dana javljati policiji itd. Prinudno bivanje u srezu Senj, zvučalo je normalno.

Kažnjenici su imali zakonsko pravo na žalbu, ali u praksi to je jako malo mijenjalo na stvari. Žalbe nitko nije razmatrao. *Vlado Bobinac* naivno je vjerovao da su formulacije kazne bitne, pa je uložio žalbu, zbog koje je zamalo bio pretučen.

Naređeno mi je da potpišem što sam odbio uz opasku da optužnica ne odgovara stvarnosti. Sudac mi je rekao da na kraj teksta stavim "žalim se" što sam i uradio. Kasnije kada sam u brodu Punat putovao na Goli, netko me prozvao poimenično i pitao tko se žali, na što sam šutio kao zaliven.

Žaliti se nije bilo pametno, naročito ne u zloglasnom Kotorском zatvoru koji je bio tranzitno mjesto za crnogorske kominformovce. Kada već nije postojao smisao žalbe, crnogorski istražitelji Udbe odlučili su pojednostaviti proceduru, pa su nasiljem obeshrabrili potencijalne žalbe ne kazne. *Boško Vulović* prisjeća se grubosti s kojima se susreo prilikom izricanja kazne u zatvoru u Kotoru. Ime *Gojko Radojić* ostalo mu je u ružnom sjećanju.

Onda proziva. „Imali netko da nije prozvan?“ Nema. Svih 25 smo tu. „Sad ćemo da vam izrekemo kazne.“ Godinu, 18 mjeseci, dvije godine – to su bile kazne. Nema papira da se tu nešto potpiše, nego spisak koliko je ko kažnjen. „Ima li tko da se žali?“ Sad mi šutimo. Jedan *Babović*, seljak nepismeni sa granice Albanije i Crne Gore: „Evo ja bi se žalio!“ „A što ćeš ti da se žališ?“ pita ga udbaš. „Ja se nikad nisam bavio politikom, niti ja znam što je to Informbiro. Ja sam nepismen čovjek. Ja sam čoban.“ „Zašto su te uhapsili?“ pita ga udbaš. „Ne znam!“ kaže seljak. „Kako ne znaš? Ti si bandu sprovodio preko granice za Albaniju.“ kaže mu udbaš. „Nisam ljudi. Ja sam bio sa ovcima u planini. Naišla su dva, tri civila i pitaju me: „Ima li koga ovde u planini?“ A ja im kažem da nema nikog osim mene ludoga i ovih ovaca. Ja smatram da sam lud što čuvam ovce, a svi moji drugovi su se zaposlili. Ja jedan, zato što sam lud, ostao sa ovim ovcima. Svi su se snašli bez mene.“ Ti civila su bježali za Albaniju i uhvati ih UDBA, graničari, a koji ih pitaju jesu li od koga dobili informacije. A oni kažu: „Jesmo. Jedan nam je čoban reko kako nema nikoga, nema ni milicije.“ Oni su to iskoristili i uhapsili me. Pita udbaš nakon toga: „Ima li još netko da se žali?“ „Ne.“ Onda je neki *Gojko Radojić*, bez jednog oka, major UDBE koji je bio je šef UDBE kad su mene uhapsili u Kotoru. Mali čovjek, a mali ljudi su inače kočoperni. „I ti bi da se žališ? E ja ću ti

odgovorit na žalbu!“ Pa šakom u glavu. On padne i mi ga zadržimo. Pada, nokautiran je i mi ga držimo. Izgubio je svijest. „*Ima li još neko da se žali?*“ Mi šutimo. „*Ajde, vodi ih!*“

Brojni kažnjenici nikada nisu vidjeli svoje presude *crno na bijelo*, ili su ih samo potpisali. Arhivski materijal otkriva nam sadržaj i formu tog kratkog dokumenta koji se nazivao „Rješenje“. U njemu se sumiraju razlozi zbog čega je uhapšenik kažnjen, po kojem zakonu, i s kolikom kaznom. Tako se konstatira da je Mijo Babić prekršio Zakon o javnom redu i miru (čl. 2, stavak.6.), te ga je komisija za prekršaje Gradskog Narodnog odbora Split kaznila „u cilju prevaspitavanja upućuje se na društveno korisni rad u trajanju 24 mjeseca računajući od dana donošenja ovog rješenja.“¹¹⁸ U obrazloženju je utvrđeno da je Mijo Babić „pred više neprijateljskih elemenata izmišljao razne laži i iste proturao dalje.“¹¹⁹ Babić kao i ostali ibeovci imali su pravo na žalbu „*ministru unutrašnjih poslova NRH u roku od osam dana po saopštenju rješenja*“, ali već je opisana jalovost te mogućnosti.¹²⁰ Uz uobičajenu parolu „Smrt fašizmu - sloboda narodu!“ na kraju „Rješenja“ stoje potpisi tročlane komisije i potpis kažnjenika Mije Babića.

Sudski način kažnjavanja

Za razliku od administrativnog načina kažnjavanja, koji je osim pojednostavljivanja pravne procedure trebao ostaviti dojam na kažnjenike da se prema njima primjenjuju više pedagoške nego disciplinske mjere, suđenja na redovnim i vojnim sudovima ciljala su na sasvim drukčiji, mnogo drastičniji učinak. Sudskim putem najviše su kažnjavani oficiri i podoficiri Jugoslavenske armije (JA), koji su se izjasnili za Rezoluciju IB-a ili su sudjelovali u nekim većim prekršajima (sabotaža, izdaja, itd.). Oštar nastup prema ibeovcima u vojsci razumljiv je budući su veze između SSSR-a i Jugoslavije, bile naročite jake baš na vojnom polju.¹²¹ Isto tako, opasnost od vojne intervencije koja je prijetila Jugoslaviji od 1949. do 1951. godine nalagala je primjenu više represije prema ibeovcima u JA, kako bi se moral ali i učinkovitost vojske održao na što višoj razini. Osim vojnih lica, sudskim putem kažnjavani su i civili koji su bili umiješani u sabotaže, terorističke akcije, špijunažu, odmetništvo, itd. Sudskim putem kažnjavane su i osobe u sastavu Udbe i Narodne milicije, i to uglavnom u višim činovima.

¹¹⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, Dosje Mijo Babić.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ U gotovo identičnom „Rješenju“ o kažnjavanju Mice Bogdanić donesenom od strane Komisije za prekršaje Narodnog odbora VI. rajona grada Zagreb od 19.12.1950. godine Bogdanićka je dodala svoj rukom "ne žalim se". Mudro. HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, Dosje Mica Bogdanić.

¹²¹ Vidi npr. Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956.-1958.*, 278.-279.

Ukupno je sudskim putem osuđeno (vojska i civili) 4 340 osoba. Pravna osnova za suđenja bio je *Zakon o izvršenju kazni* donesen 27.10. 1948. godine i *Zakon o vojnim krivičnim delima* donesen 11.12.1948. godine.¹²² Kazne su za razliku od onih koje su predviđene u administrativnom postupku bile znatno rigoroznije, između ostalih: smrtna kazna, zatvorska do 20 godina uz gubitak građanskih prava tj. gubitak biračkog prava, prava stjecanja i vršenja funkcija u društvenim organizacijama ili udruživanjima, prava nošenja počasnog zvanja ordenja i odlikovanja, prava javnog istupanja prava, te prava na državnu i javnu službu te gubitak čina.¹²³

Istražni proces nad ibeovcima koji su bili pripremani za sudsku presudu, radi podizanja optužnice bili su dulji i temeljitiji, premda se sam ishod nije razlikovao od ishoda kažnjanih administrativnim putem. Jedina razlika bila je u dužini kazne. Suđenja su se odvijala u većim republičkim centrima uglavnom na vojnim ili građanskim sudovima. Osobe koje su izvedene pred sud, imale su pravo na odvjetnika koji je bio dodjeljivan po službenoj dužnosti, što je za proces i njegov ishod bilo beznačajno. Vlado Dapčević se prisjećao kako je Branko Petričević – Kađa, s kojim je pokušao pobjeći preko granice, za odvjetnika dobio čovjeka koji ga je tijekom suđenja napadao „tri puta više nego tužilac.“¹²⁴ Suđenja su provođena uz manjak nepristranosti sudskog vijeća gdje se većina presuda kao i samo epilog procesa znao unaprijed.¹²⁵ Same rasprave, kao i faza obrane osumnjičenika bile su kratke, pa čak i nepostojeće. *Ivan Kosić* vrlo brzo se suočio sa realnošću suđenja ibeovcima. Pripremljena optužnica, preparirani svjedoci, nikakva obrana i slabi izgledi za oslobođanjem.

Suđenje je bilo montirano, te se odvijalo na Vojnom sudu u Beogradu, krajem kolovoza 1951. U sudnici su bila tri člana sudskog vijeća, suci, i moj branitelj kojega niti prije, niti poslije, nisam čuo ni vidio, a kamoli razgovarao. Uz ove meni iza leđa je sjedio moj isljednik. Kasnije je došao jedini svjedok, već spomenuti Mirko Janković, te su čitane izjave trojce tobožnjih svjedoka. Janković me u svojem svjedočenju počeo oštro napadati, na što sam samo šutio, jer mi je bilo jasno da mi je sudbina zapečaćena.

¹²² *Službeni list* 11. prosinca 1948.; *Službeni list*, 27. listopada 1948.; Vidi još: Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 283.-285.; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića*, 376.

¹²³ *Službeni list*, 27. listopada 1948.; Ibeovci su suđeni i po Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države. *Službeni list FNRJ*, 1. rujna 1945.

¹²⁴ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac - Ja Vlado Dapčević*, 147.

¹²⁵ Sudsko vijeće sastojalo se od suca porotnika, te dva člana vijeća. Osim njih prisutan je bio predstavnik optužnice (tužilac), zapisničar te branitelj po službenoj dužnosti. Svi su bili oficiri JA.

Kada bi bila dozvoljena (u većim procesima), što je više bio izuzetak nego pravilo, publika bi dobacivala razne uvrede i provokacije optuženima.¹²⁶ U sudnicama ništa nije govorilo u prilog optuženim ibeovcima, pa su i pojedini optuženici, slično starim boljševicima u Moskovskim procesima, sami sebe optuživali za izdaju.¹²⁷ Branko Petrićević – Kađa čak je na kraju svoje „obrane“ uzviknuo „Živio drug Tito! Živjela Komunistička partija Jugoslavije!“¹²⁸ *Momčilo Stanković*, koji je doveden pred Vojni sud u zagrebačkoj Novoj Vesi ujesen 1949. godine opisao je narav takvih suđenja, koja su mogla završiti samo izricanjem presude optuženima.

Jednog dana su stvorili neku grupu, bilo nas je 7. Pa su nam podijelili optužnice, koje su imale tri strane. Optužba je bila da smo maltene baš mi Staljinovi pomoćnici, da imamo nekakve komitete, da smo organizovali plan rušenja ne znam čega više, ma sve van pameti. Ja sam došao zadnji na red. Pitali oni na kraju suđenja ima li tko da je za Rezoluciju prije izricanja presude? Rekao sam: „Ja i slažem se sa svim točkama!“ Pročitao je presudu prema kojoj sam dobio 6 godina zatvora. Kada su me pitali da li se želim žaliti rekao sam da nemam kome. Neki mi je kapetan Čalić prišao, koji je bio žandar u staroj Jugoslaviji, i dobio: „Bando zadarska, da sam te ja sudio dobio bi 20 godina.“ Meni je bilo svejedno u tom trenu; da li sam dobio 20 godina, 15 godina ili su me osudili na smrt vješanjem.

Sačuvani dokumenti potvrđuju svjedočenja osuđenika. Dva oficira JA, kapetan Vojislav Garčević i poručnik Đorđe Lucić, bili su pristalice Rezolucije IB-a, za koje su se izjasnili. Vrlo brzo nakon objave Rezolucije (6. kolovoza 1948.) napustili su svoju kasarnu u Nišu te preko jezera Palić u blizini Subotice pobjegli u Mađarsku. Vojni sud u Nišu dana 18.4.1949. godine u odsustvu je osudio Garčevića na 15, a Lucića na 17 godina prisilnog rada uz trajan gubitak građanskih prava.¹²⁹ Kažnjeni su po Zakonu o prekršajima i Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države.¹³⁰

Ipak, obrazloženje presude važan je dokument vremena, i zbog stila kojim je pisan kao i zbog sadržaja. Gračević i Lucić su pobjegli iz Jugoslavije jer su bili „svesni da u socijalističkoj zemlji ne mogu zadovoljiti svoje bolesne ambicije i da ne mogu doći ni do kakvih nezaslužnih

¹²⁶ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac - Ja Vlado Dapčević*, 148.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ HDA, fond 1560, Goli otok, Dosje Vojislav Garčević.

¹³⁰ Ove presude potvrđuju raniju tvrdnju da do ljeta 1949. godine nije postojala konzistentna politika kažnjavanja ibeovaca, već da je do tog razdoblja suđeno samo onim osoba terećenim za djela izdaje ili bijega iz vojske u IB zemlje.

nagrada“ pa su pristupili „zločinačkoj organizaciji koja je pod zaštitom tvoraca zločinačke Rezolucije IB-a i sa njihovom punom pomoći i potporom putem propagande, preko radija i štampe poziva narode na otvorenu prevratničku, protiv najvišeg državnog rukovodstva FNRJ.“¹³¹ Ovakve difamacije ibeovaca bili su uobičajene u doba sukoba sa SSSR-om pa su oni često prozivani karijeristima, odmetnicima, prodanim dušama, izdajnicima, itd.¹³²

Prema tom shvaćanju, jugoslavensku kompartiju nisu mogli izdati ideološki izgrađeni visokomoralni komunisti, već samo društveni i politički marginalci. Nastavak obrazloženja presude ima više prizvuk političkog pamfleta i ideološke obrane jugoslavenskog odstupanja od politike IB-a nego pravnog dokumenta. Premda jugoslavenski komunisti za sebe nisu tvrdili da su isključivi tumači marksističke misli, kao što su to činili albanski i kineski komunisti nakon rascjepa sa SSSR-om, sebi su uzeli za pravo isključivo tumačenje vlastite uloge u zemlji i svijetu. Sudeći po sadržaju optužnice, sročene upravo u razdoblju eskalacije sukoba (proljeće 1949.), jugoslavenski su lideri iznova tumačili izvore svoje vlasti („narodna socijalistička revolucija“ umjesto „narodne revolucije“, „izgradnja socijalizma“ umjesto „narodne demokracije“), na osnovu čega će, nešto kasnije, posredstvom razvoja vanjskopolitičke situacije, evoluirati u jugoslavenski nacionalni komunizam, samoupravljanje i nesvrstanost: „Svatom čoveku u našoj zemlji jasno je da sadašnje najviše partijsko, političko i državno rukovodstvo nije pogriješilo. Naši narodi su se u ispravnost rukovođenja današnjeg partijskog, političkog i državnog rukovodstva uvjerali u toku Narodnooslobodilačke borbe i izvođenja narodne socijalističke revolucije, kao i u toku obnove naše zemlje i izgradnji socijalizma u našoj zemlji posle oslobođenja od okupatora i svrgavanja eksploatatora sa vlasti, kad je ovo isto rukovodstvo, nepokolebljivo i mudro vodilo naše narode kroz revolucije, rukovodi danas u izgradnji socijalizma i sa istom nepokolebljivošću i mudrošću pripremila KPJ i naše narode na ova velika dela.“¹³³

O tomu govori i slučaj potpukovnika Andrije Bubnja, osuđenog na Vojnom sudu u Beogradu 28. srpnja 1950. godine na 15 godina zatvora i 3 godine gubitka građanskih prava.

„Prilikom upoznavanja s pismima CK SKP/b i odgovora našeg CK, odmah je posumnjao da ima u nečemu krivica kod naše Partije. Odmah se pokolebao, a kada je izašla Rezolucija IB-a počeo je djelovati neprijateljski. Uporno je stajao na stanovištu da treba da naši idu u Bukurešt, govoreći da među komunistima ne može doći do nesporazuma. Smatrao je da bez

¹³¹ HDA. Dosije Vojislav Garčević.

¹³² Usp. Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 145.

¹³³ HDA, fond 1560, Goli otok Dosje Vojislav Garčević.

ruske pomoći nećemo ispuniti petogodišnji plan, da je naša partija ilegalna itd. Govorio je da sve što dolazi od Staljina i SSSR-a je pravilno.“

Tako su za iste inkriminacije (kritika ignoriranja odlaska u Bukurešt, podržavanje nekih kritika u Rezoluciji, itd.) vojni osuđenici bili kud i kamo teže kažnjavani nego oni civilni, a posebno oni viših činova.¹³⁴ Ilija Dakić, lik u romanu Dragana Kalajdžića *Otok gole istine*, zaključuje: „Što imaš predviđati. Čina je visokog, visoke škole, prije rata pohađao, visoka mu kazna sljeduje. Nema druge.“¹³⁵ Najduže kazne izricane za ibeovce bile su 20 godina zatvora. Generali ibeovci suđeni su kaznama u rasponu od 10 do 20 godina: Branko Petrićević – Kađa, Đoko Mirašević po 20 godina, Branko Poljanac 16 godina, Veljko Žižić 14 godina te Momčilo Moma Đurić 10 godina.¹³⁶ Niti istaknuti kominformovci u činu pukovnika nisu bolje prošli: Vlado Dapčević kažnjen je sa 20 godina zatvora, Miloš Manojlović 20 godina, Novak Peručića 18 godina, Savo Vukčević 17 godina, Jagoš Žarić 14 godina, Savo Stanojević 12 godina, Ilija Laković 10 godina, Milan Abramović 9 godina.¹³⁷ Tablica 2. pokazuje dužine i broj izrečenih sudskih kazni.

¹³⁴ Mica Bogdanić baš kao i Bubanj kritizirala je Titov neodlazak u Bukurešt na zasjedanja IB-a, podržavala je neke točke Rezolucije, te iskazivala privrženost SSSR-u i Staljinu. Kažnjena je sa dvije godine DKR-a, a Bubanj sa 15! Usp. HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561.. Dosje Mice Bogdanić.

¹³⁵ Dragan Kalajdžić, *Otok Gole istine*, Zagreb 1985. 19.

¹³⁶ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, "Popis." Osim njih u činu generala, a pristalice IB-a bili su: Arso Jovanović, načelnik generalštaba koji je ubijan u bijegu u ljeto 1948. godine; Mirko Krđić umro u istražnom zatvoru te Rade Žigić koji je umro na Golom otoku veljači 1954. godine.

¹³⁷ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, "Popis"; Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, 336.-337.

- Osim navedenih generala i pukovnika, pod optužbom za kominformizam suđeno je još 450 viših i 2303 nižih oficira te 448 podoficira. Ukupno je osuđeno i 1521 oficira i službenika Udbe i Sekretarijata unutrašnjih poslova (446 oficira i službenika Udbe i 1055 službenika SUP-a). HDA, Fond 1561 Informbiro, Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica RIB.

Tablica 2. Dužina i broj izrečenih kazni

Dužina kazne (godine)	Broj izrečenih presuda
20	118
18	121
17	28
16	62
15	122
14	93
13	59
12	221
11	61
10	292
9	96
8	348
7	289
6	410
5	491
4	420
3	400
2	206
1	221
ostale kazne	500 ¹³⁸

Naviše kazni izrečeno je u rasponu do 1 do 5 godina – 1738. Od 6 do 10 godina izrečeno je 1435 kazni. Od 10 do 15 godina izrečeno je 556 kazni i od 15 do 20 godina 392 kazne. Međutim, većinu kazni trajanja više od 5 godina osuđenici nisu izdržali jer su pušteni u općim amnestijama 1955. i 1956. godine.¹³⁹ Po nacionalnosti (vidi grafikon 2.) najviše je Srba

¹³⁸ Ostale kazne ili nema podataka u "Popisu".

¹³⁹ HDA. RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, "Popis".

(1828), Crnogoraca (943), Hrvata (541), Albanaca (251), Slovenaca (194), Makedonaca (167), itd.¹⁴⁰

Grafikon 2. Nacionalnosti sudski kažnjavanih

¹⁴⁰ Isto.

Za razliku od velikih sudskih procesa protiv kolaboranata i ideoloških protivnika provedenih u prvim godinama nakon završetka rata, komunistička vlast u Jugoslaviji nevoljko je pristupala organiziranju javnih i spektakularnih procesa protiv istaknutih pristalica Rezolucije Informbiroa, a i onda kada su velika suđenja bila pripremljena, kao u slučaju Hebranga – od njih se odustajalo. Kako je Partija percipirala da podrška IB-u u njenim redovima nije beznačajna, činilo se da bi veliki sudski procesi samo dodatno destabilizirali režim i krhku egzistenciju Jugoslavije u kriznom razdoblju, pa se javno sudilo samo dokaznim iberovcima za konkretna djela, i to većinom ona špijunske ili saboterske naravi. Njihov značaj morao se umanjiti. U tim uvjetima, suđenja istaknutim iberovcima isključivo zbog njihove ideološke opredijeljenosti prema SSSR-u, za KPJ bila su kontraproaktivna, jer su mogla poslužiti kao jako propagandno oružje Kominforma u Jugoslaviji i izvan nje.

Osim toga, sigurno da bi suđenja osobama iz vlastitih redova u višenacionalnoj, multikonfesionalnoj te u razdoblju 1945.-48. duboko transformiranoj Jugoslaviji poprimila neočekivane konotacije i ishode u javnosti. Vlast je stoga, odlučila svoje visokopozicionirane iberovce, tiho odstraniti. Možda je najbolji primjer slučaj istaknutih komunista i članova Politbiroa KPJ Andrije Hebranga i Sretena Žujovića, glavnih zagovornika sovjetske linije u vrhu KPJ, uhapšenih na kraju tajne faze sukoba sa SSSR-om u svibnju 1948. godine. Protiv Hebranga bio je pripreman montirani proces gdje ga se trebalo prokazati kao ustaškog agenta zavrbovanog tijekom 1942. godine prilikom svog boravka u endehazijskim zatvorima i logorima.¹⁴¹ Prema optužnici, nakon što je bio razmijenjen u rujnu 1942. godine, Hebrang je navodno uvlačio ustaške agente u partizanski pokret i tako ga ozbiljno destabilizirao. Kasnije je, pod teretom ovih djela zavrbovan od sovjetske tajne službe, čiju je politiku provodio u Politbirou KPJ.¹⁴² Ipak, od procesa se odustalo te je Hebrang umro pod nerazjašnjenim okolnostima 1948. ili 1949. godine. Hebrangov slučaj nije bio u direktnoj vezi sa onim Sretena Žujovića – Crnog, bez obzira što su se obojica našli bok uz bok u *Rezoluciji Informbiroa* kao Titove žrtve.

Ne postoje čvrsti dokazi da je trebalo biti organizirano suđenje Sretenu Žujoviću, iako da je, ono bi gotovo sigurno bilo vezano uz potencijalno Hebrangovo. Žujović je međutim, preživio sukob sa IB-om, te je nakon dvije godine stroge izolacije u studenom 1950. godine dao

¹⁴¹ Za službenu verziju vidi: Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd 1952.; Za drugi pogled na Hebrangov slučaj vidi: Ivan Supek, *Krunski svjedok u Hebrangovu slučaju*, Zagreb 1990.; Vidi još: Nada Kisić Kolanović, *Hebrang iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996. 204.-225.; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 119.-124.;

¹⁴² Vidi: Milomir Marić, *Deca komunizma* 241-247.

pokajničku izjavu, prvo Centralnom komitetu pa onda i u novinama, da bi 1. prosinca 1950. godine na konferenciji za štampu opovrgnuo novinske napise istočnoeuropskih zemalja da je ubijen.¹⁴³ Vjerojatno slomljen u dvogodišnjem pritvoru, Žujović je „revidirao“ svoju ibeovsku orijentaciju te poslužio kao propagandni trijumf KPJ. Za razliku od Hebranga, koji je iščekivao Staljina kao partijski nezadovoljnik i staljinist, Žujovića se moglo teretiti za izdaju zbog otkivanja sadržaja tajnih sastanaka Politbiroa CK KPJ sovjetskom ambasadoru, pa bi potencijalni sudski proces bio logičan te itekako smislen i plodonosan. Žujoviću se ne koncu nije sudilo, vjerojatno iz istih razloga kao i Hebrangu, ali je doživio drukčiju sudbinu od njega. U Partiju je vraćen 1965., da bi na proslavi 50-te godišnjice osnivanja KPJ 1969. godine sjedio u pravom redu sa ostalim starim komunistima osnivačima KPJ.

Drugi veliki proces visokopozicioniranim jugoslavenskim komunistima koji je pripreman, ali nije proveden, bilo je suđenje *ministarskoj trojci* Žigić-Brkić-Opačić u ljeto 1951. godine. Sva trojica uhapšena su 10. rujna 1950. godine na visokim pozicijama članova CK KPH te ministara u vladi NRH. Po nacionalnosti Srbi, oni su, iako nepovezano i sa drugačijim ideološkim predispozicijama, tijekom 1950. godine počeli negodovati oko raznih nacionalnih, ekonomskih, ideoloških, obrazovnih i drugih pitanja u Hrvatskoj te su preko svoje srpske baze u „ustaničkim krajevima“ počeli širiti nezadovoljstvo, što je na koncu za posljedicu imalo podržavanje Rezolucije IB-a, te zastupanje srpsko-rusofilskih i nacionalističkih stavova. Njihove ostavke u Vladi NRH u kolovozu 1950. godine trebala su prouzročiti veća nezadovoljstva među Srbima u Hrvatskoj, a naročito u Lici, Baniji i Kordunu.

Spojena optužnica Javnog tužilaštva za grad Zagreb (Br. B 329/51) od 20.6.1951. godine potpisana od Javnog tužioca za grad Zagreb Mate Zaninovića upućena Okružnom sudu u Zagrebu, teretila je na 14 stranica Žigića (prvooptuženi), Brkića (drugooptuženi) i Opačića (trećeoptuženi) za podržavanje Rezolucije Informbiroa, podržavanje politike SSSR-a i IB zemalja, širenje neprijateljske ibeovske i šovinističke propagande, širenje nacionalne mržnje između Srba i Hrvata, radu na slabljenju ekonomske i obrambene snage Jugoslavije, stvaranja ibeovskih ilegalnih grupa, itd.- sve u cilju slabljenja i ugrožavanja državnog uređenja FNRJ te olakšavanja potencijalnog napada na zemlju i rušenja njenog rukovodstva.¹⁴⁴ Iako je javni tužilac predlagao otvaranje sudskog procesa, od toga se očito u zadnji čas odustalo, pa su svi iz *ministarske trojke* daleko od javnog procesa kažnjeni u nekoj zabačenoj kancelariji

¹⁴³ Borba, 25. studeni i 2. prosinac 1950. "Izjava Sretena Žujovića" i "Odgovori Sretna Žujovića na pitanja domaćih i stranih novinara".

¹⁴⁴ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić, Optužnica Žigić, Brkić, Opačić.

administrativnom mjerom društveno korisnog rada na 24 mjeseca, te su potom deportirani na Goli otok, sa kojeg se Rade Žigić nije vratio.

Ako se odustajanjem od Hebrangova suđenja htjelo izbjeći provociranje hrvatskih komunista, kao i ostalih ibeovaca, izbjegavanjem suđenja Žigiću, Brkiću i Opačiću namjeravao se polučiti jednak učinak u trusnom srpskom nacionalom tijelu u Hrvatskoj. Umjesto suda, sva trojica su poslana su na "ljetovanje", a na njihove pozicije u Vladi NRH postavljeni su drugi, tada podobniji Srbi (Đuro Kladarin, Milutin Baltić, i dr.).

Javni sudski procesi ibeovcima

Iako malobrojni, nekoliko sudskih procesa dobilo je veći publicitet. Tzv. *Dahauški procesi* nisu u direktnoj vezi sa Rezolucijom IB-a, premda je njihov epilog direktna posljedica raskola 1948. godine. Riječ je o tri velika suđenja bivšim logorašima njemačkog konclogora Dachau, koji su bez obzira što su komunisti, bili optuženi da su u logoru zavrbovani od Gestapoa, da bi kasnije djelovali kao doušnici "imperijalističkih obavještajnih službi". Ukupno je suđeno 37 osoba (većinom Slovenaca) iz srednjeg i visokog partijskog i privrednog ešalona. Na procesima u Ljubljani (travanj i kolovoz 1948. godine) te Splitu (srpanj 1949. godine), 11 osoba osuđeno je na smrt, a ostali na visoke zatvorske kazne.¹⁴⁵ Optuženici iz Dahauških procesa, baš poput onih iz Moskovskih, optuživali su sami sebe za izdaju i svi su na koncu priznali rad za Gestapo. Suđenja su bila su dio dosljedne staljinizacije Jugoslavije i jedna od prvih u lageru okrenutih prema vlastitim kadrovima, a po sovjetskom modelu, pretpostavljala su da su svi logoraši komunisti zatočeni u njemačkim logorima morali biti slomljeni te zavrbovani od Gestapoa.¹⁴⁶ Ona se također mogu dovesti u vezu kao dio jugoslavenskog staljinističkog odgovora na Rezoluciju IB-a, o čemu je već bilo riječi. Svi osuđenici montiranih *Dahauških procesa* sudski su rehabilitirani 1970. i 1971., a politički 1985. godine.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Među osuđenima bio je i Mirko Košir, profesor Univerziteta u Ljubljani, a prije rata Sekretar Pokrajinskog komiteta za Sloveniju. Kaznu od 9 godina zatvora izdržavao je sa civilnim kažnjenicima na Golom otoku gdje je umro ili ubijen 11. ožujka 1951. godine. Boro Krivokapić, *Dahauški procesi*, 13.-16.: HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, "Popis ubijenih osoba na izdržavanju kazne zbog IB-a"

¹⁴⁶ Milovan Đilas zorno opisuje atmosferu i logiku Dahauških procesa: "Slušao sam sve od Kidriča, Kardelja, od Rankovića najdetaljnije. Oni su bili ubedeni da su ti ljudi radili za Gestapo. Nisu pomišljali da je to bila montaža(...)Oni su pohapšeni pre, a suđeni posle sukoba sa Kominformom. Išlo se za time da se dokaže da smo dosledni u borbi protiv stranih agenata." Momčilo Đorgović, *Đilas*, Beograd 1989. 198.-199.

¹⁴⁷ Za još vidi: Boro Krivokapić, *Dahauški procesi*, Beograd 1986.; Igor Torkar (Boris Fakin), *Umiranje na rate*, Zagreb 1984.; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 139.-147.

Prvi veliki proces ibleovcima bilo je suđenje generalu Branku Petričeviću i pukovniku Vladimiru Dapčeviću, preživjelima iz tzv. *generalske zavjere* iz ljeta 1948. godine te neuspjelog bijega preko granice, prilikom čega je život izgubio general Arso Jovanović. Nakon dvije godine istrage, 1. lipnja 1950. godine izvedeni su pred Vojni sud u Beogradu, te na javnom suđenju osuđeni svaki na 20 godina zatvora zbog izdaje. Suđenje je organizirano uz veliki publicitet, dok je publika tijekom procesa dobacivala optuženima "Smrt izdajnicima!"¹⁴⁸ Kaznu su izdržavali u logorima Stara Gradiška, Sv. Grgur, Goli otok i Bileća do 1956. godine kada su amnestirani i pušteni na slobodu.

Najveći (montirani) proces za vrijeme sukoba sa SSSR-om, bilo je suđenje „Četrnaestorci“ ili tzv. „Proces cestograditeljima“ održanom na Okružnom sudu u Beogradu od 5. do 20. listopada 1951. godine.¹⁴⁹ Suđenje je izazvalo golemu pažnju pa se održavalo u zgradi Vatrogasne komande kako bi svi zainteresirani stali. Sudilo se prvooptuženom ing. Branku Putniku i drugooptuženom ing. Nedjeljku Turudiću i još dvanaestorici njihovih suradnika za špijunažu u korist NKVD-a te za opstrukciju projekata na kojima Putnik i Turudić bili zaposleni kao inženjeri rukovodioci, posebice izgradnju pruga Sežana-Dugovlje i Lupoglav-Štalije. Obojica su po ustaljenom predlošku priznali svoju povezanost sa NKVD-om. Prvooptuženi Putnik osuđen je na smrtnu kaznu, koja je kasnije zamijenjena doživotnim zatvorom, Turudić je kažnjen doživotnom robijom, dok su ostali osuđeni na visoke vremenske kazne. Na koncu su neformalno rehabilitirani kada je sukob s IB-om završio te su pušteni iz zatvora 1956. godine.

Određena zanimanja izazvala su i suđenja guverneru Narodne banke Jugoslavije Obrenu Blagojeviću (suradnik ibleovca Milana Kalafatića), optuženom za pronevjeru državnog novca, osuđenom na osam godina zatvora (prosinac 1950.); suđenje „Niškoj sedmorici“ za pokušaje diverzije i djelovanje za bugarsku tajnu službu te suđenja špijunima Stanomiru Zlatanoviću i pukovniku V.D., koji su osuđeni na smrt i streljani.¹⁵⁰

Za vrijeme sukoba sa IB-om postojao je tek provizorni pravni okvir kažnjavanja i suđenja pristalica Rezolucije IB-a. U većini slučajeva (70%) stvarni ili navodni ibleovci kažnjavani su administrativnim kaznama formalno izrečenim od određenih pravnih, upravnih ili političkih

¹⁴⁸ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac - Ja Vlado Dapčević*. 148.

¹⁴⁹ *Borba*, 4, 9,11, 17. listopad 1951.; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 129.-139.; Srđan Cvetković, *Između Srpa i čekića*, 385.-386.; Prvooptuženi Branko Putnik dao je svoju stranu priče kao i okolnosti montiranog procesa „Cestograditeljima“ u Dragoslav Mihailović, *Goli otok 2*, Beograd 1995. 7.-311.

¹⁵⁰ *Borba*, 20. prosinac 1950. "Obren Blagojević osuđen na osam godina lišenja slobode"; *Borba*, 13. 1. 1951. „Bugarska državna sigurnost pripremala je optužene za špijunsku i subverzivnu djelatnost u Jugoslaviji“; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 68.

instanci, ali u stvarnosti skrojenim po Udbinim nalogima, koja je zajedno sa svojom vojnom inačicom KOS-om imala potpunu autonomiju u hapšenu, istraživanju te suđenju i kažnjavanju izeovaca. To navodi na zaključak da se čitavom problemu pristupalo kao unutarpartijskom pitanju, što je opet, praktično ubrzavalo postupak, posebice kada su hapšenja bivala sve brojnija. Vrlo brzo po donošenju presude/kazne izeovci su bili transportirani u jedan od logora ili zatvora, što je bio za neke nastavak, a neke početak beskompromisnog nastupa prema Staljinovim pristašama.

5. TRANSPORT IBEOVACA NA GOLI OTOK

Udba je kažnjenike kojima su nakon istrage izrečene kazne (riječ je kažnjenima mjerom DKR), transportirala na Goli otok u grupama.¹⁵¹ Sve republičke Udbe koordinirano su slale kažnjene osobe iz cijele Jugoslavije u Bakar (najčešće vlakovima) te bi onda iz Bakra brodom bile transportirane na Goli otok. Znači dolazak određene osobe ili grupe osoba u Bakar, tj. na Goli otok ovisio je o (1) vremenu izricanja kazne/presude i o (2) organizaciji transporta od strane Udbe na Goli otok. U tablici 3. vidimo raspored slanja grupa na Goli otok. Dakle, iako je ovo pregled Udbe Hrvatske, grupe su koordinirano slane iz cijele Jugoslavije pa bi svaka republička Udba slala kažnjenike koje imaju, neovisno o broju. Unutar određene grupe (npr. osme) bilo je više "partija", odnosno transport je trajao više puta u više navrata. Iz svega ranije rečenog, zaključujemo da su u određenu grupu koja je transportirana na Goli otok ulazili oni kažnjenici koji su uhapšeni bar dva tri mjeseca prije transporta, jer je to prosječno vrijeme koje je Udbi trebalo za proces istrage i kažnjavanja. Riječ je o okvirnoj procjeni, koja nije egzaktna, ali sudeći prema svjedočanstvima i analiziranim dosjeima bivših gootočana, ipak najvjerodostojnija. Uz to, treba naglasiti da je proces istrage i proces slanja na Goli otok bio usklađen, pa je Udba vjerojatno dovršavala (ili ubrzala) proces istrage kao i izricanja kazni, kada bi bio organiziran transport kažnjenika iz cijele Jugoslavije. Drugim riječima, kada bi se nakupilo kažnjenika iz cijele zemlje organizirao bi se transport. Tome svjedoči i nepravilan vremenski razmak u grupama koje su išle na Goli otok.

¹⁵¹ Kažnjenici, osuđenici i žene izdržavali su kazne razdvojeni jednih od drugih, pa su odvojeno i transportirani. U ovom poglavlju koriste se podaci za kažnjenike Udbe Hrvatske (red vožnji grupa) i svjedočanstva sve tri vrste, jer iskustva svih ibeovaca u transportu su slična, neovisno o vrsti kazni.

Tablica 3. Raspored slanja muških „grupa“ Udbe Hrvatske (DKR) na Goli otok.¹⁵²

Grupa	Datum (partija)	Broj kažnjenika
1	15. srpnja 1949.	228
2	15. rujna 1949.	190
3	13. studenoga 1949.	160
4	29. travnja 1950.	123
5	25. srpnja 1950.	46
6	7. prosinca 1950.	129
7	3. ožujka 1951.	379
8	25. svibnja; 1. lipnja; 14. srpnja; 3. kolovoza (sve 1951.)	179
9	18. listopada 1951.	136
10	15. ožujka 1952.	144
11	31. svibnja; 18. srpnja 1952.	140
12	21. rujna; 26. studenoga 1952.	68
13	19. ožujka 1953.	58
14	lipanj 1953.	18
15	prosinac 1953.	15
16	7. srpnja 1954.	23

Transport kažnjenika za Goli otok odvijao se vlakom po maršruti Beograd-Zagreb-Bakar. Republička središta Srbije i Hrvatske, Beograd i Zagreb, bili su sabirni centri za većinu kažnjenih ibeovaca iz ostatka Jugoslavije. Nakon izricanja kazni penalizirani ibeovci bili su prebacivani iz regionalnih Udbinih središta u ova dva grada, npr. iz Slavonske Požege ili Karlovca u Zagreb, odnosno Niša ili Knjaževca u Beograd. Iz mjesta geografski blizu Golog otoka (Rijeka, Zadar, Šibenik, Split, Slovenija) organiziran je transport direktno za Bakar ili Goli otok neovisno o grupama koje su išle glavnom linijom Beograd-Zagreb, kojom je inače,

¹⁵² Broj uhapšenika bio je otprilike proporcionalan u cijeloj Jugoslaviji. Tako su brojnije grupe bile npr. prva, sedma, osma, itd. ujedno i na razini cijele Jugoslavije. O ovim brojkama ovisio je i broj vlakova u kompoziciji. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, „Popis“.

prebacivano najviše osoba.¹⁵³ U Zagrebu i Beogradu postojalo je nekoliko lokacija s kojih su polazile kompozicije vlakova za luku Bakar. Npr. najčešće mjesto u Beogradu bila je Topčiderska stanica, tzv. *dvorska stanica*, s koje su u Kraljevini Jugoslaviji pripadnici dinastije Karađorđević svečano polazili na svoja putovanja. Bez dinastičkih privilegija, ibeovci su bili pokupljeni iz raznih beogradskih zatvora (Glavnjača, Ada Ciganlija, Obilićev venac, zatvor u Francuskoj ulici, itd.) te vlakovima s ove stanice otpremani na Goli otok. Veliki sabirni centar za ibeovce iz NR Srbije bila je Kovačica u Vojvodini, gdje su kažnjene osobe privremeno internirane kako bi se rasteretili beogradski i drugi istražni zatvori.¹⁵⁴ Prilikom organiziranja transporta (kompozicije vlakova) slani su u Beograd (Topčider) na daljnji transport za Bakar. Sličan postupak odvijao se i u Zagrebu, gdje se kompoziciji iz Beograda priključivala kompozicija sastavljena od ibeovaca iz NR Hrvatske koji su bili utovarivani u vagone na mjestu današnjeg Studentskog centra u Savskoj ulici, tadašnjeg Zagrebačkog velesajma. Zagrebački kominformovci transportirani su na Goli otok i sa Glavnog i Zapadnog kolodvora.

U roku od jednog dana do dva tjedna nakon izricanja kazne, ibeovci su prebacivani na Goli otok. Nisu znali koje je njihovo mjesto izdržavanja kazne, a u većini slučajeva to nisu mogli niti naslutiti pošto je forma njihove kazne (društveno korisni rad na određenom mjestu) zvučala benignije od neslavnih kaznionica poput Lepoglave ili Srijemske Mitrovice. Na dan polaska kompozicije vlakova za Goli otok, kažnjeni ibeovci prebacivani su u kamionima sa zatvorenom ceradom na željezničku stanicu, često pod okriljem noći. Prilikom dolaska na

¹⁵³ Neke kompozicije vlakova iz Bosne priključivane su u Slavonskom Brodu. Sistem transporta opisuje *Radovan Hrast* koji je dva puta bivao kažnjen, pa je i dva puta transportiran na Goli otok: "Kada je vozio Punat onda bi se čitave kompozicije do Bakra sklapale i dolazile za ukrcaj. Tako bi se jedan vagon vozio od Skopja, pa su onda u Beogradu bilo priključeno još nekoliko vagona, onda bi došao koji iz Novog Sada. U Slavonskom Brodu priključile bi se kompozicije iz Bosne, a u Zagrebu sve zajedno išle bi za Bakar. Slovenski kažnjenici najčešće bi išli direktno za Bakar kamionima. U Bakar bi se uvijek dolazilo po noći da nitko ništa ne vidi, pa bi se onda išlo na Goli."

Pojedinci i grupe iz Crne Gore i BIH prebacivani su na Goli otok brodom preko rta Oštro (Prevlaka) gdje je vršen utovar ljudi iz stare tvrđave koja je bila privremeni sabirni centar. Đuro Bilić, *Goli otok i Dabrovine*. 133.-134.

Svjedočenje *Boška Vulovića* pak otkriva njegov put; kao crnogorski kažnjenik iz Cetinja prebačen je u Herceg Novi (kamionom), pa vlakom do Beograda preko Sarajeva, da bi na koncu kroz Zagreb bio transportiran u Bakar. Grupe su slane na Goli otok i ostale logore raznim putovima, ali na osnovu svjedočanstava i literature najčešće se spominje gore navedena ruta Beograd-Zagreb-Bakar-Goli otok.

¹⁵⁴ *Mišo Pifat* nakon izricanja kazne proveo je u Kovačici nekoliko mjeseci nakon čega je prebačen u Beograd pa dalje za Goli otok. I kažnjene žene također su internirane u Kovačici od kuda su kamionima prebacivane u prvi ženski logor Ramski rit kod granice s Rumunjskom. Svjedočanstvo Živanke Micić (Smilja Filipčev) dano autoru; Simić i Trifunović, *Ženski logor na Golom otoku*, 104.-106.

stanicu, kamioni bi unutraške bili parkirani na otvor vagona kako bi što diskretnije kažnjenici bivali ubačeni u vlak. Ibeovac *Ivan Esih* kamionom je prebačen iz zatvora na zagrebačkom Zrinjercu na Zapadni (željeznički) kolodvor. Zajedno sa svojim drugovima putem je pjevao Internacionalu.

Pa kao što sam rekao premještaj iz ćelije 16 u ćeliju 24 bila je priprema za transport, iako tada to nismo znali. Jednog dana nas pokupe sve, oko 15 ljudi, zajedno sa ono malo prnja što smo imali, i potrpuju nas u kamione koji su imali platnene cerade. Te cerade imale su rupe za konope i fuge između platna pa smo vidjeli gdje idemo: Vozili su nas Zrinjercem do Jelačić placu, pa Ilicom na Zapadni kolodvor. Sjećam se da smo pred Kästner Ohlernom, tj. današnjom Namom u Ilici pjevali Internacionalu i to smo kao blesavi vikali. Ljudi su se okretali i čudili.

Ibeovci su prilikom transporta kamionima do željezničke stanice bili vezani lisicama ili konopima s drugim kažnjenikom te nisu bili razdvajani sve do Bakra ili čak do Golog otoka. Prisilna vezanost prouzrokovala je mnoge neugodnosti za „parove“, dok su ideološke sklonosti iznalažene čak i u vrsti lisica.

Kada smo stigli na Zapadni kolodvor, vezali su na lisicama dva po dva. Ima sa lisicama jedna zanimljiva anegdota: bilo je dvije vrste lisica kojima smo vezani, američke i ruske. Ruske su bile skoro pa obični lanci koji su se zatezali, a američke su bile one sličnima danas sa federima unutra koje su se same stezale ako ste se otimali. Ovo su odmah iskoristili ibeovci, pa i ja, kao krunski dokaz da je Tito izdajica. Mene je kada smo vezani lisicama dopao jedan koji je pljuvao krv jer je očito imao TBC. To mi je bilo jako neugodno. (Ivan Esih)

Način i ritam istražnog postupka i kažnjavanja potencirao je strahove netom kažnjenih ibeovaca. Činilo im se da je vlast spremna na njihovu likvidaciju, te da će prema njima biti primjenjivan postupak sličan onome nad suradnicima okupatora i „narodnim neprijateljima“. *Radovan Hrast* strahovao je za svoj život kada je vidio da je kombi kojim je bio prevožen potpuno zamračen. Činilo mu se da ide na streljanje.

Iz ćelije u kojoj sam bio zajedno sa svojih par drugova iz škole, ostali su bili Talijani iz Rijeke, izvedeni smo na jedan plac gdje je čekao blindirani kombi ili kamion. Bilo je 3 ujutro. Oko nas bili su milicioneri sa šmajserima. Nas 28 je vezano dvoje po dvoje lisicama te ubačeno unutra u kombije. Nitko s nama nije ništa razgovarao već su nas potrpuju unutra uz povike „mrš' bando!“ Kada je kamion krenuo nismo mogli vidjeti gdje idemo, jer je sve bilo

zatvoreno. Svi smo bili uvjereni da idemo na streljanje, između ostalog i zato jer su prije nas i vodili neke ljude na streljanje, koji su bili osuđeni kao suradnici okupatora. Ali ipak nas nisu vodili na streljanje već prema Bakru. Bili smo svi popišani i posrani.

Radovan Hrast je prevezen kaminom do luke Bakar jer je bio uhapšen i kažnjen u Rijeci, ali većina kažnjenika prevožena je vlakom. Bio je to nagovještaj da im slijede teški trenuci. Od samog početka ibeovci su prevoženi u tzv. G vagonima (vagon klase G), predviđenim za prijevoz tereta poput raznih kutija, paleta, bačvi, vreća, ili materijala osjetljivog na vrijeme (žito, ugalj, itd.).¹⁵⁵ G vagon je bio zatvoren sa svih strana osim jedne gdje su se nalazila klizna vrata, koja su zaključavana izvana, nakon što bi vagon bio napunjen. Prema sjećanjima, u vagonima je prevoženo 50-80 ljudi zavezanih po dvoje, iako postoje podaci da je u kasnijim transportima (od 1951. godine) u posebno prerađenim vagonima bilo do 250 osoba.¹⁵⁶ Vagoni u kojima su transportirani ibeovci na Goli otok prethodno su korišteni za prijevoz stoke pa su neugodno zaudarali, što je vožnju do Bakra činilo izrazito teškom, naročito jer su vagoni bili zatvoreni i bez dotoka zraka. U vagonu su kažnjenici vršili nuždu u kible, koje su često bile pune, i ispražnjavane su (ako uopće) tek noću. Ne treba puno mašte da bi se zamislilo koliko je smrdio vagon u kojem se prethodno prevozila stoka, sada ispunjen ljudima te kiblom punom fekalija koja se izlivala po vagonu.

Trajanje puta do Bakra ovisilo je od početne stanice; od Beograda (550 km) trajalo je dva dana i dvije noći, dok je od Zagreba (150 km) u prosjeku put trajalo jednu noć. Kažnjenici su za put dobivali neke manje obroke koje su nosili u vagon i dvije kante vode za cijeli vagon.¹⁵⁷ Više iznimka nego pravilo, u vagonu je ponekad bio prisutan milicajac. Mogućnosti održavanja higijene u transportu bile su minimalne. Jedna kibla bila je često ispunjena, pa su se fekalije prolijevale po vagonu punom ljudi, što je predstavljalo velik higijenski i medicinski problem. Kibla je pražnjena samo nekoliko puta na putovanju, što je s obzirom na broj osoba u vagonu bilo nedostatno. Ibeovcima u transportu vršenje nužde bio je ponižavajući čin, jer osim što je u vagonu bila samo jedna kibla, morali su ju obavljati pred velikim brojem drugih ljudi i to vezani uz svojeg kolegu. *Damir Pavić* bio je zavezan za

¹⁵⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Covered_goods_wagon#Class_G_-_Ordinary_covered_wagons. 25.8.2013.

¹⁵⁶ *Mišo Pifat* prisjeća se da je u kasnijim (sredina 1951.) transportima ibeovaca na Goli otok u vagonima bilo i do 250 osoba. Svjedočanstva kominformovaca kazuju da su vagoni kojima su prevoženi na Goli otok imali kapacitet (standard) prijevoza za 40 vojnika ili 16 konja.

¹⁵⁷ Koliko će i da li će transportirani ibeovci dobivati vode i hrane, variralo je od grupe do grupe. Nekada je to bilo pola kilograma kukuruznog kruha, komad mesa, malo marmelade, konzerva ribe, itd. Neki ibeovci negiraju da im je tijekom transporta bivala davana bilo kakva hrana ili piće.

čovjeka starijeg od sebe i prisjeća se neugoda koje su doživljavali prilikom defekacije ili uriniranja.

Bilo je neprijatnih situacija, jer je čovjek koji je bio sa mnom vezan stalno morao ići da vrši nuždu, pa bi čučnuo nad kiblom, a ja sam morao zajedno s njim jer smo bili vezani. On je imao 40, a ja 20 godina, pa je jasna neugoda cele situacije.

U načelu, kažnjenici tijekom transporta do luke Bakar nisu bili puštani iz vagona, ali postojao je velik broj slučajeva kada bi kompozicija vlakova stajala u Gorskom Kotaru (Delnice-Skrad) gdje su kažnjenici bili pušteni da vrše nuždu na otvorenom. *Vlado Novičić* svjedočio je bizarnoj sceni kada su kažnjenici iz čitave kompozicije vlakova pušteni da kolektivno vrše nuždu na jednom polju u Gorskom Kotaru.

U vagonima je bilo prilično neugodno jer su mnogi kažnjenici dobili želučane probleme od marmelade i mesa, pošto nisu navikli na takvu hranu. Stali smo i u Gorskom Kotaru na vršimo nuždu. To je bila jedna groteskna scena; stotine kažnjenika vezanih ruku za ruku po dvoje na polju!

Transportirani ibeovci nisu znali gdje idu, odnosno gdje je njihovo mjesto izdržavanja kazne. Iz vagona se jako malo moglo vidjeti, ali su se kroz pukotine mogli razaznati veći gradovi, naročito Zagreb, koji je bio središnja stanica nakon Beograda. Od brojnih ljudi u vagonu, uvijek se našao netko tko bi prepoznao neki grad, pa bi informirao druge. *Boško Vulović* bio je u vagonu u kojemu je vladala potpuna dezorijentacija kada je riječ o zadnjoj stanici putovanja, ali su kažnjenici malo po malo saznavali gdje putuju.

Onda su nas izveli iz zatvora, proveli uskom kotorskom ulicom, a koje su bile blokirane, do kamiona. U kamion su nas jedva uvukli. Kamion ima onu ogradu. Sad ti čučiš unutra, četiri milicionera u četiri čoška od karoserije s puškama. Kamioni krenu. Mi se vozimo do Herceg Novog. U Herceg Novom izbace nas iz kamiona. Mi padali ko svinje, vezani po petoro. Onda nas ubace u one stočne vagone. To je uski kolosjek, te pruge više nema. Onda je bila pruga uskog kolosjeka iz Dubrovnika do Sarajeva i iz Herceg Novog do Sarajeva. Dve pruge su se u Hercegovini sastajale. Od Mostara idu kao jedan kolosjek do gore. Širokotračne. I tu su nas izbacili u Sarajevu i ubacili nas u takve vagone, ali normalnog kolosjeka. Njime smo mi došli do Beograda. Ne znaš gdje ideš. Ja nisam ni znao kako izgleda Beograd. Nemam pojma kuda se vozimo. Jedan ide da piša, pa onda ih četvoro ide za njim. On piša uz šiber vrata i gleda kroz onaj otvorčić gdje je. Neki Miloš Bakočević, a koji je znao Beograd kaže: „Mi smo u

Beogradu. Ovo je Topčider. " Ja pojma nemam šta je to. Šta ćemo mi u Topčideru? To je periferija Beograda. Onda smo osjetili kako se priključuju drugi vagoni i vlak je krenuo dalje. I opet je dugo vozio i opet „kroz pišanje“ smo saznali da smo u Zagrebu. Što ćemo mi u Zagrebu? - svi smo se pitali. Nemamo pojma. Kada smo prošli Zagreb nismo niti dalje znali gdje ćemo. Nama su tokom vožnje otkinuli konope i oslobodili nas, ali konopi se još od znoja usekli u ruke. Od znoja su se skvasili konopi, pa su nabrekli i onda sve steže. Meni pocrnile ruke. Izgubio sam osjećaj pipanja. Došli s nekim nožem, ti udbaši, i sve nas oslobodili u toku vožnje kroz Slavoniju negdje. Miloš kaže: „Mi smo napustili Zagreb.“ „Di ćemo sad?“ „U Ljubljanu.“ „Koji ćemo kurac u Ljubljani?“ „Idemo dalje.“ Poslije izvjesnog vremena voz usporava, ja hoću da pišam. „Ajde idi!“ kaže udbaš. Ali ja ne mogu normalno da pišam dok vlak vozi. Psihički osjećaj neki. Ne mogu da se popišam. I ponovno, ponovno. Meni onaj udbaš kaže: „Jel me ti zajebavaš?“ „A nije, ne mogu da se ustanem i da se popišam. Ne ide.“ Jednog momenta vidim kroz onu pukotinu da piše: „Srpske Moravice.“ Nikad ja do tada u životu nisam čuo za Srpske Moravice. Ja se vratim nazad i kažem: „Mi smo sad u Srpskim Moravicama.“ Miloš Bakočević, srpski intelektualac kaže: „Pa to je Lika.“ „Pa će mi to idemo? Ne idemo za Ljubljanu?“ „Ne. Idemo negdje na jug, idemo prema Rijeci.“ Poslije izvjesnog vremena vlak je stao i ja kroz onu pukotinu vidim mjesječinu i vibrira more. „Pa mi smo negdje na moru.“ kažem. „Ma kakvo more?“ „Pa more! Ovo mora da je Rijeka. “Gledamo kroz onu pukotinu i vibrira more. Nitko nije znao gdje idemo.

Tijekom transporta vladala je potpuna neizvjesnost gdje kompozicija vlakova putuje, ali ona je bila umanjivana prisustvom osobe koja se ponovno vraćala na služenje kazne na Goli otok (tzv. dvomotorac). Dvomotorci bi razbijali sumnje drugih ibeovaca informacijama o Golom otoku i svemu što ih tamo čeka. *Mišo Pifat* odslužio je dvogodišnju kaznu na Golom otoku, ali ubrzo nakon puštanja na slobodu početkom 1951. godine ponovno je uhapšen (travanj 1951.) te otpremljen na Goli otok kao „dvomotorac“. Za razliku od drugih, *Pifat* je znao gdje ide i što slijedi, na što je upozoravao i druge. Svoju sudbinu tako je saznao i *Vladimir Bogojević* koji se također zatekao u vagonu s jednim „dvomotorcem“.

Ne sjećam se više detalja, znam da smo putovali cijeli dan i da nisam znao kuda idemo. Netko je u tom mraku rekao da idemo u Bakar, a onda na Goli otok. Nije nam bilo jasno kako taj čovjek zna takve detalje. Ubrzo smo otkrili da je taj čovjek „dvomotorac“ i da se drugi puta vraća na Goli otok.

Nakon dugotrajnog putovanja vlak bi stigao u luku Bakar i to u kasnim večernjim ili ranim jutarnjim satima, kako bi brod u koji su bili ukrcavani mogao u jutarnjim satima nakon svitanja stići na Goli otok, gdje je bio organiziran „doček“ poznatiji kao špalir (stroj). Odmah po dolasku u Bakar kažnjenici bi bili razvezivani (iako to nije bio uvijek slučaj) te bi kroz kordon milicije protrčavali 50-ak metara da bi potom uskakali u štivu (tovarnu utrobu) broda. Kako bi se jedan vagon ispraznio, tako se vlak pomicao prema naprijed da bi kažnjenici iz njega mogli ravno utrčavati u brod prilikom čega bi milicija pravila špalir od vagona do broda i tukla ili gurala kažnjenike koji su prolazili. Sve se odvijalo u velikoj žurbi, kako je to vidio *Vladimir Bogojević*.

Nakon desetak sati puta, došli smo u Bakar. Čekali smo pola sata i onda su se vrata vagona otvorila. Ugledali smo milicionare naoružane šmajserima kako stoje oko vagona. Jedan je naredio da trčecim korakom idemo prema brodu. Do broda je bilo pedesetak metara. Onda smo ulazili u brod i naglavačke padali u štivu broda. To je inače prvi puta da sam u životu vidio brod. Milicija nam nije dala da polako siđemo već su nas bacali i tukli u leđa.

Prva grupa (vidi tablicu 3) prevožena je brodom „Primorje“ na Goli otok iako se u svijesti kažnjenika upečatilo neslavni brod „Punat“ koji je postao sinonim nečovječnog transporta ibeovaca, kojim je transportirano najviše osoba.¹⁵⁸ „Punat“ je bio motorni brod izgrađen 1948. godine u brodogradilištu Punat na otoku Krku, u vlasništvu firme „Velebit“ (Udba). Bio je dužine 31 metar, pogonjen motorom 231 konjske snage, vlastite mase broda (VSM)¹⁵⁹ 145 tona. Služio je za prevoz tereta na Goli otok, između ostalog i kažnjenika. Prema podacima Hrvatskog registra brodova u Splitu, 1965. godine gubi mu se svaki trag kada je prodan građanskom licu pod imenom m/b „Zavižan“ (motorni brod) te je preimenovan u „Biserka“ te prenamijenjen u turistički brod. Devedesetih godina pojavio se na otoku Krku, a od 1995. do 2007. nalazio se na vezu u Malinskoj (Krk) kada se prilikom izvlačenja na kopno 2007. godine prepolovio te potonuo. Nosio je od 500 do 800 kažnjenika na Goli otok, koji su se prevozili u boksovima na katove u utrobi broda.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Kažnjenici *Radovan Hrast, Mišo Pifat i Alfred Pal*, koji su bili transportirani u prvoj grupi u srpnju 1949. godine, prisjećaju se da broda „Primorje“ kao plovila koje je prve grupe prevezilo na Goli otok. „Punat“ je počeo prevoziti kažnjenike druge grupe (rujan 1949.). Vidi još: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 70,71.

¹⁵⁹ Vlastita masa broda označava masu opremljenog broda bez mase goriva, sanitarne, pitke i balastne vode, zalihe namirnica i mase posade sa njihovom prtljagom.

¹⁶⁰ Procjene variraju, ali navedene odražavaju prosjek. Raspoložemo podacima broja kažnjenika (DKR) koje je po grupama slala Udba Hrvatske. Tako je npr. prilikom transporta 3. grupe Udba Hrvatske poslala 162 kažnjenika ili kod slanja 7. grupe čak 362 osobe. Ako uzmemo u obzir broj ibeovaca koje su slale druge Udbe (naročito Udba Srbije ili Crne Gore) sasvim je moguće da je „Punat“ prevezio i više od 800 ljudi. Naime, Udba

U žurbi, tjerani od prisutne milicije, kažnjenici su upadali u mračnu utrobu broda visine od 3 do 4 metra. Nije bilo laganog silaska stepenicama iako su one postojale.¹⁶¹ Kako su padali u duboku štivu broda, mnogi kažnjenici su zadobivali teže povrede, najčešće lomove ruku i nogu, a u sjećanjima zabilježen je i smrtni slučaj kojih je vjerojatno bilo više.¹⁶²

Ukrcavanje je bilo posebno traumatično jer su nas bacali u utrobu brodu, ili štivu kako Dalmatinci kažu. Padali smo u "štivu" na sve moguće načine, još su nas milicionari gurali u leđa. Mnoge su žene slomile ruke ili noge, razbile glavu i tome slično. (Winter)

Kako bi nas izbacivali tako bi nas tukli i onda bacali u brod Punat. Do broda smo prolazili kroz mali špalir od milicajaca prije nego što bismo bili bačeni u brod. Bilo je puno slomljenih ruku i nogu, a problematično je bilo što smo bili vezani, pa su padovi bili teški. (Krunić)

Nakon strahotnog putovanja vlakom, ubacivanje u brod bio je novi, ne samo fizički, već i psihološki udar na transportirane ibleovce. U takvoj atmosferi moglo se očekivati samo najgore. Panika se počela širiti potpalubljem „Punta“ pa su brojni ibleovci zaključili da je smrt neizbježna.¹⁶³ Među takvima bili su i *Vladimir Novičić* i *Luka Hrvatić*.

Tijekom plovidbe šapatom se pronijela vijest da su u Španjolskom građanskom ratu fašisti Franka napunili republikancima sličan brodić kao naš odvezli ga na pučinu i potopili ga. Nedeljковиć koji je bio vezan sa mnom i ja počeli smo uzimati u obzir činjenicu da je ovo možda naša zadnja noć. Ipak, ljudi su nekako zaspali. Ujutro smo se razbudili jer smo shvatili da je našem putu došao kraj. (Novičić)

Nakon nekog vremena brod je krenuo. Nastala je panika jer su mnogi mislili da će nas potopiti negdje na pučini. Jauk, plač, zazivanje majke, užas. (Hrvatić)

Hrvatske po broju uhapšenika bila je izjednačena sa Udom BIH, a ispod Udbe Srbije koja je najviše hapsila (vidi tablicu 1). HDA.

¹⁶¹ Posebice su loše prolazili oni koji su pali na sredinu štive ispod otvora jer su na njih padali novi kažnjenici. „Ubacuju nas u „Punat“ u štivu. Brod se zove „Punat“ koji nas je vozio. Sad netko se sklonio malo lijevo, netko malo desno kada bi pao dolje. Onaj tko je bio tu u sredini, gdje se u štivu ubacuje, taj je najebo jer bacaju druge na njega.“ (Momčilo Stanković)

¹⁶² Dragoslav Mihailović u svojoj knjizi Goli otok zabilježio je svjedočanstvo kažnjenika Nikole Mićanovića koji tvrdi da je prilikom transporta sedme grupe (veljača 1951. godine) od batina život izgubio stanoviti Albanac, koji je obnašao funkciju kapetana milicije na Kosovu. Nije naveo njegovo ime, ali je ustvrdio da je sigurno umro na brodu ili kasnije na kopnu. Pogledom u popis umrlih ibleovaca iz HDA vidimo da su dva Albanca umrla neposredno nakon dolaska sedme grupe na Goli otok (28. veljače ili 3. ožujka 1951.) i to Ehem Pašalić (4. ožujka) i Zijan Avdagić (18. ožujka). Postoji mogućnost da je jedan od te dvojice uistinu osoba koju Mihailović navodi u svojoj knjizi. Goli otok 1, 310. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, "Popis".

¹⁶³ Za druge opise panične atmosfere tijekom plovidbe vidi: Dragoslav Mihailović, Goli otok 1., 306, 310. ; Mihajilo Simić, *Na golom otoku*, Beograd 1990., 36.-38.

Neizvjesnost je katalizator mašte. Ne znajući gdje idu, ibeovci su počeli domišljati kuda bi brod mogao ići, pa je *Vladimir Bogojević* mislio da „Punat“ plovi prema Africi dok je jedan crnogorski kažnjenik smatrao da će biti predani Englezima na Malti.¹⁶⁴

Kalvarija puta na Goli otok tu nije završavala, jer po polasku broda fizičko nasilje se nastavljalo. U štivi broda, kao i na palubi, bili su prisutni milicajci ili udbaši, koji su, nekad s ciljem, a nekad nasumično, prebijali već ozlijeđene ibeovce.¹⁶⁵ *Luka Hrvatić* pretučen je od milicajaca na „Puntu“, iako, kako sam kaže, to će biti zadnji put da su ga tukli službeni organi. Na Golom otoku milicija nije tukla.

A kada se sve to smirilo milicioneri prolaze između nas i tuku nas i tuku. Jedan je imao nešto kao četvrtasti kolac i žestoko udara. Malo, malo pa opet naiđe. Istina, milicioneri su tukli samo na brodu, nikad prije niti poslije.

Na najvećem udaru tijekom plovidbe „Punta“ našli su se povratnici na Goli otok tzv. „dvomotorci“.¹⁶⁶ Njihov povratak na izdržavanje kazne značio je da su oni ostali simpatizeri i zagovornici Informbiroa i SSSR-a, te prema Udbinom shvaćanju nisu prihvatili novu partijsku šansu. Tretirani su kao tvrdokorni ibeovci prema kojima tretman treba biti što oštriji. *Mišo Pifat* bio je povratnik na Goli otok i kao takav iskusio je Udbinu odmazdu.

Odmah su počeli da prozivaju dvomotorce, a bilo nas je osam. Počela je strahovita tuča, jako su nas prebijali. Naročito je prebijen stari predratni komunista Ranko Simić, koji je kao i ja bio dvomotorac. Ne znam tko nas je tukao, jesu li to slobodnjaci koji su radili na brodu, jesu li to kažnjenici. Znam da sam im rekao: "Pička vam materina!" Onda sam pao na pod. Kada smo svi bili prebijeni i na podu, onda su prestali tući.

Da je Udba očekivala „dvomotorce“ i da je prema njima organiziran poseban tretman govori i svjedočanstvo *Mihe Cenca*.

Najprije sam baš tu prvi puta čuo za izraz „dvomotorac“, pošto su jednom pitali: „Tko je dvomotorac, nek izađe van.“ Pa sam vidio dvojicu, trojicu i onda se čula vika. Tukli su ih gore na brodu, na palubi. Onda se čulo: „Di je onaj major UDBE? Nek' izađe!“ onda je jedan

¹⁶⁴ Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*, 135.

¹⁶⁵ Za još opisa vidi Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*, 135. „Ništa nam nisu pomogle stepenice za silaženje u štivu, gurnuti, survavali bismo se na dno, na one bačene prije nas. Dolje su nas sačekivali batinaši, svi goli do pojasa, bjesomučno su nas tukli.“

¹⁶⁶ Osim „dvomotoraca“ na brodu (a i kasnije na Golom otoku) fizički su najviše maltretirani kažnjeni ibeovci koji su zauzimali visoke partijske i državne funkcije. Očigledno da su smatrani većim izdajnicima nego ostali kominformovci nižeg ranga, pa je na njih primijenjen još veći pritisak.

došao, taj major Udbe koji je uhapšen, pa su ga tamo gore tukli. Tada još nisam ništa znao o Golom otoku.

Način kako su kažnjeni ibeovci prebacivani iz svojih istražnih zatvora na Goli otok bio je tek zlosutni nagovještaj događaja koji će slijediti u logoru. Ibeovci su u višesatnom, ponekad i višednevnom transportu, bili izloženi strahu i panici, ponižavanjima, neizvjesnosti i na kraju teškim životnim uvjetima. Bez saznanja kuda idu, natiskani u zatvorenim vagonima, prevoženi su s kraćim stajanjem u Gorskom kotaru do Bakra, gdje su pak uz grubosti milicije, ubacivani u utrobu broda. Putovanje za Goli otok trajalo je čitavu noć (minimalno 5-6 sati), sve do ranog jutra kada se, osim u slučaju prve, organizirao špalir (stoj), što je bio nastavak neugodnih iznenađenja.

6. OSNIVANJE LOGORA NA GOLOM OTOKU/ PRVI IBEOVCI NA GOLOM OTOKU

Utemeljenje logora

O okolnostima osnivanja logora na Golom otoku zna se jako malo. U nedostatku službenih dokumenata, sve rekonstrukcije zavise od svjedočanstava vodećih ljudi tadašnjeg državnog aparata, posebice, onih službe sigurnosti. Ključni ljudi tadašnjeg režima (Tito, Kardelj, Ranković) sve do svoje smrti nisu govorili o svojim ulogama u stvaranju logorskog sistema za ibeovce. Izuzetak je bio Milovan Đilas, koji je kao partijski izopćenik nakon 1954. godine, tijekom 1980.-ih negirao bilo kakvu povezanost sa logorom na Golom otoku.¹⁶⁷ U svojim sjećanjima između ostalog kaže:

„Organizovanje logora na Golom otoku za „informbirovce“, „kominformovce“, kako su u Jugoslaviji nazivani pristaše Sovjetskog Saveza i prosovjetskih kompartija – tada su to bile sve partije bez izuzetka! – započeto je bez ikakve zakonske osnove: najpre je počelo hapšenje i slanje „informbiroovaca“ u logor, pa je tek potom donet „zakon“ o prinudnom „društveno-korisnom radu“ - kako je „čedno“ označen i ozvaničen logor. Štaviše, ni najuži partijski forum – Politbiro, ni uže telo ovog foruma – Sekretarijat (Tito, Kardelj, Ranković, Đilas) nisu doneli odluku o logoru. Odluku je doneo Tito i proveo je u život preko Rankovića, odnosno Rankoviću podređenog aparata državne bezbednosti.¹⁶⁸“

¹⁶⁷ Josip Broz implicitno je nekoliko puta spominjao Goli otok (kao npr. na VI kongresu KPJ/SKJ), ali nikad o toj temi nije otvoreno diskutirao. Početkom novog milenija Vjenceslav Cenčić objavljuje knjigu *Titova poslednja ispovijest* (Beograd 2000.) u kojoj se nalazi svojevrstan Titov politički testament, stenogram razgovora Josipa Broza Tita i Josipa Kopinića –Vazduha. U njihovom navodnom(!) razgovoru, vođenom na Brijunima 1979. godine, Tito se osvrće na sve važnije događaje u svom životu, od ilegalnog razdoblja KPJ pa sve do 1979. godine, uključujući i Goli otok. On ekskulpira Rankovića kao idejnog tvorca Golog otoka, već upire prstom u Kardelja koji je na sjednici Politbiroa predložio "da se svi koji su se izjasnili za Rezoluciju izoliraju na jedno ostrvo", što je na kraju i prihvaćeno. Tito tvrdi da su operativni dio izveli Ivan Krajačić, uz pomoć kipara Augustinčića koji je zbog mramora predložio Goli otok, te ostali visokopozicionirani udbaši poput Jove Kapičića i Aleksandra Rankovića. Prisjeća se, na što nailazimo i u Dedijerovim „Novim prilogima za biografiju Josipa Broza Tita tom 3.“ (str.465), da je Ivan Gošnjak optužio Kardelja da je "stvorio Goli otok". Vjerodostojnost knjige u kojoj je objavljen razgovor Tita i Kopinića donekle je upitna, premda kada se radi o Golom otoku, sadržaj se podudara sa dosadašnjim podacima o tvorcima Golog otoka; tu se najčešće ponavljaju imena Kardelja, Krajačića, Augustinčića, Rankovića, Kapičića i naravno Tita kao čovjeka na vrhu hijerarhije (Vidi dalje u tekstu). Vjenceslav Cenčić, *Poslednja Titova ispovijest*, Beograd 2000., 152.-153., 193.-194.

¹⁶⁸ Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009. 268.

Nekada ekstremni ljevičar unutar KPJ i simpatizer "vahabita" Petka Miletića, Milovan Đilas je prošao dug put do najvećeg partijskog heretika te jednog od najpoznatijih svjetskih komunističkih disidenata. Može se pretpostaviti da je Đilas, u borbi za bolju prošlost, krivnju za organizaciju Golog otoka prebacio isključivo na Tita i Aleksandra Rankovića, prvog čovjeka aparata državne sigurnosti. Tezu da je Tito bio ključna osoba u donošenju odluke za otvaranje logora zastupao i Đilasov simpatizer Vladimir Dedijer, koji je Đilasa podržao u siječnju 1954. na Trećem plenumu CK SKJ.¹⁶⁹ Bez obzira na Đilasovu ulogu u stvaranju logorskog sustava za pritvaranje ibeovaca, ideja je morala poteći od najvišeg rukovodstva KPJ te biti provedena preko savezne Udbe. Sva svjedočanstva upućuju na to.

Prije Drugog svjetskog rata Goli otok je bio vlasništvo veletrgovca Rade Vukovića (posjed mu je konfisciran 1945.), a za vrijeme Prvog svjetskog rata Austrijanci su na njemu držali zarobljenike.¹⁷⁰ U međuraću, Talijani su na njemu pokušali naći boksitnu rudu, a na mjestu iskapanja, za vrijeme sukoba sa IB-om 1950. godine nikla je tzv. Petrova rupa, logor za „nepopravljive“ ibeovce. Navodno je ministar policije Kraljevine Jugoslavije Korošec razmatrao Goli otok kao mjesto internacije komunista u slučaju pokušaja puča.¹⁷¹

Prema pisanju Dedijera, šef hrvatske Udbe Ivan Krajačić – Stevo tražio je zajedno s kiparom Antunom Augustinčićem kvalitetni mramor za skulpture te su tako naišli na Goli otok, nakon čega su obavijestili Kardelja, a on je pak, prema svjedočenju Krajačića, naknadno predložio, da se na otoku otvori logor.¹⁷² U svojim sjećanjima, visoki funkcioner savezne Udbe Slobodan Krstić – Učo, dobio je u travnju 1949. zadatak od Aleksandra Rankovića da obiđe Goli otok i provjeri je li mjesto prikladno za logor, što je uz pomoć Krajačićeva zamjenika Veljka Drakulića, koji je osigurao čamac i dva čovjeka, Krstić i učinio.¹⁷³ Kada se uvjerio da je otok pust, i da je mogućnost bijega kažnjenika minimalna, započele su pripreme za izgradnju logora.¹⁷⁴ Jovo Kapičić pak tvrdi da je upravo on delegiran od strane Rankovića da,

¹⁶⁹ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Tom 3., str. 464.

¹⁷⁰ Za još jednu verziju rane povijesti Golog otoka vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 3*, Beograd 1995. 427,

¹⁷¹ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića II*, Beograd 2011. 57.-58.;

¹⁷² Mnogo toga upućuje da je Kardelj osmislio izolaciju ibeovaca na nekom otoku. Godine 1959. u diskusiji između Tita, Gošnjaka, Rankovića i Kardelja, Gošnjak je prigovorio Kardelju: „Šta se ljutiš Edo, pa Goli otok je tvoja ideja, ti si to predložio. Na što je Kardelj navodno replicirao - Ideja je jedno, a to što se tamo događalo je sasvim nešto drugo.“ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Tom 3., str. 465.

¹⁷³ „Jedva su se ispenrali na pustu i kamenitu obalu, našavši na tri koze, jedan bunar i ostatak logora u kome su Austrijanci držali zarobljene ruske vojnike, koji su tu masovno umirali. Kao kontinentalac zaključio je da otamo jedino pitica može pobjeći i obavijestio je Rankovića da je mjesto idealno za logor. – stoji u jednom opisu Krstićevih sjećanja na te dane.“ Miodrag Nikolić, *Informbiro 1*, Zagreb 1989. 141.

¹⁷⁴ Isto.

zajedno sa jednim geologom, provjeri kvalitetu golootočkog mramora i podobnost otoka za logor.¹⁷⁵

*Augustinčić je pak rekao da tamo ima vjerojatno puno korisnog mramora, pa da onda ti ljudi imaju šta raditi kada dođu tamo. Ja sam određen da to ispitam jer sam bio djevojka za sve. Vodio sam našu pomoć grčkom ustanku, organizaciju Golog otoka, rješavanje crnogorskih bandita, itd. Tako da sam išao vidjeti što je to Goli otok. Uzeo sam iz Beograda profesora geologije da idemo vidjeti kakav je mramor na Golom. Kada smo došli tamo on je utvrdio da je mramor loš za eksploataciju jer su te stijene eruptivne, a ne sedimentne. Tako da nije bilo ništa od eksploatacije, ali su se od toga mogle praviti šalice i pepeljare itd. Ipak, vidjeli smo da se tamo može praviti jedan logor, jer su postojali prirodni uslovi za tako nešto. Bila je jedna draga gdje bi manji brod mogao pristati, mjesto gdje bi se izgradio logor itd.*¹⁷⁶

Nakon što je odluka o osnivanju logora donesena u prvoj polovici 1949. (vjerojatno u proljeće), u lipnju iste godine započeta je izgradnja logora. Za tu priliku iz kaznionice u Lepoglavi dovedeno je oko 150-200 osuđenika (ne ibeovaca) koji su pod nadzorom Udbe započeli izgradnju prvih objekata na Golom otoku.¹⁷⁷ Slobodan Krstić-Učo bio je izabran za prvog komandanta logora u izgradnji.¹⁷⁸ Osuđenici iz Lepoglave proveli su mjesec dana na Golom otoku za su vrijeme izgradili 11 drvenih montažnih baraka sa pripadajućim logističkim objektima, što je postao prvi logor na Golom otoku, kasnije nazvan „Stara Žica“.¹⁷⁹

Prva grupa, tj. predgrupa, došla je na Goli otok 7. srpnja 1949. godine. Bila je sastavljena od slovenskih i hrvatskih kažnjenika (DKR), koji su brodom „Primorje“ stigli u logor izgrađen od lepoglavskih robijaša. Otok je, pored izgrađene infrastrukture, bio sasvim gol. Među prvim

¹⁷⁵ Jovo Kapičić u razgovor s novinarkom Tamarom Nikčević tvrdi da je Miroslav Krleža čuo od Augustinčića da na u Primorju postoji otok gdje ima mramora i gdje bi se mogli smjestiti ibeovci. Slično je potvrdio i u razgovoru sa autorom ovog rada. Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*, 137.-138.; Razgovor Jove Kapičića sa autorom, Beograd 2012.

¹⁷⁶ Ovo svjedočenje potvrđuje iskaz kažnjenika Nikole Mladenovića koji svoju sličnu verziju daje u Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 402.-405.

¹⁷⁷ „Ta ideja [izgradnje logora] je prihvaćena i prvi logor su izgradili zatvorenici iz Hrvatske, ali ne informbiroovci već kažnjenici druge vrste koji su iz tko zna kojih razloga bili u zatvoru.“ (Jovo Kapičić) Vidi još: Miodrag Nikolić, *Informbiro 1.*, 141.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Svećenik don Baldo Mladošević, suradnik raznih križarskih odmetničkih grupa nakon rata, bio je osuđen na zatvorsku kaznu koju je izdržavao u Lepoglavi. Zajedno sa drugim osuđenima (njih 160), koji nisu imali veze sa IB-om, a bili su osuđeni na kazne koje nisu prelazile 10 godina, transportiran je na Goli otok kako bi sudjelovao u izgradnji prvog logora za ibeovce, nakon čega se vratio na izdržavanje kazne u Lepoglavu. Osuđenici koji su gradili logor i kažnjenici ibeovci nisu se fizički sreli. *Politički zatvorenik*, br.136./137., srpanj/kolovoz 2003.; Baldo Zlovečera, *Na gumnu zla*, Dubrovnik 2012. 13-15.

kažnjenicima (njih 28) koji su prvi stupili na Goli otok bio je i *Radovan Hrast*, koji je ostavio vrijedno svjedočanstvo o samome početku logora.

Brod je krenuo ujutro, mi u potpalublju, milicioneri gore na palubi. Poslije podne smo došli na Goli otok, prvi ikada. Tamo gdje je sad veliko pristanište, nije bilo ničega. Brod je stao uz obalu, dvije daske su stavljene da siđemo dole i to je bio početak Golog otoka. Nakon izlaska na obalu tamo je bio jedan stol, na kojem je bila velika knjiga i dvije stolice. Na deset metara udaljenosti 6 milicionera sa mitraljezima, ne šmajserima. Mi smo izašli van i čekali što će biti. Onda niti SUP nije znao što će raditi. Naredili su nam da skinemo odijela, koja smo nabacali na hrpu i konopcem svezali. Onda su nas tako gole poslali u more. Toliko smo bili posrani i popišani da smo se morali oprati. Nas je dočekalo 11 drvenih baraka koje su prije nas napravili zatvorenici iz Stare Gradiške, od kojih je jedna bila bolnica, a jedna kuhinja, dok su ostale bile za kažnjениke. Oni su i cijeli logor ogradili žicom te su napravili velike drvene stupove koji su to držali. Sazidali su i peć za pečenje kruha, ali to je bilo izvan žice u pristaništu. Bilo je i dvije barake za milicionere, dvije za isljednike i dva skladišta. To nas je dočekalo i to je bio prvi logor na Golom otoku.¹⁸⁰

Ustroj logora počeo je od nule. Prvi zadaci uprave bili su stvaranje osnovnih pretpostavki za svakodnevno funkcioniranje Golog otoka, kao i za prihvata novih kažnjениka, koji su, u to vrijeme, na kopnu već bili pripremani za transport. Među prisutnima je trebalo pronaći korisna praktična zanimanja poput drvodjelja, električara, pekara, i dr. I u samom početku logora, a i kasnije, bilo je korisno znati neki zanat jer bi alternativa bila tucanje kamena.

Dobili smo stare odore koje su već bile na Golom, a ostale su od kažnjениka iz Gradiške koji su gradili logor. Nakon toga smo postrojени i svi smo se išli upisati u onu knjigu. Tamo je stajala garnitura uprave logora. Nakon toga, nas 28 postrojeno je u vrstu, obučeno u ta stara odijela, te smo čekali da nas razvrstaju. Onda je udbaš počeo prozivati: „Tko je električar po zanimanju?“ Pa se javilo nekoliko električara, jer je tamo bio montiran agregat za struju.

¹⁸⁰ *Radovan Hrast* na pitanje kako je saznao da je logor građen baš od strane robijaša iz Stare Gradiške odgovara da mu je lokalni komunist sa Krka, kasniji ibeovac, u logoru ispričao svoju verziju stvaranja Golog otoka, koja ne odudara od već iznesenih verzija: „To smo saznali kasnije. U prvoj delegaciji koja je odabirala mjesto za logor bio je i predsjednik sreskog komiteta Partije iz Punta sa Krka. On je bio među ljudima koji su odabirali mjesto za logor, a to su bili Krajačić, Augustinčić, Stefanović ili tko već. To je ona priča sa Krležom i Titom. Uglavnom, taj predsjednik sreskog komiteta Krka je kasnije kritizirao sistem pa su ga poslali na Goli, pa je on ispričao priču od gradnji logora i zatvorenicima iz Stare Gradiške koji su to izvodili.“

Sjećanje *Radovana Hrasta* govori o robijašima Stare Gradiške kao graditeljima logora, dok većina drugih upućuje da su oni ipak bili iz Lepoglave, što ne mijenja na stvari jer u oba slučaja logor je podignut od robijaša ne ibeovaca.

Onda su tražili stolare, kuhare, i ostale zanatlije. I na kraju pitaju oni ima li koji pekar, ali nitko se nije javljao pa sam kazao da sam majci pomagao u pečenju kruha i da nešto malo znam o tome. Udbaš je rekao: „Dobro, ti si pekar!“ Onda su nas vodili do baraka, a tada još nije bilo niti puta, već samo kamenjar. Ostao sam odmah izvan žice u pekari jer je trebalo peći kruh, tako da sam u baraci, tj. Žici, samo spavao. Mi prva grupa smo imali šansu uloviti pozicije, pa da nismo morali tući kamen kao ovi koji su došli nakon nas. (Radovan Hrast)

Već nakon dva dana, 9. srpnja. 1949. stigla je prva velika grupa novih kažnjenika, što su u sjećanjima i literaturi klasificira kao I. grupa. Prevožena brodom „Primorje“, ova grupa brojila je oko 1200 kažnjenika koji su se priključili prethodnoj skupini od 28 kažnjenika.¹⁸¹ Novopridošli ibeovci naišli su na izgrađen logor i grupicu koje je stigla prije njih, ona u kojoj se nalazio *Radovan Hrast*. Beogradski kažnjenik *Jovan Ševaljević* prilikom izlaska na otok zapazio je skupinu kažnjenika u vojničkim uniformama, koje je već bila u logoru kada su oni stigli.¹⁸²

Ujutru je brod pristao na Goli otok. Mi nismo znali da li je to kopno ili ostrvo. Bilo je nekoliko desetina zatvorenika koje smo videli, koji su bili obučeni u vojničke letnje uniforme. Ta grupa je bila sastavljena od Slovenaca i Hrvata.

Odmah po izlasku sa broda, kažnjenici su skidani te okupani na moru, što je većini nakon transporta godilo. Milicioneri su iskoristili priliku da zbijaju šale sa uplašenim tek transportiranim ibeovcima.

Tu su nas izbacili van, onda su nas poskidali na golo, otjerali nas dole u zaliv u vodu. I onda je neki mali zdepasti milicajac, zapovedio da svi da se zagnjurimo i da ne izlazimo dok on ne kaže, a mi to nismo mogli čuti naravno. Sam ulazak u vodu je bio vrlo prijatan jer je bila velika vrućina. E sad, tko je izdržo-izdržo, tko nije-nije, a on nam se gore smije jer eto neki nisu imali zraka niti su čuli kada bi on rekao „izlazi“. To je bio partizanski humor.

Nakon kupanja, kažnjenici su ošišani i posuti diditijem te im je podijeljena nova odjeća, tj. stare vojničke ljetne uniforme uz improvizirane opanke napravljene od auto gume, da bi

¹⁸¹ Miodrag Nikolić, Informbiro 1, 141.; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 97.; Od početka sukoba do srpnja 1949. godine uhapšeno je i kažnjeno mjerom DKR ukupno 2922 osobe, od kojih je dio završio u prvoj rundi na Golom otoku, tako da je broj realan, posebice ako se uzme da osobe uhapšene u lipnju i svibnju (njih 1218) vjerojatno nisu bile kažnjene do polaska prve grupe jer za proces istrage i kažnjavanja kod civila (DKR) trebalo je u prosjeku 3 mjeseca. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Popis.

¹⁸² Srećom, za intervjuje za ovaj rad nađeno je osam kažnjenika ibeovaca (Pifat, Novičić, Ševaljević, Eish, Pal, Kuvačić, Pavić, Hrast), koji su transportirani u prvoj grupi na Goli otok. Njihova svjedočanstva su slična, a svi potvrđuju da je prije njih bila grupica kažnjenika na Golom otoku. U prvoj grupi bilo je izrazito mnogo studenta i mladih ljudi. Vidi još: Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 1., 73.

potom bili dočekani od strane uprave logora. Slobodana Krstića – Uču koji je bio šef logora u izgradnji, zamijenio je Vojin Jauković u svojstvu upravitelja logora Goli otok, tj. „upravnika radilišta Mermer“.¹⁸³ Odmah po dolasku na Goli *Mišo Pifat* i *Vladimir Novičić* upoznali su ga svaki na svoj način; *Pifatu* je dao šamar, a *Novičiću* nadimak.

I stojim s njim kad do nas sa svojom svitom dođe zapovjednik cijelog logora Vojin Jauković. I dođe do mene, gleda me i pita: „Šta si ti?“ Ja kažem: „Student.“ Pita me: „Jes' imao stipendiju?“ Jesam kažem. A on me ošamari i kaže: „Pa što si onda hteo više?“ I ja padnem jer sam bio nestabilan, pa me digne moj burazer i kaže: „Budalo jedna, jesam li ti rekao da šutiš.“ To je bio moj prvi doticaj sa Golim. (Mišo Pifat)

Dok smo čekali u redu za ove stvari, upravitelj logora šetao se sa isljednicima i razgovarao s pojedinim kažnjenicima. Šef logora službeno se zvao – upravnik radilišta „Mermer“. Tako se zadržao kod mene i Emila Danilovića te me je pitao za godine. Odgovorio sam: „Nepunih 18.“ Bio sam izglednijeo, nisam još brijao bradu, zarastao u crnu bujnu kosu i nosio sam crne naočare. Upravnik mi je prezreno, možda i posprdno, rekao: „Kakav si gadan. Isti Trocki!“ I tako mi je nadimak Trocki ostao među golotočanima do današnjeg dana. (Vladimir Novičić)

Kažnjenici su potom podijeljeni u postojećih 11 drevnih baraka, na čelu kojih je Udba postavila *sobne starješine*, neku vrstu baračnih rukovodilaca (poput capoa u nacističkim logorima), koji u ovom momentu nisu imali nikakva zaduženja niti ovlaštenja. Izbor kažnjenika za funkciju *sobnog starješine* nije imao uvjete, već je bio proizvoljan i u svrsi olakšavanja organizacije funkcioniranja logora i lakše organizacije rada.¹⁸⁴ Početni logorski režim na Golom otoku bio je liberalan, neprepoznatljiv u odnosu na period koji će doći; kažnjenici su bili uključeni na radove u izgradnji infrastrukture (gradnja putova, novih baraka, pristaništa, itd.), dok su ostatak vremena provodili u družeći se jedni s drugima.¹⁸⁵ Udba, tj. milicija koja je bila zadužena za njihovo čuvanje, nije vršila nikakve pritiske na kažnjenike,

¹⁸³ U službenim dokumentima Udbe, kao i u logoraškom diskursu bio je zabranjen termin logor ili zatvor. Službeno ibeovci su bili na društvenom korisnom radu, a kako nisu bili krivično gonjeni, stoga nisu smatrani robijašima, niti Goli otok zatvorom ili logorom. Zato je korišten termin „radilište“. U dokumentima Udbe rijetko, gotovo nigdje, ne koristi se termin Goli otok, već „radilište Mermer“, što je bilo ime Udbinog poduzeća koje je djelovalo na Golom otoku. Sam naziv sugerira, kakav je bio odnos vlasti prema ovom pitanju; deklarativno za KPJ logori su ostavljeni nacistima i SSSR-u: „Mi nismo bili na prisilnom radu, nismo bili na izdržavanju kazne, nego na gradilištu, koje je pretvoreno u veliku školu našeg preodgajanja.“ (Govor Bore Viskića prilikom povratka prve grupe ibeovaca sa Golog otoka). Milimir Marić, *Deca komunizma*, 264.-265.; Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*, 138.; Borba, 5. listopad 1949.

¹⁸⁴ *Alfred Pal* svjedočio je izboru sobnog starješine: „Kasnije je ušao neki čovjek od uprave u baraku i postavio sobnog starješinu, ali onako, usput. Ušao je i pitao nekog čovjeka što je po profesiji i tako ga postavio za šefa barake.“ Vidi još: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 75.

- Onda si mogao da kažeš sobnom starješini: „Ma 'oču, ma neću. Šta te briga, svi smo jednaki.“ Isto. 76.

¹⁸⁵ „Bacali smo to kamenje tako. Ko je hteo, radio, ko nije, sedeo.“ Isto. 76.

ni je primjenjivano fizičko nasilje, štoviše, čuvari su imali više nego korektan odnos prema kažnjenim iberovcima. Hrana je za ondašnje doba i mjesto gdje su se nalazili bila zadovoljavajuća i dovoljne nutritivne vrijednosti. Prvi mjesec dana, logor na Golom otoku nije imao ništa zajedničko sa metodama primjenjivanim kasnije. *Mišo Pifat* kao dvostruki kažnjenik (dvomotorac) Golog otoka imao je odličan pogled na dva sasvim drukčija logora, onaj prvi u srpnju 1949. i one kasnije.

Inače, na samome početku režim je bio gotovo „idiličan“. Na radu smo mogli zabušavati i raditi koliko smo hteli. Nitko nas nije terao, samo bi milicajac koji bi nas čuvao kadkad opomenuo. Ti milicioneri bi sa nama pričali i davali nam cigarete, a ni hrana nije bila loša; gusta geršla, grah itd. Ali sve je to kratko trajalo. Do dolaska „Bosanaca“.

Promjena na lošije počela je dolaskom tzv. *Bosanaca* ili *Bosanske grupe* mjesec dana po dolasku prvih kažnjenika na Goli otok. O porijeklu *Bosanaca* pouzdano se zna malo, ali značaj ove grupe je krucijalan za stvaranje sadističkog sistema „političkog preodgoja“ na Golom otoku. *Bosanci* su bili sastavljeni u CEZABIHU (Centralni zatvor Bosne i Hercegovine) od raznih pristalica Rezolucije IB-a, ali i od drugih vrsti političkih kažnjenika (ustaše, četnici)¹⁸⁶, pa čak i od kriminalaca. Slomljeni na razne načine, *Bosancima* je ostavljena mogućnost da umjesto dugogodišnjih zatvorskih kazni služe kao Udbine poluge u slamanju golootočkih iberovaca. tj. da postave na noge ideju političkog preodgoja na Golom otoku.¹⁸⁷ Broj tako pripremljenih ljudi nije točno poznat (50-100), a na njihovom čelu bili su kažnjenici Borivoj Viskić - Boro, Esad Šabanac, Omer Pašić, Ranko Doder, Kadija Kreso,

¹⁸⁶ Nakon raspada Jugoslavije početkom devedesetih, počele su se javljati razne nove interpretacije prošlosti, neke sa više, a neka sa manje smisla. U jednom dijelu srpske javnosti Goli otok percipiran je kao udar na tradicionalno srpsko rusofilstvo kao i na samo srpstvo. Tako su se, na primjer u dokumentarnom filmu Ivane Žigon „60. godina vernosti“ (Beograd 2006.), javljala svjedočenja da su vlasti organizirale ustaše kao udar na tradicionalno srpsko rusofilstvo, tada u iberovskom ruhu. Takve i slične brojne naknadne rekonstrukcije, više govore o tadašnjem vremenu nego o razdoblju IB-a. Ako su bivše ustaše i bile angažirane da politički preodgajaju na Golom otoku, cilj toga bio je razbijanje jezgre iberovaca na Golom otoku u cjelini, bez obzira na njihovu nacionalnost. Pod pretpostavkom da su bivše ustaše (ili četnici) i korišteni na spomenut način, vlast (Udba) to je činila zbog lakše mogućnosti manipulacije bivših kolaboranata u svoje ciljeve. Naime, između višegodišnjih zatvorskih kazni (ili čak smrtnih) i odlaska na Goli otok u privilegiranoj funkciji „preodgajatelja“, logično je da je birana ova potonja opcija, sve pod uvjetom da je KPJ uopće koristila bivše kolaborante u ovu svrhu.

¹⁸⁷ Već spomenuti kažnjenik Nikola Nikolić, koji je istraživao u CEZABIH-u, prije svoje smrti optužio je tada već mrtvog visokog partijskog funkcionera Džemala Bijedića, da je zajedno sa Uglješom Danilovićem (1948. ministar unutrašnjih poslova BIH) u CEZABIHU kreirao sadistički sistem političkog preodgoja koji je onda preko odabranih kažnjenika i udbaša i proveden na Golom otoku te ostalim logorima za iberovce. Objava razgovora sa Nikolom Nikolićem (Književne novine, br. 752.-755., 14.4.-1.6.1988.) prouzrokovala je reakciju prozvanog Uglješe Danilovića u dnevniku „Oslobođenje“ (12.-16.12.1988.), koji je sve Nikolićeve optužbe opovrgnuo. Za više vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1.* (208.-227.)

Safet Đinović i drugi.¹⁸⁸ Za njih se sumnjalo se da su podmetnuti udbaši ili osobe na zadatku, koji su došli na Goli otok da preko pripremljene grupe ljudi počnu provoditi nasilje na Golom otoku u cilju političkog preodgoja ibeovaca u logoru, što kasnije karijere nekih od njih i potvrđuju.¹⁸⁹

Tako je ova grupa od stotinjak osoba našla svoj put do Golog otoka.¹⁹⁰ Način dolaska „Bosanaca“ dao je naslutiti da se nešto radikalno mijenja. Ovi kažnjenici su umjesto transporta u natrpanoj utrobi broda, na Goli otok došli na palubi uz pjesmu i skandiranje Titu i

¹⁸⁸ Memoarska literatura i svjedoci apostrofiraju ova imena kao lidere „Bosanske grupe“. Dokumenti Udbe, kada je u pitanju datacija, potvrđuju da su ovi ljudi mogli biti na Golom otoku u vrijeme kada ih smještaju drugi kažnjenici, jer su većinom uhapšeni tijekom prve polovice 1949. godine, naročito lider grupe Borivoj Viskiće (uhapšen 21. listopada 1948.), ali i drugi: Slobodan Vuković (1. ožujka 1949.), Omer Pašić (12. siječnja 1949.), Kadija Kreso (1. ožujka 1949.), Ranko Doder (4. ožujka 1949.), Esad Šabanac (9. srpnja 1949.). HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, „Popis“.

¹⁸⁹ Da je tako govori i Viskićeova karijera nakon Golog otoka. Naime, za Viskiće se sumnjalo da je za vrijeme NOB-a bio ustaša na području Gradca u Dalmaciji, kako u svojoj knjizi tvrdi partizanka Anđelka Radelić Jovanić (Rađanje slobode), zbog čega ju je sam Viskiće sudio za klevetu, a cijeli slučaj dobio je veliki publicitet u Hrvatskoj tijekom osamdesetih, kada su mnoge druge kontroverzne teme bivale javno otvarane. Viskiće je nakon Golog otoka, gdje je djelovao kao Udbin čovjek-pokajnik, obnašao razne visoke funkcije u Udbinim poduzećima uz uobičajeni obavještajni rad. Posebno se istakao u infiltraciji u ekstremne desničarske krugove hrvatskih emigranata (Južna Amerika, Australija). Milomir Marić, *Deca komunizma*, 263.-266.; Svjedočenje Mihaila Simića.;

- Esad Šabanac, prema sjećanjima logoraša jedan od najvećih golootočkih sadista, prije hapšenja bio je predsjednik Sindikata Bosne i Hercegovine. Đuro Bilić, *Goli otok i Dabrovine*, 283.
- Omer Pašić (r. 1921.) prije IB-a bio major Udbe, rodom blizu Mostara, nosilac Spomenice 1941. Nakon Rezolucije Informbiroa uhapšen 12. siječnja 1949. kao ibeovac, te vjerojatno pristao na svoju buduću golootočku ulogu „preodgajatelja“, te pušten početkom listopada iste godine. Nakon Golog otoka, kao i mnogi drugi udbaši (Viskiće, Drezga, itd.) radio u privredi. HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561, „Popis“.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*. 258.-259.
- Kao još jedan od članova „Centra“, i to u negativnom kontekstu spominje se i Edhem Pabrić (1921.-1991.). Pabrićeva karijera također daje naznačiti da su funkcioneri „Centra“ na neki način bili povezani sa Udbom, ili u formi službe ili iskupljenja. Pabrić je prvoborac te organizator ustanka u Tešanjском kraju, te najmlađi vijećnik AVNOJ-a. Obavljajući visoke funkcije u državnom i partijskom aparatu BIH kao ibeovac je uhapšen 1949. godine. Nakon Golog otoka u 1960. Pabrić je postao savjetnik, a zatim direktor Privredne banke Sarajevo. Isto tako, bio je poslanik Skupštine BIH u dva mandata. O njegovoj ulozi na Golom otoku javljaju se razna mišljenja, međutim, postoje čvrste naznake da je u nekoj formi suradništva s Udom i bio. Alija Galijašević, *Edhem Pabrić vijećnik ZAVNOBIH-a, AVNOJ-a, poslanik i privrednik*, Tešanj 2004.; Smail Galijašević, *Svi tešanjski informbirovci*, Tešanj 2010.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 264.
- Za još informacija o karijerama nekih drugih funkcionera „Centra“ vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 250.-273.; Dragutin Vajdić, *Leševi s Golog*, 43.-47.

¹⁹⁰ Akademik Petar Strčić dao je jednu nelogičnu interpretaciju prvih logoraša Golog otoka. Prema njemu, prvi logoraši Golog otoka bili su ruski instruktori u Jugoslaviji koji su 1948. godine uhapšeni u Jugoslaviji, koji su zapravo bili specijalci uvježbani za preživljavanje u teškim uvjetima, što je Goli otok bio. Oni su tamo, kako tvrdi Strčić, izbačeni na otok sa jako malo vode i hrane, ali su kao pravi komandosi uspjeli preživjeti pa čak i organizirati život. Kasnije su izgradili prve barake na Golom otoku, većina ih je prešla na Titovu stranu, te su kao „revidirci“ služili za razbijanje pravih ibeovaca koji su došli na Goli otok. Ove tvrdnje, osim što nemaju temelj niti u dokumentima, niti u svjedočanstvima, predstavljaju puko domišljanje uz neke grube nesporazume. Naime, Strčić je vjerojatno poistovjetio ulogu „ruskih specijalaca“ i „Bosanaca“ te kažnjenika Lepoglave koji su fizički gradili logor. Ipak, priča o „ruskih specijalcima“ jedna je od posljedica dugogodišnje mistifikacije Golog otoka, gdje je i akademik Strčić dao obol njegovoj alternativnoj povijesti. „Prvi zatočnici na Golom otoku“, *Politički zatvorenik*, br. 126, rujan 2002.; „Nastanak zatvora“, *Krčki val*, svibanj 2012.

Partiji. Kada su izlazili na kopno na njima nije bilo tragova fizičkog maltretiranja ili višednevnog ležanja u vlastitim fekalijama. *Vladimir Novičić Trocki* bio je jedan do golootočana koji je dočekao „Bosance“ na obali.

Bio je to 25. jul. 1949. godine, i brod Punat je došao s novom grupom. Bili smo na radilištu i dobili smo nalog da napustimo rad i krenemo prema logoru. Na udaljenosti oko 500 metara do logora čuli smo nerazgovijetnu dernjavu i buku, kakvu dugo nismo čuli, a postajala je sve jasnija kako smo se približavali. Bio sam iznenađen kada smo čuli skandiranje parola „Tito-Partija, narod-armija!“ Ono što smo kasnije saznali da su to tzv. „Bosanci“, grupa revidiraca iz BIH, a najveći dijelom iz sarajevskog zatvora. Ta grupa sastojala se od revidiraca ibeovca i raznih provokatora, bivših članova ustaške mladeži, četničkog pokreta, kriminalaca koji su u zamjenu za blaži tretman ili oprost krivice morali pokazati „visok nivo svijesti“ u borbi protiv ibeovaca. Bio je to početak Golog otoka kakav je kasnije zapamćen. Šefovi te grupe bili su Boro Viskiće, Ranko Doder i Omer Pašić. Istog dana ta grupa je organizirala miting podrške Titu i Partiji uz parole podrške, uz pretnje „smrt bandi, smrt izdajnicima!“ Smišljeno od uprave logora, „Bosanci“ su raspoređeni su sve barake kako bi počeli sa svojim radom.

Ubrzo po dolasku „Bosanaca“ stvari na Golom otoku počele su se mijenjati. Razmjerno liberalan režim počeo je dobivat svoje grublje konture. U slijedećih nekoliko mjeseci „Bosanci“ će, po nalogu i pod nadzorom Udbe, promijeniti svaki aspekt života na Golom otoku, počevši od rada, prehrane, odnosa između kažnjenika do onog najvažnijeg – političkog stava ibeovaca u logoru. Da dolaze na drukčije mjesto nove su grupe, za razliku od prve, morali saznati prilikom silaska sa broda na golootočko tlo. Vremena uvjeravanja su prošla, pa je špalir (stroj) postao prva stepenica nasilnog preodgajanja ibeovaca.

Špalir

Špalir (stroj, šiba, topli zec)¹⁹¹ je u kolektivnom sjećanju ibeovaca golootočana zabilježen kao najpotresniji događaj proživljen u logoru na Golom otoku, i to toliko snažno da je postao njegovim sinonimom. On međutim, nije bio inovacija jugoslavenskih komunista, već je kao oblik vojne kazne bio prisutan od 16. stoljeća iako indicije začetaka špalira sežu još u rimsko doba. Špalir – dva reda vojnika koji tuku osobu dok ona protrčava između njih – kao oblik kazne, prikazan je u drvorezu Josta Ammana iz 16. stoljeća ili u bakrorezu Matthausa Meriana 1525. godine. Spominje se kao kazna pruske, engleske i nizozemske vojske u 18. i 19. stoljeću. Tolstoj u svojoj pripovijetci „Poslije bala“, kao i Dostojevski u „Zapisima iz mrtvog doma“, opisuju kaznu špalira u ruskoj carskoj vojsci. Američki Indijanci koristili su je prema svojim zarobljenicima. Hemingway u djelu „Kome zvono zvoni“ opisuje primjenjivanje kazne špalira nad gradskom aristokracijom u španjolskom građanskom ratu. Egzistirajući kao obred inicijacije u raznim sportskim ili drugim kolektivima, špalir susrećemo i danas.

Obred dočekivanja novih kažnjenika na Goli otok uveden je odmah po dolasku „Bosanaca“, a sukladno tome špalikom je dočekana i druga grupa sredinom rujna 1949. godine. Svim kažnjenicima u logoru naređeno je načiniti dvored kroz koji će prolaziti pridošli ibeovci. Organizacijom špalira ravnao je vrh logoraške samouprave – „Bosanaci“, sudjelujući i sami u provedbi dočeka novih kažnjenika pri čemu je u tom trenutku izostalo fizičko nasilje, ali ne vikanje i vrijeđanje kažnjenika koji su istrčavali iz broda. *Vladimir Novičić-Trocki* svjedočio je prvom špaliru na Golom otoku u rujnu 1949. godine u kojem je prepoznao svog srednjoškolskog profesora.

Nakon par dana došla je grupa iz Srbije i to brodom „Punat“ te smo bili obaviješteni da imamo priliku da ih dostojno dočekamo. Tada smo svi povučeni s rada, a stroj od dva reda već je bio formiran od „Bosanaca“. Atmosfera je bila euforična, a dreka je prešla u urlanje. Mi iz „Žice“ bili su u trećem redu stroja. Jedan je logoraš iz omladinske brigade dočekivao zbunjene i zapanjene pridošlice s istim zafrkantskim i ponižavajućim pitanjima: „Imaš li sifilis, triper, picajzle, vaške, buve, stenice...?“ Ljudi su goli morali protrčati kroz stroj. Bila je to ružna scena. Tu i tamo se netko iz trećeg reda namjerio da udari ove koji protrčavaju.

¹⁹¹ Kažnjenici su na Golom otoku najčešće upotrebljavali izraze „stroj“ i „špalir“, međutim, danas je najčešći termin za golootočki špalir „vrući zec“ kojeg je iskovao Antonije Isaković u svojoj knjizi *Tren 2*, iako on nikada nije bio korišten u samom logoru. Velik broj preživjelih golootočana koristi termin „vrući zec“ kao autentičan, što puno govori o samom sjećanju kao i o naknadnim konstruktima o prošlosti.

Najednom, prepoznam jednog od kostura koji protrčavaju kroz stroj, to je moj direktor gimnazije, pjesnik Marko Vranješević. Prepoznaju ga i drugi učenici gimnazije koji uzvikuju: „Dole licemjerni pesnici!“¹⁹²

Čini se, prema svjedočenjima *Miše Pifata* i *Radovana Hrasta*, da je fizičko nasilje u špaliru počelo s trećom ili, vjerojatnije, četvrtom grupom u travnju 1950. godine kada novi kažnjenici više nisu bili dočekivani povcima i uvredama već i batinama. U dočeku je morao sudjelovati čitav logor, što je u tom trenutku značilo brojku oko 4000 ljudi. *Luka Hrvatić* transportiran je zajedno s četvrtom grupom koja je stigla u „Staru Žicu“ na Golom otoku 29. travnja 1950. godine, iskusivši tada vjerojatno prvi *špalir* kada se nove kažnjenike tuklo. Zajedno s njim, u grupi, bio je predsjednik Vrhovnog suda Hrvatske *Gavro Divjanović* (uhapšen u ožujku 1949. godine) koji je *Hrvatiću* pomogao torturu izdržati do kraja.

*Mračna tišina u brodu, iščekivanje. Ne znam koliko je vremena proteklo u potpunom muku kad je s obale gromoglasno odjeknulo: „Živio Tito, Tito istina, Tito pravda, Tito pobjeda, Tito je heroj, Tito genije, Tito komandant slavne armije, Za Tita sve, za Partiju sve, za narod sve sve sve“. Odjednom iznad nas otvorila se vrata, prodrlo svijetlo dana. Nahrupile u brod neke „tamnopute“ ljudske spodobе i udaraju li udaraju. Izbacuju nas iz broda na obalu. Prilaze milicioneri s otoka, otključavaju lisice i udaraju sve bez riječi. Na obali se stvara i raste gomila „poluživih“. Dolazi naređenje – sagni se, glava dolje, tišina! Još smo u svojim odjelima. U tom trenutku s desne strane osjetim dodir, netko traži moju ruku i stavlja mi nešto u šaku. To su kocke šećera. Nakrenem malo glavu, pogledam i upijem lik tog čovjeka na Golom otoku. Upamtio sam ga zauvijek. Jer kada je krenula kolona golih, poluživih kroz špalir „tamnopusih“ shvatio sam da mi je tih nekoliko kocki šećera dalo snagu za proći križni put do baraka, jer „tamnopusi“ udaraju nesmiljeno. Jedne večeri, kada je iznosio stav, prepoznao sam tog čovjeka i upamtio njegovo ime: *Gabrijel Divjanović*. Nikad više na Golom otoku nisam ga vidio niti sam išta o njemu saznao dugi niz godina sve dok ga nisam pronašao na zvjezdarnici u Zagrebu.*

Kažnjenicima su prije špalira znali skidati odjeću, te bi kroz potonji prolazili goli, dok su nekad bili skinuti tek nakon njegova završetka, a to je ovisilo od grupe do grupe. U *špaliru* su izvikivane razne parole poput „Dole sluge Moskve“, „Dole Informbiro“, „Smrt špijunima NKVD-a“ ili „Tuci bandu“, a prilikom dočeka četrnaeste grupe u lipnju 1953., tri mjeseca

¹⁹² Za autobiografsku knjigu Marka Vranješevića o njegovom boravku na Golom otoku vidi: Marko Vranješević, *Senka Golog otoka*, Beograd 2005.

nakon Staljinove smrti, kažnjenici su u špaliru dobacivali: „Jebo' vas Maljenkov!“ – u tom trenutku najizgledniji kandidat za prvog čovjeka SSSR-a.

Izlazimo iz broda uz „marš bando“, udarce i tako dalje. Na jedno 30 ili 50 metara dalje od broda gdje su nas iskrkali, ulazimo u stroj i s jedne i s druge strane. Počinje galama, vikanje i udarci, netko je pao odmah, nekom su razbili nos, netko je slomio nogu, netko je ostao ležati dolje. Poslije onog zatvora u kojem nemate nikakvog kretanja, nemate nikakvu kondiciju, ni ono što ste imali ranije, a nitko od nas ju nije imao jer uglavnom su to bili đaci, srednji sloj, srednji građanski sloj u to doba. Trebalo je uspjeti se na taj stroj, meni je ostala u uspomeni jedna slika. Moj prijatelj, koji je zajedno sa mnom uhapšen ranije je došao. Zaustavio me riječima: „A i ti si tu Zlatko, bando jedna!“ i ošamari me, ali ne jako. Poslije mi je rekao: „Zlatko, na mene su posebno gledali kako ću te dočekati, morao sam te udariti.“ Nikad mu nisam to uzeo za zlo. (Zlatko Hill, kažnjenik četvrte grupe)

Kako se sukob sa SSSR-om zaoštravao i povećavao broj uhapšenih, tako su uvjeti na Golom otoku i drugim logorima za internaciju ibeovca postajali sve teži. Značilo je to ujedno i mnogo surovije dočeke - špalire. Analizirajući svjedočanstva kažnjenika, posebice onih koji su proveli duže vrijeme na Golom otoku, kao i oni koji su dva puta izdržavali kaznu (dvomotorci), zaključuje se kako je najviše fizičkog nasilja bilo prisutno prilikom dočeka šeste, sedme i osme grupe (prosinac 1949., travanj 1951. te više partija od svibnja do kolovoza 1951. godine).¹⁹³ U *špalirima* kojima su dočekivane navedene grupe kažnjenici su primoravani na najveći stupanj nasilja – novopridošle su morali tući letvama, palicama i ostalim tvrdim predmetima. Neimenovan Udbin suradnik prijavio je ibeovca Lazu Ljubotinu da je nakon povratka s Golog otoka u društvu opisivao strahote špalira: „Kada je došla V., VI. i VII. grupa u dočeku su sudjelovale letve, daske i teži predmeti.“¹⁹⁴

Vladimir Bobinac došao je na Goli otok sa sedmom grupom, te je „provučen“ (kako se nazivalo ubacivanje kažnjenika u stroj) kroz *špalir* u kojem je participiralo oko 3000 ljudi

¹⁹³ Svjedočanstva kažnjenika „dvomotoraca“ *Miše Pifata i Radovana Hrasta*, koji su imali mogućnost usporediti prve špalire, kao i one kasnije, govore kako je najviše nasilja bilo pri dočeku 6, 7 i 8 grupe. Vlado Bobinac tvrdi da je sedma grupa, u kojoj je on stigao na Goli otok, među golotočanicima prozvana "crna grupa". Dragoslav Mihailović, i sam kažnjenik sedme grupe, u nizu svojih publikacija nakon brojnih razgovora s preživjelim logorašima također navodi kao nateže, dočeke šeste, sedme i osme grupe, a ujedno kako je nakon navedenih, nasilje u narednim špalirima slabilo, tj. potpuno je nestalo. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 14.-16., 91.-94., 440.

¹⁹⁴ HDA, Fond 1561 Informbiro, „Pregled neprijateljske informbirovske aktivnosti i protumjere Službe državne sigurnosti od 1948. do 31.3. 1954. godine.“

smještenih u „Žici“. Špalir je bio dug i do pola kilometra uzbrdo što je bila izuzetno otežavajuća okolnost za pretučene, izmorene i polusvijesne kažnjenike.

Ubačen sam u špalir koji je bio jako dug i čitav logor bio je u njemu, jedno 2500-3000 ljudi, ako ne i više. Ljudi su bili poredani u dvije vrste okrenuti jedni prema drugima i ti si morao proći kroz njega. Špalir je išao od pristaništa pa sve do glavnog trga unutar žice pa do vrha baraka. Samo sam čuo urlike „udri bandu, udri bandu!“ Zamislite kako 2500-3000 ljudi samo to urla. Kako sam prolazio kroz špalir bio sam bezočno mlaćen jer ljudi su vas divljački tukli čim god bi mogli. Onaj put gdje je špalir išao bio je crven od krvi. Kada sam došao do kraja špalira bio sam sav krvav, jedva svjestan. Došli smo do kraja zida, nas mnogo, i svi smo morali biti pognute glave sa rukama na leđima, dok nam je krv liptala iz nosa, glave, ruku, nogu. Kada je zadnji novi zatvorenik prošao špalirom urlici su stali i samo tu i tamo netko bi uzviknuo „udri bandu“ i usputno vas šutnuo.

Za mnoge se špalir pokazao kao prevelik fizički napor. Često su kažnjenici padali u nesvijest tijekom prolaska kroz stroj, pa bi nakon toga bili prebacivani u ambulantu. Mnogi su simulirali nesvjesticu samo kako bi izbjegli nastavak torture.¹⁹⁵ Jednako tako, oni stariji i bolesni bili su pošteđeni prolaska kroz špalir, premda se tog pravila nije uvijek pridržavalo.¹⁹⁶ Koliko je tortura bila silovita govori svjedočenje Đure Bilića, koji je u špalir upao kao četrdeset i drugi, a iz njega izašao kao trinaesti.¹⁹⁷ Međutim jedan broj nije izdržao nasilje već je podlegao. Takav je slučaj sindikalista Ivana Švigira, koji je umro tijekom prolaska kroz špalir na dan dolaska četvrte grupe 26. travnja 1950 godine.¹⁹⁸

Vidio sam i znam da je drugi dan po dolasku na Goli otok iz barake – bolnice iznesen jedan čovjek. Kasnije sam saznao da je to bio stari sindikalist Švigir iz Ludbrega kojeg sam znao iz naše sobe u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu. Nije izdržao špalir. (Hrvatić)

Posebno jakom teroru bili su izloženi povratnici na Goli otok – dvomotorci.¹⁹⁹ Udaba je pažljivo pratila povratnike s ciljem da ih posebno i dodatno fizički muči, započinjala je s

¹⁹⁵ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 312., 498.

¹⁹⁶ „Kada sam ja došao na red da izađem iz broda, udario me onaj koji je bio u brodu kod izlaznih stepenica, ali mu je onaj što je stajao vani rekao „ne diraj tog starog“. Valjda zato jer sam imao sijedu kosu ili je posrijedi bilo nešto drugo budući da sam imao 41. godinu i nisam bio toliko star.“ *Ivan Kolundžić*

¹⁹⁷ Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*, 120.

¹⁹⁸ Svjedočanstvo Luke Hrvatića. HDA, Fond 1561, Informbiro, "Sveukupni popis umrlih na izdržavanju kazne".

¹⁹⁹ Vidi npr: Ur. Bogdan Žižić, *Gorući grm – Alfred Pal život i djelo*. Zagreb 2011. 117.-124.

torturom već na brodu, a nastavila u *špaliru*. *Mišo Pifat*, prilikom svog povratka na Goli otok, dva puta je prošao batinanje u stroju.²⁰⁰

Mene nitko nije prepoznao da sam dvomotorac jer sam bio izobličen od batinjanja na brodu, a i ugurao sam se među bolesne koji su išli kroz stroj, ali njih se slabije mlatilo. Međutim, kada se došlo na vrh stroja počeli su prozivati dvomotorce. Imali su evidenciju da nas je osam koji smo drugi put na Golom. Onda su nas sve vratili na početak stroja te smo morali opet proći. Dvomotorci su sve prošli dva puta, bio je to „vrući stroj“. Nakon toga su nas doveli na vrh logora gdje su bile sobne starješine i drugi „rukovodioci“ pa su nas još posebno tukli, šamarali i udarali. Kako tko. Mogu reći kako mene duh smiješnoga nikada nije napustio, čak niti na Golom otoku. Kada sam išao kroz stroj, tuku te na sve načine i pokušavaš se obraniti. Vidim ja da se jedna dripčina sprema baš mene udariti nogom, i taman kada je zamahnuo ja stanem, on me promaši, ja brzo prođem i on kako je zamahnuo padne na leđa. Ja sa zadovoljstvom prođem dalje i nasmijem se.

U *špaliru* su uglavnom bili prisutni svi kažnjenici internirani na Goli otok, tj. od 3500 do 4400 kažnjenika, ovisno o razdoblju. Većina njih, kada su participirali u premlaćivanju drugih kažnjenika koji su prolazili kroz *špalir*, nisu tukli svom snagom ili su samo fingirali udarce uz mnogo vike, oblikujući tako poseban oblik logoraške solidarnosti. Na taj su način, pritom shvaćajući što prolazak kroz *špalir* znači, pomagali drugim kažnjenicima. Pod pretpostavkom da je svaka od 4000 osoba u *špaliru* udarala punom snagom, a velik broj njih letvama i palicama, teško bi itko doživio kraj torture. Tako su mnogi samo pljuvali ili čupali kosu, galamili, zamahivali rukom te stajali neposredno prije glave ili tijela kažnjenika.²⁰¹ Međutim, i takvo ponašanje imalo je određen rizik, kako se prisjeća *Boško Vulović*.

Isljednici stoje na uzvišenju, gledaju i smiju se. Uživaju! To im je bio spektakl. Tu tuču oni su organizirali. Oni su je mogli spriječiti, a ne da uživaju u toj mucu. Prepoznavali su pojedine kažnjenike, pa onda kaže: „Veljko, a ti ne biješ! Bacite Veljka u stroj!“ I onda i njega biju!

U iznimnim slučajevima bile su pripremane posebne vrste *špalira*. Prilikom dolaska Rade Žigića, Stanka Opačića i Duška Brkića na Goli otok organiziran je poseban prijem, budući da su navedeni stigli samostalno, odnosno mimo organizacije masovnih grupa. Prema

²⁰⁰ Vidi još: Mihailo Simić, *Na Golom otoku*, 41.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 4.*, 131.-135.

²⁰¹ „Kod stroja ima jedna zanimljiva stvar. Cijeli logor je u stroju gdje dočekuje nove kažnjenike. Sada zamislite da 1000 ili više ljudi udari šakom svaki put, pa nitko živ ne bi izašao iz stroja. Umirali su rijetki, uglavnom srčani bolesnici. Znači, većina je samo mahala rukama kao da udara i to uvijek treba imati na umu.“ Svjedočenje *Mihaila Simića*.

svjedočenju *Mihajla Simića*, Opačić i Brkić sami su stigli Goli otok te je za njih bio organiziran *špalir* u kojem su samo pljuvani. *Radovan Hrast* bio je u špaliru koji je jednako tako dočekao Radu Žigića.

Kada je Žigić došao na Goli cijeli stoj ga je ispljuvao. Nitko ga nije tukao. I ide Žigić kroz stroj, ponosno kao general, a ljudi ga pljuju. Kada je to završilo, po šinjelu i glavi visila je pljuvačka, bio je sav ispljuvan, ali ga se nije udaralo.

Svjedočanstva o Golom otoku ponekad navode na kontradiktorne zaključke. Vlada stanoviti konsenzus da je najteži *špalir*, što podrazumijeva premlaćivanje kažnjenika palicama i letvama, završio zajedno s dočekom osme grupe u ljeto 1951. godine, što koincidira s općim popuštanjem sovjetskog pritiska, kao i s početkom smanjivanja jačine represije (IV. plenum CK KPJ). U razdoblju koje je slijedilo, *špaliri* su bivali sve blaži i nisu uključivali fizičko nasilje koje je karakteriziralo dočeke šeste, sedme i osme grupe. Ipak, jedan broj kažnjenika tvrdi da se nasilje u *špaliru* nije mijenjalo sve do konca 1952. godine, odnosno da su neke grupe doživjele nasilje poput onoga iz prve polovice 1951. godine. *Špalir* je bio nagovještaj teškog života koji će slijediti na Golom otoku.²⁰² Novopridošli ibeovci dobili su i svježi golootočki naziv - *nova banda*. Mrtvi kažnjenici odneseni su u mrtvačnicu, oni posustali u bolnicu, a oni koji su ostali na nogama bili su ubacivani u veliku bačvu punu morske vode kako bi se s njih oprala krv.²⁰³

Dvomotorci su ipak drugačije tretirani, upravo kao u slučaju Miše Pifata: „*Nakon stroja su nas naglavačke gurali u bure puno vode; malo te drže, pa te izvade, pa te opet potope i tako dalje.*“ Neki kažnjenici nisu završavali u bačvama, već su odvođeni na plažu u plićak na kratko pranje. U slučaju da nisu ranije skidani, to bi se obavljalo netom poslije; odjeća je pohranjivana u magacin, a zatvorenici su dobivali nove kažnjeničke odore. Mahom se radilo o

²⁰² Špalir kao metoda dočeka novih kažnjenika nije bio prisutan samo na Golom otoku kod administrativnih kažnjenika, već i u drugim mjestima internacije ibeovaca (vojska i žene), poput logora na Svetom Grguru, Bileći, Stolcu itd. Prvi doček vojnih kažnjenika organiziran je na logoru Sv. Grgur u proljeće 1951. godine bio je navodno sastavljen, prema svjedočenjima vojnih osuđenika administrativnih kažnjenika s Golog otoka. Postoji i drukčija verzija dočeka prve osuđeničke grupe na Grgur, gdje je jedna grupa osuđenika navodno poslana na Goli otok kod administrativnih kažnjenika kako bi „naučila“ golootočke metode (između njih i špalir) koje su onda primjenjivane na Grguru prilikom dolaska prve grupe osuđenika, a nailazi se i na apokrifnu verziju da je prvi špalir sastavljen od *milicionera* i *isljednika*, jer u logoru nije bilo drugih osuđenika da organiziraju stroj. Čini se da je prva varijanta bila izvjesnija. Folklor dočeka bio je sličan onome kod administrativnih kažnjenika. Od proljeća 1950. godine žene ibeovke također su bivale dočekivane u špaliru baš kao i muškarci. Svjedočenja *Momčila Stankovića*, *Ljube Krunića*, *Smilje Filipčev (Živanka Micić)*, *Dragice Srzentić*, *Vere Winter*, *Milanke Stefanović*. Za još vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 499., 572.-573.; Vilim Lončarić, *Bando sagni glavu*, 118.-119.; Željko Draganja, *Bez nebosklona*, *Split 1996.*, 144.-146.; Simić i Trifunović, *Ženski logor na Golom otoku*, 33.-34., 58., 63., 75., 85., 98., 108., 144., 156., itd.

²⁰³ Usp: David Tasić, *Leševi s Golog*, Ljubljana 1990, 41.-42.

starim vojničkim uniformama, a na nogama su nosili improviziranu gumenu obuću, tj. odrezane automobilske gume povezane špagom dok su za zimski period dobivali stare vojničke šinjele. Na glavama su imali okrugle kape, tzv. „kamilavke“ ili klasične partizanske „titovke“. Poslije podjele odjeće kažnjenici su bili šišani, pa špricani didtijem te razdijeljeni u paviljone, zaokruživši tako prvi dan na Golom otoku.

Ipak, kažnjenici pristigli u logor nakon ljeta 1951. nisu odmah priključivani postojećoj kažnjeničkoj koloniji već su bili sprovedeni u „Malu Žicu“ tj. u karantenu koja je bila uspostavljena nakon epidemije tifusa na Golom otoku u proljeće 1951. godine. Tamo bi ostajali dvadeset dana i tek kada bi se utvrdilo da nitko nije zaražen, grupa bi se spojila s ostalim kažnjenicima.

Miha Cenc došao je na Goli otok s jedanaestom grupom, prošao uobičajenu golotočku proceduru nakon špalira, te dva tjedna proveo u karanteni do koje su dopirali zvukovi nasilja i logora.

Prvi dan na Golom otoku za pristigle kažnjenike bio je šokantan; od špalira do šišanja, dobivanja nove odjeće pa do daljnje selekcije u paviljone. Ibeovci su sada, nakon istrage, transporta, prijevoza brodom, te dolaska na Goli otok, mogli samo nagađati kakav će biti daljnji režim života u logoru, ali se ničemu dobrom nisu nadali. Već sljedećeg dana precizna logorska dnevna rutina, kao i uvjeti života, kažnjenicima ibeovcima otklonila je sve sumnje o mjestu njihova izdržavanja kazne, kao i o njegovoj naravi.

7. LOGORI ZA INTERNACIJU IBEOVACA

Prva hapšenja informbiroovaca počela su odmah nakon Rezolucije Informbiroa ljeta 1948. godine. Broj hapšenja povećavat će se zaoštavanjem sukoba, osobito od 1949. godine kada dolazi do potpunog raskola sa SSSR-om. Tako je u 1949. godini uhapšeno 6142, u odnosu na 1948. kada je uhapšeno 481 osoba.²⁰⁴ Godina 1949. označila je i početak uspostavljanja odnosa sa Zapadom, početak antisovjetske propagande, sve većeg broja graničnih oružanih incidenata te pripreme za obranu od sovjetske vojne intervencije kao i začetak jugoslavenske diplomatske revolucije na IV. Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda. Logor Goli otok, kao vrhunac represije, osnovan je u srpnju 1949. godine, po svemu sudeći kao odgovor na sve veći diplomatski, ekonomski i vojni pritisak SSSR-a kao i na brojnost uhapšene ibeovske opozicije. Od objave *Rezolucije* do srpnja 1949. uhapšeno je i kažnjeno 3713 osoba.²⁰⁵ Sve do ljeta 1949. godine uhapšeni ibeovci uglavnom nisu odvođeni u posebne zatvore, već se nalaze u lokalnim istražnim zatvorima. Nakon toga, interniraju se u posebne logore ili zatvore, što je početak organiziranja logorskog sustava za Staljinove pristalice.

U kojem će logoru osoba biti internirana ovisilo je o vrsti njihove kazne i spolu. „Kažnjenici“ (DKR) su internirani u jednu vrstu logora, vojni „osuđenici“ u drugu, a žene u treću. Ove tri skupine nikada nisu bile na istom mjestu, odnosno u istom logoru.²⁰⁶ Skupina civilnih osuđenika (špijunaža, diverzije, itd.) bili su zatvoreni uglavnom s vojnom vrstom penaliziranih.

Prve grupa administrativnih kažnjenika na Goli otok (u dokumentima Udbe „Radilište Mermer“, „Radilište“ ili „Mermer“) dolaze 9. srpnja u „radilište“ na Golom otoku, tj. tzv. „Staru Žicu“.²⁰⁷ U isto vrijeme vojni osuđenici bivaju smješteni u zatvor u Staroj Gradiški gdje će ostati do ožujka/travnja 1951. godine, dok su kažnjene žene (kolovoz 1948.) prebačene u logor Ramski rit blizu granice sa Rumunjskom nakon čega se u siječnju 1950.

²⁰⁴ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, „Popis“.

²⁰⁵ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, „Popis“.

²⁰⁶ Jedan mali broj žena (40 -1954; 25-1955; 12-1956.) koegzistirao je s preostalim muškim administrativnim kažnjenicima u logoru na sv. Grguru od proljeća 1954. do rasformiranja logora krajem 1956. godine.

²⁰⁷ Tijekom 1949.-1956. godine logor na Golom otoku sastojao od četiri radilišta (manja logora) na različitim mjestima. Termin „logor Goli otok“ koristit ćemo kao skupni naziv za sva četiri radilišta koja su u određenim vremenskim razdobljima na njemu postojala. Udba je, kao što je gore i navedeno, logor Goli otok nazivala *Radilište Mermer*.

sele u zatvor Zabela u Požarevcu, iz kojeg se u proljeće iste godine premještaju u novoootvoreni logor na otoku Sv. Grgur nadomak Golom otoka.²⁰⁸

Muški kažnjenici (DKR) sele se u veće radilište na Golom otoku u listopadu 1950. godine, golootočkim žargonom nazvan „Velika Žica“ ili „Žica“ gdje će ostati sve do ožujka/travnja 1954. godine. Prvo muško radilište na Golom otoku („Stara Žica“) bit će pretvoreno u radionice. U ljeto 1950. (srpanj) bit će oformljeno specijalno radilište „R-101“ (Radilište 101) za ibeovce visoke partijske funkcionere i stare ugledne komuniste kao i visoke oficire JA, među osuđenima nazvan „Petrova rupa“ (još poznat i kao „Manastir“), koji će biti aktivan u raznim formama sve do ljeta 1954. godine. U proljeće 1951. kažnjenice se sele s logora na Sv. Grguru u još jedno radilište na Golom otoku nazvano R-5 (Radilište 5); koje je u tom trenutku bilo treći „logor“ na Golom (uz muški za „administrativce“ i „Petrovu rupu“). Kažnjenici ova tri radilišta nikada nisu bili u kontaktu. Na mjesto kažnjenica na sv. Grgur dolaze vojni osuđenici (ožujak/travanj 1951.), gdje će biti sve do jeseni kada se sele na otok Ugljan kod Zadra u staru talijansku kasarnu do proljeća 1952. godine. Kažnjenice se u ožujku 1952. sele natrag u logor na Sv. Grguru te tamo ostaju sve do amnestije potkraj 1956. godine kada bivaju oslobođene.

Vojni osuđenici prelaze u proljeće 1952. godine u logor Bileća u Bosni i Hercegovini gdje ostaju sve do proljeća 1954. godine kada se na mjesto administrativnih kažnjenika sele u tzv. „Žicu“, dok se 700-800 muških kažnjenica (DKR) premješta na sv. Grgur na kojem će ostati do amnestije krajem 1956., baš kao i vojni osuđenici na Golom otoku. Gotovo svi osuđenici i kažnjenici bit će oslobođeni krajem 1956. godine. Time dolazi kraju poseban sustav logora za ibeovce. Osim ovih logora (radilišta) bio je aktivan i zatvor u Stocu u BiH gdje je bio zatočen manji broj kažnjenica/osuđenica (maksimalno 50-100).²⁰⁹ Kažnjeni i osuđeni ibeovci bili su internirani isključivo u gore navedene logore u navedenim vremenskim razdobljima. Logor na Golom otoku i sv. Grguru, kao i svi logori gdje su internirani ibeovci (bez obzira na teritorij gdje su se nalazili), djelovali su pod direktnom upravom savezne Udbe (Udba

²⁰⁸ U „Rešenju“ državnog sekretara za unutrašnje poslove Svetislava Stefanovića prilikom osnivanja KPD Rab - Goli otok 1953. navodi se da je „KPD“ (za osuđenike) osnovan 15. veljače 1950. na Svetom Grguru, te bio premješten na Ugljan, onda u Bileće te na koncu na Goli otok. HDA, fond 1560, RSPU SRH (Uprava za izvršenje sankcija/Odjel za kaznene sankcije), Zapisnici sastanaka.

²⁰⁹ U literaturi nailazimo na još neka mjesta internacije ibeovaca poput „prolaznog“ logora Dobrićevo kod Bileće ili Sokobanje te ondašnjih regularnih zatvora (Maribor, Sremska Mitrovica). Sudeći po nekim dokumentima u običnim zavorima bili su zatočeni pojedini civili koji su suđeni sudskom kaznom, naročito zbog težih djela, poput špijunaže. Npr. HDA, fond 1560, Goli otok, dosje Ilija Vujević br. 3165. Vidi. Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, 36.

FNRJ).²¹⁰ Nadalje, ad hoc logori za ibeovce bili su Goli otok (sva četiri radilišta na njemu), Sv. Grgur, Ugljan i Ramski rit. U načelu, oni su prvi put korišteni u ovu svrhu baš za vrijeme sukoba s IB-om, a nakon 1956. godine dobivali su nove svrhe ili su rasformirani.²¹¹ Stara Gradiška, Bileća i Zabela (Požarevac) bili su stari predratni zatvori, nakon 1945. nominalno Kazneno popravni domovi (KPD) iako su unutar njih ibeovci imali poseban, odnosno odvojen tretman od ostalih kažnjenika.

²¹⁰ Elaborat iz 1987. godine, nastao prilikom priprema za zatvaranje KPD-a Goli otok, u pregledu djelovanja Golog otoka od osnutka navodi da je logor nastao kao rezultat Rezolucije IB-a te da je sve do 1957. bio pod upravom JNA, da bi potom bio prebačen pod nadležnost Saveznog sekretarijata unutrašnjih poslova. Ipak, za ovakvu konstataciju nema osnove budući da su sve poluge upravljanja Golog otoka bila u rukama Udbe; uprava, isljednici, liječnici, i dr.; svi su redom bili udbaši. U razdoblju do 1954. godine svi su kažnjenici također bili uhapšeni od Udbe koja je u najviše slučajeva i donosila kazne. Čini se da je riječ o greški autora elaborata ili o nekom internom pravnom pitanju jugoslavenskog režima. HDA, fond 1560, svež. 389.

²¹¹ Goli otok je 1953. preustrojen u KPD, ali je sadržajem ostao logor. Tek kasnije postat će zatvor u punom smislu te riječi, i to za maloljetnike, kriminalce i u manjoj mjeri političke zatvorenike. Godine 1966. predan je na upravu pravosuđu SR Hrvatske. Grgur je ponovno zaživio kao logor za političke zatvorenike (među njima i drugi val ibeovaca) 1958., da bi početkom 1960-ih bio definitivno ugašen. Isto.

Prikaz 1. Logori na Golom otoku 1949.-1956.

(1) Stara Žica (prvi logor); (2) Žica (novi logor); (3) Radilište 101 (Petrova rupa); (4) R-5 (ženski logor)²¹²

²¹² U radu neće biti analiziran ženski logor R-5 na Golom otoku, zbog nedostatka građe, ali i činjenice da je taj logor trajao samo godinu dana. Metode su međutim bile jednake kao u muškim logorima.

Fotografija 1. Goli otok sa sjeverne strane (fotografirao Andrej Petrić)

U memoarskoj literaturi navode se još neki „logori“ kao mjesta internacija ibeovaca.²¹³ Riječ je o radnim logorima Rab, Velebit, Novi, Žrnovica, Belje, Breza-Vareš, Garčin, Kreka kod Tuzle, Tara, itd. Ovo nisu bili logori poput Golog otoka već mjesta radnih akcija izvršavanja petogodišnjeg plana na kojima su kažnjeni ibeovci radili kao završni dio izdržavanja svoje kazne i to uglavnom do 1952. godine u formi „slobodnjaka“. Iako su uvjeti života i rada na tim radnim akcijama bili izrazito teški (kao i za tisuće slobodnih ljudi koji su sudjelovali na njima), svjedočanstva preživjeli ibeovaca kazuju nam da ti radni logori nisu imali formu niti sadržaj (a time niti surovost) Golog otoka i ostalih logora.²¹⁴ U tom smislu, ova mjesta nisu bili ibeovski logori, već radni logori *petogodišnjeg plana* kakvih je tih godina bilo mnogo u Jugoslaviji (Brčko-Banovići, Autoput Bratstvo-jedinstvo, itd.).

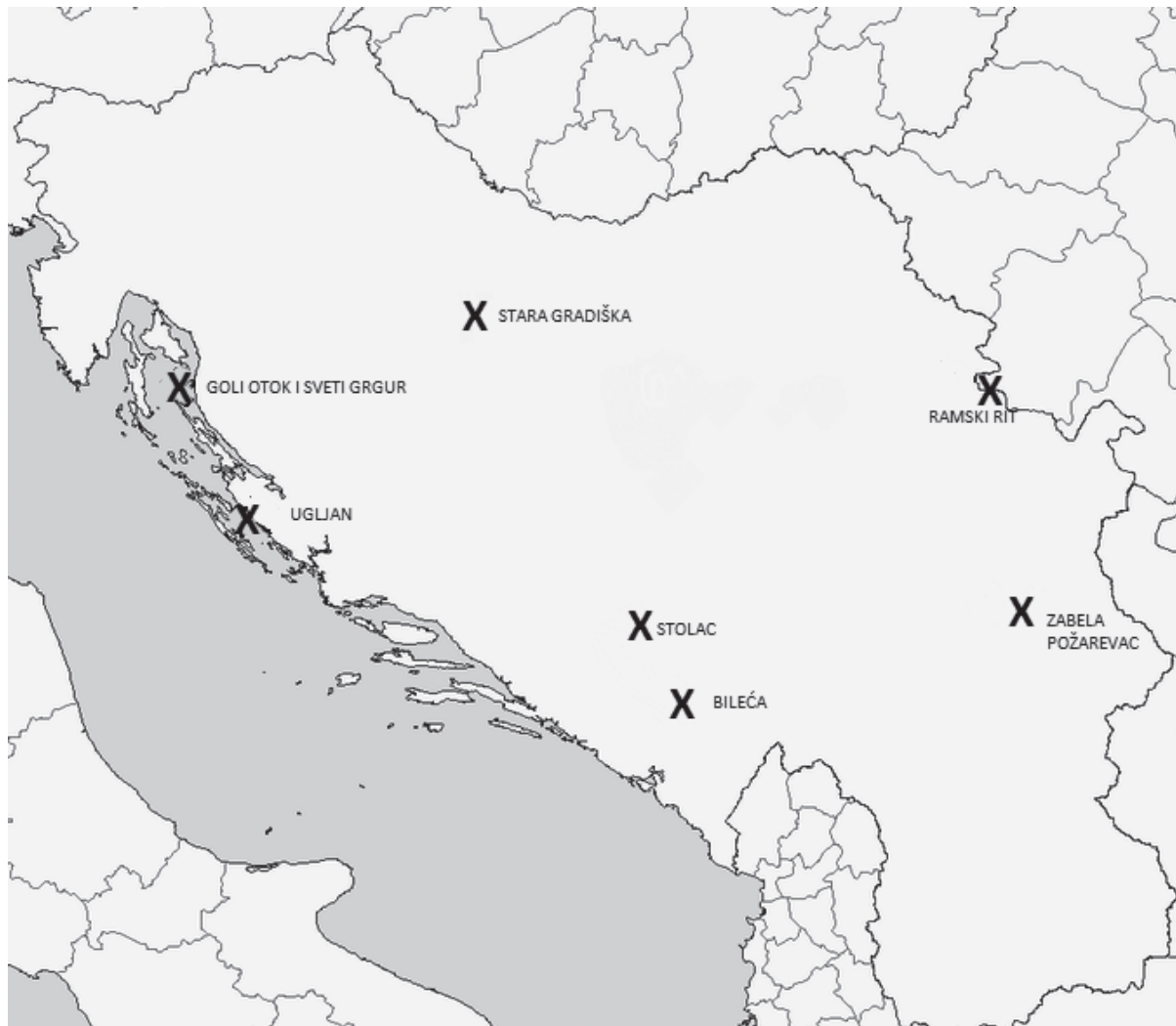
Tablica 4. Popis logora i zatvora za internirane ibeovce te vremenski intervali njihova funkcioniranja

	Civili (DKR)	Vojska	Žene
„Stara Žica“	7.1949.-10.1950.	-	-
„Žica“	10.1950.-4.1954.	4.1954.-12.1956.	-
Radilište V. (žene)	-	-	4.1951.-4.1952.
Radilište 101 („Petrova rupa“)	7.1950-7.1954.		-
Sv. Grgur.	3/4.1954.-12.1956.	jesen 1951.- 4.1954.	4.1950-4.1951. 4.1952-12.1956.
Bileće	-	pr.1952.-pr. 1954.	-
Ramski rit	-	-	8.1949.-1.1950.
Stara Gradiška	-	8.1949.-4.1951.	-
Zabela (Požarevac)	-	-	1.1950.-4.1950.
Ugljan	-	jesen 1951.- pr. 1952.	-

²¹³ Npr. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 4.

²¹⁴ „Ako smo srušili spomenik nismo izbrisali povijest“, *Krčki val*, rujan 2013.

Prikaz 2. Logori za izeovce u Jugoslaviji 1949.-1956.

Logori (radilišta) na Golom otoku

Prvi logor (radilište) – „Stara Žica“²¹⁵

Svjedoci se različito sjećaju koliko je ukupno bilo baraka za kažnjenike u *Staroj Žici*, ali taj broj nikada ne prelazi 14, odnosno 15 drvenih objekata. Osuđenici iz Lepoglave napravili su 11 drvenih baraka, a do jeseni 1950. godine, kada se formira novi logor, taj broj naknadno je rastao. Na koncu, ukupno je bilo 15 baraka za kažnjenike, od kojih su dvije bile izdvojene od drugih te okružene posebnom žicom. U njih su smješteni kažnjenici pripremani za odlazak na slobodu, odnosno radnu akciju. Jedna baraka bila je rezervirana za smještaj logorske kažnjeničke samouprave tzv. „Centra“, dok su ostale bile namijenjene za kažnjenike.

Osim toga, u prvom logoru postojala je kuhinja, jedna ambulanta (pred kraj taj je broj narastao na tri barake), baraka za smještaj isljednika te baraka za smještaj milicije koja je čuvala logor. Kažnjeničke barake bile su okružene tri metra visokom žicom (otuda i naziv „Žica“) osiguranom betonskim stupovima i stražarnicama na kojima su stražarili milicajci s mitraljezima. Kažnjeničke barake, kao i bolnica, bile su odvojene žicom od udbaških i milicijskih baraka. Logor je bio osvjetljen agregatom pokretanim reflektorima koji ih je opskrbljivao strujom.

Na obali (Velika Draga) izgrađeno je pristanište i skladišta, te najveći objekt prvog logora na Golom otoku tzv. „Kamena zgrada“, tj. zgrada uprave gdje je boravila uprava i isljednici u prvoj fazi logora (vidi fotografiju 2).

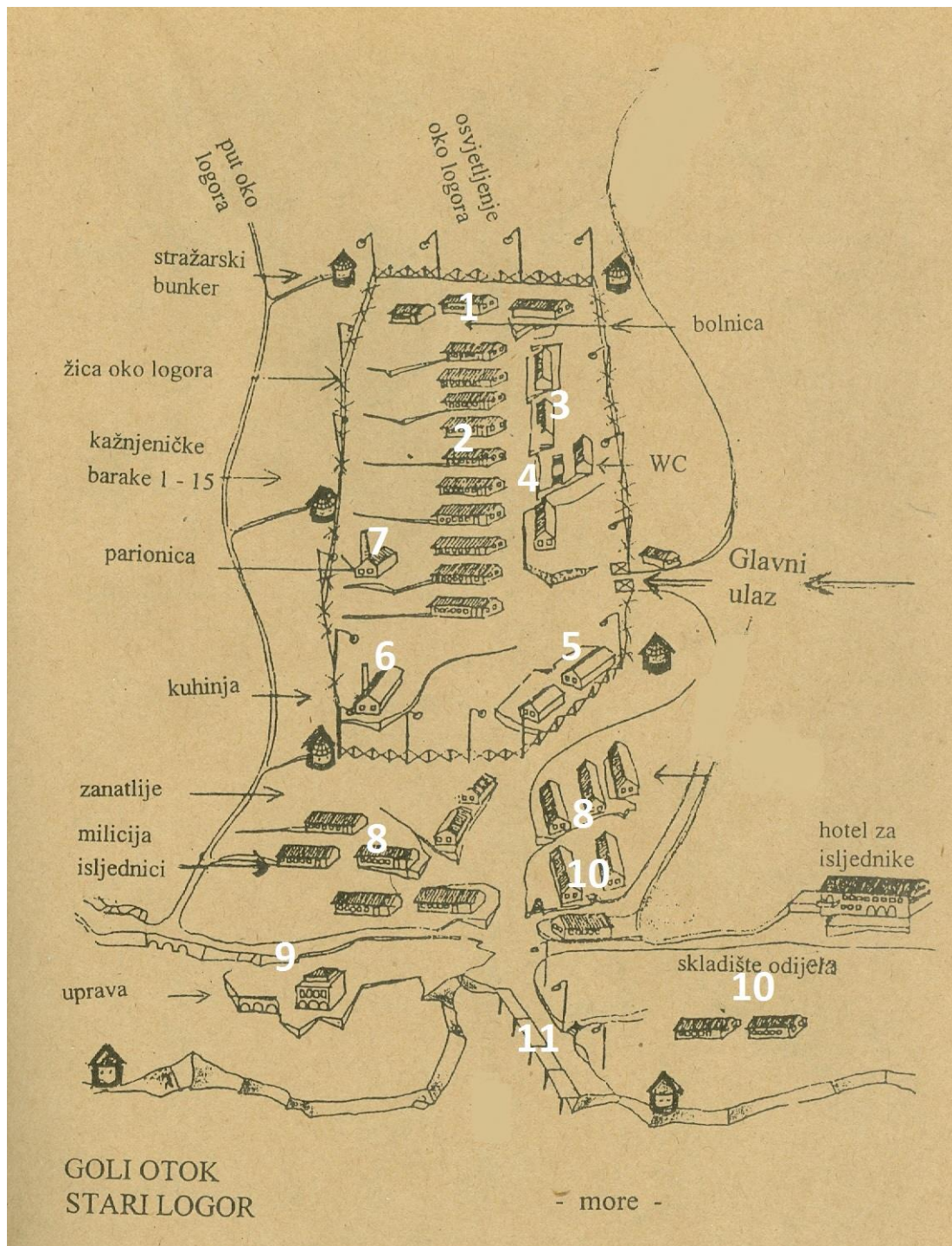
²¹⁵ Izgled logora rekonstruiran na osnovu svjedočenja kažnjenika prve grupe i prvog logora Radovana Hrasta, Alfreda Pala, Miše Pifata, Vladimira Novičića, Damira Pavića, Ivana Esiha, Ive Kuvačića i Joce Ševaljevića. Osim toga, korištene su skice Alfreda Pala te dosad neobjavljene fotografije logora. Korištena su i sjećanja iz literature, između ostalih: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1.* 74., 78., 175., ; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 4.* 38., 263., Dragoslav Mihailović, *Goli otok 5.* 208.; Milinko B. Stojanović, *Anatomija zločina*, Beograd 1991., 57.-59., 71.-80.; Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine.* 147.-149. itd.

Izgled i funkcija posebnog logora Petrova rupa (Manastir, R-101) bit će opisan u zasebnom poglavlju.

Fotografija 2. Kamena zgrada (nepoznat autor).

Prikaz 3. Ilustracija prvog logora „Stare Žice“ (Alfred Pal)

Alfred Pal, golootočki kažnjenik prve i sedme grupe, skicirao je okviran izgled prvog logora na Golom otoku prije zatvaranja (vidi prikaz 3.) što do sada predstavlja najbolji prikaz „Stare

Žice“, s obzirom da do danas nisu pronađene fotografije cijelog logora. „Stara Žica“ bila je ograđena sa više redova bodljikave žice i 5-8 stražarnica udaljenih jedne od druge oko 50 metara. Logor je bio osvijetljen po noći. Prve tri zgrade na vrhu logora (1) bile su ambulante. Ispod njih nalazilo se deset drvenih baraka (2) za smještaj kažnjenika s rednim brojevima od 1 do 10 odozgo prema dolje. Jedna od njih služila je kao baraka „Centra“ i atelje za kažnjenike kipare i slikare. Tri barake s desne strane (3) također su bile kažnjeničke barake. Sve barake su izgledom i funkcionalnošću podsjećale na one rađene za smještaj radnih brigada na projektima poslijeratne izgradnje Jugoslavije. Prostor između njih golootočkim žargonom zvaao se „ulica“ (4) gdje se odvijao dnevni promet. Postojao je poljski zahod, gdje su kažnjenici vršili nuždu u rupe iskopane u podu preko kojih je bilo prebačeno nekoliko dasaka koje su služile kao WC daske. Ispod ulaza u „Staru Žicu“ (5) nalazile su se dvije barake za tzv. radne brigade, tj. za one kažnjenike koji su bili pripremani za odlazak iz logora. Jedno vrijeme one su bile također zaštićene žicom unutar već ograđenog logora. Unutar žice nalazila se i zgrada kuhinje i pekare (6) te parionice (7). U užem smislu riječi to je bila „Stara Žica“. Okvirne dimenzije ograđenog prostora bile su oko 150 metara dužine te 60-80 metara širine.

Prostor ispod žice nije bio namijenjen kažnjenicima. U jednom broju baraka bili su nastanjeni isljednici i milicajci koji su čuvali logor (8). Kasnije se uprava logora preselila s isljednicama u „Kamenu zgradu“ (vidi sliku gore) (9), a preostale barake su korištene kao skladišta, ili neke radionice za generalni popravak (10). Ubrzo po dolasku prvih kažnjenika u logor, izgrađeno je i pristanište (11) na kojem su pristajali brodovi iskrcavajući teret ili ljude. Od pristaništa do ulaza u „Staru Žicu“ bilo je otprilike 150-200 metara. Tristotinjak metara sjeveroistočno od ulaza u „Staru Žicu“ izgrađena je „prva cisterna“, tj. veliki naplav koji je služio za skupljanje kišnice, s obzirom da je nedostatak vode na Golom otoku bio permanentan problem (fotografija 3.).

Fotografija 3. Fotografija naplava za skupljanje kišnice („prva cisterna“)

Kako se sukob sa SSSR-om tijekom 1950. godine zaoštravao, tako je rastao broj uhapšenih ibovaca koji su naposljetku internirani na Goli otok (vidi dolje „Goli u brojkama“). „Stara Žica“ postala je kapacitetima premala pa se tijekom ljeta (lipanj) 1950. godine započelo s izgradnjom većeg logora tzv. „Velike Žice“ ili „Žice“ (vidi fotografiju 7.). Logor su izgrađivali kažnjenici „Stare Žice“ pristigli od 1 do 6 grupe. U isto vrijeme na mjestu blizu „Stare Žice“ građen je tzv. „Hotel“ (fotografija 4.), kamena zidana zgrada namijenjena za smještaj isljednika, kao i za njihove kancelarije u koje će kasnije dolaziti kažnjenici na „raporte“. Na gornjem katu boravila je uprava logora u samostalnim sobama, dok su isljednici uglavnom bili u sobi s dva kreveta. U „Hotelu“ je postojao restoran za upravu i isljednike gdje su konobari bili kažnjenici. Nakon završetka izgradnje „Hotela“ u „Kamenu zgradu“ uselili su milicajci zaduženi za osiguravanje logora, dok je uprava logora prešla u „Hotel“.²¹⁶

²¹⁶ Vidi još o „Hotelu“: „Goli i Grgur sa profesorom“, *Krčki val*, lipanj 2013.

Fotografija 4. Zgrada „Hotela“ u kojoj je od jeseni 1950. godine bila stacionirana uprava logora Goli otok za isljednike (nepoznati autor)

U narednom periodu od ljeta 1950. pa do 1953. godine logor će dobiti svoj konačni izgled tijekom razdoblja sukoba s IB-om. Tako će osim novog logora na Golom otoku („Žica“), Petrove rupe te ženskog logora (R-5) biti izgrađivani i razni drugi objekti namijenjeni razonodi osoblja Udbe i milicije poput nogometnog igrališta dimenzija 90m x 45m (službene dimenzije), teniskog terena, kuglane, itd.²¹⁷ Izgrađena su i dva pristaništa za brodove, jedno u Maloj drazi, i već spomenuto u Velikoj drazi, tj. kod „Stare Žice“ i kod „Žice“.²¹⁸ U 1952. godini izgrađena je i nova zgrada bolnice, a u kasnijem razdoblju, vjerojatno iza 1953. godine i biblioteka te zgrada za posjete.²¹⁹ Goli otok je u ovom razdoblju i djelomično pošumljen. Pred zatvaranje logora 1988. godine izračunato je kako je 60 ha otoka bilo pošumljeno (1/8

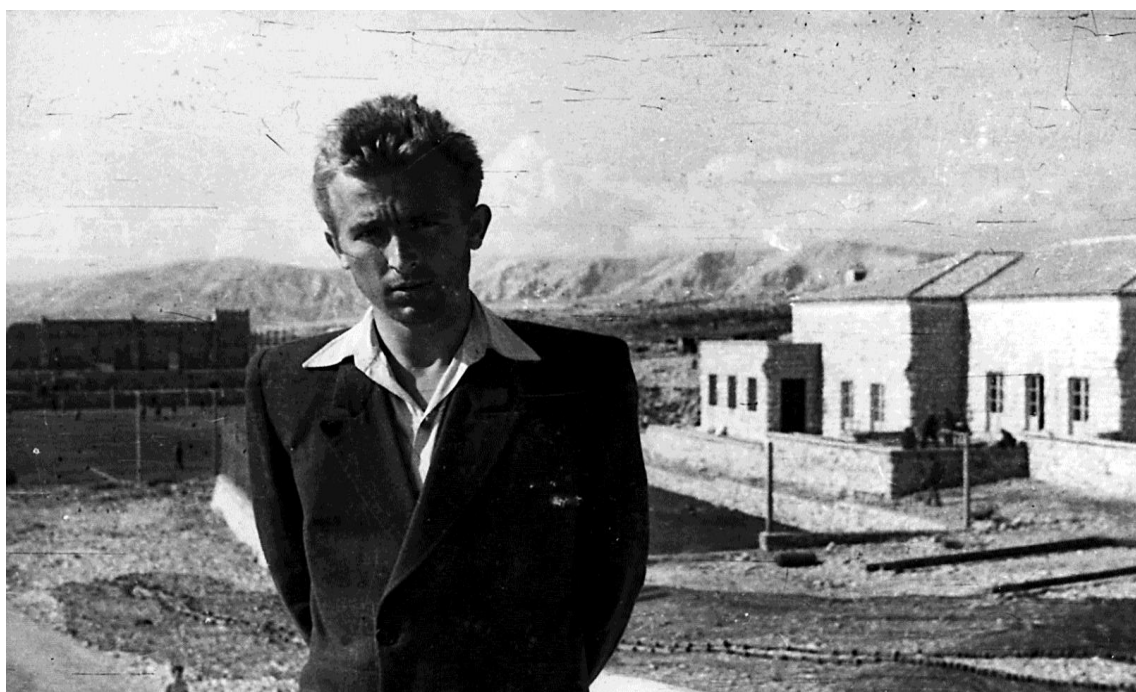
²¹⁷ HDA, fond 1560, svež. 389.; Usp. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 343., 381.

²¹⁸ Isto.

²¹⁹ Isto.

otoka), što je, kako je naglašeno, rezultat napora u prvoj (ibeovskoj) fazi Golog otoka.²²⁰ Jednako tako, izgrađeni su i veći industrijski objekti, posebice pogoni za obradu drveta, kamena i metala.²²¹

Fotografija 5. Nogometno igralište na Golom otoku (u pozadini)

²²⁰ Isto.

²²¹ Isto.

Fotografija 6. Prvo pristanište na Golom otoku „Stara Žica“. U pozadini logor u izgradnji. Snimljeno vjerojatno 1949. godine (nepoznati autor).

Drugi logor „Nova Žica“ ili „Žica“

Fotografija 7. Novi logor na Golom otoku „Velika Žica“ ili „Žica“ (nepoznat autor).

Na fotografiji 7. prikazan je novi logor na Golom otoku tzv. „Velika Žica“ ili „Žica“ snimljena od nepoznatog autora, vjerojatno nekog isljednika ili člana uprave logora. Do danas to je jedina poznata fotografija „Žice“ iz doba sukoba sa IB-om (1949.-1956.). Na mjestu ovog logora bit će nadograđeni objekti koji će činiti KPD Goli otok do njegova rasformiranja 1988. godine. Fotografija je nastala na praznik rada 1. svibnja 1951. ili 1952. godine.

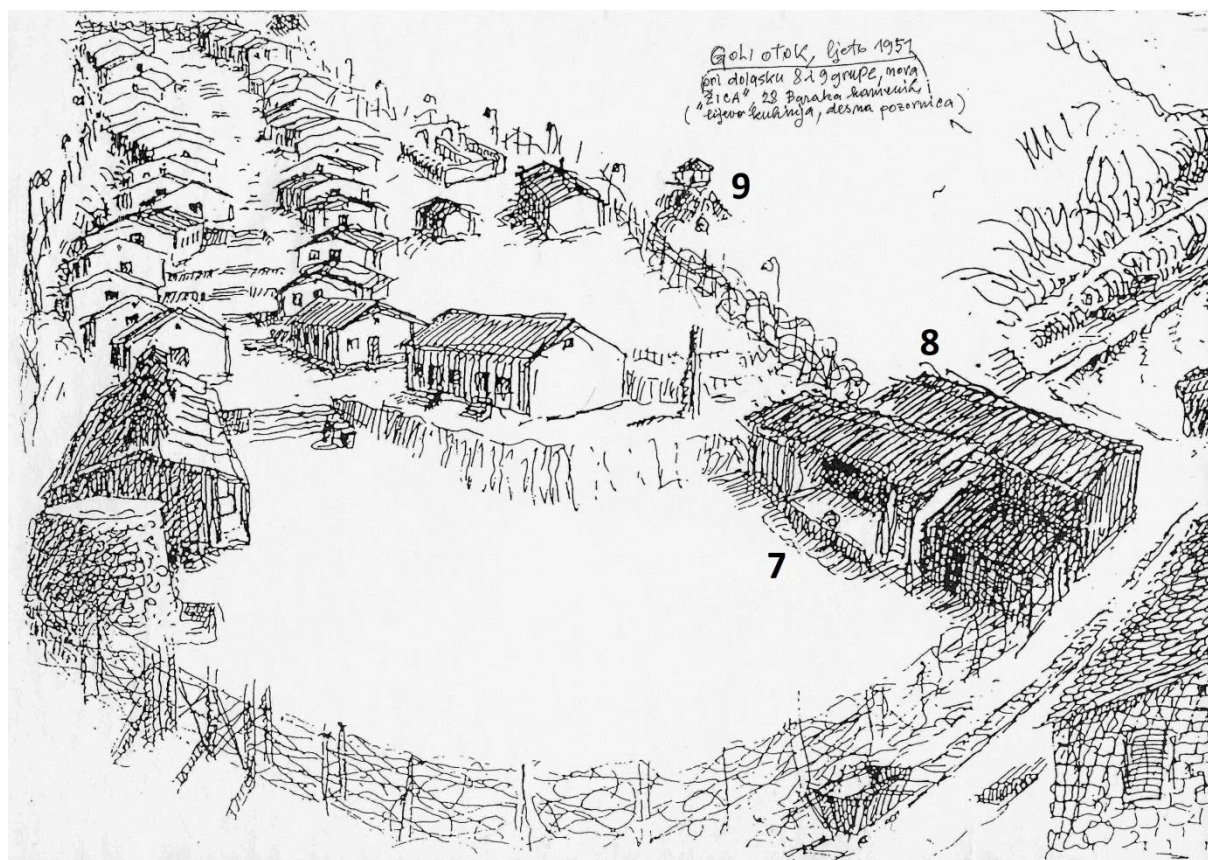
Poput „Stare Žice“ i drugi logor na Golom otoku doživljavao je transformacije u izgledu i organizaciji. Ipak, glavina je vidljiva na priloženoj fotografiji; logor je bio ograđen s dva reda žice, bunkerima i promatračnicama, a po noći je bio osvijetljen. Prostor na samom vrhu (1) zvao se „Mala Žica“ jer je bio ograđen žicom unutar logora. Naime, nakon velike epidemije tifusa u logoru jeseni 1951. godine, izgrađena je baraka koja je imala funkciju karantene („Mala Žica“) za sve novopridošle kažnjenike da bi se izbjegle nove zaraze. Ukupno su izgrađene tri barake karantene u „Maloj Žici“. Ispod karantene izgrađeno je 19 zidanih „paviljona“ (kako su nazivani na Golom otoku) i služili su za smještaj kažnjenika, a fizički su bili veći od baraka iz prijašnjeg logora (fotografija 8).

Dva gornja paviljona služila su kao bolnica (2) dok je ostalih 17 bilo namijenjeno za smještaj kažnjenika (3). Bolnica će tijekom 1952. godine biti preseljena na drugo mjesto. Paviljoni su imali redne brojeve i to parne na desnoj, dok su neprani bili na lijevoj strani. „Ulica“ je bila mjesto sastajanja kažnjenika, dok je prostor ispred svakog paviljona služio za doručak, ručak i večeru, te za "male špalire". Iza svakog paviljona bila je dograđena „porcijašnica“ i služila je za spremanje i čuvanje porcija tj. pribora za jelo. Zgrada logorske kažnjeničke samouprave „Centar“ nalazila se ispod prvog desnog paviljona (4). Mjesto mitinga, gledanja filmova, izvođenja glazbenih i kazališnih komada zvalo se „trg“ (5), gdje, na slici, kažnjenici igraju kozaračko kolo. Na trgu se nalazila i kuhinja i pekara (6).

Fotografija 8. Paviljon u Novoj Žici (maketu izradio Vladimir Bobinac)

Prikaz 4. Umjetnički prikaz „Žice“ (Alfred Pal)

Na gornjem prikazu vidimo slobodan prikaz „Žice“, koji je sličan prezentiranoj fotografiji, na njoj se još vidi i „pozornica“ (7) gdje su izvođeni glazbeni i kazališni komadi, prikazivani filmovi te držani govori. Iza pozornice bila je pripadajuća baraka (8) i tamo su umjetničke sekcije uvježbavale svoje točke. Osim stražarskih tornjeva (9) po cijelom otoku izgrađivani su betonski bunker za osiguranje otoka od vanjske opasnosti. Osiguranje logora brojalo je oko 80-100 osoba. Oko Golog otoka sporadično su kružili patrolni čamci, a pristup logoru bio je strogo zabranjen, čak i oficirima JA u visokim činovima.²²²

²²² Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 208. Vidi još: Dragoslav Mihailović, *Goli otok I*, 361., 376.

Fotografija 9. Današnji izgled kasnijeg KPD Goli otok

Na gornjoj fotografiji (2011.) vidimo izgled kasnijeg KPD Goli otok (fotografija M. Previšić) sa znatno malo originalnih zgrada iz doba sukoba s IB-om. Jedini autentični objekti iz tog doba su zgrade skladišta (8).

Broj ibeovaca na Golom otoku

Broj ibeovaca interniranih u logore bio je sukladan zaoštavanju odnosno popuštavanju odnosa sa SSSR-om. Ritam hapšenja i ritam oslobađanja zatvorenih ibeovaca ovisio je prvenstveno o vanjskopolitičkim uzrocima, tj. odnosu sa SSSR-om (strah od vojne intervencije, posljedice ekonomske blokade, itd.) i približavanju Zapadu (ekonomski, vojni te politički aranžmani suradnje i približavanja). U tablici 5. (dolje) prikazani su odnosi između broja uhapšenih i oslobođenih ibeovaca te trenutnog broja osoba dotične godine u logorima za ibeovce.

Tablica 5.²²³ Hapšenja i oslobađanja ibeovaca te trenutno stanje na kraju godine (svi logori)

Godina	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	
Hapšeni	462	6 146	2 960	3 502	1 417	522	164	98	66	
Pušteni	1	1 298	1 782	2 790	2 090	3 334	1 880	1 016	1 354	
Razlika	461	4 848	1 178	712	-673	-282	-1 716	-918	-1 288	
Logori i zatvori ²²⁴	461	5 309	6 487	7 199	6 529	3 714	1 998	1 080	-208	

(Napomena: Stanje s kraja godine, tj. rubrika 'Logori i zatvori' prenosi se u sljedeću godinu gdje se računaju kao uhapšeni)

Iz ove tablice može se vidjeti da je vrhunac brojnosti hapšenja (koji su potom suđeni/kažnjeni) bio u 1949. godini (6 146 osoba) kao i ukupno u čitavom razdoblju 1949.-1951. (12 608 osoba). U istom razdoblju održavana je i najveća brojnost u logorima zatvorenih ibeovaca; 1949.-1952. prosječno 6 381 zatvoren ibeovac godišnje. Nakon 1951.

²²³ Tablica zajedno prikazuje osobe koje su administrativno kažnjene (DKR) kao i one sudski (vojne i civilne). Zadnja brojka u zadnjem stupcu u 1956. godini (-208) statistički gledano, govori da je pušteno više ljudi nego što je uhapšeno. To je rezultat nedostataka u izvornim dokumentima kao i manjih kompjutorskih grešaka u prebrojavanju. U izvornim dokumentima za jedan broj osoba nedostaju podaci u kategoriji „vrijeme hapšenja“ dok za istu osobu npr. postoji datum puštanja. Takvih je 377. Jednako tako, postoji obrnut problem gdje postoje podaci za dan hapšenja, ali ne i puštanja. Takvih je 468. I u drugim kategorijama postoje slična odstupanja kao npr. vrsta kazne i sl. Ima slučajeva u tablicama gdje postoji samo ime i prezime osobe i godina puštanja ili uopće nema drugih podataka. Takve i slične manjkavosti, uzrok su manjim odstupanjima u statistici, koja su suštinski irelevantna budući da nikada ne odstupaju više od oko 1%, što je statistički zanemarivo u ovako velikim brojkama.

²²⁴ Osobe u logorima i zatvorima kao i one u istrazi koje će biti kažnjene/osuđene (manji broj).

godine počinje pad broja zatvorenih ibeovca, tj. broj puštenih postaje veći nego uhapšenih. Tako će se od 1952. pa sve do 1956. godine i kraja sukoba s IB-om, broj zatvorenih ibeovaca godišnje biti upola manji od prethodne godine, sve dok 1956. neće biti puštene sve zatvorene osobe kažnjene ili suđene kao pristalice Rezolucije Informbiroa.

Goli otok javlja se kao skupno ime za sve logore gdje su zatvorene pristaše Rezolucije Informbiroa. Kao što je navedeno, on je bio ključni dio logorskog sustava za vrijeme sukoba s IB-om, ali ne i jedini. Zbog činjenice da je, ako pojedinačno gledamo, najviše kažnjenih/suđenih ibeovaca prošlo upravo kroz logor na Golom otoku posvetit ćemo mu posebnu pažnju. U svojoj ibeovskoj fazi na Golom otoku postojala su odvojena 4 radilišta (logora), ali nikad istovremeno, već u različitim vremenskim periodima i za različite vrste kažnjenika (vidi tablicu 6.).

Tablica 6. Radilišta (logori) na Golom otoku od 1949. do 1956.

	Administrativno kažnjeni	Vojni osuđenici
„Stara Žica“	7/1949.- 10/1950.	-
„Žica“	10/1950.-3/4. 1954.	3/4. 1954.-12/1956.
„Petrova rupa“	7/1950. -7/1954.	
„Radilište V.“	3/4. 1951.-3/4. 1952.	

Prvi logor osnovan na Golom otoku bila je tzv. „Stara Žica“ gdje su prvi administrativni (DKR) kažnjenici došli početkom srpnja 1949. godine. Isprva logor je imao 11 baraka u kojima su bili smješteni kažnjenici, a nakon nekoliko mjeseci napravljeno ih je još, tako da je prvi logor („Stara Žica“) na Golom otoku na kraju imao 14 baraka.²²⁵ Baraka je imala

²²⁵ Ako govorimo o brojnosti baraka u prvom logoru („Staroj Žici“), sjećanja i podaci variraju. Naime, osim što je od onda prošlo puno vremena pa podaci polako blijede, prvi logor prolazio je kroz svoje transformacije na način da je tijekom trajanja „Stare Žice“ (srpanj 1949. - jesen 1950.) u logoru postojao drukčiji broj baraka. Netko tko je bio prvih nekoliko mjeseci u logoru nije svjedočio istom broju baraka kao i netko tko je bio interniran na kraju u jesen 1950. godine. Ipak, konsenzus svjedoka (u našim istraživanjima i literaturi) jest da je u početku postojalo 11 drvenih baraka koji je tijekom vremena narastao na njih 14. Daljnje nesporazume izazivaju nepreciznosti u opisu svrhe barake jer neki svjedoci ubrajaju u ukupan broj i barake koje nisu korištene za život kažnjenika već u druge svrhe, što nam pri procjeni broja kažnjenika u logoru zadaje probleme. Za izgled prvog logora vidi: Ante Zemljarić, *Pakao nade*, Zagreb 1997, 229-232; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 4*, 38, 123, 263; Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, 74, 84, 433.

boksove na dva kata gdje je moglo biti smješteno 150 do maksimalno 200 ljudi, što je gornja granica. Znači da je u logoru od 14 drvenih baraka prosječno brojčano stanje bilo od 2 100 do 2 800 osoba, s tim da je neposredno prije rasformiranja logora, logično, vjerojatno bilo i više kažnjenika zbog prenapučenosti logora, a to je i bio uzrok izgradnje novog. Ovo je samo okvirna procjena jer, kao što je navedeno, prvi logor nije imao cijelo vrijeme jednak broj baraka niti jednak broj kažnjenika, ali zato iznosimo gornje granice brojnosti logoraša u prvom logoru na Golom otoku tj. „Staroj Žici“.

Cjelovitom broju osoba koje su bile utamničene u „Staroj Žici“, tj. prvom logoru na Golom otoku, približit ćemo se ako analiziramo ukupni broj osoba koje su uhapšeni i kažnjeni po administrativnom postupku od 1948. (izlaska *Rezolucije*) do kraja travnja 1950. godine (tri mjeseca prije slanja zadnje pete grupe koja je stigla u „Staru Žicu“). U tom periodu uhapšeno je 5 586 (muških) osoba koje su kažnjene mjerom DKR, što je opći broj ljudi koji je prošlo kroz prvi logor na Golom otoku. Ako oduzmemo osobe koje su puštene na slobodu do listopada/studenog kada je proradio novi logor na Golom otoku („Žica“) dolazimo do broja od 3 133 osoba koje su bile internirane u „Staroj Žici“ prije prelaska (zbog prenapučenosti) u novi logor na Golom otoku, što znači da je u 14 baraka prosječno bilo 223 osobe po baraci.

Tablica 7. Hapšenja i oslobađanja osoba kažnjenih administrativnom mjerom DKR (muškarci i žene).

Godina	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	
Hapšeni	290	4.995	2.116	2.163	880	210	27	3	0	
Pušteni	1	1.277	1.393	2.149	1.833	2.600	1.249	284	11	
Razlika	289	3.718	723	14	-953	- 2.390	- 1.222	-281	-11	
Logori i zatvori	289	4.007	4.730	4.744	3.791	1.401	179	102	-113	

Vidljivo je kako je prvi logor na Golom otoku bio premalih kapaciteta te se u kasno proljeće 1950. godine (svibanj/lipanj) krenulo u izgradnju novog, većeg logora za administrativne kažnjenike udaljenog dva kilometra u tzv. Maloj Dragi na Golom otoku. Novi logor,

kolokvijalno nazvan „Velika Žica“ ili „Žica“, profunkcionirao je u jesen 1950. godine (najvjerojatnije u listopadu ili studenom) te se sastojao od 17 kamenih zidanih paviljona za smještaj kažnjenika. Prema kazivanjima bivših kažnjenika paviljoni su imali kapacitet za 200-250 osoba u boksovima na tri kata u tri reda. Naknadna mjerenja ostataka nekadašnjih paviljona na Golom otoku („Žica“) pokazuju da su paviljoni bili veličine oko 130 m².²²⁶ Kažnjenici (DKR) su u ovom logoru boravili sve do proljeća 1954. godine (travanj), kada su preseljeni na susjedni otok Sv. Grgur. Prvi logor na Golom otoku („Stara Žica“) pretvoren je u radionice. Prosječno brojevno stanje u logoru, prema tome, bilo je oko 3 400–4 300 osoba raspoređenih u 17 paviljona.

Naravno, ono je variralo ovisno o broju ukupnih uhapšenika u zemlji. Memoarska i historiografska/publicistička literatura, kao i analizirana i prikupljena svjedočanstva, naglašavaju razdoblje od ljeta 1950. do kraja 1951. godine kao vrhunac brojnosti zatvorenika na Golom otoku (drugom logoru ili „Žici“), kada je na njemu konstantno bilo oko 4 300 osoba.²²⁷ To otprilike i odgovara realnom stanju, jer sudeći po dokumentima, u svim ibeovskim logorima na području Jugoslavije nikada istovremeno nije boravilo više od 7 199 osoba tj. svi kažnjeni i suđeni i oni koji su bili u istrazi, a kasnije će biti kažnjeni/osuđeni.²²⁸ Kada govorimo o osobama koje su kažnjene mjerom DKR-a na kraju 1950. godine bilo je zatvoreno 4 292 osoba, a na kraju sljedeće 1951. godine 4 322 osoba. Znači da je na Golom otoku na kraju 1950. i 1951. godine boravilo onoliko osoba koliko je logor mogao maksimalno primiti.

Ako promotrimo tablice 5. i 7. vidimo pad ukupnog broja kažnjenika u 1952. godini kao i narednim godinama, što je proces paralelan s onim diplomatskim, tj. približavanjem Zapadu te prestankom neposredne opasnosti od vojnog upada SSSR-a. Tako je na kraju 1952. godine ukupno u logorima i u istražnom zatvoru bilo 6 529 (ukupno), tj. 3 791 osoba (DKR). Sukladno tome na Golom otoku je bilo krajem 1952. godine oko 3 472 osoba, što je 204 osobe po paviljonu. Krajem naredne 1953. godine na Golom će biti 1 297 ljudi, dok novih hapšenja gotovo da i nema (samo 210 u cijeloj godini). Ukupno kroz novi logor na Golom

²²⁶ Mjerenja ostatka paviljona izvršili Vlado Bobinac i Vladi Bralić.

²²⁷ Dragan Marković navodi da je u travnju 1952. (znači nakon razdoblja kada je bilo najviše kažnjenika na Golom) bilo 3 788 kažnjenika uz 388 žena. Bivši kažnjenik Nikola Nikolić tvrdi da je u 1950. na Golom uvijek bilo oko 3 000 ljudi. Marko Bilić, kuhar na Golom otoku, prisjeća se u memoarskoj knjizi svoga brata da je u 27. srpnja 1950. izdao 3 496 obroka uz 890 novo pridošlih tog dana koji nisu u evidenciji. Ako ove procjene usporedimo s dokumentima i prezentiranim tablicama, vidimo da je vrhunac brojnosti bio tijekom 1951. godine. Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 104; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 231.; Đuro Bilić, *Goli otok i Dabrovine*, 133.

²²⁸ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, „Popis“.

otoku („Žica“) od osnivanja u listopadu/studenom 1950. do proljeća 1954. godine, kada se kažnjenici (DKR) sele na susjedni Grgur, prošlo oko 6 687 osoba. Na susjedni Sv. Grgur preselio se oko 700-800 preostalih kažnjenika koji su svi bili pušteni do kraja 1956. godine. Ukupno je kroz dva muška logora na Golom otoku („Stara Žica“ i „Žica“) prošlo 12 273 osobe.

Tablica 8. Okvirno brojno stanje na Golom otoku krajem svake godine (muški logori)

Godina	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954
broj kažnjenika	3 613	4 292	4 322	3 473	1 297	808 ²²⁹

U proljeće 1954. godine iz logora Bileća na Goli otok u „Žicu“ se sele vojni osuđenici - njih 2 003, koji će svi biti pušteni do kraja 1956. godine.

„Petrova rupa“ (Manastir ili R-101) bio je logor u logoru na Golom otoku. Mjesto internacije poznatih istaknutih funkcionera, starih predratnih komunista, visokih vojnih oficira kao i za pojedince koji nisu htjeli surađivati sa Udbom u istrazi kao i na Golom otoku. Sastojao se od jedne barake koja se nalazila na dnu vrtače, kasnije je preseljen na površinu. Kroz logor „Petrova rupa“ od 1950. (srpanj) do 1954. (srpanj) prošlo je 130 osoba osuđenih po sudskom kao i administrativnom postupku.²³⁰

Žene, kojih je tijekom sukoba kažnjeno/suđeno 862, bile su smještene na Golom otoku u razdoblju od proljeća 1951. do proljeća 1952. godine. U tom razdoblju kroz ženski logor na Golom otoku prošlo je oko 550-570 žena uz napomenu da ih u isto vrijeme nikada nije bilo više od 380-400.²³¹

²²⁹ Stanje prije seljenja na Sv. Grgur. u ožujku/travnju 1954. godine.

²³⁰ Vidi: Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi-Tom I*, Beograd 1990, 460-466.; Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, Beograd 1991, 155-157. Za rekonstrukciju „Petrove rupe“ naročito korišteno svjedočanstvo posljednjeg preživjelog kažnjenika logora Nikole Golubovića (1920.-2012.) dano autoru 2012. godine.

²³¹ Ove brojke odgovaraju onima koje je 1987. godine objavio publicist Dragan Marković, s evidentnim pristupom originalnim dokumentima Udbe/SDS. On navodi kako je ukupno u sukobu s IB-om bilo uhapšeno i kažnjeno 870 žena, uz napomenu da ih je u travnju 1952. godine, znači prije seljenja ženskog logora na Sv. Grgur, bilo 388 istovremeno, što odgovara gore navedenoj procjeni. Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987, 105.

Iz svega ovoga proizlazi da je kroz četiri logora na Golom otoku („Stara Žica“, „Žica“, „Petrova rupa“ i „Radilište V.“ za žene) prošlo oko 13 000 osoba. Ostali nisu služili kaznu na Golom otoku.

Tablica 9. Hapšenje i oslobađanje te trenutno stanje u logorima (žene)

Godina	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	
Hapšeni	42	438	149	145	52	13	2	1	-	842
Pušteni	-	86	105	161	156	227	65	17	13	830
Razlika	42	352	44	-16	-104	-214	-63	-16	-13	
Logori i zatvori	42	394	438	422	318	104	41	25	12	

Organizacija logora

Logor na Golom otoku kao i ostala mjesta internacije izeovaca bili su pod direktnom upravom savezne Udbe (Udba FNRJ) i tadašnjeg prvog čovjeka aparata državne sigurnosti Aleksandra Rankovića. Savezna Udba postavljala je logorsku upravu („upravnici radilišta Mermer“), isljednike, kao i milicijski kadar osiguranja. Tako su u razdoblju od osnutka logora 1949. pa sve do njegova gašenja 1956. godine logorom upravljali visoki oficiri Udbe počevši od Slobodana Krstića - Uče šefa logora u izgradnji, kojeg je zamijenio Vojin Jauković, Veselin Bulatović, pa Branko Damjanović (nakon čega su se zadnja dva izmjenjivala do proljeća 1954.), da bi na koncu logor preuzeo Ivo Marinković koji je njime upravljao sve do rasformiranja 1956. godine.²³² „Upravnici radilišta Mermer“ imali su zamjenike kao i rukovodioce određenih sektora. Kažnjenci se prisjećaju da je narodni heroj Ante Raštegorec jedno vrijeme bio zamjenik upravitelja logora, dok je npr. major Udbe Božidar Drezga bio šef privrednih procesa (tehnički direktor) na Golom otoku.²³³

²³² Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, 27.

²³³ Upravnici Golog otoka kasnije su obnašali visoke političke funkcije. Npr. Vojin Jauković (r.1913.-?) prvi šef logora, obavljao je funkciju potpredsjednika Skupštine Crne Gore, člana Izvršnog vijeća CG, državnog sekretara za pravosuđe CG, člana CK SKJ CG itd.

U logoru su isljednici djelovali po republičkom ključu, što je značilo da su republički isljednici istraživali kažnjenike penalizirane u svojim republikama. Postojale su isljedničke „kancelarije“: Udbe FNRJ (Udba FNRJ 1. i 2.) koja je istraživala kažnjenike koji su radili u državnom aparatu, državne stipendiste, špijune, itd.; Udbe Srbije i pri njoj Udba Srbije 2 (Vojvodina) i Udba Srbije 3 (Kosovo) te Udba Beograda; Udbe Hrvatske, Udbe BiH, Udbe Makedonije, Udbe Crne Gore i Udba Slovenije. Broj isljednika bio je proporcionalan broju kažnjenika. Najbrojnija je bila Udba Srbije, dok je najmanje posla, kao i kažnjenika imala Udba Slovenije.

Od dolaska „Bosanaca“ krajem srpnja 1949. godine na Golom otoku počinje se uspostavljati sistem kažnjeničke (fiktivne) logorske samouprave, koji će u raznim elementima oponašati slične sustave u nacističkim logorima ili Gulagu. U stvarnosti to je značilo da niti logorska Udba, niti milicija nisu fizički bili prisutni unutar same „Žice“, tj. ograđenog prostora gdje su živjeli kažnjenici, kao što nisu osobno provodili fizičko nasilje. Najbliža fizička prisutnost službenih organa bila je u formi stražara oko same „Žice“. Istražitelji Udbe bili su oslovljavani kao „isljednici“, dok su milicajci zaduženi za logorsku sigurnost zvani „komandiri“. Kako su kažnjenici tretirani kao „izdajnici Partije“, „malodušnici“, „karijeristi“ i „saboteri“, izgubili su pravo korištenja termina „drug“, pa su u logoru dobili novi skupni naziv – *banda*. Također, nisu smjeli titulirati isljednike sa *drug*, jer, kako je to kazao jedan golootočki isljednik: „*Nismo mi drugovi. Ja sam drug, a ti si banda!*“.²³⁴ Svoj povratak u Partiju i u društvo kažnjenici su tek morali zaslužiti.²³⁵

Kažnjenici su bili jedina skupina koja je fizički boravila unutar „Žice“, što je pretpostavljalo posebnu organizaciju života u logoru. Rukovođenje svim aspektima logorskog života bilo je u rukama tzv. „Centra“ odnosno vrha piramide kažnjeničke logorske samouprave. „Centar“ je bio glavna poveznica između stvarne logorske uprave (Udba) te ostatka logora tj. paviljona (baraka), koji je bio u rukama spomenutih „Bosanaca“. Rukovodeći kadrovi ovog tijela logorske samouprave bili su privilegirani na razne načine; počevši od činjenice da ne moraju

Ante Raštegorac (1923.-1986.), zamjenik *upravnika Golog otoka* te jedno vrijeme šef R-101 (Petrova rupa) bio je partizanski komandant, pripadnik Prve proleterske udarne brigade. Nakon rata komandant divizije Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) visoki funkcioner saveznog SUP-a, te čitav niz visokih direktorskih položaja u privredi, poput pozicije generalnog direktora pruge Beograd–Bar. Dana 20. prosinca 1951. proglašen je Narodnim herojem Jugoslavije. *Tko je tko u Jugoslaviji*, Beograd 1970. 395.; *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd-Titograd, 1983. 164.-165.

²³⁴ Svjedočenje Vladimira Bobinca dano autoru. Zagreb, Krk. 2009.,2010.,2011.

²³⁵ Odnos prema bivšim ideološkim partnerima na Golom otoku bio je sličan odnosu boljševika prema menjševicima, esserima i ostalima u doba Oktobarske revolucije i kasnije, koji su također u istražnim zatvorima i kasnije u Gulagu izgubili pravo biti „drugovi“. Anne Appelbaum, *Gulag – A history*, 38.

fizički raditi, nisu bili maltretirani, imali su bolju odjeću i obuću od drugih kažnjenika, neograničene količine hrane i pića (čak i alkoholna), spavali su na pravim krevetima s posteljinama, mogli su se slobodno kretati po logoru (i izvan žice), kupati u moru, a bili su pošteđeni nasumičnog i svojevrijednog maltretiranja sa strane kažnjenika. Jednom riječju, oni su tek nominalno bili kažnjenici, ako su to uopće i bili.²³⁶

Grafikon 3. Prikaz upravne hijerarhije logora na Golom otoku

²³⁶ Rukovodeći kadrovi „Centra“ su uz objed uživali uz glazbu kažnjenika harmonikaša. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 338.-342.

Na čelu „Centra“ nalazio se „šef centra“ ili „rukovodilac Centra“ („komandant Centra“), koji je od kažnjenika u čitavom logoru, kao i lancu logorske samouprave, bio najznačajnija osoba od posebnog povjerenja Udbe. Pretpostavlja se kako je u većini slučajeva i sam bio podmetnuti „preobučeni“ udbaš, imajući gotovo neograničene ovlasti. Postoje naznake da su pozicije u „Centru“ zauzimali i bivši viši partijski funkcioneri.²³⁷ U stalnom kontaktu s upravom Golog otoka, on je ravnao svim organizacijskim pitanjima logora, jednako kao što je davao ritam represiji i nasilju i to sve po nalogu Udbe. Isto tako, skrbio je o važnim i lukrativnim privrednim procesima na Golom otoku. Svaku zamisao uprave logora „šef Centra“ provodio je u djelo. Održavao je dnevne sastanke s nižim organima logorske samouprave, te imao svog zamjenika i ostale važne karike samouprave u „Centru“ poput „kulturno prosvjetnog referenta Centra“ i „rukovodioca radova Centra“.

„Kulturno prosvjetni referent Centra“ („kulturni Centra“) bio je zadužen za čitav ideološko-prosvjetni rad u logoru, odnosno rukovođenje rada muzičke, dramske, likovne i ostalih sekcija, odabir političkih tekstova za čitanje i proučavanje među kažnjenicima kao i odabir novina koje će se čitati kažnjenicama, ali i za izradu njihove zidne inačice. Odabirao je tekstove za stanicu logorskog razglasa, kao i teme političkih diskusija koje su svakodnevno vođene među kažnjenicima („politički čas“ ili „politička konferencija“).

„Rukovodilac radova Centra“ vršio je neposrednu organizaciju brojnih privrednih (proizvodnih) procesa na Golom otoku, od organizacije rada do brige o dnevnim normama i planovima. S obzirom da je rad na Golom otoku imao i ekonomsku i funkciju političkog preodgoja, uloga rukovodioca radova „Centra“ bila je od iznimne važnosti. „Centar“ je uz to imao niz drugih operativaca koji su obavljali razne uloge u upravljanju određenim aspektima logorskog života.

Nakon „Centra“, druga razina logorske samouprave bila su „baračna rukovodstva“ ili „paviljonski štabovi“ kojih je bilo onoliko koliko je bilo i baraka odnosno paviljona; znači u prvom logoru 14, a u drugom 17. „Paviljonski štab“ brinuo se za brojna pitanja dnevnog funkcioniranja paviljona od distribucije hrane i pića, šišanja, parenja odjeće, podijele cigareta, organiziranja radnih grupa („radni strojevi“), itd. Naravno, „paviljonski štab“ imao je i važnu ulogu u procesu političkog preodgoja kažnjenika.

Ako je uloga „Centra“ bila upravljanje generalnim procesima u logoru po nalogu Udbe, njihovo praktično izvršavanje bilo je na leđima paviljonskog štaba na čijem se čelu nalazio

²³⁷ Npr. kulturno prosvjetni referent Centra bio je Slavko Kuzmanović, bivši Javni tužilac AP Vojvodine.

„sobni starješina“. Kao i rukovodilac „Centra“ i „sobni starješina“ (u logoraškom žargonu „sobni“) bio je provjerena osoba, koja je odbacila svoju ibeovsku orijentaciju („revidirao stav“). „Sobni“ su u velikom broju slučajeva bili partijski srednji kadrovi, na koje je uprava Golog otoka stavljala veći pritisak nego na druge kažnjenike. U želji da se politički rehabilitiraju ta vrsta kažnjenika bila je pogodnija za poslove poput „sobnog“.²³⁸ Važnost uloga „sobnog“ prvenstveno se očitovala u direktnoj vezi s isljednikom koji je diktirao kakav će biti tretman prema određenom kažnjeniku. Znači, hoće li kažnjenik biti dodatno maltretiran te hoće li morati teže raditi, ovisilo je o isljedniku, ali „sobni“ je provodio njegove zamisli u djelo. Tako je „sobni starješina“ rukovodio „političkim konferencijama“, dnevnim ritualom na kojemu su kažnjenici pred cijelim paviljonom samokritički morali govoriti o svom ibeovskom političkom djelovanju. Tu je, ovisno o direktivi isljednika, kao i o nastupu kažnjenika, „sobni“ je imao mogućnost primjene kolektivnog nasilja nad pojedincem, ali i djelomično blažeg nastupa, iako treba naglasiti da je prvenstveno slijedio upute uprave logora tj. Udbe. Imao je svoga zamjenika koji je u odsustvu „sobnoga“ obavljao sve njegove poslove, posebice vodio političke konferencije. „Sobni“ je boravio u posebnoj sobici u paviljonu, odvojen od ostatka kažnjenika.

Funkcije kažnjenika „Centra“ analogno su preslikavane na paviljonska rukovodstva, pa su osim „sobnog starješine“ i tu egzistirali „kulturno prosvjetni referent“ paviljona i „rukovodilac radova“. „Kulturno-prosvjetni referent“ (na Golom otoku zvan *kulturni*) provodio je direktive ideološko političke naravi što se u praksi najviše svodilo na kolektivno paviljonsko čitanje tekstova iz „Borbe“, govora i članaka istaknutih jugoslavenskih komunista ili marksističkih klasika, naravno bez Staljina, ali uz diskusiju koju je moderirao sam „kulturni“ te vodio evidenciju kažnjeničkog pravilnog shvaćanja partijske linije KPJ i političke ispravnosti ibeovaca. Evidencija je podsjećala na školsko ocjenjivanje vladanja samo uz dalekosežnije posljedice u slučaju negativne evaluacije. „Rukovodilac radova“ vodio je brigu o paviljonskom „radnom stroju“, odnosno o raspodjeli paviljonske radne snage za razne poslove po logoru.

Budući da je rad bio sredstvo pritiska na kažnjenika, funkcija rukovodioca radova imala je svoj značaj u procesu političkog preodgoja. „Radni strojevi“ su (radna grupa na Golom otoku)

²³⁸ Npr. Đuro Bilić se prisjeća da je u njegovom paviljonu sobni bio Petko Savelić, uhapšen kao ibeovac na poziciji predsjednika Planske komisije Crne Gore. Đuro Bilić, *Goli otok i Dabrovine*, 125. Jedan od logoraških funkcionara i u Centru i paviljonu bio je i Josip Marek, prije Rezolucije sekretar gradskog komiteta KPJ u Sarajevu. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 207.

- Jedan od rukovodećih kadrova „Centra“ bio je Esad Šabanac, predsjednik Sindikata Bosne i Hercegovine.

ovisno o vrsti posla, bili podijeljeni u manje grupe (po 30 osoba) na čelu sa „vodnicima“, ili na još manje kojima su upravljali „brigadiri“. Ova podjela nije bila pravilo, već je varirala ovisno o vrsti posla i broju kažnjenika. Peti u paviljonskoj hijerarhiji, iza „sobnog“, njegova zamjenika, kulturno – prosvjetnog referenta i rukovodioca radova, bio je „higijeničar“ koji je bio zadužen za paviljonsku higijenu, saniranje lakših ozljeda, parenje odjeće, dijeljenje dezinfekcijskih sredstava prije jela, evidenciju bolesnih i za prijavu težih ozljeda ili oboljenja sobnom koji je onda u koordinaciji sa isljednikom odlučivao hoće li kažnjenik poslati u bolnicu. „Higijeničari“ su često bili studenti medicine, ili osobe s elementarnim znanjem prve pomoći i osnova medicine, ali su zbog nedostatka medicinske opreme u paviljonu bili ograničenih mogućnosti u pomaganju kažnjenicima.

Prikaz 5. Paviljonsko rukovodstvo

Glavno mjesto medicinske pomoći kažnjenicima bila je „bolnica“. Iako samo ime sugerira puno više, „bolnica“ je zapravo bila baraka u kojoj su kažnjenici, po profesiji liječnici, liječili kažnjenike. S vrlo ograničenim fondom lijekova, mogućnost pružanja adekvatne medicinske

pomoći bila je ograničena, pa se vrlo često čitav proces sveo na njegovanje. Liječnicima kažnjenicima u bolnici su asistirali studenti medicine, a superviziju je obavljao službeni Udbin liječnik.

Osim navedene hijerarhije logorske samouprave, postojao je čitav niz poslova koji su obavljali kažnjениci, a bili su bitni za funkcioniranje logora i spadali su u treću razinu logorske kažnjениčke samouprave. Ti su poslovi, kao i oni u „Centru“ i „paviljonskom štabu“ bili dodjeljivani ovisno o stupnju „revizije političkog stava“. Jednom riječju, kažnjениci koji su igrali po Udbinim pravilima dobivali su lakše i smislenije poslove, od onih koji su ustrajavali na podršci Staljinu i Informbirou. Tako su na Golom otoku postojala zanimanja koje su bila važna za funkcioniranje logora.²³⁹

- brijači (berberi)-kažnjениci šišali su i brijali druge kažnjениke.
- konobari-kažnjениci koji su posluživali članove uprave logora kao i isljednike. Kažnjениci su isto tako čistili isljedničke sobe, peglali im i prali rublje itd.
- vodari-kažnjениci zaduženi za nošenje i distribuciju vode.
- kuhari i pripadajući poslovi vezani uz kuhinju.
- računovođe-kažnjениci koji su na slobodi radili kao ekonomisti sada su bili vodili razne evidencije u logoru, najčešće bili vezani uz ekonomske poslove, ali su npr. i obračunavali plaće zaposlenima na Golom otoku (udbaši i milicija).
- porcijaši-kažnjениci vodili su brigu o pranju i skladištenju porcija za jelo.
- električari-kažnjениci rukovodili su radom električne centrale koja je opskrbljivala logor strujom.
- magacioneri-kažnjениci brinuli su o skladištenju zaliha hrane, oruđa, odjeće itd.
- vrtlari su sadili borove, voće i povrće u vrtovima, donosili potrebnu zemlju, itd.

Utjecaj organizacije nacističkih logora i Gulaga na stvaranje organizacije logora na Golom otoku

Prilikom uspostavljanja organizacije logora, ponajviše sustava logorske samouprave, jugoslavenski su komunisti, odnosno njihov aparat državne sigurnosti, imali pred očima nekoliko mogućih glavnih uzora s kojima su se do tada susreli: svoja iskustva u zatvorima međuratne Jugoslavije, nacističke logore uključujući i kolaborantske varijacije poput logora

²³⁹ Opis proizvodnih procesa na Golom otoku bit će analizirano u zasebnom poglavlju. Ovdje se naznačuju samo ona zanimanja koja su bila bitna za čitavu organizaciju i funkcioniranje logora.

Jasenovac, a i one talijanske, te iskustva sovjetskih Gulaga. Stalna promjena unutar organizacije Golog otoka, govori da je aparat državne sigurnosti mnoge odluke, kao i organizacijske ideje, donosio u hodu, što sugerira da nije postojao sustavni plan, bar u ne počeku, raznih operativnih logorskih pitanja. Sam logor osnovan je relativno stihijski kao odgovor na sve veći broj uhapšenih izeovaca kao i na jaki sovjetski pritisak, pa je takvo bilo i uvođenje unutarnje organizacije. Na primjer, „špalir“ nije bio uspostavljen od počeka logora, isto kao ni unutarnja logorska samouprava tzv. „Centar“. Privredne aktivnosti razvijale su se s vremenom, kao i čitav niz drugih važnih dijelova logorskih aktivnosti. Nasilje nad kažnjenicima je isto tako, raslo i padalo u određenim vremenskim intervalima.

Ako se usporede nacistički, talijanski, ustaški, sovjetski logori i zatvori kraljevine Jugoslavije, uviđamo da organizacija Golog otoka ima najviše sličnosti s onim njemačkim i sovjetskim, stoga im je potrebno pokloniti osobitu pažnju radi komparacije.

U nacističkim logorima postojala je dvojna logorska uprava: stvarna u rukama SS-a (Schutzstaffel) i ona fiktivna logoraška, što je bio slučaj i na Golom otoku.²⁴⁰ Premda su nacistički logori u suštini bili mnogo organiziraniji nego Goli otok pa čak i od Gulaga, što je razumljivo s obzirom na njihove velike dimenzije, oni su imali sličnu strukturu organizacije upravljanja logorom. Na čelu su bili oficiri SS i to u srednjim i nižim činovima, te niz subordiniranih funkcionara zaduženih za razne načine organizacije logorskog života i rada.²⁴¹ Na čelu logora „komandant logora“ (Lagerkommandant) sa svojim svitom odgovarao je poziciji *upravnika logora* na Golom otoku, imajući isto tako i nekoliko podređenih oficira Udbe za različite „resore“. Glavni operativac komandanta logora, bio je esesovac na poziciji *Raportführera*, čiji je zadatak bio supervizija svih baraka gdje su živjeli logoraši i organizacija sveukupnog života u njima. Njihove produžene ruke u svakoj zasebnoj baraci bili su „blokovski šefovi“ (*Blockführer*) koji su rukovodili, tj. nadgledali život u jednoj baraci. *Blokovski šefovi* su na dnevnoj bazi ulazili u zatvoreničke barake te, ako je bilo potrebno, vršili nasilje ili poslove druge naravi po direktivi nadređenih esesovaca. Jednako tako, postojali su tzv. „četni šefovi“ čiji je zadatak bilo nadgledanje i funkcioniranje

²⁴⁰ Rekonstrukcija organizacije nacističkih logora prema: Eugen Kogon, *Država SS-a, Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Zagreb 1982.; Saul Friedlander, *Nazi Germany and the Jews 1933.-1945*. New York 2009.; Sybille Steinbacher, *Auschwitz- A history*, New York 2005.; Paul Martin Neurath, *The society of terror*, London 2005.; Yitzak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka*. Blomington –Indianapolis 1999.

²⁴¹ Gestapo je u svim logorima imao svoju službu (Politički odjel) čije je svrha bila ispitivanje i sakupljanje informacija, tj. obavještajnih podataka od logoraša. Proces je nerijetko završavao u nasilju i sadizmu. Golotočki pandan bila je institucija isljednika, tj. službenika (oficira) Udbe zaduženog za prikupljanje informacija o izeovcima na slobodi i u logoru. Međutim, golotočki isljednici u načelu nisu pribjegavali nasilju, već su taj posao prepuštali samim kažnjenicima.

zatvoreničkih radnih četa. Sve navedene funkcije bile su službene i obavljali su ih članovi SS-a.

Ovakav direktni model ipak nije egzistirao na Golom otoku, jer službena lica (upravitelj logora, šef privrednih procesa, isljednici, komandiri) nisu nikad, ili jako rijetko, ulazili u „Žicu“, tj. logoraški životni prostor, osim npr. u slučaju prebrajanja logoraša koje bi se vršilo ujutro nakon buđenja, kada je bio prisutan komandir (milicajac). (Među)veza koja je postojala u nacističkim logorima između uprave logora i logoraške samouprave (*Raportführer*, *Blockführer*) na Golom otoku nije postojala, premda su funkcije zamjenika upravnika logora ili šefa privrednih procesa bile u određenoj mjeri ekvivalentne s npr. *Raportführerom*. Teško je utvrditi je li institucija logoraške samouprave nacistička inovacija, ali svakako je upravo tamo dobila svoj sofisticiran oblik.

Kako bi smanjili broj SS osoblja potrebnog za obavljanje niza dužnosti u dnevnom funkcioniranju logora te ih preraspodijelili za potrebe ratovanja, nacisti su počeli upotrebljavati logoraše za niz operativnih logoraških dužnosti. Tako je stvorena čitava logoraška hijerarhija, sastavljena od podobnih zatvorenika koji su činili logorsku samoupravu u nacističkim logorima. Na čelu fiktivne uprave, bio je „starješina logora“ (*Lageraltester*) ekvivalent funkciji „šefa Centra“ na Golom otoku. Baš kao i „šef Centra“, „starješina logora“ bio je zadužen za provođenje naredbi stvarne uprave te organizaciju ostalih organa u lancu logoraške samouprave. Starješina nacističkih logora često je bio „otpadnik“ NSDAP-a (Nacionalsocijalistička partija), npr. bivši član SA odreda (*Sturnabteilung*), koji su od 1934. godine pali u Hitlerovu nemilost ili pak podobnik neke druge vrste.

Sličnost nalazimo u funkciji „šefa centra“ na Golom otoku koji je bio preobučeni udbaša, udbaša ibeovac, bivši ustaša ili četnik pa čak i kriminalac – također podobna osoba. „Zatvorenička pisarnica“ i tzv. „radna statistika“ u nacističkim logorima odgovarale su „Centru“ na Golom otoku, tj. bivali su kolektivni logoraški upravni organi logora, zaduženi za koordinaciju života i radnih procesa u logoru. Stepenica niže u samoupravnom ustrojstvu nacističkih logora bili su tzv. blokovski starješine (*Blokaltester*) koji su bili zaduženi za rukovođenje blokom logoraških baraka. Unutar barake, postojali su i „šefovi soba“ (*Stubenaltester*) koji su pak, upravljali životom sobe, držali red, higijenu te izvršavali zapovjedi dobivene od više instance logorske samouprave uz asistenciju svojih pomoćnika, tzv. redara. Opet, gotovo identičan sustav nalazimo na Golom otoku u obliku institucije „sobnog starješine“ i njegovih pomoćnika, ekvivalentu „blokovskog starješine“ i „šefa sobe“

u nacističkim logorima. Golotočka organizacija logorske samouprave, zbog malog broja paviljona kao i manjeg broja ljudi u njima u odnosu na nacističke, nije trebala dvije stepenice upravljanja barakom već je bila dovoljna samo jedna, budući da je jedna baraka (paviljon) bila ujedno i jedna soba.

Golotočke radne čete također su bile slično koncipirane kao one u nacističkim logorima na čijem je čelu bio predradnik (*Vorarbeiter*), te uz njega Kapo ili Oberkapo (*Funktionshäftling*). Kapoi su, od svih funkcionera logoraške samouprave, najviše provodili nasilje te tako ostali u lošem sjećanju logoraša premda su bili zadnji u hijerarhiji rukovođenja.

Baš kao i uloga „komandanta radnog stroja“ na Golog otoku, uloge predradnika (*Vorarbeiter*) i Kapoa svodile su se na superviziju radova, niz drugih administrativnih poslova vezanih uz privredne procese u logoru, kao i brigu o njihovom konkretnom provođenju. Svi ovi funkcionari u nacističkim logorima regrutirani su po načelu podobnosti, što je u praksi značilo da su blokovski starješine, šefovi soba ili Kapoi bili kriminalci, ubojice, ili odbačeni članovi NSDAP-a. Nadalje, birani su i po ključu znanja jezika, nacionalnosti te pripadnosti određenoj rasi. Golotočka struktura logorske samouprave nije bila rasistički organizirana kao ona u nacističkim logorima, ali je imala stanovite sličnosti.

Kao što je već rečeno, sami vrh logorske uprave Golog otoka bio je sastavljen od preobučених udbaša, ili udbaša (ibeovaca) pokajnika, ali i od ponekih pripadnika poraženih kolaborantskih formacija, npr. ustaša i četnika, tj. svih oni koji su bili spremni bespogovorno provoditi direktive uprave. Kako se Udba manje mogla osloniti na Staljinove pristalice, odabrala je one povodljivije. Ipak, na drugoj razini logorske uprave, među „sobnim starješinama“ i „*rukovodiocima radova*“, uglavnom su prevladavali reformirani ibeovci, iako su neki pojedinci sumnjive prošlosti obavljali tu dužnost. SS je na sličan način, gajio nepovjerenje prema političkim kažnjenicima u svojim logorima, kao i drugih nacionalnostima, a posebice drugim rasama, pa je funkcije logorske uprave prepuštao kriminalcima i bivšim nacistima, premda to nije uvijek bilo pravilo. Još jedna sličnost povezuje logorsku samoupravu nacističkih logora i Golog otoka – fizički izgled i privilegije logoraša rukovodilaca. I jedni i drugi imali su drukčiju (bolju) odjeću, nisu morali fizički raditi, dobivali su kvalitetniju i obilniju hranu, živjeli su odvojeno od ostalih logoraša, te uživali niz drugih privilegija. Ipak, i takav život nosio je potencijalnu opasnost, jer su funkcionari logoraških samouprava u nacističkim logorima kao i na Golom otoku u bilo kojem trenutku mogli izgubiti privilegiran status te postati obični zatvorenici, kao što su se

obični zatvorenici mogli uspeti u logorskoj hijerarhiji i postati glavni kadrovi logorske samouprave.

Logor na Golom otoku nije imao samo očite sličnosti s nacističkim logorima, već i sa sovjetskim Gulazima od kojih su ih jugoslavenski ideolozi tako revno pokušavali distancirati.²⁴² Na čelu čitavog sustava sovjetskih logora bila je posebna institucija pri aparatu državne sigurnosti, a kasnije ministarstvu unutrašnjih poslova, naziva *Gulag* (Glavnoje upravljenje lagerej), tj. *Glavna uprava logora* koja je u svojim rukama imala rukovođenje čitavim sistemom radnih logora.²⁴³ Akronim organizacije postao je sinonim za sve logore. *Gulag* je postavljao upravitelje i njihove pomoćnike za razne poslove, a oni su pak uspostavili logorašku samoupravu s mnogo većim ovlastima nego one u nacističkim logorima. Kao i u slučaju nacista, u samom početku postojala je podjela između logoraša koja je onda determinirala njihovu mogućnost uspona u internoj logoraškoj hijerarhiji. Kako se populacija sovjetskih logora sastojala od kažnjenika raznih socijalnih, nacionalnih i političkih orijentacija, uprava je kreirala vrijednosni sustav koji će oblikovati i logorašku samoupravu. Isto tako, logoraška samouprava u sovjetskim logorima postavljena je fleksibilnije te nije imala jasno i koncizno izgrađenu hijerarhiju i funkcije kao u nacističkim logorima ili na Golom otoku. To velikim djelom dolazi od same funkcije Gulaga; premda se u logore dolazilo iz različitih razloga, njihova jednina svrha bila je rad na nekim od niza projekata industrijalizacije SSSR-a. Upravu pojedinog logora interesiralo je zadovoljavanje normi postavljenih od moskovskih planera te održavanje reda u samom logoru. Tome je bila i podređena logoraška samouprava. Stupnjevanje hijerarhije u sovjetskim logorima evidentiralo se u vrsti posla – što je logoraš bio viši na toj ljestvici, radio je lakše poslove.

Što se tiče konkretne logoraške hijerarhije, ona je, slično nacističkim logorima bila jasno organizirana. Na vrhu su bili „pridurki“, privilegirani logoraši koji su rukovodili svim logorskim poslovima po naređenju uprave; oni nisu fizički radili, imali su bolju odjeću i

²⁴² U prepariranom telegramu kojeg su kažnjenici Golog otoka poslali Aleksandru Rankoviću između ostalog se kaže: „Nasuprot brojnim gnjusnim lažnim informbirovskih klevetnika iz Moskve, Budimpešte, Praga, Sofije i tako dalje, koji se u svojoj klevetničkoj hajci protiv naše domovine svakodnevno upinju da dokažu svijetu, kako naša Partija i Uprava državne bezbjednosti muče po zatvorima pristalice Rezolucije Informbiroa, nasuprot svim njihovim izmišljotinama o ubistvima i koncentracionim logorima itd., mi smo živi svjedoci čovječnog i drugarskog odnosa organa narodne vlasti koji su baš na našem primjeru dokazali svim istinoljubivim ljudima u svijetu kako je velik i častan moralan lik naše Partije i naše socijalističke domovine.“ *Borba*, 5. listopada 1949.

²⁴³ Rekonstrukcija organizacije Gulaga prema: Anne Applebaum, *Gulag – A history*, New York 2003.; Karlo Štajner, *7000 dana u Sibiru*, Zagreb – Sarajevo 1985.; Robert Conquest, *Kolyma*, Oxford 1979.; John Noble, *I was slave in Russia*, New York 1960.; David Hosford, Pamela Kachurin, Thomas Lamont, *Gulag-Soviet prison camps and their legacy*, Harvard.; Aleksandr I. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 1918.-1956. Part 1 and 2, New York.

obuču kao i hranu, živjeli odvojeno od ostalih kažnjenika. Razina ovlasti kao i broj „pridurkija“ varirao je od logora do logora i uglavnom ih je u većim logorima više koegzistiralo na samom vrhu kažnjeničke samouprave, dok je u manjim „vladao“ jedan. Oni prema tome, odgovaraju položaju „sobnih starješina“ na Golom otoku iako podsjećaju i na članove „Centra“.

Nižu razinu činile su dvije skupine logoraša (logorski povjerenici) obavljajući razne poslove koji nisu uključivali teški fizički rad. Oni „elitniji“ bili su liječnici, medicinske sestre, brijači, postavljači normi, računovođe itd. Na nižoj ljestvici nalaze se logoraši koji isto tako nisu odlazili iz logora na teški rad, ali su obavljali poslove održavanja logora tj. baraka poput kuhara, čistača, perača tanjura i odjeće itd. Ova grupa također je postojala na Golom otoku i u logoraškoj samoupravi, obavljala iste poslove kao i u Gulagu, a u hijerarhiji je bila ispod paviljonskog rukovodstva, a iznad običnih kažnjenika.

Druga razina logorske samouprave bili su kažnjenici koji su odlazili na rad izvan logora zajedno s radnim strojevima, ali također nisu radili fizičke poslove već su samo nadgledali obične logoraše. To su bili predradnici, planeri, postavljači normi, nadglednici radova, itd.

Treća razina u logoraškoj samoupravnoj hijerarhiji sovjetskih logora bili su kažnjenici koji su obavljali lakše fizičke poslove poput inženjera, mehaničara, geodeta i osoba zaduženih za održavanje logorske mehanizacije. Na Golom otoku, lakši su poslovi bili privilegirani te nije postojala stupnjevita hijerarhija kao u slučaju Gulaga (druga i treća razina) prvenstveno zato jer privredni procesi nisu bili toliko masovni i razgranati kao u sovjetskim logorima.

Svi ostali bili su obični logoraši, tzv. „zeks“ (prema kratici ZeKa od заключённый) koji su bili teški fizički radnici, odnosno „banda“ na Golom otoku.

Na vrhu logoraške hijerarhije bili su uglavnom kriminalci. Uprava u nacističkim logorima, kao i pripadajuće SS službe, iskazivale su pravu mržnju prema židovskim logorašima, kao i prema raznim političkim oponentima nacizma (npr. komunistima) što je bila preslika tadašnje ideologije. Tako je tretman tih skupina logoraša bio osobito surov. U Gulazima pak, dno hijerarhije činili su politički kažnjenici, posebno oni osuđeni po članku 58. Krivičnog zakona SSSR-a iz 1927. godine za kontrarevolucionranu aktivnost, ili oni suđeni po istom zakonu za trockizam što je naravno bio najveći mogući politički krimen. Uprava je tako, posebice nakon velikih čistki krajem tridesetih, prema ovim skupinama nastupala beskompromisno. U tom tonu, ako su dno hijerarhije činili trockisti koji su smatrani socijalno opasnima bez

moćnosti bilo kakve reformacije, logično je da su na vrhu bili kriminalci koji su imali potpunu vlast u logoru, odnosno u baraci. Njihov naziv bio je „urki“ i imali su apsolutnu moć i kontrolu nad ostalim logorašima. Zaposjedali su sve stupnjeve vrha logorske samouprave.

Ispod vladajućih kriminalca, drugi u hijerarhiji bili su oni osuđeni za antisovjetsku agitaciju, logoraškim slengom nazivani „brbljavci“. Osobe osuđene zbog vica ili šale na račun Staljina, sovjetskog rukovodstva ili kritike partijske politike. Oni su obavljali lakše fizičke poslove i mogli su biti pripadnici druge i treće razine gulaške hijerarhije.²⁴⁴ Ispod njih bili su logoraši osuđeni za kontrarevolucionarnu i kontrarevolucionarnu terorističku aktivnost kao i osobe osuđene za trockističku terorističku aktivnost. Ove skupine radile su najteže fizičke poslove poput sječe drva, rada u rudnicima, gradnje cesta, itd. Sukladno ovim kategorizacijama, vrh logoraške uprave, odnosno kriminalci raspoređivali bi logoraše na različita radna mjesta, više ili manje teška. U pravilu, ova podjela značila je razliku između života i smrti, budući da su *urki* osobu mogli uputiti na sječu šume na -50 stupnjeva Celzijusa ili ju dodijeliti u logorsku praonicu rublja. Ipak, većina povlaštenih pozicija u logoru bila je u rukama kriminalca, poput kuhara, perača posuđa, čistača itd. Kriminalci su čak i zaposjedali položaje u i logorskoj administraciji iako ih je većina bila ili nepismena ili polupismena, pa je u nizu slučajeva morala intervenirati uprava kako bi se te pozicije dodijelile obrazovanim logorašima.

Svatko je mogao postati dio logorske „samouprave“ premda je to lakše polazilo za rukom običnom kriminalcu nego političkom kažnjeniku, budući da je sistem (NKVD) tretirao političke zatvorenike (trockiste, kontrarevolucionare, socijaliste) kao veću opasnost za sovjetsko društvo nego što su to bili kriminalci. Međutim, sve su odluke ipak bile na upravi logora.

²⁴⁴ Uvjetno govoreći nepolitički kažnjenici, poput onih optuženih da su kulaci, mogli su obavljati sve funkcije u logorskoj samoupravi.

Tablica 10. Komparativni prikaz upravnih hijerarhija nacističkih i sovjetskih logora te Golog otoka

Razine	Upravna hijerarhija	Nacistički logori	Gulag	Goli otok	Razine
1	Stvarna uprava	Lagerkomandant (SS) + Uprava	Uprava lagera	Uprava Golog otoka (Udba)	1
		Raportfuhrer	-	-	2
2	Logorska kažnjenička samouprava	Lageraltester	-	Šef Centra	1
		Blokaltester	Pridurki	Sobni starješine	2
3		Vorarbeiter, Kapo	Rukovodilac radova	Rukovodilac radova	3
4		Privilegirani kažnjenici	Privilegirani kažnjenici	Privilegirani kažnjenici	4
5	Kažnjenici	Logoraši	Zeks	Banda	5

Kada je u pitanju formalna organizacija logoraške samouprave, golotočki sustav oponaša strukture zatvoreničke samouprave u nacističkim logorima. Međutim, iako je sličan sustav postojao i u nacističkim logorima, golotočki sistem privilegiranja kažnjenika sličniji je onom u Gulagu. Naime, Goli otok je također poznao mrežu detaljne raspodjele lakših poslova privilegiranim kažnjenicima - osim kažnjenika upravljača koji nisu fizički radili, svi lakši poslovi (drvorezbari, kuhari, računovođe, ribari, brijači, konobari, glazbenici, itd.) bili su u rukama privilegiranih kažnjenika. Način na koji su se povlastice zasluživale usko je vezan uz proces političkog preodgoja. Isto tako, sustav doušništva, koji je bio osnovna metoda sustava političkog preodgoja na Golom otoku, bio je jednako razvijen i u Gulagu gdje se privilegiran položaj lako mogao zaraditi npr. prokazivanjem trockista na slobodi jednako kao što se brzo padalo na dno hijerarhije (i na Golom otoku, i u Gulagu) ako se odbijalo surađivati. Iskustva i metode nacističkih i sovjetskih logora snažno su utjecale na jugoslavenske komuniste, tj. na jugoslavenski aparat državne sigurnosti, pa je logor na Golom otoku, osobito njegova

organizacija, u mnogim aspektima njihova derivacija. Stoga je izvjesno kako su iskustva i nacističkih i sovjetskih logora snažno utjecala na aparat jugoslavenske službe sigurnosti pri kreiranju cijelog sustava u logoru na Golom otoku.

8. REŽIM ŽIVOTA NA GOLOM OTOKU

Ono što logor čini logorom je pomno isplanirana dnevna rutina, nešto što se u Staljinovim gulazima nazivalo *režim*. Svi golootočki kažnjenici su imali, više ili manje, sličan dnevni raspored koji je bio modificiran u određenim iznimkama, najčešće čvrsto vezanim stupnjem političkog preodgoja, odnosno suradnje sa Udbom. Kada će kažnjenik spavati, kada će jesti, kada će raditi, kada će se i kako rasonoditi, pa čak i kada će se družiti s drugim logorašima – sve je bilo unaprijed određeno i pravila su se jako rijetko mijenjala. Dnevna rutina za ibeovce bila je zatupljujuća, teška pa i opasna. Logorašima su tako dani bili unaprijed poznati, što je čitavu stvar činilo samo kompliciranijom pa podnošenje, naročito kada novi dan nosio samo nove traume. Ipak, kao i svugdje, i golootočki dan je počinjao izlaskom sunca.

Red se održavao striktnom rutinom dnevnog života i ritma. Ovisno o godišnjem dobu i svitanju, kažnjenički radni dan počinjao je rano, oko 5-6 sati ujutro. Ponekad, posebice ljeti i ranije. Kako bi označio buđenje, kroz logor je prolazio kažnjenik lupajući o željeznu šipku, što su logoraši nazivali „gong“. Zvuk „gonga“ bio je znak za početak paničnog buđenja logoraša u paviljonu, pa bi 250 osoba, koji su spavali u odjeći, u velikoj brzini krenulo prema izlazu, da bi obukli svoju obuću koja je bila naslagana uz vanjski zid. Zbog žurbe, kažnjenici su uzimali obuću na koju bi prvu naišli, ne vodeći računa jesu li „opanci“, kako su nazivali improvizirane gumene cipele, njihove. Potom bi krenuli na obavljanje nužde u zajedničke toalete, za što su imali na raspolaganju jako malo vremena. Naime, kolektivni zahod nije zadovoljavao minimalne higijenske uvjete čak niti onog doba. To su bili poljski zahodi, gdje bi simultano 5 do 10 kažnjenika vršilo nuždu jedan do drugoga u improviziranim „čučavcima“. Prostor zahoda bio je ograđen drvenim daskama i bio dužine oko 10 metara i širine 4 metra.²⁴⁵ Rupe su bile iskopane u zemlji iznad koje bi se od dasaka napravile rupe za vršenje nužde. Vršenje nužde u prisustvu stotina logoraša bilo je izuzetno neugodno za

²⁴⁵ Usp. Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*, 165.

logoraše, kao i nepodnošljiv smrad koji se širio logorom iz logoraškog zahoda. Muhe i ostali insekti letjele su u rojevima oko zahoda.

Sve do 1951. godine, tj. do velike epidemije tifusa i dizenterije nije bilo pranja ruku (tek je onda uvedene obavezno kloriranje ruku nakon nužde i prije jela) poslije vršenja nužde, tako je su zahodi bili leglo zaraze. Nakon vršenja nužde kažnjenici bi se postrojavali u redove za doručak, koji se u jednom vremenu servirao ispred zgrade kuhinje, a u jednom ispred svakog paviljona. Kažnjenici bi donosili kazane sa doručkom i kruh koji su onda bili dijeljeni logorašima. Doručak je, kao i čitava prehrana na Golom otoku bila izuzetno oskudna i nekalorična, posebice kada se uzme u obzir teški fizički rad koji su kažnjenici obavljani dan za danom. Većina kažnjenika slično se prisjeća vrste doručka; uglavnom su jeli kavu (cikorija), komad kruha uz koju kocku šećera ili žgance od kukuruza (pura, palenta, kačamak). Ponekad bi bio serviran loš čaj, uz poparu. Doručak bi kažnjenici pojeli stojeći ili sjedeći oko mjesta gdje se hrana dijelila. *Mihailo Simić*, kažnjenik na Golom otoku od ljeta 1951. godine prisjeća se slabe kvalitete, kao i nutritivne vrijednosti logoraškog golotočkog doručka.²⁴⁶

Doručak je bio nešto najodvratnije što sam ikada jeo. Kačamak ili pura, ono krupno mleveno brašno koje nije ni zamašćeno. To jako odere grlo. Sve to smo jeli uz neku crnu vodurinu, koju nitko nikada nije odgonetnuo šta' je. Ali pili smo to jer nam je trebalo vode. Žeđ je za mene bila najgori oblik torture, jer glad bi pregladnio, batine prođu, ali žeđ je stalno tu. Bio sam jako smršavio od te hrane.

Odmah po završetku doručka, koji su kažnjenici morali pojesti u brzini, na golotočkom trgu okupljala bi se čitava kažnjenička kolonija da bi bili prebrojeni i podijeljeni u vodove za odlazak na rad koji su se golotočkom terminologijom zvali *strojevi za rad*. Svaki *sobni starješina* prebrojio bi svoj paviljon, što bi nakon njega učinio *komandir*, koji je za ovu priliku ulazio u prostor ograđenog logora, što je bio gotovo jedni slučaj ulaska milicije tijekom dana u „Žicu“. Kada bi *komandir* utvrdio da je brojno stanje točno, i da odgovara evidenciji, *sobni starješina* bi rasporedio kažnjenike svog paviljona za predviđene poslove. Kažnjenici predviđeni za različite radove izvan žice oformljeni su u *strojeve za rad* pod rukovođenjem (paviljonskog) *rukovodioca za radove*, a pod direktivama i supervizijom rukovodioca za radove Centra, tj. vrha logoraške samouprave. Kada bi svih 17 paviljona u „Žici“ po opisanoj proceduri bilo prebrojano i podijeljeno za razne poslove, *radni strojevi*

²⁴⁶ Vidi još: Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 5, 237.-138., 284.-285.

mogli bi krenuti na rad izvan ograđenog logora, tj. „Žice“. *Rukovodilac radova* je izvodio *radni stroj* svoga paviljona kroz izlaz iz „Žice“ gdje je *komandiru* u stražarnici predavao brojno stanje svoje grupe, koje je potom zavođeno u evidenciju. Kažnjenicima je posebno naporno i uznemirujuće bilo prebrojavanje, koje je trajalo dugo, jer prilikom svake greške, opet bi se ponavljalo.

Bolesni i nemoćni kažnjenici koji nisu bili taj dan sposobni za teški rad prijavljivali bi kod paviljanskog higijeničara koji bi ih potom prozivao za odlazak logorskom liječniku na pregled, koji je odlučivao o eventualnoj poštediti od rada ili dodatku na postojeće porcije hrane. Zato su se bolesni kažnjenici koji nisu „hospitalizirani“, a opet nisu bili priključeni radnim strojevima zvali „poštedari“ ili „bolesni“. Ako bi im logorski liječnik dao "poštedu" oni su dan provodili unutar žice radeći uglavnom lakše fizičke poslove, najčešće vezane uz održavanje paviljona. Čistili su paviljon, pomagali oko pravljenja zidnih novina, čistili porcije za hranu, uređivali logor. I oni kažnjenici koji su se prijavili za odlazak isljedniku na razgovor (*raport*) ne bi išli na rad, već bi ih sobni stražešina ili netko od logoraškog rukovodećeg kadra odveo u „Hotel“ gdje su udbaši imali svoje kancelarije.

Nezaobilazni dio golootočkog folkloru bilo je stalno kažnjeničko pjevanje raznih režimskih i antiibeovskih pjesama kao i permanentno skandiranje parola. Kažnjenicima se danas čini da su na Golom otoku pjevali i skandirali u svakom trenutku; kada su čekali doručak, kada su išli na rad, kada su se vraćali sa rada, kada su dočekivali *novu bandu* u stroju. Ipak, najviše se pjevalo i skandiralo kada se odlazilo i dolazilo na rad, pa su pjesme imale i prigodni prizvuk. *Vladimir Bobinac* prisjeća se da su se tijekom njegova boravka na Golom otoku prilikom odlaska na rad najčešće pjevala sljedeća pjesma, koja je ponavljala već viđeni obrazac: Rad kao sredstvo društvenog, tj. partijskog iskupljenja i oslobođenja.

- *Nad ovim otokom Galebi ne lete, već na njemu rade naše radne čete!*
Idemo, rušimo stene od granita i na put se vraćamo Partije i Tita!
Gde su nekad brujale oluje i bure, gradićemo domove narodne kulture.
Idemo, rušimo stene od granita i na put se vraćamo Partije i Tita!
Za Tita za narod dižemo glas svoj, protiv klevetnika, s Partijom u boj!

Pretpostavka da će zdrobljene tone mramora biti garancija povratka na slobodu nije bila točna, jer je rad na Golom otoku bio tek dodatak njegovoj osnovnoj funkciji – *političkog preodgoja*. Premda je naredna pjesma najpoznatija golootočka „budnica“ češće pjevana

prilikom dolaska novih kažnjenika na Goli otok, ona i većina drugih pjesma su imale univerzalnu primjenu.

- *Ubit ćemo svakog skota, ko' je protiv KaPeJota!*

Luki Hrvatiću je ipak jedna druga pjesma ostala najviše u pamćenju, jer kako kaže, „kažnjenici su je stalno pjevali“.

- *Izdaju smo vršili, krivim putem išli, te smo svoga naroda, izdajnici bili.*

Pjesme su pjevane više puta u nizu, nekada čak i satima. Bilo je to verbalno nasilje, dodatak onome fizičkome, pa su one kažnjenicima uz špalir i još nekoliko logorskih rituala one ostale najdublje urezane u pamćenje. Pjevane su i pjesme koje nisu imale isključivo golootočki karakter, već su bile uobičajeni dio tadašnjeg jugoslavenskog propagandnog arsenala poput:

- *Zaklinjem se veran biću, Aleksandru Rankoviću!*
- *Drug je Tito zaslužio, da mu Balkan bude mio,
drug je Tito zaslužio i Evrope dobar dio!*
- *Oj Staljine stara bako, ne vara se Tito lako!
Ne vara se Tito borac, niti Đido Crnogorac!
'ko pokuša da ih vara, daćemo mu po rebara!*
- *Partija se zatalasa oko Tita i Đilasa!*
- *Druže Tito mi smo tvoji u životu dok je koji!*
- *Peti kongres složna glasa, druga Tita i Đilasa,*

Rankovića i Kardelja, komunista to je želja!

Što je više kleveta i laži, Tito nam je miliji i draži

- *Ko' ne žali mladu krv da lije, taj je prvi do slavne Partije!*²⁴⁷

Osim pjesama kažnjenici su stalno izvikivali parole, doslovno u bilo kojoj prilici. *Radovan Hrast* prisjeća se komične situacije da su kažnjenici čekajući doručak skandirali *Tito – Partija!*²⁴⁸

Kada su prebrojane sve barake onda bi se krenulo na rad uz povike „Živila Partija“, „Živio Tito“, „Dolje s Informbiroom“, „Dolje Staljin!“. To skandiranje bi trajalo cijeli dan, od jutra do mraka. Čak kada bi čekali doručak morali bi izvikivati parole.

Prehrana

Kažnjenici su znači, u četveroredu uz pjesme i parole odlazili na rad po cijelom otoku. Rad je trajao tijekom trajanja logora na Golom otoku i često je ovisio o svjetlosti i dobu godine. U jednom razdoblju odvijao se od 6 ujutro do 12 sati pa bi se nakon pauze za ručak nastavio opet od 14 do mraka. Ponekad bi se radilo u komadu od jutra do mraka, a ručak bi bio donošen na radilište. Stoga je rad u prosjeku trajao od 8 do 12, a ponekad i više sati. Ako ručak nije dijeljen na radilištu izvan „Žice“ kažnjenici bi se na dvosatnu pauzu vraćali u logor uz jednaki ritual kao i prilikom odlaska na rad: četverored, pjesma i skandiranje. Prije ulaska u „Žicu“ kažnjenici bi opet bili prebrajani te bi im potom bio „serviran“ ručak; ili ispred kuhinje ili ispred njihovih paviljona. Ručak je bio jednako oskudan kao i doručak, a večera će slijediti primjer. Kažnjenici su za ručak jeli nekoliko vrsti obroka koji su se tijekom vremena izmjenjivali: malo graha u nekom varivu s ponekim komadićem krumpira uz koji komadić kruha, kaša od ječma (geršla), kupus, i kada bi ulov ribe bio dobar ona bi bila posluživana za obrok.

Damir Pavić, prisjeća se da su golootočani jeli dobar kruh jer je logor imao svoju pekaru, pa je to bio vjerojatno najbolji prehrambeni artikl na Golom otoku. Kvaliteta prehrane, kako to tvrdi *Mišo Pifat*, je varirala od početka Golog otoka do njegova kraja; prvi kažnjenici na

²⁴⁷ Vidi još: Manojlo Piljević, *Via Goli otok*, Kraljevo 1988, 204.; Marko Vranešević, *Senka Golog otoka*. Beograd 2005. 126.-131.,

²⁴⁸ U moru parole korištenih na Golom otoku navesti ćemo još neke: Živjela Komunistička Partija Jugoslavije, Živio CeKa KaPeJot, Dole klevetnici, Dole Staljinove sluge, itd.

Golom otoku u ljeto 1949. godine jeli su solidne obroke, relativno zadovoljavajuće nutritivne vrijednosti, što se mijenja na lošije dolaskom „Bosanaca“ (usporedno sa eskalacijom nasilja) pa tijekom 1950. i 1951. godine hrana postaje nedovoljna obzirom na svakodnevni teški fizički rad. Od kraja 1951. godine hrana malo po malo postaje kvalitetnija i obilnija, da bi u zadnjim godinama funkcioniranja Golog otoka postala zadovoljavajuća. Ipak, ne treba zaboraviti da je glad bila akutni problem u čitavoj Jugoslaviji, posebice tijekom suša 1950. i 1952. godine, koje su amortizirane američkim isporukama žita, pa nedostatak hrane na Golom otoku ima i drugu dimenziju, osim rigidnijeg nastupa prema iblevcima.²⁴⁹

Žeđ je bila možda veći problem nego slaba prehrana. Nejasno je koliko je manjak vode bio metoda maltretiranja, a koliko operativni problem. Kažnjenici su u svrhu prikupljanja vode (kišnice) napravili dva naplava za prikupljanje kišnice, a cijelo vrijeme brod vodonosac „Izvor“ prevozio je pitku vodu na Goli otok. Bez obzira na sve, čini se da je opskrbljivanje vodom 3 000 – 4 000 kažnjenika zadavalo Udbi određene probleme, što se reflektiralo na dnevnoj količini vode koje su primali kažnjenici, koja je po prilici iznosila nekoliko porcija vode, tj. oko pola litre do litru vode. *Dvomotorac Radovan Hrast* pamti Goli otok po gladovanju, ali i konstantnom manjku vode.

²⁴⁹ Birokratskom preciznošću, svojstvenom komunističkim režimima, Državni sekretarijat unutrašnjih poslova (DSUP) uredbom od 16. 10. 1953. godine potpisanom od državnog sekretara (ministra) Svetislava Stefanovića – Čeće propisao je precizne količine hrane kao i nutritivne vrijednosti predviđene za prehranu osoba na izdržavanju kazne zatvora i strogog zatvora u Kazneno-popravnim ustavama, kao i za maloljetnike u Vaspitno-popravnim domovima. U „opštim odredbama“, točka 2, precizira se da se zatvorenička hrana sastoji od „hleba, mesa, variva, povrća, začina, i drugih životnih namirnica.“ U točki 3, navedeno je da hrana mora dnevno sadržavati 2806 kalorija (kcal). Određene su i dnevne gramaže namirnica koje kažnjenici dnevno „sleđuju“: "600 g crnog pšeničnog kruha, 49 g masti, 25 g brašna, 15 grama šećera, 125 g svježeg govedeg mesa, 20 g soli, 0,5 aleve paprike, 3 g sirćeta, 10 g kafe, 5 grama luka, 182 g (!) pasulja“. Ovaj glavni okvir prehrane imao je, prema pravilniku, svoje varijacije pa se npr. 125 g govedeg mesa moglo zamijeniti sa 98 g svinjskog mesa ili 116 g ovčjeg mesa, 143 g telećeg itd. Grah (pasulj) mogao se zamijeniti sa 1160 g jabuka, 1184 grama kruški, 1138 g trešnji itd. U točki br. 10 posebno se napominje da se osuđenim licima zaposlenim na teškim fizičkim radovima na osnovnu dnevnu količinu hrane dodaje još 200 g. kruha i 125 g mesa („pod teškim fizičkim radovima podrazumijevaju se šumski, zemljani i slični radovi“). Predviđena je i posebna ishrana za stare i bolesne. HDA, Fond 1560 Okružnice 1953./54., „Pravilnik o ishrani lica na izdržavanju kazne zatvora i strogog zatvora u kazneno popravnim domovima i maloletnika prema kojima je izrečena mera upućivanja u vaspitno popravni dom“.

Većina poslova na Golom otoku bili su „teški fizički radovi“ kako se definira u točki br. 10 navedenog pravilnika. Ipak, golotočani nisu primali niti blizu od 125 grama dnevne količine mesa ili 40 grama graha, koliko je bilo propisano. Kažnjenici Golog otoka prisjećaju se, da je zrna graha u dnevnim porcijama bilo toliko malo da ih se lako moglo pobrojati, odnosno, da je graha bilo mnogo manje od 182 grama propisane dnevne količine. *Luka Hrvatić* prisjeća se da su kažnjenici tu i tamo dobili koji list zelene salate ili kelja, što je daleko od 1184 g dnevne propisane količine. Bez obzira što je ovaj "Pravilnik" stupio na snagu 1. siječnja 1954. godine, tj. kada je Goli otok odavno bio su svojoj „mirnijoj“ fazi, on govori o opsesiji komunističkih sistema pedantnim regulacijama (1184 grama kruški!), i disproporciji između birokratskih regulativa „odozgo“ i realnog stanja na terenu. Izgled golotočana, koji podsjeća na koštunjav izgled robijaša nacističkih logora, dokaz je tome.

Ručak je bio slab, neke juha sa kojim grahom i komadićem krumpira unutra, ali to biste ulovili ako biste imali sreće. Tijekom dana dobili bi dvije tri porcije vode da popijete, a vani je žega. Stalno smo bili žedni. Kada sam bio na Golom u drugoj rundi, hrana je i dalje bila loša. Jako sam smršavio, bio sam kost i koža.

Žrtva nacističkog terora, logoraš Auschwitza i Flossenburga Aco Singer, jeo je na Golom otoku prilično otmjenu hranu, što je izazivalo nevjericu *Singerovih* prijatelja na slobodi, godinama kasnije.

Sve što su nam dali. Pura od kukuruza za doručak. To ni danas ne mogu pogledati. Ne treba izgubiti iz vida da je tada i bila teška ekonomska situacija u zemlji, pa i glad. Tamo je bilo naših ribara, koji su lovili ribu pa smo jako često dobijali i jeli plodove mora (lignje i škampe). Neki to uopće nisu hteli jesti. Često sam posle Golog u šali govorio prijateljima: „Ja sam na Golom jeo škampe!“ Nisam puno patio zbog hrane, i uvijek sam govorio da je u Auschwitzu bilo gore.

Ako bi se ručak odvijao u logoru, kažnjenici su ostatak vremena predviđenog za obrok i odmor (oko 2 sata) provodili u svojim paviljonima odmarajući se. Rijetki su dokoličarili kao *Boško Vulović* koji je čitao stare novine koje je našao. Ako bi kažnjenici ručali na radu izvan „Žice“ onda bi po završetku objeda ležali na kamenju odnosno radilištu gdje su djelovali. Nakon završetka rada u kasnopopodnevnom ili večernjim satima, slijedio bi povratak u "Žicu" uz pjesmu i skandiranje te ponovno prebrojavanje od strane *sobnog starješine* i *komandira*. Po završetku večere, gotovo svakodnevno, u svim paviljonima bile bi simultano održavane *političke konferencije (politički čas)*, grupni sastanci svih kažnjenika u paviljonu pod rukovodstvom paviljonskog štaba gdje bi odabrani kažnjenici „samokritički“ govorili o svome „neprijateljskom radu“ da bi potom bili „suđeni“ od drugih kažnjenika (*iznošenje stava*). Detalji sadržaja ovog grupnog rituala, ključnog u sistemu *političkog preodgoja* izeovaca na Golom otoku tema su slijedećeg poglavlja.

Nakon *političke konferencije* ili kada je nije bilo, umjesto nje, u paviljonima bi se pod rukovođenjem *kulturno-prosvjetnog referenta* održavao *kulturni čas*, tj. kolektivno paviljonsko čitanje i diskutiranje na temu odabranih političkih tekstova, uglavnom novinskih članaka iz *Borbe*. Ostatak večeri do spavanja kažnjenici su provodili družeći se između sebe ili slušajući logorsku radio stanicu, koja je prenosila vijesti (najčešće Radio Beograd) ili

logoraški kulturno-zabavni program.²⁵⁰ Sporadično bi se u danima kada nije bilo *političke konferencije* održavale razne logoraške priredbe, kazališni komadi, projekcije filmova ili glazbene točke logoraških „kulturnih“ sekcija.

Spavanje bi počinjalo oko 22 sata, kada su svi kažnjenici morali biti u svojim paviljonima od kojih se nisu smjeli udaljavati sve do buđenja, osim u slučaju obavljanja nužde, zbog čega se pred paviljon donosila velika kibla za obavljanje fizioloških potreba logoraša. Zbog sigurnosnih razloga kako bi se što manje kretali kroz „Žicu“ kažnjenici nisu smjeli ići u logorski zahod. Kažnjenici su spavali u iznimno teškim uvjetima. U paviljonu je bilo smješteno oko 250 osoba u boksovima na tri kata u tri reda, koji su podsjećali na smještaj u nacističkim logorima (vidi prikaz 6 i 7).²⁵¹

Prikaz 6. Izgled i raspored „boksova“ u paviljonima -„Žica“ (maketu izradio Vladimir Bobinac)

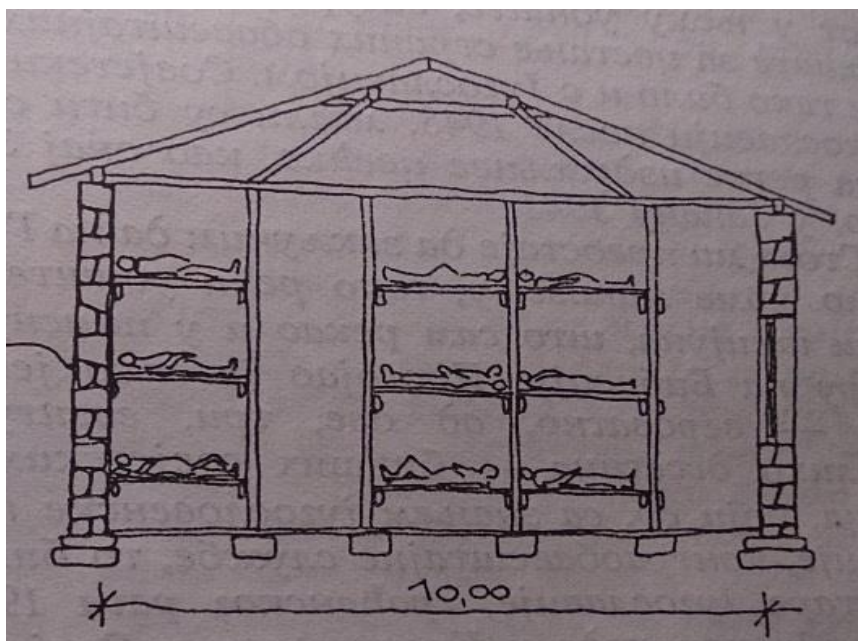

²⁵⁰ Logoraška radio stanica korištena je i za čitanje političkih pamfleta, govora funkcionara KPJ, ali i za čitanje pisama kojima se članovi obitelji odriču logoraša. Vidi: Manojlo Piljević, *Via Goli otok*, 187.

²⁵¹ Riječ je o betonskim paviljonima u "Žici". U prvom logoru, "Staroj Žici", drvene barke bile su manjih dimenzija i primale su manje kažnjenika. Baraka je bila duga oko 20 i široka oko 6 metara. ukupne površine oko 140 kvadratnih metara, sa boksovima na dva kata u tri reda.

Kako se kažnjenici nisu tuširali (sve do 1952. godine), već bi nekoliko puta u godinu dana dobili pravo da se okupaju u moru, paviljonom se širio jak smrad. Logoraši su spavali u odjeći i kojoj su radili jer su rijetko dobivali novu (drugu) odjeću, a kada bi se njihova nosila na parenje (trijebljenje uši) goli su čekali njen povratak. Kažnjenici bi spavali natiskani jedan do drugoga, „kao sardine“ kako je to opisao *Zlatko Hill* (Prikaz 7).

Prikaz 7. Razmještaj kažnjenika u paviljonu („Žica“)

(prikaz iz: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, Beograd 1990.)

To je prouzrokovalo mnoge nelagode, jer kada bi se jedan kažnjenik okrenuo, čitav red bi se morao pomaknuti. Na daskama nije bilo madraca ili slame, već je svaki kažnjenik imao stari pokrivač („čebe“), pa bi se dva kažnjenika koja su spavala jedan do drugoga dogovorili da jedna deka bude na daskama, a da se s drugom pokriju. *Mišo Pifat* je na taj način dijelio prostor sa Dragoslavom Mihailovićem, kasnijim akademikom SANU, pa se često šalio na te dane: „Sa Mihailovićem sam godinu dana bio pod istim čebetom, uvek sam se šalio da sam mogao 'tucati' akademika.“ Kažnjenici nisu imali prostora za svoje privatne stvari, ako su ih uopće imali, premda su neki uspijevali pod pokrivačem sakrivati neke sitnice poput nekih dnevnika, knjižica, fotografija i sličnih stvari, što je bila rijetkost.

Praznici na Golom otoku

Između doručka, rada, političkih konferencija i svega onoga što je činilo uobičajeni golootočki režim, koji je kažnjenicima ispunjavao dane traumatičnom monotonijom, probijali su se neuobičajeni ili bar rijetki događaji koji su jednako tako bilo svakodnevnica ibeovaca na Golom otoku.

Tri dana odskakala su od ostalih: Nova godina, Prvi Maj i Dan Republike. Tijekom ovih državnih praznike logoraši su se, makar na kratko, odmakli o krute golootočke zbilje, pošto nisu morali raditi, nisi bili tučeni, nisu morali prisustvovati mučnim *političkim konferencijama*, i nizu drugih dnevnih fizičkih i moralnih iskušenja. Na praznike kažnjenici su dobivali bolju „svečarsku“ hranu sa desertom, što je često završavalo kolektivnim proljevom, jer kažnjenički pregladnjeli želudci nisu bili navikli da drastičnu promjenu hrane. Kažnjenička sjećanja kazuju nam su se obilne porcije mesa dobivale baš u ove dane, a rijetki bi, kao *Vlado Bobinac*, dobili i nešto više.

Za Novu godinu, Dan Republike, Prvi Maj i te dane hrana bi bila pojačana, čorba bi bila gušća, u njoj se nalazilo mesa izrezanog u komade, a dodatak bi bio kolač tzv. golootočka alva odnosno prženo brašno i šećer. Tako se meni na Dan republike posrećilo kada sam u porciju dobio čitav kuhan ovčji jezik. Bio sam jako sretan. Ono što bi ostalo u kazanu dijelilo bi se po abecedi kažnjenicima koji nisu pod kaznom. To je bio pogodak kada bi dobio "repete".

Osim bolje hrane, ove dane su karakterizirale razni oblici proslave: prigodni govori kažnjenika, skečevi, glazbene točke u kojima su izvođene revolucionarne pjesme, kozaračka kola itd. Kulturna sekcija imala je pune ruke posla. Bar se na jedan dan zaboravljala golootočka zbilja, zaključio je *Vlado Bobinac* i dodao:

Na Golom se naravno nije slavio niti jedan blagdan osim praznika Prvog maja, Dana Republike itd. Slavila se i Nova godina. Kulturna sekcija u dogovoru s kulturnim referentima svakog paviljona dogovorili su zabavni program povodom Nove godine. Kulturna sekcija bi redom obilazila paviljone i izvodila taj svoj program dok bi se ljudi po boksovima smijali.

Pjesma međutim, nije uvijek završila veselo. Jedan kažnjenik, opušten atmosferom proslave 1. Maja na Golom otoku zabunom je poveo kolo pjesmom „*Kreni kolo da krenemo da*

Staljina spomenemo!“ umjesto „(...)da drug Marka spomenemo!“ Ovu grešku je skupo platio jer su ga drugi kažnjenici teško fizički pretukli.²⁵²

Neradni dan na Golom otoku nisu bile samo proslave državnih praznika, već i dani kada su se dočekivali novi kažnjenici, *nova banda*, što se u prosjeku odvijalo svakih tri mjeseca. Taj dan kažnjenici nisu imali ništa za raditi osim sudjelovati u *špaliru*, premda bi mnogi vjerojatno radije radili cijeli dan teške fizičke poslove samo da ne moraju sudjelovati u nasilju nad novim kažnjenicima. Jednako tako, nedjelja je na Golom otoku bila neradni dan, iako je i to pravilo imalo svoje iznimke. Kažnjenici su, ovisno o svojem položaju u logoru i fazi *političkog preodgoja*, nedjeljom radili više ili manje, ili nisu uopće. U jednoj fazi logora na Golom otoku nedjeljom se radili do 13 sati, dok je jedno vrijeme rad nedjeljom trajao 4 sata. Udba je morala bar jedan dan u tjednu smanjiti pritisak na izmorene kažnjenike. Neki se kažnjenici prisjećaju da je nedjeljom postojala institucija „dobrovoljnog rada“ gdje bi kažnjenicima tobože bila ostavljena mogućnost da rade ili ne, što je u praksi bilo nevažno – svi su radili znajući što čeka one koji bi odabrali odmor. Da bi licemjerje bilo veće, u „dobrovoljnom radu“ su sudjelovali *sobni starješine* i drugi članovi paviljonskih rukovodstava, kako bi primjerom pokazali ostalim kažnjenicima da je rad najbolje sredstvo iskupljenja na Golom otoku. Druge dane u tjednu nisu osjećali tu potrebu. Nedjeljni odmor, prekidao bi se i kada bi na Goli otok stigao brod tereta kojeg bi se trebalo istovarati.²⁵³ Kažnjenik 8 grupe, *Mihailo Simić*, teško je podnosio „dobrovoljni rad“ ili kako se to još nazivalo „akciju“ baš zbog igrokaza *sobnih starješina*.

Službeno se nije radilo, ali kada je bila tzv. „akcija“ koja je trajala 4 sata i bila je kao dobrovoljna. I onda sobni i svi rukovodioci kao fizički rade, a vi im jebete majku jer ste pod bojkotom i jedva gledate. Oni odmorni, vi prebijeni, a morate da radite!

Svakodnevnica

Tešku golootočku svakodnevnicu razbijali su razni drugi zanimljivi događaji. Na mjestu gdje puno muškaraca na boravi malom prostoru neizbježno dolazi do raznih oblika seksualne napetosti. Homoseksualizam je bio prisutan i na Golom otoku, prema je bio rijetka pojava. Logor je bio prenapučen. Na relativno malom prostoru dnevno je boravilo 3500 – 4000 osoba,

²⁵² Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 579.

²⁵³ Nekad nedjeljom a nekad drugim danima, logorski brijači, „berberi“ obilazili su paviljone te šišali i brijali kažnjenike. Nekad je tu funkciju obavljao higijeničar.

što je smanjivalo broj mjesta gdje su kažnjenici mogli imati privatnosti. Ograničena mogućnost kretanja po otoku (osim na rad kažnjenici uglavnom nisu smjeli ići izvan „Žice“) dodatno je otežavala traženje samoće za seksualnu potrebu. Ipak, biti na pravom mjestu u pravi trenutak značilo je prevladavanje svih navedenih problema. Jedno od rijetkih mjesta na Golom otoku gdje su dva kažnjenika mogla biti sama bilo je skladište, za čije je čuvanje bio zadužen kažnjenik.

Alfred Pal se prisjeća da su u skladištu uhvaćena dva kažnjenika homoseksualca na djelu, da bi odmah potom cijeli slučaj bio iznesen „Centru“ i „Upravi“ logora. Odlučeno je da se ljubavnici ponize tako da se u „Žici“ organizira vjenčanje na koje će biti pozvana, naravno, cijela logoraška golootočka kolonija, odnosno 3 500 – 4 000 kažnjenika prisutnih na Golom otoku. Jedan od njih dvojice bio je odjeven u muško odijelo, dok je drugi kažnjenik dobio ulogu mlade te je bio odjeven u pravu vjenčanicu. Tako dotjerani, „mladoženja“ i „mlada“ prošli su kroz logor od vrha „Žice“ do „trga“, a tisuće logoraša koji su činili kulisu vjenčanja dobacivali su im razne uvrede, provocirali, pljuvali itd. Epilog je bio malo drugačiji od onoga kako završavaju uobičajena vjenčanja – mladenci su pretučeni. *Narodna vlast* nije tolerirala homoseksualizam, smatrajući to vidom buržoaske dekadencije.²⁵⁴

Da golootočke ljubavi nisu uvijek završavale tužno kao prethodni primjer, govori slučaj kojem je, naravno ne u ulozi ljubavnika, svjedočio *Mišo Pifat*. Opet u skladištu, koje je čini se bilo ljubavno gnijezdo homoseksualaca na Golom otoku, ulovljena su dva kažnjenika *in flagranti*. Naravno, kažnjenik koji ih je uhvatio na djelu prijavio je slučaj *sobnom starješini* pa je u paviljonu organizirano kvazisuđenje gdje se imao raščistiti ovaj neugodni slučaj koji je, međutim, dobio obrat kada je loš srpskohrvatski jezik glavnog svjedoka Talijana Tominija spasio optužene homoseksualce od linča.

Jednom je jedan Talijan Tomini radio na dekoraciji bine na Golom, pravio je scenografiju. U ratu je bio major u Garibaldijevoj jedinici. Jednom nam dođe i kaže: "Dođite da se smijete!" U to vrijeme za ekonomiku je bio odgovoran neki musliman iz Mostara koji je bio homoseksualac. On se "spojio" sa jednim Albancem iz Ulcinja. Talijan Tomini bio je jedan od onih koji je bio prisutan kada su ulovljeni na delu u skladištu među povrcem i ostalom robom. U baraci 1 bilo je priređeno nešto kao „suđenje“, slično iznošenju stava, gdje se trebalo raščistiti taj slučaj. Video sam da će biti loše po ovu dvojcu, jer sve ide tome da ih se jako

²⁵⁴ Za još neke događaje na Golom otoku vezane uz homoseksualnost vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 3*. 209.-210.

prebije. I kada je Tomini trebao posvedočiti onome što je vidio, on ispali: „Malo radi, dobro jedi, nema pičke, jebi dupe!“ Cela se baraka smejala, to je bio lom, živa smijurija. Na kraju nije bilo ništa zbog toga, jer je sve propalo. Nisu ih istukli.

Negdje nakon Staljinove smrti, po svemu sudeći krajem 1953. godine, na Goli otok bile su dopuštene posjete najuže rodbine.²⁵⁵ Jedanput mjesečno, dozvoljavao se kratki posjet (oko pola sata) na Goli otok, gdje bi u Udbinim kancelarijama uz prisustvo isljednika članovi obitelji mogli razgovarati. Isljednici su prije susreta davali kratke instrukcije o „neprijateljskom radu“ njihovog srodnika, pa su majke, očevi, žene i drugi pokušavali utjecati na kažnjenike postajući tako, dio procesa *političkog preodgoja*. Ivan Kosić je kao vojni osuđenik, proveo dvije godine na Golom otoku gdje ga je u nekoliko navrata posjetio otac, razočaran ponašanjem sina.

Zadnju godinu mojeg boravka na Golom, a to je od zime 1955. do zime 1956.godine, dozvoljene su posjete. Mene je dva-tri puta posjetio moj otac. I otac je ušao u isljednikovu sobu i pitao kako sam, da li se popravljam i to, jer je stvorena fama da smo mi zadnji koji smo ostali na Golom – nepoprijateljivi. I kada sam došao do oca, isljednik, koji je usput rečeno bio teška budala, je uzeo stolicu i sjeo kraj nas. I mi se gledamo, i odjednom otac me počne jako grditi i kritizirati kako se moram popraviti, kako sam tvrdoglav, kako moram slušati itd. Očito da mu je isljednik napunio glavu najvećim glupostima i lažima. I ja sam samo slušao oca, jer što ću starome objašnjavati kako je na Golom, i što se događa. Jer kada bi počeo, morao bi kritizirati isljednika i upravu Golog, a onda ne znam kada bi izašao. I samo sam rekao ocu da je teško i to je to. Nakon toga smo šutjeli petnaest minuta i onda je otac otišao.

Prije dozvoljavanja posjeta na Goli otok, obitelj kažnjenika ništa nije znala o mjestu gdje im najbliži izdržavaju kaznu, a mnogi nisu imali nikakve pozitivne informacije jesu li uopće i živi. Kako su ibeovci naprasito hapšeni, nekad po noći, nekad po danu, nekad na radnom mjestu, nekad na putu – obitelji nisu znale mnogo, osim da su uhapšeni, što je potenciralo razne zloslutne sumnje. Ipak, strah bi razbijala „pisma“ sa nepoznate adrese, koja su bar, iako nakon nekoliko mjeseci straha, otklanjala glavnu sumnju. Kako povratne adrese nisu otkrivala Goli otok kao mjesto slanja, već su kažnjenici morali navoditi razne poštanske fahove ili vojne pošte (npr. Zagreb – poštanski fah 520, Beograd – poštanski fah 45,

²⁵⁵ Vidi još: Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 103.

„Preduzeće Mermer“ – Pošta Bakar) članovi obitelji su ih na tim adresama i tražili.²⁵⁶ Obitelj *Mihe Cenca* dobila je dopisnicu poslanu iz „Vojne pošte – Bakar“, pa su ga tamo i odlučili potražiti, unatoč tome što je prethodna potraga po oca završila bolno. Naime, Cenčev otac sina je tražio u Udbi u Beogradu gdje je uhapšen na školovanju, ali je zbog svog „interesa“ pretučen. Majčina potraga po Bakru nije imala takav epilog, premda sina nije našla.

Bakar je bio pošta od kud su moji roditelji dobili poštu. A naslov je bio vojna pošta taj i taj broj. Onda su moja majka i otac vidjeli da je to u Bakru pa su me tamo došli tražiti. Išla je na poštu, oni ništa ne znaju. I onda je moja majka uz čitavu obalu tražila gdje je neki logor. Nedjelju dana se raspitivala. Onda su je jednog dana uhvatili milicioneri i kazali da odmah nestane i da više ne ispituje ljude.

Golootočani bi, jednom mjesečno, mogli poslati jedno pismo (dopisnicu) i to samo najužoj rodbini, premda su ih mnogo više mogli primiti; što je mnogima bio vrhunac mjeseca, tjedna ili dana – pravi odmak od dnevnog Golog otoka. Kako je Golom otoku sve bilo normirano i uvjetovano, tako i mogućnost slanja i primanja dopisnica nije bila iznimka. Ovisno o suradnji s Udbom, kažnjenicima su uskraćivana ili omogućivana korespondencija s obitelji. Kažnjenici su primili instrukcije što mogu, a što ne mogu pisati, pa je sadržaj dopisnica bio prilično jednoličan i uniforman, zadržavajući se na uglavnom na privatnim temama, te napadno samokritičkim pokajanjima, a sav nepoželjni sadržaj bio bi cenzuriran. *Damir Pavić* napisao je dopisnicu realnog sadržaja, koju je isljednik, djelujući i u svojstvu cenzora, bacio. Uzgred govoreći, isljednici bi kažnjenicima davali dopisnice i mimo reda, onda kada bi bili dobre volje, ili kada su kažnjenici nečim to posebno zaslužili. Bio je to, kako se prisjećaju logoraši, poseban izraz isljedničke galancije ili milosti.

Jednom prilikom dobio sam šansu da pišem roditeljima i napisao nešto u stilu: „Mama, nemoj da brineš, sve je u redu, nije baš prijatno, ali izdržati ću i vratiti ti se.“ Mislio sam da je ta karta otišla, ali nije. Isljednik Pule Prokić me poznao, a jedan dan rekao: „Jel' se ovako piše?“ „Što tu nije istina?“ – odgovorio sam. „Nemoj da filozofiraš! Uzmi kartu i piši.“ Onda mi je počeo diktirati: „Ja sam izdajnik Partije, kajem se, vraćam se na put Tita.“ Bio je zastao dok je diktirao i rekao: „Šta ti fali ovdje? Imaš tri obroka, dva čebeta, pa toga nema ni u Beogradu.“

²⁵⁶ Službeno logor na Golom otoku bio je vojna pošta 3234, ali korištene su i druge adrese. HDA, fond 1560. Svež. 389.

Vladimir Novičić – Trocki, uhapšen kao đak beogradske III. gimnazije, morao je napisati pokajničko pismo cijelom razredu.²⁵⁷ Sadržaj pisma, a prije svega stil, važan je dokument vremena, jer u sebi jasno naglašava glavne ideje KPJ koje su progonile Goli otok: pokajanje zbog izdaje Partije prihvaćanjem Rezolucije IB-a, rad kao sredstvo iskupljenja (od tuda „Radilište Mermer“), te posljedični povratak u društvo.

17. 9. 1949.

Dragi Bobo,

dragi moji drugovi, smatram za svoju dužnost da pre svega tražim oprostaj od svih Vas za ljagu koju sam Vam naneo u svom razbojničkom i neprijateljskom radu prema našem razrednom kolektivu u užem, i našoj omladinskoj organizaciji u širem smislu. Zaslepljen lažima koje su sa svih strana letele na našu zemlju ja sam jedan od onih malobrojnih malodušnika koji je zakoraćao u glib izdaje svoje zemlje i svoje partije. Velika moja greška prema Vama sastoji se u tome što nisam iskreno istupio pred Vas jer Vaša pomoć mi je onda bila neophodna, jer bi Vaša pomoć sprečila ono što se odigralo. Kazna kojom sam kažnjen isuviše je blaga da bi se mogla nazvati kaznom. Ja radilište na kome se nalazim smatram popravilištem koje će mi omogućiti da Vam sutra opet smelo pogledam u oči, da Vam stisnem ruku i da krenem zajedno s Vama u borbu koju pred sve nas postavlja naša Partija.

Vlada.

Drugu Aleksić Bogdanu učeniku VIII raz. gim. Beograd III muška gim. (Njegoševa ulica)

Sva golootočka korespondencija nalik je jedna drugoj, pa je tako dopisnica *Luka Hrvatića* slična je onoj *Novičićevoj*. Ona međutim, služi kao dobra ilustracija kako su izgledala uobičajena golootočke dopisnice: red privatnih tema, red samokritike. *Luka Hrvatić* se u prvom dijelu pisma (dimenzija 13,5 cm x 10 cm), datiranog 29. studenog 1950. (kažnjenici bi za *Dan Republike* dobivali dopisnice kao dio proslave) uglavnom dotiče privatnih tema: „*Srdačno Vam se zahvaljujem na dobrim željama koje ste mi uputili prigodnom mog imendana(...)Raduje me to što ste svi zdravi a pogotovo što je dobro mali Ivica.*“²⁵⁸ Drugi dio pisma, onaj na koji su kažnjenici morali potrošiti dragocjeni prostor na užtrb privatnih tema,

²⁵⁷ Pismo autoru ustupio Vladimir Novičić – Trocki.

²⁵⁸ Pismo autoru ustupio Luka Hrvatić.

bio je pisan usiljenom predvidljivošću, iako je vjerojatno imao jak učinak na one koji su ga čitali.²⁵⁹

"Sretan sam upravo, neopisivo sam sretan, jer se sad ponovno nalazim na putu kojim naše narode vodi naša slavna Partija i veliki Tito i što sam svojim radom ponovno stekao povjerenje Partije. Da, istinski sretan može čovjek biti samo onda ako sve svoje snage i sposobnosti stavi u službu svom narodu, na dobrobit svoje Domovine. A ja sam opet postao vjerni sin naše socijalističke Domovine i bit ću takav do posljednjeg daha. Nitko i nikada više neće me skrenuti sa pravog puta. Znam da ste to i Vi željeli i uvjeravam Vas da se je ta Vaša želja i ostvarila."

Više je pošte stizalo na Goli otok, nego što je sa njega odlazilo. Kažnjenici su uglavnom primali vijesti o novostima i događanjima u obitelji poput *Vladimira Bogojevića* koje se na taj način saznao da mu je umrla sestra. Dobivanje uobičajenih paketa nije bilo dozvoljeno, ali su logoraši mogli dobiti neke neophodne potrepštine, ako su za to, naravno, postojali preduvjeti u logoraškom statusu kao i fazi Golog otoka, odnosno u razdoblju od 1952. godine. *Aco Singer* je od kuće primio naočale, pošto su mu prve bile razbijene u špaliru, a *Mišo Pifat* je primio paket sa knjigama i četkicom za zube.

Posjet Aleksandra Rankovića

Smanjivanjem intenziteta političkih sukoba od sredine 1951. godine, dolazi do postupnog popuštanja represije kao i (samo)kritike Udbe na IV. Plenumu CK KPJ u lipnju 1951. godine, što je bila uvertira za posjet glavnog čovjeka aparata državne sigurnosti Aleksandra Rankovića Golom otoku, 21. kolovoza 1951. godine. Bio je to prvi posjet nekog visokog funkcionara logoru. Tadašnji teški logorski režim naglo se počeo mijenjati, što je zbunjivalo kažnjenike. Naime, jedno vrijeme prije dolaska počelo je veliko uređivanje logora i paviljona. Prane su „čebadi“, čišćene prostorije od nametnika te stavljanje zidne novine. Logoraši nisu išli na rad i primali su osjetno bolje porcije hrane, a prestalo je maltretiranje i nastojalo se popraviti stanje bolesnih kažnjenika. Svi su kažnjenici dobili novu bolju odjeću te su oprani i obrijani. Nitko nije znao razloge ovih promjena, kako je zamijetio *Mihailo Simić*.

²⁵⁹ Boško Vulović prisjeća se reakcije svoga oca na njegovo pismo sa Golog otoka: "Meni je bilo najvažnije da roditelji vide moj rukopis, a one nebuloze što sam ja pisao, a pisao sam svakojake gluposti kao: „*Krećem se po radilištu sa pesmom na ustima. Zaklinjem se veran biću Aleksandru Rankoviću!*“ Moj otac je mislio da sam poludio kada je vidio da sam to napisao."

Jednu noć bio sam pod bojkotom i nadvijen na kiblom što je bilo pravilo, kada sam vidio da dolazi čovjek s dobrim opancima, što je značilo da je dio baračnog rukovodstva. Kaže digni se, i ja se uzdignem očekivajući da će me udariti, međutim, kaže opusti si i ode do drugog koji je bio nad kiblom i sve ponovi tako da ljudi nisu više bili nad fekalijama. Završila se naša smena i vidim da isto to se događa i sa našim zamenama. Nisu morali biti glavama nad kiblom, što je pravilo kada bojkotovani dežura pola noći. Sljedeće jutro mi nije bilo tipičnog ustajanja koje je uključivalo viku i udarce, nego se je bilo mirno i sobni starješina čak smirivao stvar: "Mirno, ne udarajte, mir!" Meni sve čudno, jer pojma nemam što se to događa. Idemo na rad, i rukovodilac radova umjesto da potiče batinanje kao do tada, sada radi sasvim suprotno. Nitko nema blage veze o čemu je riječ. Na konferencijama se čuje drugi ton govora: "Mi ćemo se boriti protiv neprijatelja, ali ne batinom, već prevaspitavanjem!" Sve nekako drukčije. Onda su počeli popravljati paviļjone, ubijati stenice, krpiti rupe, općenito popravljati uvjete. Moj paviļjon je išao na pristanište da istovara brod pun paradajza. Tog smo dana za ručak dobili dva paradajza, komad kruha i malo masti. Slađi obrok u životu nisam jeo. I onda je nakon jedno dva tjedna ovakvog režima na Goli otok stigao Ranković. Mi o tome nismo imali pojma do tog trenutka, ali nam je onda bilo jasno zašto sve ove pripreme.

Logoraši nisu znali da uprava logora priprema logor za Rankovićevu posjetu. Razmjeri priprema daju naslutiti da sam Ranković vjerojatno nije znao za prave razmjere nasilja i stanja u logoru, pa je uprava htjela bar donekle ublažiti loš dojam koji bi izgledniji i pretučeni logoraši mogli ostaviti na prvog čovjeka aparata državne sigurnosti. Zamjenik upravnika Golog otoka Ante Raštegorec koji je bio prisutan posjetu prisjetio se da je Ranković nakon obilaska logora izjavio: „Majku im jebem, šta učiniše od naših ljudi!“²⁶⁰

Bilo kako bilo, Ranković je došao u posjet 21. kolovoza 1951. godine te se relativno kratko zadržao na obilasku logora. Sa svojom svitom prošao je kroz špalir postrojenih logoraša gore i dole niz „ulicu“. Prema sjećanjima čitav logor je odjekivao od skandiranja „Heroj Marko!“, „Tito-Marko!“, „Marko, Marko!“. Kako je to opisao Raštegorec mnogo godina kasnije: „Rankovića je dočekala masa kažnjenika skandiranjem(..) Bilo je tako glasno i spontano da

²⁶⁰ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Tom 3. 479.

se kosa dizala na glavi.²⁶¹ Navodno je jedan od logoraša pao na koljena kada mu je Ranković pružio ruku.²⁶²

Radovan Hrast bio je jedan od logoraša koji je dočeka Rankovića, za kojeg je na „trgu“ nakon obilaska organiziran prigodni program.

Kada je došao svi smo bili postrojeni pred paviljonima, a Ranković je išao kroz logor sa svojom svitom. Bolesni kažnjenici ostali su u svojim barakama. Svi smo počeli skandirati: "Marko, Marko! Tito – Marko! Živio drug Ranković!" Logor se orio od skandiranja. On je prošao kroz cijeli logor do vrha i natrag. Onda mu je organiziran pjevački zbor od desetak Slovenaca koji su mu pjevali narodne pjesme i to: "Sinkoči sem na vasi bil", "Po jezeru bliz' Triglava" i "Gor čez izaro". Ranković im je dao cigarete. Nakon svega toga je otišao.

Osim „Žice“ Ranković je obišao i „Petrovu rupu“ i „Radilište V.“ za žene na Golom otoku te obližnji logor Sveti Grgur za osuđenike. Vera Vinter bila je u logoru „Radilište V.“ kada je stigao Ranković. Doživjela je iskustvo slično kao muškarci u „Žici“ –euforično skandiranje.

Sazvane su sve barake i rečeno nam je da operemo bluze da budu što ljepše. Jer znate, one su bile prljave od nošenja kamena i cementa. Nikome nije bilo jasno u taj čas o čemu je riječ. Ubrzo smo shvatili da dolazi Ranković. Jedno jutro ili popodne pojavio se Aleksandar Ranković zajedno sa Jovom Kapičićem i možda još kime. Sve bojkotirane žene, tj. „tešku bandu“ odveli su iza baraka tamo gdje su se čuvala drva, međutim mene nisu, već su mi dali novu bluzu i mjesto na obali gdje je dočekivan Ranković(...)Rekao je da borba protiv neprijatelja nije nošenje kamenja ili da imamo krvave dlanove i krvave noge, nego da ga otkrivamo tog neprijatelja. (...) A prije, za vrijeme i poslije govora žene su skandirale: "Marko, Marko!", "Leka, Leka!", "Tito-Marko!". Sve se orilo. Nakon govora Ranković je obišao barake i izvršio inspekciju, ali naravno mi smo sve to ranije čistile i sredile da izgleda što bolje. I prilikom Rankovićeve dolaska prvi smo puta dobili kruha. Kada smo došli u prostoriju gdje se jelo, na stolovima su bile gomile kruha u korpama od šiba. Nismo mogle vjerovati. Pazite u to doba glad je bila u čitavoj zemlji, a kamoli u logoru. Žene, kojih je većina ipak bila srpske ili crnogorske nacionalnosti, počele su vikati hleb, hleb!

Kao posljedica posjeta u razdoblju nakon Rankovićeve posjete (oko pola godine) dolazi do poboljšavanja svih uvjeta života na Golom otoku; opće smanjivanje nasilja, posebice onog u

²⁶¹ Isto.

²⁶² Isto.

špaliru, poboljšavanje prehrane i higijene itd. Premda postoje određena nesuglasja, čini se da po tom pitanju postoji stanoviti konsenzus među logorašima.²⁶³ *Mišo Pifat i Mihailo Simić* prisjećaju se promjene na bolje nakon kolovoza 1951. godine.²⁶⁴

Nakon njegova dolaska u augustu 1951. godine, stanje se radikalno poboljšalo. Skraćeno je radno vreme, poboljšala se ishrana, prestalo je klasično javno batinanje, iako je toga bilo po naređenju. U "centar" su došli normalniji ljudi. (Pifat)

Nakon dolaska Rankovića, režim se nije promijenio ali je popustio. Više nije bilo bezrazložne tuče. Ali dalje se radilo krvnički, i dalje niste smjeli ništa reći itd. Više nismo tukli u špaliru, već smo samo vikali "uuuuuaaaaa". (Simić)

Informacije o Golom otoku bile su neka vrsta javne tajne u Jugoslaviji, međutim, spoznaja o ovom logoru postojala je i izvan njenih granica. Tako su zapadne sile prikupljale informacije o Golom otoku od bivših logoraša koji su nakon oslobođanja prebjegli najčešće u Italiju ili Austriju. Vjerojatno u interesu da potvrdi ili negira ova saznanja Socijalistička stranka Francuske došla je u posjet Golom otoku krajem 1951. ili u toku 1952. godine. U literaturi i sjećanjima postoje kontradiktorne informacije o konkretnom mjestu posjete. Naime, prema jednim informacijama Socijalistička stranka Francuske posjetila je baš Goli otok, gdje su posjetioci primljeni u unaprijed pripremljenom prostoru i sa unaprijed određenim i pripremljenim logorašima, gdje se moglo jako malo vidjeti i zaključiti.²⁶⁵ Međutim, češća verzija koja se javlja u svjedočanstvima je posjeta iste delegacije radnim logorima petogodišnjeg plana gdje su radili golotočani kao završni dio svoga izdržavanja kazne. Tako je delegacija francuskih socijalista posjetila radni logor Dabravine u Bosni i Hercegovini i jedan od radnih logora na izgradnji jadranske magistrale, najvjerojatnije onaj u uvali Žrnovnici kod Senja gdje su se susreli sa pripremljenim logorašima u potpuno drugačijim uvjetima od onih na Golom otoku.²⁶⁶

Tipično za logore, Goli otok je imao ustaljen i težak dnevni režim. Većina logoraša znala je kako će im teći dan, što je za njih predstavljao stanovit pritisak, znajući što dan na Golom otoku nosi. Teška i ustaljena dnevna rutina, puna fizičkih i psihičkih izazova, bivala je

²⁶³ Uzgred govoreći, prema nekim svjedočenjima logor je 1952. ili 1953. godine u svojstvu partijskog povjerenika posjetio i Dobrica Ćosić, međutim sasvim diskretno i u „mirmijoj“ fazi logora. Svjedočenje Miše Pifata; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 172.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 5*, Beograd 2012. 120-122.

²⁶⁴ Vidi još: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 231, 281; Dragana Čolić-Biljanovski, *Pozorišni život na Golom otoku*. 47.; „Uaa banda“, *Krčki val*, travanj 2012.

²⁶⁵ Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, Beograd 1991. 398.-399.;

²⁶⁶ Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*. 359.-364.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 129., 130, 132.

remećena neuobičajenim danima i događajima na Golom otoku, koji su olakšavali ili otežavali golotočku svakodnevicu. Dan na Golom otoku, stoga, bio je uvijek na neki način nepredvidiv, češće ispunjen s novim izazovima, nego olakšanjima, premda to nije uvijek bilo pravilo. Dolazak pisma od obitelji, odnosno nekoliko neutralnih fraza napisanih na dopisnici, davale su logorašima snagu potrebu za preživljavanje bojkota, špalira i nošenja kamena. Dan na Golom otoku, iako rasporedom gotovo jednak, nikad nije bio isti.

9. POLITIČKI PREODGOJ IBEOVACA

Logor na Golom otoku imao je jednu temeljnu funkciju, oko koje se kasnije čitav golotočki sustav i izgradio: politički preodgojiti internirane ibeovce. Kada i koliko kažnjenika će spavati, hoće li raditi lakši ili teži posao, jesti, koliko dugo će provesti u logoru, te naposljetku hoće li uopće preživjeti – ovisilo je o spremnosti golotočkog logoraša da odbaci pretpostavljeno ibeovsko uvjerenje i da se politički *reformira*.

Ovdje će biti prikazani svi bitni elementi za razumijevanje ove temeljne funkcije Golog otoka. Od samog početka ideje „tolerantnijeg“ odnosa prema ibeovcima do osnivanja logora na Golom otoku te početka uvođenja koncepta nasilnog *političkog preodgoja* dolaskom *Bosanca*, što se poklapalo sa prvom žrtvom Golog otoka, koja simbolično označava uvođenja beskompromisnog nasilja kao osnovnog metoda odnosa prema logorašima. Ujedno, biti će naglašena tendencija Udbe, a samim time i vrha KPJ, na razbijanju logoraške solidarnosti kao pretpostavke uvođenja sistema *političkog preodgoja* i logoraške samouprave. Potom će biti analizirani Udbini ciljevi u ovom procesu kao i primjenjivane metode, sukladno čemu su logoraši zauzimali položaje u internoj hijerarhiji kao nagradu ili kaznu. Naglasit će se veza između zahtjeva *političkog preodgoja*, težine fizičkog rada i pritisaka na kažnjenike sa položajem i kvalitetom života u logoru. Premda se neki detalji ponavljaju iz prethodnih poglavlja, ovdje čine važan dio ove cjeline koja prikazuje početak, razvoj, metode, izvedbu, cilj i posljedice glavne funkcije logora na Golom otoku, a samim time vjerojatno najvažnijeg dijela ovog rada.

Prizvuk didaktičnosti (kako na prvi pogled i zvuči fraza o *političkom preodgoju*) zapravo kratkotrajno zamagljuje stvarnu narav metoda na Golom otoku, baš kao što parole: *Rad*

oslobađa! (Arbeit macht frei) istaknute nad ulazom u Auschwitz ili *Rad je u SSSR-u pitanje časti, slave, vrline i herojstva! (Труд в СССР есть дело чести, славы, доблести и героïcтва)* postavljene iznad ulaznih vrata logora Vorkute, iz današnje perspektive, govore o naravi nacističkih i sovjetskih logora – više, nego što to govore tisuće svjedočanstava preživjelih logoraša. I Goli otok je imenom egzistirao kao „radilište“. Naime, naziv logor bio je strogo zabranjen kod jugoslavenskih komunista, koji su, kako je rekao jedan isljednik na Golom otoku, „logore ostavili nacistima i Sovjetima“. Tako logora u Jugoslaviji nema, već postoje isključivo „radilišta socijalističke izgradnje“.

Još od prvih dana sukoba sa Staljinom, kada je Tito najavio „borbu za svakog čovjeka“ i to tolerantnijom metodom „po glavi, a ne za glavu“ naslućivalo se kako će stav prema ibeovcima imati i odlike odnosa prema vlastitoj djeci, kao i odlike odnosa prema neprijateljima, tj. izdajnicima. Metode primjenjivane u *procesu političkog preodgoja* nad ibeovcima nisu dolazile samo iz staljinističkog arsenala, već su viđane i u drugim ideološkim i vremenskim okvirima. One su proizvod vremena i ideologije, kao i konteksta i nužde. One su nastale iz straha. Da bi strašile. *Društeno korisni rad*, kako se nazivala najčešća administrativna kazna, više je trebala biti mjera partijskog uvjeravanja na kružoku, drugarska partijska ruka pomoći, nego bilo kakva disciplinska mjera, a najmanje zatvorska kazna. Goli otok imao je već takve konture mjesec dana od početka svog postojanja, nakon čega je, malo po malo, postajao ono zašto se i javila, mnogo godina kasnije, potreba za ovakvim radom.

Dolaskom prve velike grupe, 9. srpnja 1949. logor na Golom otoku započeo je funkcionirati. Kažnjenici pridošli u prvoj grupi prisjećaju se tih dana kao vremena ispunjenog dosadom, povremenog rada manjeg opsega, druženja s milicijom koja ih je čuvala. U radu nije bilo prisile, niti su postajali bilo kakvi logorski autoriteti, hrana je za vrijeme i uvjete bila solidna, a logoraški režim gotovo da nije postojao. Kažnjenici su sami između sebe odabirali sobne starješine, dok su isljednici bili u interakciji s interniranim ibeovcima.

Dan kada ovo radilište postaje *Goli otok* i kada počinje *proces političkog preodgoja*, dan je dolaska tzv. *bosanske grupe* ili *Bosanca*. Oni su prvenstveno bili skupina Udbinih pripremljenih aktivista, sastavljenih od maskiranih udbaša, ili od pripadnika službe sigurnosti koji su se izjasnili za Rezoluciju Informbiroa, te im je sada dana mogućnost iskupljenja. Jednako tako, *Bosance* su navodno činili i osuđeni kolaboranti također instrumentalizirani od Udbe. Njihov glavni zadatak, u razdoblju kasno ljeto-jesen 1949., bilo je razbijanje čvrste logoraške kohezije prvih utamničanih ibeovca, njih oko 1200. Na fanatičnu povezanost i

borbenost Staljinovih pristaša vrh KPJ je unaprijed računao. S obzirom da je cijeli tadašnji vrh KPJ (Tito, Đilas, Ranković, Kardelj, Pijade, i dr.) imao bogato iskustvo robijanja u „kazamatima“ kraljevine Jugoslavije, dobro su znali da se tvrda jezgra interniranih ibeovaca mora oslabiti kako bi se u začetku uništili zameci bilo kakve opozicije u logoru ili danas-sutra na slobodi. Znajući svoju odlučnost iz zatvorskih dana, morali su spriječiti onu ibeovsku, međusobnu povezanost jednako, ili čak više radikalno.

Milovan Đilas u svojim prisjećanjima na poratnu Jugoslaviju nazvanim *Vlast* navodi kako je osnovni cilj novih zatvora bio onemogućavanje svih onih pogodnosti koje su imali zatvoreni komunisti u međuratnoj Jugoslaviji.²⁶⁷ Koju godinu kasnije, spletom okolnosti, to se odnosilo i na jugoslavenske komuniste u novoj Jugoslaviji.

Pokazalo se tako da su jugoslavenski komunisti u pravu kada je bila riječ o potrebi razbijanja povezanosti fanatičnih, sada utamničenih ibeovaca. O tome govore sljedeći primjeri. Savo Zlatić, uz Andriju Hebranga najviše rangirani hrvatski ibeovac, u pritvoru u istražnom zatvoru u Savskoj cesti u Zagrebu počeo je s organiziranjem ilegalnih metoda djelovanja pritvorenih ibeovaca. To je pretpostavljalo obnovu sličnih metoda kakve su komunisti, i on sam među njima, koristili u zatvorima *Kraljevine Jugoslavije*. Najvažnije, Zlatić je kao rukovodeći kadar konspirativne ibeovske organizacije u istražnom zatvoru, počeo organizirati njihovo povezivanje na *radilištu* kao i metode opstrukcije rada. Ibeovci su bili spremni na fanatičan otpor.

„Moj rad u zatvoru u Savskoj cesti(...)bio je usmeren u pravcu priprema za organizovani rad kada dođemo na radilište: politička predavanja, čitanje štampe bilo je zajedničko s diskusijom, ali organizovano odnosno priprema za organizovani rad vršio sam samo kod imenovanih. Govorio sam im u smislu povezivanja, konspiracije, potrebi borbe protiv kapitalizma, zatim o potrebi borbe protiv provokatora sa kojima se treba obračunati makar i fizički, na primjer baciti kamen na nogu, lupiti kamen krampom ili čekićem i na taj način osigurati našu kontrolu na radilištu. Zatim ako je netko fizički slabiji zajednički doneti odluku da se isti tobože kapitulira pa da se izvuče. Uspostaviti vezu s vanjskim svetom, a možda i s organizacijom ako se oseti da išta postoji. Dakle moj rad u tome smislu nije bio konkretan nego samo načelan. Zbog toga da najprije vidim stanje na radilištu pa onda donesemo zaključak o daljnjem radu.“²⁶⁸

²⁶⁷ Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009. 55.-56.

²⁶⁸ Isto.

Da je tako bilo prisjetio se i *Jovan Ševaljević*, koji je u beogradskom istražnom zatvoru također pod utjecajem starijeg komunista (Blaže Raičevića) komunikacijom kroz zid počeo pripremati otpor u zatvoru. Mučenici za ideale spremali su svoju pasiju.

Iskustva komunističkih robijanja, organiziranja i otpora iz međuratne Jugoslavije bila su pojačana informacijama Udbinih doušnika među ibeovcima, što je učvrstilo namjeru službe sigurnosti da otpor na Golom otoku unaprijed onemogućí i slomi. Jugoslavenski komunisti, dobro poznavajući svoj vlastiti, uspješno su razaznavali ibeovski mentalitet. *Bosanaci* su bili ključni instrument razbijanja ibeovske solidarnosti na Golom otoku, što je bio kasniji preduvjet procesa *političkog preodgoja*.

Dolazak *Bosanaca* u drugoj polovici srpnja 1949. nagovijestio je da se odnosi na Golom otoku temeljito mijenjaju. Odmah po dolasku, *Bosanska grupa*, po napucima Udbe, održala je miting gdje su govornici bili preobučeni udbaš, navodni ustaški simpatizer Boro Viskiće te još jedan čovjek nejasne prošlosti Omer Pašić.²⁶⁹ Po prvi se puta mogla čuti fraza o *revidiranju stava*, tj. o odbacivanju svoje povezanosti uz politiku Informbiroa i SSSR-a, ali i prijetnja nasiljem u slučaju suprotnog.

U ovo vrijeme, čini se netom prije dolaska *Bosanaca*, logor na Golom otoku posjetio je Rankovićev glavni operativac i njegov zamjenik *Jovo Kapičić* koji je također održao govor interniranim logorašima, u kojem je, po svom svjedočenju, rekao:

*Moji bivši drugovi, želim da opet postanete moji drugovi! Nećemo dozvoliti da srušite svoje djelo. Vi ste gradili Jugoslaviju, Vi, ali ne damo da ju sada uništite. Ako se netko pokaje, da kaže da je bio u zabludi, neka se javi upravniku zatvora koji ima moje ovlaštenje da vas pošalje kući.*²⁷⁰

U masi od 1200 kažnjenika koji su slušali govor Jove Kapičića bio je i *Radovan Hrast*, kojem je sadržaj govora, možda malo drugačiji od onoga kako ga se sam Kapičić prisjeća, dao

²⁶⁹ Vidi još Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 78,79.

²⁷⁰ Jovo Kapičić u razgovoru sa novinarkom Tamarom Nikčević daje sličnu verziju ovog događaja: „Naša država“ rekao sam, „za čiju ste se slobodu borili na isti način na koji sam i sam to činio, neće dozvoliti da je, poslije toliko žrtava, neko danas ruši.“ Kazao sam im da sam svjestan da među njima ima velikih junaka i hrabrijih od mene, ali da to ne mijenja stvar. Da, borili smo ih se...“ Tamara Nikčević, *Goli otoci Jove Kapičića*, Beograd 2010. 143.-144.

U dokumentarnom filmu Darka Bivoljaka, *Goli otok* (2012.), Jovo Kapičić također daje sličnu verziju svog govora prilikom dolaska na Goli otok.

naslutiti da se vremena na Golom otoku mijenjaju. Postajalo je jasno da ibeovci neće biti tetošeni.

Vrlo brzo nakon mog dolaska na Goli, logor je posjetio Jovo Kapičić, narodni heroj, general i pomoćnik Aleksandra Rankovića. Svi koji smo bili u logoru okupili smo se i onda je Kapičić održao žestok govor. Kazao je: Vi ste izdali domovinu, sramota ste za vaše suborce, izigrali ste zemlju. Napravili ste sramotu našoj Partiji. Vi ste zločinci. Sada smo vas doveli ovamo i tu više nema milosti. Onaj tko će uvidjeti svoju grešku, taj će revidirati svoj stav, a onaj tko to neće napraviti tu ostavlja kosti. Bio sam ostao paf, zapravo, svi smo ostali u šoku. Svaki od nas je vidio da nema više nema šale. Kapičić je rekao ono što je osjećao. Bio je pošten i dao je izbor: ili lijevo ili desno, pa sad ti izaberi.

Posjet Kapičića poslužio je kao uvertira dolaska *Bosanaca* koji su na svom golotočkom mitingu ponovili sadržaj njegova govora. Izdržavanje kazne, nije imalo kako to obično biva vremenski karakter, već je bilo definirano promjenom političkog stava kažnjenika, a to je bila novina u odnosu na iskustva jugoslavenskih komunista s njihovih dotadašnjih robijanja. Govorom Jove Kapičića i dolaskom *Bosanaca* u srpnju 1949. udareni su temelji glavne funkcije logora na Golom otoku - *procesu političkog preodgoja*. U narednom razdoblju, samo će metode ovog procesa doživljavati transformacije, ali nikada njegova suština. Najtočniju definiciju procesa dao je nepoznati birokrat služne državne sigurnosti krajem 1980-ih godina. U elaboratu načinjenom prilikom zatvaranja KPD Goli otok 1987./1988., osvrćući se na smisao „radilišta Mermer“ u razdoblju 1949.-1956. on je zaključio: „*Rad s osuđenim bazirao se uglavnom na stalnoj diferencijaciji temeljenoj prvenstveno na ideološko-političkim kriterijima.*“²⁷¹

Znači, trebalo je diferencirati, odnosno razdvojiti one koji podržavaju Rezoluciju Informbiroa od onih koji su spremni na njezino odbacivanje. Kako bi se razbila ibeovska golotočka jezgra, *Bosanci* su po direktivama Udbe, počeli potkapati kažnjeničku solidarnost na Golom otoku. Barakama, koje su bile ispunjene po regionalnom ključu, a samim time i jače povezanim ibeovcima, do tada su rukovodili interno izabrani sobne starješine imajući isključivo organizacijsku ulogu, jer sistem logorske hijerarhije u ovom času još nije postajao. *Bosanci* su smijenili postojeće *sobne* i postavili svoje povjerenike isto kao što je svaki paviljon ispunjen jednim brojem osoba iz *bosanske grupe*. *Alfred Pal*, prisjeća se kako su *Bosanci* istiskivali ibeovce u barakama.

²⁷¹ HDA, fond 1560, svež. 389.

Kako smo dolazili na Goli tako smo i punili barake. Prva baraka bila je napunjena Slovencima, ostale tri su popunjene nama iz Hrvatske, pa onda su dalje barake punjene ljudima iz Crne Gore itd. Barake su imale republički karakter jer su ih po tom ključu i Udbe dovodile. Međutim, kada su stigli Bosanci to se sve izmijenilo. Njih su stavili u svaku baraku po malo, što je već bilo čudno.

U začecima onoga što će se koji mjesec kasnije nazivati *politička konferencija* ili *politički čas*, sada još u neodređenoj formi, *Bosanci* su nasumično ulazili u barake i ulazili u konflikte s onima koji su bili čvrsto na liniji IB-a. Premda, u tom trenutku (srpanj 1949.) nasilje još uvijek nije bilo sistemsko, dolazilo je do raznih sporadičnih i izoliranih fizičkih obračuna između jednih i drugih. Velik broj kažnjenika nije pokleknuo te je nastavio podržavati Rezoluciju IB-a. Neposredni cilj *bosanske grupe* bilo je širenje straha među pristašama IB-a, tj. slamanje određenih obećanja kako bi se većina u bojazni opredijelila za politiku KPJ, što im je zasada samo djelomično polazilo za rukom. Jedan događaj je, međutim, izmijenio Goli otok zauvijek – njegova prva žrtva. Skupina tvrdih obećanja koji nisu htjeli revidirati stav, mahom Crnogoraca predvođenih starim predratnim komunistom Blažom Raičevićem (1898.-1949.) došla je u fizički sukob s *Bosancima* kod barake br. 3 ili 4. *Bosanci*, bolje opremljeni jer su imali letve i batine, prevladali su crnogorsku skupinu, a Blažo Raičević je ostao ležati mrtav. Cijelu zgodu promatrali su neki isljednici i komandiri. Bilo je to 24. srpnja 1949. godine.²⁷² *Alfred Pal* bio je svjedok očevidac ovog važnog događaja u golotočkoj historiji.²⁷³

U žici s nama bio je Blažo Raičević, stari crnogorski komunist. On je imao velik ugled u Partiji i među Crnogorcima, a bio je i predratni komunist. Jedan dan, vrlo brzo po dolasku bosanske grupe, ležao sam u bolnici kada sam čuo veliku graju pa sam brzo izašao. Tu sam vidio da se tuku Crnogorci i Bosanci. Dobro sam vidio Blažu među Crnogorcima. To nije bila fer borba jer su Bosanci na čelu sa Omerom Pašićem imali letve. Vrlo brzo svi su Crnogorci prebijeni. Bili smo šokirani, čak i malo u strahu. Milicioneri su bili izvan žice i sve su samo promatrali. Očito je sve bilo dirigirano. Jasno smo vidjeli da je stari Raičević prebijen na smrt. Sljedeće jutro, mi svi postrojeni pred barakama za odlazak na rad, a dva tipa odnose mrtvog Raičevića u deki da ga se pokopa. Imali su i lopate. Svi koji su gledali taj prizor bili

²⁷² HDA, RSUP SRH SDS, Fond 1561, Informbiro, "Sveukupni popis umrlih na izdržavanju kazne".

²⁷³ Za još neke verzije Raičevićeve smrti vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 82., 83., 410.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 3.*, 171.-174.

su zapanjeni. Sada je bilo očito da nitko nema popusta, kada su na očigled svih ubili starog predratnog komunista s takvim ugledom kao što je Blažo Raičević.

Postoje dvije verzije uzroka i okolnosti smrti Blaže Raičevića. Prema kažnjeničkoj, koja dominira svjedočanstvima i memoaristikom, Raičeviću je uprava ponudila da javno revidira svoj stav i odbaci svoje podržavanje Rezolucije Informbiroa, kako bi utjecao na ostale internirane ibeovce da učine isto. Uprava logora (Udba) bila je svjesna velikog utjecaja i autoriteta Blaže Raičevića među logorašima, koji je kao član KPJ od 1920., te predratni član PK za Crnu Goru predstavljao ključnu ibeovsku ličnost na Golom otoku. Student medicine *Jovan Ševaljević* bio je osobno povezan s Raičevićem u beogradskom istražnom zatvoru, a uz to, uhapšen je zajedno s njegovim sinom Draganom, također studentom medicine i pristalicom Rezolucije. Sva trojica zajedno su transportirani na Goli otok gdje se oko starijeg Raičevića oformila ibeovska jezgra. Kada se dolaskom *Bosanaca* postavilo pitanje *revidiranja stava*, mladi ibeovci zatražili su savjet od Blaže Raičevića, koji je očigledno za svoje ideale platio glavom.

Po pričanju njegovog sina, pre nego što je ubijen bio je pozvan na razgovor sa islednicima. Oni su tad hteli s njim da se sporazumeju da uđe u rukovodstvo logora i da sarađuje sa njima, što je on kategorički odbio. Jednog dana kad smo se vratili sa rada, čuo sam da je ubijen motkama, odnosno linčovan od strane te bosanske grupe. Tokom poslednjeg razgovora koji sam vodio s njim dan pre toga, pošto sam se i sam kolebao da li da revidiram stav ili ne, on je meni i Draganu savetovao da revidiramo stav jer smo mladi i treba da ostanemo živi, a da je za njega kasno i da on ne može da pljune na ceo svoj revolucionarni život.

Jovo Kapičić, dao je drukčiju, „službenu“ verziju slučaja. Prema njemu, Raičević je uistinu bio na razgovoru kod uprave logora, gdje je prihvatio ponudu Udbe da *revidira stav*, koju je potom izigrao, da bi ga potom bijesni logoraši linčovali na smrt.

Blažo Raičević je jedini čovjek koji je ubijen na Golom otoku. Dogovorili se u baraci Blažo ide kod upravnika, da kaže da se cijela baraka izjašnjava za našu Partiju i da odbacuje svoje ibeovske stavove protiv naše zemlje. Blažo je to trebao potpisati jer je bio ugledan čovjek. I došao je kod upravnika Veselina i oni se dogovore, popiju rakije i whiskeya i sve je bilo ok. I kada se Blažo vratio u baraku svi su bili sretni jer kao idu kući, međutim, Blažo je rekao da je pljunuo na vlast da je protiv Tita itd. Bijesna masa iz barake ga je na smrt isprebijala nakon toga. To je jedna smrt na Golom da je netko ubijen.

Bilo kako bilo, smrt Blaže Raičevića, neformalnog lidera ibeovaca na Golom otoku i najvećeg autoriteta među kažnjenicima bila je opomena i upozorenje svima koji bi se opirali Udbinoj *politici političkog preodgoja*. Ibeovci su poruku shvatili, pa je u logoru počelo masovno podržavanje linije KPJ te odbacivanje Rezolucije IB-a. *Mišo Pifat* uočio je direktne posljedice smrti Blaže Raičevića, baš kao i *Ivan Esih*.

Blažo Raičević nije htio čuti za revidiranje stava i zato je ubijen! Bili smo u šoku, jer to više nije bila šala. Par dana nakon ovog incidenta i kod nas u našoj baraci održan je skup gdje se išlo od čovjeka do čovjeka i pitalo ga se da li je protiv SSSR-a, jesu li naši u pravu i da li je revidirao svoj stav. Nitko se nije protivio. Onaj tko se protivio dobio bi batine. (Pifat)

Kada je Reštek, španjolski borac koji je bio sa nama u baraci, rekao da mu je teže na Golom nego u rovovima Španjolske, sve mi je bilo jasno. Mi smo u Reštaka gledali kao u boga, a i on je revidirao stav. Nije moglo drukčije. (Esih)

Tako je tijekom kolovoza i rujna 1949. godine došlo do masovnog *revidiranja stava* među logorašima. Ipak, zbog kasnijih metoda primjenjivanih u ovom procesu, važno je naglasiti da je u ovom razdoblju primjenjivan mnogo manji pritisak na kažnjenike, nego što će to biti kasnije, uz samo sporadično nasilje, isto kao što se od logoraša zahtijevala samo verbalna podrška KPJ i odbacivanje IB-a. Bilo je dovoljno izjaviti da ste protivnik IB-a.

Znači, revidiranje stava sastojalo se u tome da se javite isljedniku kojem pripadate, a to je bilo podijeljeno po republičkom ključu, oni koji su hapšeni u Hrvatskoj idu isljedniku za Hrvatsku, oni koji su hapšeni u Srbiji, idu isljedniku za Srbiju, itd. Na raportu su se ljudi pokajavali, govorili da vole Tita i KPJ, da su pogriješili, itd. Prva javljanja počela su nakon 5 dana, pa sve više i više, progresivno. Nakon 15 dana 90% zatvorenika bilo je na raportu i revidiralo je svoj stav. Ja sam bio među zadnjih 10%, iz razloga jer nisam vjerovao da će mi vjerovati da se kao kajem, jer je sve išlo na riječ. Kada sam ja konačno došao kod isljednika, rečeno mi je idi, znamo što hoćeš, zvat ćemo te. (Esih)

Bosanci su u večernjim satima obilazili barake, tražeći logoraše koji još uvijek podržavaju IB, kojih nakon Raičevićeve smrti više i nije bilo, a rijetki koji su javno još uvijek kritizirali KPJ bili su fizički pretučeni. Međutim, uloga isljednika, u ovom razdoblju (srpanj-listopad)

svodila se na dobronamjerne savjetnike, koji su pružali svoju pomoć utamničenicima, uloga dijametralno suprotna onoj kasnijoj. Jovan Ševaljević uočio je ovu razliku u metodama.

Tada su islednici obično s večera posle rada dolazili među kažnjenike i savetovali ih da revidiraju stav i da će onda biti pušteni kući. S jedne strane je bio strahovit teror, sproveden od strane te grupe Bosanaca, koji su svake večeri sprovodili te konferencije gde bi izdvojili ponekog koji nije hteo da revidira stav i koji je bio izložen tuči i bojkotu, a s druge strane su islednici, nezavisno od njih, razgovarali sa pojedinim grupama kažnjenika dosta pomirljivo, nezavisno od ove grupe Bosanaca.

Da je udbaška uloga u logoru bila manje nasilna nego što će to biti slučaj kasnije svjedoče Ivan Esih i Alfred Pal. Njima je posebice u sjećaju ostao isljednik Udbe Hrvatske major Duško Guzina, koji je prema mladim ibeovcima nastupao kao prema prijateljima, a ne ljutim ideološkim protivnicima.

Moj referent, tj. isljednik Udbe za Hrvatsku bio je major Guzina. Pamtim ga kao divna čovjeka. Jednostavno izvrstan i dobronamjeran. Kada bismo bili u četiri oka bio je pravi čovjek, kada bi bio netko treći sa nama, neki udbaša, onda bi bio oštar. Međutim kada bi taj otišao opet bi bio normalan. I kada sam jednom bio kod njega on mi je rekao: Jesi lud? Kojeg vruga tu radiš? Imao si stipendiju, (a imao sam stipendiju od ministarstva lake industrije, na čelu kojega je bio vidi slučajnosti Hebrang, uz to što sam bio dijete hrvosca) a ti si mislio svijet promijeniti. Kada te pustimo van, uči i sve će biti u redu. Guzina mi je bio i ostao primjer humanog čovjeka. (Esih)

Kada sam prvi puta bio na Golom otoku, onda nije još uveden onaj sistem kao što je to bilo kasnije. Isljednici, bar moj iz Udbe Hrvatske bili su relativno liberalni i nisu bili strogi kao kasnije. Moj isljednik Duško Guzina bio je jedan jako dobar, ugladen i fin čovjek. Čista suprotnost od onoga kakva je danas slika o golotočkim isljednicima. Razgovarao je s nama prijateljski, kao da nam želi pomoći i nikad nije nastupao s pozicije udbaša. Znao bi te zaustaviti i pitati kako si, jesi li zdrav i slično. Kada je formirana omladinska radna brigada, koja je trebala izaći na slobodu vrlo brzo, išli smo kod isljednika gdje bi nas ispitivao kako „dišemo“ po pitanju IB-a, jesmo li revidirali stav, da li smo se uvjerali da je naša KPJ u pravu i takve stvari. (Pal)

Logor na Golom otoku u prva tri mjeseca (srpanj, kolovoz, rujan 1949.) dobivao je svoje konture: Bosanci su postavili logorašku samoupravu, te preuzeli rukovođenje čitavim

logorom, naravno u ime i po direktivama Udbe. Postavljen je sistem diferencijacije kažnjenika po političkim kriterijima (*revizija stava*) pri čemu je samo djelomično primjenjivano nasilje, prvenstveno kako bi se zaplašilo druge logoraše te ih se prisililo na verbalnu podršku liniji KPJ. Smrt Blaže Raičevića prema tome je bila dio te politike prema logorašima. Započelo se sa sporadičnim baračnim zborovima gdje se unutar jedne barake kolektivno izjašnjavalo za politiku KPJ, kao da je to uopće mijenjalo nečiji stav, štoviše, ibeovci su tretmanom na Golom otoku dobili dokaz da je Staljin u pravu.²⁷⁴ Goli otok bio je na pola puta između kasnijeg sadističkog sustava i diskusija na partijskim sastancima, što ne znači da se na trenutke nije odlazilo u krajnost. *Ivan Esih* koji je na Goli otok došao s prvom grupom i s njega oslobođen početkom listopada 1949., svjedoči da nije fizički bio maltretiran niti je vidio „*da su drugi mučeni*“, samo je „*nekad u noći čuo da u sobi sobnog starješine nekoga mlate*“. Jedinu kaznu doživio je kada nije propisno pozdravio komandira skidanjem kape i micanjem u stranu, te je dobio „*kaznu gledanja u sunce od 30 sekundi. To je bilo prilično neugodno jer morate gledati u sunce, a ne smijete zatvoriti kapke. Nakon toga si neko vrijeme potpuno slijep. Te su kazne izricali milicioneri.*“

Smrt Blaže Raičevića, ograničeno nasilje nad najtvrdim ibeovcima, te verbalno distanciranje od Rezolucije IB-a kao uvjet oslobađanja, što je do listopada 1949. bila udbaška politika prema interniranim ibeovcima, vrlo je brzo dala rezultate. Kao što je navedeno, ibeovci su masovno (manje ili više) odbacili podržavanje *Rezolucije Informbiroa*, pa je gotovo cijela prva grupa koja je brojila oko 1200 kažnjenika puštena na slobodu početkom listopada (3. listopada) te u studenom 1949. U listopadu je pušteno 643, dok u studenom 611 osoba.²⁷⁵ Prvi kažnjenici Golog otoka u logoru su proveli samo 3 ili 4 mjeseca (!) premda su većinom bili

²⁷⁴ „Naime, veliki broj nas realno pre hapšenja nije bio čvrsto ubjeđen u tačnost Rezolucije Informbiroa, međutim, tokom tih nekoliko meseci provedenih u zatvoru pre dolaska na Goli otok, svi smo bili čvrsto ubjeđeni posle svih tih meseci tamnovanja provedenih u zatvoru, u istrazi, da se radi o izdaji čitave partizanske borbe od strane Tita i grupe koja je vladala tada u Jugoslaviji jer smo tada već shvatili da je progon komunista koji je izvršila tadašnja vlast daleko teži i brutalniji od onoga koji je postojao za vreme stare Jugoslavije. Naime, ako su za vreme stare Jugoslavije komunisti, članovi Partije, bili proganjani i ubijani, to je ipak bilo ograničeno na komunističke vođe, odnosno članove Partije, koji su bili aktivni u borbi protiv tadašnje države. Ovoga puta je progon obuhvatao ne samo članove Partije nego i simpatizere, odnosno članove porodica i sve one koji su voleli Ruse po tradicionalno slovenskoj ili pravoslavnoj liniji, bez obzira da li su komunisti ili ne. Mi smo tada već svi bili uvereni da Jugoslavija kao država u celini pripada zapadnom imperijalističkom bloku i Atlantskom paktu.“ (Jovan Ševaljević)

²⁷⁵ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. „Popis.“

kaznjavani kaznama od 24 mjeseci DKR. Puštanjem ove grupe ibeovaca završio je „liberalni“ period logora na Golom otoku.

Listopad 1949. godine donio je nastavak dramatičnog zaoštavanja odnosa sa SSSR-om, koji su bili u padu još od ljeta iste godine kada je jugoslavenskim komunistima postalo jasno da do popuštanja sa Sovjetima neće doći. Sada je jugoslavenski otklon produbljen Kardeljevim govorom na 4. Generalnoj skupštini UN, gdje je Jugoslavija internacionalizirala jedan do tada unutarpartijski sukob. Sovjeti su reagirali žustro, jer su osim nastavka vojnog pritiska na Jugoslaviju, IB zemlje do konca listopada povukle svoje ambasadore iz zemlje, a ujedno i protjerale jugoslavenske diplomate iz svojih. Osim prekida diplomatskih odnosa, obustavljen je poštanski i sav drugi promet sa susjednim IB zemljama. Druga Rezolucija IB-a naziva „*Jugoslavenska kompartija u rukama ubojica i špijuna*“ objavljena na godišnjicu zasjedanja AVNOJA bila je signal da su odnosi SSSR-a i Jugoslavije faktički pred ratnim stanjem, kakvi će biti barem narednih godinu i pol dana. Direktna posljedica na unutrašnjem planu bilo je zaoštavanje represije prema Staljinovim pristašama. Udba dolazi do zaključka da je ibeovska opozicija u zemlji direktna prijetnja sigurnosti jer je prešla u ilegalnost: „*Jedna od njihovih formi i metoda neprijateljskog djelovanja bilo je formiranje ilegalnih grupa i da svaki član ide linijom pridobivanja novih pristalica.*“²⁷⁶ Znači, važan zadatak aparata državne sigurnosti, bilo je neutraliziranje ilegalne ibeovske opozicije, koja se nakon početnog neuspjeha svrgavanja Tita izlaskom *Rezolucije*, sada orijentirala na konspirativan način djelovanja, čekajući sovjetski vojni upad. Ova spoznaja rezultirala je pretjeranom represijom nad stvarnim i navodnim pristalicama Rezolucije IB-a, ali se i snažno reflektiralo na logor na Golom otoku gdje dolazi do dopune udbaških ciljeva te promjene metoda primjenjivanih u *procesu političkog preodgoja*.

U razdoblju između dolaska treće grupe (13. studeni 1949.) i dolaska četvrte grupe (29. travanj 1950.) događaju se ključne promjene i dopune političkog preodgoja na Golom otoku. Tome je, paralelno sa zaoštavanjem odnosa sa SSSR-om doprinijelo i uvjerenje koje je prevladavalo u Udbi kako prve dvije puštene grupe s Golog otoka, zbog kratkog vremena provedenog na radilištu, nisu dovoljno „raščistile“ s IB-om. Osvrćući se na grupu puštenu u listopadu i studenom 1949. godine Udbin analitičar zaključuje: „*Budući da je ova grupa na radilištu provela kratko vrlo vrijeme, te da ih dobar dio nije raščistio s IB-om, a pojedinci ni sa istragom, pa je u nekoliko slučajeva vršeno nadosleđenje. Neki od ovih su ponovno*

²⁷⁶ HDA, Fond 1561 Informbiro, „Pregled neprijateljske informbirovske aktivnosti i protumjere Službe državne sigurnosti od 1948. do 31.3. 1954. godine.“

*pristupili neprijateljskom radu i ne samo da su širili neprijateljsku propagandu, slušali radio emisije i slično, nego su počeli oko sebe okupljati razne nezadovoljnike i poticati ih na neprijateljsku djelatnost.*²⁷⁷ Iz navedenog proizlazi, da je osim na slobodi, politiku prema ibeovcima trebalo zaoštriti i na Golom otoku:

(1) Kada je riječ o ciljevima, Udba više ne inzistira samo na verbalnom odbacivanju podrške Rezoluciji IB-a, kako je to bio slučaj u prethodnom razdoblju, već kao ključan preduvjet izlaska na slobodu očekuje od interniranih logoraša denunciranje ibeovaca konspirativaca na slobodi, sukladno svojim zaključcima o sve većoj ilegalnosti Staljinovih pristaša u Jugoslaviji.

(2) Kako bi se ibeovci prisili na izvršavanje navedenih ciljeva, uprava logora, zajedno s organima logoraške samouprave, primjenjuje čitav niz metoda prisile, uglavnom temeljenih na nasilju i međusobnoj denuncijaciji. Zbog ovih metoda, Goli otok je zavrijedio svoje ime.

Stupanj revizije političkog stava, ovisio je o vrednovanju uspješnosti izvršavanja Udbinih ciljeva na osnovu čega bi ibeovci bili ili ne bi bili puštani na slobodu. Drugim riječima, moralo se priznati krivnju, denuncirati druge ibeovce na slobodi, ali i na razne načine sudjelovati u pritisku na ostale logoraše kako bi i oni priznali podržavanje Rezolucije IB-a te sudjelovali u *procesu političkog preodgoja*. Radovan Hrast, dvostruki kažnjenik Golog otoka vrlo slikovito i jednostavno opisao je suštinu *procesa političkog preodgoja*.

Na Golom otoku uvijek je postojala kontrola nad vama. Kažnjenik je uvijek morao biti budan i dokazivati se da se promijenio. Da je odbacio svoje bivše stavove. Tri su stvari bile koje su bile bitne na proces „prevaspitanja“ na Golom. Prvo, da se radom dokazuješ da si na pravom putu, da si dobar radnik. Drugo, da si u baraci imao otvorene uši i čuo kada bi neki kažnjenik kritizirao ili Goli otok, Tita ili Partiju. Onda bi zapisao tog kažnjenika i to rekao sobnom starješini koji bi to prenio isljedniku. Onda bi išao kod isljednika prijaviti tog čovjeka i tako si stvarao poene. Treće, i najvažnije, stalno si morao razmišljati o svojoj istrazi, koga nisi prijavio, a mogao si. Koga si zatajio kada su te uhapsili, a bio je ibeovac. S kim si pričao o IB ili Staljinu, a to nisi rekao u istrazi. Na ovim stvarima morao si se što više dokazivati. Opet, jedva si hodao, pa si na radu uvijek bio loš, kako da se tu dokažeš. Znači, dokazivanje se svelo na to koliko ćeš drugova sa slobode prijaviti i koliko ćeš drugova iz barake prijaviti.

²⁷⁷ HDA, Fond 1561 Informbiro, „Pregled neprijateljske informbirovske aktivnosti i protumjere Službe državne sigurnosti od 1948. do 31.3. 1954. godine.“

Naravno, algoritam *političkog preodgoja* bio je detaljno isplaniran i imao je niz stupnjeva koji su ga određivali, pa je u bilo kojem trenutku kažnjениkova sudbina mogla promijeniti pravac.

Golootočka Udba, bila je u stalnoj vezi s republičkom kao i saveznom Udbom na kopnu. Upravo su zaključci istražnog procesa (*karakteristika*) određivali nastup prema ibeovcu u logoru. Primjer Milovana Zeca govori o tome. Na kraju istrage vršene nad njim, a neposredno prije izricanje kazne, isljednik zadužen za njegov slučaj dao je *karakteristiku* (mišljenje) na osnovu kojeg će Zecu biti izrečena kazna DKR 24 mjeseca, ali i na osnovu koje će golootočki isljednik kreirati prema njemu politiku.²⁷⁸

„Na istrazi je bio vrlo neiskren i pokvaren, te bezobrazan, negirajući svoj kontrarevolucionaran rad i govoreći stalno, kako mi nemamo dokaza. Govorio je kako je pravedan uhapšen, nije htio da potpiše prijavu Jav. tužilaštva za otvaranje istrage, s motivacijom da nije kontrarevolucioner. Takovo svoje držanje, sugerirao je i ostalim hapšenima, u cilju njihove obrane. Ostali hapšenici su ga zvali „kralj IB-a“.

Mišljenja sam, da s njim treba nastaviti i dalje uporno istragu, pošto je na istrazi bio neiskren, te on sam dobrovoljno nije ispričao ništa.

Inače, kao čovjek, veoma je lukav i prefrigan, inteligentan, hvata se za svaku riječ i oprezan je u izražavanju(...) Na istrazi je htio stvoriti atmosferu familijarnosti, kako bi na taj način izbjegao mnogo pitanja koja ga terete.

Zec je uopće kao čovjek vrlo pokvaren i teško popravljiv, te kao prema takvom, treba zauzeti nepomirljiv stav.“

„Zauzeti nepomirljiv stav“, na Golom otoku značilo je psihički i fizički ga uništiti. Milovan Zec je prema tome bio neiskren u istrazi te kao takav nepouzdan, što je značilo da vjerojatno skriva identitet Staljinovih pristalica na slobodi. Golootočka Udba, tj. isljednik iz Udbe Hrvatske ujedno je primio i sve materijale istrage Milovana Zeca (npr. zapisnike isljeđivanja, zapisnike izjave svjedoka, karakteristiku, kažnjavanje, itd.) kako bi bio upoznat s detaljima slučaja, posebice imenima stvarnih i navodnih ibeovaca koja su se pojavila tijekom istrage. Ako bi osoba bila okarakterizirana u istrazi kao „neiskrena“, golootočkom isljedniku bi to bio signal da mora izvršiti dodatni pritisak na Golom otoku da bi kao „neiskrena“ denunciirala ibeovce pritajene na slobodi. Glavna poluga tog procesa bili su članovi vrha logoraške samouprave i sami logoraši. Prilikom dolaska ibeovca na Goli otok, isljedniku zasluženom za

²⁷⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Milovan Zec.

njegov slučaj, tj. republičkom isljedniku Udbe iz koje kažnjenik dolazi, bili bi dostavljeni materijali iz istrage prema kojima bi bila vođena istraga.²⁷⁹ Isljednik bi potom dao direktivu *sobnom starješini* iz paviljona u kojem se nalazi određeni ibeovac, hoće li i na koji način, izvršiti pritisak na kažnjenika. „Karakteristike“ u većini slučajeva nisu bile pozitivne pa je isljednik određivao i sličan tretman kažnjenika preko sobnog u početku *procesa političkog preodgoja*. Prvi korak bilo je tzv. *iznošenje stava* na paviljonskoj *političkoj konferenciji* ili *političkom času*.

Iznošenje stava

Tzv. *politička konferencija*, ili kako su tu kažnjenici jednostavnije zvali *politički čas*, razvila se iz sporadičnih skupova u jednoj baraci (paviljonu) organiziranih od strane *Bosanca* nakon njihova dolaska na Goli otok, gdje bi u večernjim satima članovi *bosanske grupe* fizički upadali u životni prostor kažnjenika te tražili pristalice Rezolucije, prilikom čega bi bile izvikivane antiibeovske parole ili održavani kraći politički govori. Nakon opisane prve faze na Golom otoku, počevši od studenog 1949. ova forma poprimila je sofisticiraniji oblik i metode, pa je nastala institucija *političke konferencije*, tj. redoviti sastanci unutar logorskih paviljona nakon fizičkog rada (navečer) i pod rukovođenjem sobnog starješine i ostalih članova paviljonskog štaba, a u direktnoj vezi s logorskom upravom odnosno isljednikom. *Sobni starješina* bi nakon okupljanja čitavog paviljona na *političkoj konferenciji* po direktivi isljednika pozivao određenog kažnjenika na *iznošenje stava* ili kako se to u prvoj fazi zvalo, *iznošenje neprijateljskog rada*. Konkretno, *iznošenje stava* bilo je kolektivni ritual mitingaškog karaktera koji je oponašao suđenje. U paviljonu (odvijao se više manje sinkrono u svim paviljonima) bi prozvani kažnjenik morao „samokritički“ izložiti svoju povijest do Rezolucije Informbiroa, a onda i kao vrhunac, svoju ibeovsku djelatnost. *Mišo Pifat*, prisustvovao je brojnim iznošenjima stavova.

Stav su uvijek iznosili novi kažnjenici. Sve je unaprijed bilo dogovoreno sa isljednikom, koji je djelovao preko sobnog starješine koji je primio točne zapovjedi kako s kim treba postupati,

²⁷⁹ Npr. Republičkom isljedniku prilikom dolaska osuđenika Nebomira Bolhe bili su dostavljeni sljedeći materijali: Nastavak saslušanja okrivljenog Nebomira Bolhe od 24. lipnja 1949.; Nastavak saslušanja okrivljenog Nebomira Bolhe 14. srpnja 1949.; Mišljenje isljednika za okrivljenog Bolha Nebomira od 18. studenog 1949.; Karakteristika s privremenog radilišta MUP-a; Presuda Vojnog suda Split 10. rujna 1949.; Podaci za Bolha Nebomira; Lični list za osuđenika Bolha Nebomira. Vidljivo je da je isljednik na radilištu imao sve materijale s istrage osuđenika prema kojima je potom kreirao daljnju pristup u logoru, a posebno važno bilo je mišljenje isljednika s istrage prije kažnjavanja, koje je logorskom udbašu bilo ključno za nastup prema interniranom ibeovcu. HDA, fond 1560, Goli otok, Dosje Nebomir Bolha.

koja pitanja postavljati i kako kaznu treba dobiti. Ljudi su sjedili po boksovima, sobni starješina, njegov zamjenik i kulturno-prosvjetni za stolom, a onaj koji iznosi stav u sredini. I došao bi sobni i rekao: „Danas stav iznosi Mišo Pifat.“ Tu si ti trebao iznositi svoju historiju, što si radio na slobodi, zašto si uhapšen, zašto si za IB, što još nisi priznao, s kim si o IB-u pričao, itd. Baraka to sluša i reagira onako kako sobni ili kulturno-prosvjetni referent daju mig.

Sobni starješina, pod direktivi isljednika, kontrolirao je druge kažnjenike i čitavu atmosferu u paviljonu. Od kažnjenika koji izlaže svoj stav očekivalo se ništa drugo osim napada na samog sebe te priznanja podrške Rezoluciji Informbiroa, pa je tako iznošenje stava imalo odlike religioznog pokajanja i priznavanja grešništva. Baš kao i u crkvi, ibeovci su morali neovisno o svojoj stvarnoj krivnji priznati da su pristalice Rezolucije, opterećeni teretom krivnje koji su sada morali, osim u istrazi, iznijeti i pred drugim logorašima. Zlatko Hill, prisjeća se suštine sadržaja i stila kojim su kažnjenici iznosili stav.

Klasično posipanje pepela po glavi. Sve grde stvari koje ste mogli se sjetiti da postoje, koje se mogu u apoziciji ili u predikatu reći, to ste izmislili i sipali se pepelom. Ja sam neprijatelj Partije, ja sam najveće moguće đubre koje je radilo protiv svih interesa Partije i poštenih ljudi i stvari. Ja sam prljavi karijerista koji je želio zlorabeći Partiju uspeti se na položaj i podrivati iznutra itd. To je po prilici receptura.

U paviljonu tijekom iznošenja stava vladala je atmosfera linča. Podobni logoraši (*aktivisti*), koji su već odmakli u procesu političkog preodgoja te su bili pred izlaskom na slobodu, čekali su upute sobnog starješine. Upadanje u *iznošenje stava* i konstantno vrijeđanje kažnjenika bili su uobičajeni dio ovog procesa. Kako je to vidio Miha Cenc: „I 200 ljudi u paviljonu se takmičilo tko će biti pametniji pri ispitivanju i dobacivanju onome koji je iznosio stav. Svi su se htjeli istaći.“

Isljednik, odnosno sobni starješina kao njegova produžena ruka, na *iznošenju stava* očekivali su kažnjenikovo priznanje da je pristalica Rezolucije Informbiroa. Međutim, velik broj logoraša pokušao se opravdavati pred paviljonom ili umanjivati inkriminacije koje su ih i dovele na Goli otok. Kažnjenici s ovakvim uvjerenjem nisu dobro prošli. Vera Winter prisjeća se izjave golotočke isljednice Marije Zelić koja esencira udbašku percepciju krivnje utamničanih ibeovca. Na opravdavanje Vere Winter kako nije ibeovka, Marija Zelić joj je odgovorila:

I ne moraš biti za Staljina, ali si tu. A čim si tu – ti si za Staljina. Tko god je na Golom otoku on je za Staljina i točka.

Isljednik je upoznao sobnog starješinu sa glavnim optužbama (*karakteristika*) protiv ibeovca sa istrage pa bi *sobni* reagirao čim bi kažnjenik na iznošenju stava pokušao dati drukčiju verziju od one isljednikove. Faktički, kada bi kažnjenik, kao npr. Milovan Zec, u karakteristici bio okarakteriziran kao „podmukao“, „lažljiv“, „pokvaren“ ili „teško popravljiv“ ništa ga nije moglo spriječiti od najteže moguće kazne u logoru na Golom otoku – *bojkota*. *Radovan Hrast* prisjeća se iznošenja stava Nilda Mečulja iz Istre, koji je nakon izlaska *Rezolucije Infombiroa* podržao kritike talijanske KP, kao i samu Rezoluciju.

Međutim, klasičan primjer iznošenja stava i onoga što slijedi bio je slučaj Nilda Mečulja, partizana iz Istre. On je završio na Golom jer je 1949. godine optirao za Italiju. Kažnjen je s 24 mjeseca društveno korisnog rada. Sobni starješina Rakić zavikao je: „Neka pred kolektiv izađe banda Mečulj, pa da čujemo što nam ima reći.“ Nildo je počeo: „Nakon rata bio sam demobiliziran kao poručnik te sa se vratio kući u ...“ Nije stigao završiti rečenicu već je počelo urlanje kolektiva: „Banda talijanska. Nije ti bilo dosta biti poručnik. Uaaaaa, pokažimo fašistu!“ Sobni je brzo umirio atmosferu pa je Nildo drhtećim glasom nastavio: „Zapravo ja vam nemam što pričati. Htio sam optirati za Italiju i to je to.“ Sobni zaustavi masu koja je krenula na Nilda da bi rekao svoje mišljenje: „Pred kolektivom stoji prava banda! Nema ništa za pričati, niti za priznati. Ovo je specifičan primjer zapadno usmjerene bande. Živi na jugoslavensko-talijanskoj granici i svojim postupcima ruši bratstvo i jedinstvo. Pod bojkot s njim!“ Nakon toga su počele batine.

*Iznošenja stava poznatih partijskih funkcionera ili osoba optuženih za špijunažu bili su mali golootočki propagandni trijumfi, pa su ponekad na političke konferencije dolazili i isljednici. Jedan od takvih slučajeva bilo je iznošenje stava *Ace Singera*, logoraša raznih nacističkih konclogora, poput Auschwitza i Flossenburga. On je uhapšen kao visoki funkcioner u Ministarstvu poljoprivrede te je optužen za špijunažu u korist NKVD-a. Baš kao što su u dahauškim procesima logoraši Dachaua optuživani da su prilikom tamnovanja postali špijuni Gestapa, tako je i *Singer*, osim optužbe da je sovjetski špijun, optužen da je u Auschwitzu zavrbovan za njemačke tajne službe.²⁸⁰ Klasični primjer jugoslavenskog staljinizma.*

²⁸⁰ Kažnjenici koji su se uspjeli u logoraškoj hijerarhiji, tj. oni koji su raščistili stav mogli su tijekom iznošenja stava postavljati pitanja kažnjeniku koji je iznosio stav. Kao u slučaju *Ace Singera*, to su uglavnom bila predvidljiva i provokativna pitanja.

Svi su se skupili u paviljon, čak i povremeno isljednici koji se doduše nisu mešali. Trebala je biti velika senzacija: „Singer će priznati da je bio ruski špijun.“ To nisam rekao. Jedan iz mase je pitao: „Tko je ovu bandu postavio na tako visoku funkciju?“, jer sam pre hapšenja bio načelnik u Ministarstvu poljoprivrede i nabrojao sam na kojim sam sve funkcijama ranije bio. Nisam znao što me čeka i odgovorim na to provokativno pitanje: „Postavio me CK Srbije!“ To se smatralo da klevećem Centralni komitet Srbije. Počela je galama. Neki kažnjenici su skočili da me biju, a sobni starešina bi to dopuštao, povremeno bi to zaustavio i rekao: „Pusti bandu. Sve će on reći.“ Čitavom stvari rukovodio je sobni starešina. Onda bi kažnjenici koji su revidirali stav postavljali glupa i provokativna pitanja: „A kako si ti držanje imao u Auschwitzu? Sigurno si sarađivao sa Nemcima jer si znao nemački!“ I zbog tih glupih pitanja zabilježilo bi se da je on aktivan u borbi protiv bande. Nakon svega, bojkotiran sam, dva puta, u trajanju oko 2 meseca, da bi „raščistio“ moje veze s Rusima.

Na posebnom udaru Udbe bili su povratnici na Goli otok, tzv. *dvomotorci*. Po udbaškom shvaćanju oni su bili *nepopravljiva banda*, koja nije *revidirala stav* i koja još uvijek podržava *Rezoluciju*. *Dvomotorci* su bili izloženi najtežem pritisku na Golom otoku i tretirani su kao najžešći neprijatelji, pa je njihovo *iznošenje stava* predvidljivo završavalo nasiljem. *Radovan Hrast* uhapšen je kao kritizer ekonomskih prilika u Jugoslaviji, nakon što je održavao kružoke u kojima je kritički analizirao rascjep sa SSSR-om. Ubrzo nakon puštanja, udbaš ga je isprovocirao na bijeg u Italiju, što je Hrast prihvatio. Na dogovorenom mjestu za bijeg čekala ga je zasjeda i nova karta za Goli otok. Njegovo *iznošenje stava* obilježilo je nasilje.

Sobni starješina dao bi kratak uvod, a onda bi rekao: „Neka nam kaže taj ljudski slabić, koji je dva puta izdao Partiju, zašto je to učinio?“ Kada sam stao pred kolektiv i kazao da sam dvomotorac i da sam htio pobjeći u Italiju gdje imam strica u Vatikanu bilo je gotovo. Počelo je urlanje: „Uaaaaa banda! Uaaaaa. Komunist, a htio je u Vatikan. Ubij bandu. Dva put je izdao Partiju!“ Onda su me počeli tući. Po glavi, tijelu, nogama. Kažnjen sam bojkotom i to sa 45 dana. Postao sam „banda“.

Oni koji su imali sreće da ne budu među prvima prozvani za *iznošenje stava* mogli su vidjeti kako funkcionira prva faza *procesa političkog preodgoja*. Osim *špalira*, kažnjenici nisu fizički maltretirani sve do *iznošenja stava* i *bojkota*. Oni pronicljiviji kažnjenici, koji uz to nisu imali negativnu karakteristiku s kopna, ponekad su mogli izbjeći fizičko premlaćivanje i tešku kaznu bojkota. *Luka Hrvatić* nije okarakteriziran kao teški ibeovac jer bio mladi kritizer nasilne kolektivizacije u svojem kraju te provokator koji je u svoju školu slao razglednice s

likovima sovjetskih lidera. Uz to, Hrvatić je gledajući iznošenje stava drugih kažnjenika, shvatio kako treba govoriti: sve priznati i dati samokritiku, kako bi izbjegao bijes paviljona pod rukovođenjem *sobnog starješine*. Ova spoznaja i blaga *karakteristika* Hrvatića su spasili od najtežeg scenarija na Golom otoku i učinili mu boravak na izdržavanju kazne mnogo podnošljivijim. Njegovo svjedočanstvo daje odličan uvid u logiku rituala *iznošenja stava*.

Svaki bi barakaš, po ne znam kakvom redoslijedu, prvih nekoliko večeri bio pozvan na „iznošenje stava“. Govorio bi tko je i što bio u civilu, o svom ratnom putu i djelatnosti nakon rata, o djelovanju protiv Partije i razlogu radi kojeg je poslan na Goli otok. Problem bi nastao kada bi tko ustvrdio da nije bio informbirovac i nastojao to dokazati. Mnogi su se opravdavali tvrdeći da nisu krivi i da nisu ibevoci. Pogrešno, skroz na skroz. Ta zar Udba griješi, zar bi oni nekoga ni krivog ni dužnog slali na preodgajanje. Čitav sustav utemeljen je na činjenici da Udba ne griješi i čim je netko ovdje znači da je kriv, da je ibeovac. I tu je krivicu trebalo priznati onako partijski samokritično. Slušajući iznošenje stava shvatio sam zašto je od nekih stav prihvaćen, a od većine nije. Bilo mi je jasno da valja pronaći neprijateljske elemente koje sam „ja“ pridobio za IB, pa i ako ih nema, moraš ih naći, jer ibeovci uvijek djeluju u grupama. Nije li tako, netko nezadovoljan „iznošenjem stava“, uzviknuo bi – „kroz stroj bandu“ i počelo bi „vedro veče“ (...)

Baraka je pljeskala na moje iznošenje stava! Iznio sam uvjerljivu samokritiku. Fanatični mladi komunist koji je bio uvjeren u pobjedu komunizma u svijetu, a nije mogao shvatiti da su Tito i naša Partija u pravu. Govorio sam bez zamuckivanja i zastajanja izlažući svoj razvoj od skojevca do partijskog zanesenjaka. A kad je došlo do sukoba između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije nisam htio ni želio preko noći preokrenuti kaput. Zastranio sam potpuno, izdao svoju majku Partiju. Kao predsjednik omladinske organizacije u školi nastojao sam što više kolega pridobiti za IB. Na kraju „iznošenja stava“ rekao sam: „Ako je tko iz mog razreda informbirovac, to je moja zasluga!“ Najprije muk, a onda pljesak. Umjesto pitanja svi koji su se javljali za riječ isticali bi kako je lijepo što sam uvidio svoju grešku i vratio se majci Partiji.

Završetak *iznošenja stava* na *političkoj konferenciji* stavljao je kažnjenika pred unaprijed određeni sud paviljona čekajući signal *sobnog starješine* koji je bio instruiran kako da nastupi. Osim u rijetkim slučajevima poput *Hrvatićeva*, sobni bi predložio kaznu bojkotom, što bi paviljon zdušno prihvatio. Tu su počinjali najteži logoraški dani kažnjenika Golog otoka.

Bojkot – najniži stupanj kažnjenika u logorskoj hijerarhiji

Kazna *bojkota*, koju je tobože izricao paviljon, a zapravo isljednik, bila je glavni instrument prisile kažnjenika na suradnju s Udbom. Količina i razina nasilja i ponižavanja koja je u golotočkim razmjerima podrazumijevala ova kazna, psihički i fizički lomila je kažnjenike te ih prisiljavala na odavanje (ili izmišljanje) ibeovaca na slobodi, ali i kasniju participaciju u nasilju nad drugim logorašima. Pojedinci koje niti kazna bojkota nije navela na suradnju s Udbom, čekale bi sadističke torture od strane drugih kažnjenika, a u nekim slučajevima i smrt. Ako se može naglasiti jedan aspekt *procesa političkog preodgoja* na Golom otoku koji se izdvaja po nečovječnosti i danas karakterističnom golotočkom sadizmu, onda je to *bojkot*. On je bio najniži stupanj unutar kažnjeničke hijerarhije, dno s kojeg se moglo ići samo gore, premda se u tom statusu moglo i ostati duže vremena. Bojkot je bio kazna, a ujedno i kažnjenički status.

O kakvoj je kazni riječ ibeovci su mogli vidjeti već na samom kraju iznošenja stava, kada su drugi logoraši odmah nakon izricanja bojkota, po pravilu krenuli batinati kažnjenu osobu. Kao i svi procesi na Golom otoku, tako je i *bojkot* evoluirao od svojih početnih formi iz jeseni 1949. godine, kada je on bio zamišljen kao blago sredstvo prisile u također neodređenom iznošenju stava kao i čitavom konceptu političkog preodgoja. *Mišo Pifat* prisjeća se da tijekom srpnja, kolovoza, rujna i listopada 1949. *bojkota* gotovo da i nije bilo, a od mjeseca studenog iste godine započinju blaže manifestacije kazne poput smanjivanja *sledovanja* (dnevne količine) cigareta, spavanja na podu, malo težeg rada itd. Kao i u slučaju *špalira* i početka *procesa političkog preodgoja* bojkot pun nasilja počinje početkom 1950. godine, paralelno s daljnim zaoštavanjem odnosa sa SSSR-om. Vrlo brzo se ustalio niz mjera koje su činile kaznu.

Prije svega, bojkotirani kažnjenici imali su drukčiju odjeću kako bi fizički razlikovali od drugih kažnjenika. Osim vida ostracizma, drukčija odjeća bila je signal drugim kažnjenicima slobodnog fizičkog premlaćivanja kažnjenika. Bojkotirani su nosili crvene lampase (trake) prema kojima su dobili nadimak „generali“; zavezane trake na stražnjici što im je nadjenulo nadimak „reponje“; crne košulje kao simbol fašizma (bojkotirani *dvomotorci*); ili su nosili bluze (mundire) naopačke. Nadalje, nisu smjeli ni sa kim razgovarati i uvijek su morali imati pognutu glavu. Pri iznošenju stava u paviljonu bili su smješteni u kutu paviljona, ponekad okrenuti prema zidu, te su, za razliku od ostalih kažnjenika, morali stajati. Nisu dobivali dnevno sljedovanje cigareta, niti su imali pravo na dodatak hrani. Pola od predviđenog

vremena za spavanje, tj. četiri sata bojkotirani su morali *požarčiti* ili *čuvati kiblu*. Budući da je po noći bilo zabranjeno izlaziti na WC ispred svakog paviljona bila bi postavljena kibla u koju bi kažnjenici paviljona vršili nuždu. Zadatak bojkotiranih je bio čuvanje te kible (*požarčenje*), tako bi četiri sata bili nagnuti glavom nad kiblom punu fekalija. Ovo je bila prilika, da kažnjenici, namjerno ili ne, dodatno ponižavaju bojkotirane. Kakvim su nehumanostima bili izloženi bojkotirani kažnjenici prisjeća se *Radovan Hrast*, koji je pod ovom kaznom proveo dosta vremena.

Najveće poniženje dogodilo bi se navečer. Kažnjenici nisu smjeli ići obavljati nuždu na WC, već se za tu svrhu donijela kibla pred paviljon gdje se onda vršila mala i velika nužda. Bojkotirani nije smio ići na spavanje nego je morao četiri sata stajati kraj kible tako da bi imao ruke na leđima, a glavu u kibli. I uvijek bi se od 150 ljudi našlo nekoliko koji bi onda došli pisati pa ili u snu, ili namjerno, popišali tebe po glavi i nogama, a ti nisi smio reagirati niti pričati jer bi te dežurni gledao iz paviljona. Tako da ovisno o rasporedu, pola noći nisi spavao već bio nad kiblom. Ili od 22 do 1 ili od 1 do 5 ujutro.

Ipak, dva najteža dijela kazne *bojkota* bili su težak fizički rad dodjeljivan bojkotiranim kažnjenicima kao i svakodnevno fizičko maltretiranje u obliku *paviljonskog stroja*.

Jedan od najučestalijih stereotipa o logoru na Golom otoku govori kako su kažnjenici čitavo vrijeme svog robijanja nosili kamen s jedne hrpe na drugu, što je do danas ostalo simbol besmislenog i besciljnog rada na Golom otoku. Težak i besmislen rad bio je važan dio pritiska na kažnjenika tijekom bojkota, i trajao je uglavnom dok je osoba bila pod potonjom kaznom, ali se rad na Golom otoku nikako nije sastojao samo od nošenja kamena. Kako bi se bojkotirani kažnjenik prisilo na *reviziju stava* bili su mu dodjeljivani najteži fizički poslovi poput nošenja kamena s jedne hrpe na druge, što je bilo oponašanje slične kazne primjenjivane u Gulagu kada su logoraši nosili hrpe snijega s jednog mjesta na drugo, ili nošenja kamena na *tragaču*.²⁸¹

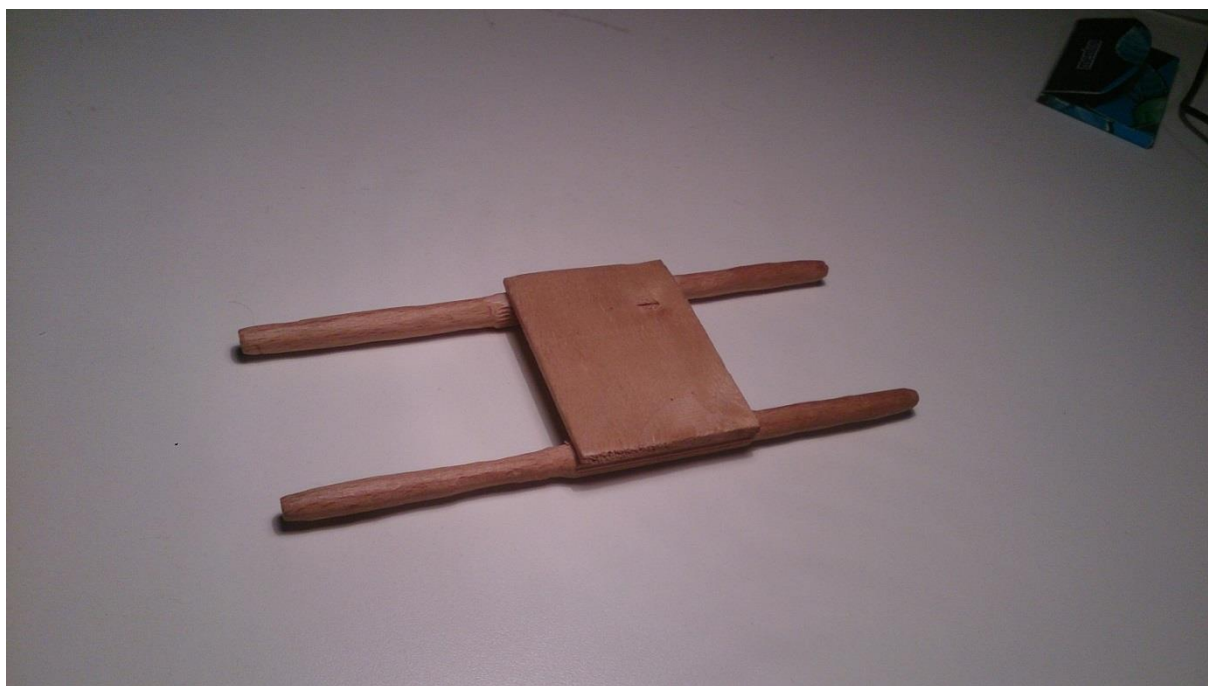
Ova dva najčešća oblika torture fizičkim radom ostala su logorašima u ružnom sjećanju. Nošenje kamena s jedne hrpe na drugu, osim što je fizički iscrpljujuće, kažnjenicima je bilo posebno teško jer je taj rad bilo lišen bilo kakvog smisla. Kažnjenici su kamenje nosili rukama ili na *tragaču*, drvenoj platformi s ručkama, gdje su one prednje bile kraće kako bi većina težine pala na kažnjenika koji je nosio sprijeda, dok je onaj iza imao lakši teret i ulogu „goniča“ koja je pripadala kažnjeniku koji je *revidirao stav* (vidi fotografiju 10). Bezbroj je

²⁸¹ Anne Applebaum, *Gulag – A History*, 24.

primjera teških fizičkih ozljeda zadobivenih upravo metodom tragača gdje bi bojkotirani kažnjenci padali pod težinom kamenja zbog pritiska koji je dolazio od „aktivista“ na kraju „tragača“. Vera Winter bila je na višemjesečnom udaru kaznom bojkota, jer nije prokazivati ibeovce na slobodi pa je za kaznu danima prenosila kamen.

Dođem po kamen na obalu i nosim ga na brdo i tako pet dana. Gore sam već donijela veliku hrpu kamenja. Nakon pet dana dođe mi milicionar i kaže: „Sada tu hrpu nosi natrag dole na obalu od kuda sam ga uzela!“ I sad jedna žena i ja koja je sa mnom nosila kamen na „tragaču“ počesmo nositi kamen natrag. Ja sam na tragaču bila na prednjoj strani s kraćim ručkama pa mi je bilo teže, ako ste upoznati s konceptom tragača. Uz to, one na lakšoj strani tragača su „revidirike“ pa se mijenjaju.

Fotografija 10. „Tragač“ (maketu izradio Vladimir Bobinac)

Osim cjelodnevnog teškog fizičkog rada, bojkotirani su manje spavali jer su osim *požarčenja*, nosili velike „kazane“ s doručkom kroz cijelu „ulicu“ do svog paviljona, što je pretpostavljalo ranije buđenje kako bi doručak čekao kažnjenike. Bojkotirani su radili i u takozvanoj *govnarskoj brigadi* čiji je zadatak bio čišćenje logorskih toaleta prepunih fekalija, kao i na čitavom nizu sličnih poslova. Kada više fizički nisu mogli hodati, morali bi tucati kamen o kamen, te ispuniti dnevnu normu od 1m³.

Međutim, najteži dio dana bojkotiranog kažnjenika bilo je vrijeme nakon političke konferencije, a neposredno prije spavanja kada je svaki paviljon pripremao za bojkotirane iz paviljona – *paviljonski stroj*, što je bila imitacija *špalira* u kojoj su sada, bili uključeni samo logoraši jednog paviljona, njih 200-250. *Paviljonski stroj* koji se još zvao *stroj za bojkotirane* ili *mali stroj* održavao se ispred paviljona.²⁸² *Miha Cenc* sudjelovao je u *paviljonskom stroju* u kojemu su svaku večer tučeni bojkotirani.

Bojkotirani su osim toga išli svaku večer kroz špalir. Nas je bilo 200 i ako bi za nekog pojedinačno u špaliru trebalo biti otprilike 75 cm onda je to otprilike bilo sedamdeset metara. Ali nije bilo toliko mjesta da se napravi špalir. Znači napravili bismo špalir u serpentinu. I onda smo svaku večer propustili kroz špalir bojkotovane. Svakog dana su oni prošli kroz batine, nas bar 200 smo ih tukli. Bojkotirani su najgore mučeni. Njihov dan je ranije počinjao jer su morali otići u kuhinju po kazan, doručak za sve, otići po porcije i žlice, a na koncu sve to odnijeti natrag.

Duljina *bojkota* nije bila vremenski određena već je ovisila o spremnosti kažnjenika da počne prihvaćati udbaška pravila igre. Bojkot je tako mogao trajati 15 dana, ali i nekoliko mjeseci. Postoji niz primjera gdje su nesalomljivi ibeovci konstantno bili pod kaznom *bojkota*, poput Rade Žigića, Vlade Dapčevića, Mome Đurića ili Kriste Kusovac. Osim uobičajenih metoda *bojkota*, tvrdi ibeovci su prolazili kroz dodatnu torturu. Sobni starješina bi u kasnim večernjim satima, zajedno sa članovima paviljonskog štaba, u svojoj sobici u paviljonu fizički maltretirao kažnjenika kako bi ga prisilio na *reviziju stava*. Zvukove batiranja slušali su kažnjenici iz paviljona, oni koji nisu zaspali, poput *Luke Hrvatića*.²⁸³

²⁸² *Paviljonski stroj* nekad se organizirao čak i u paviljonu, a ne ispred njega. Vidi: Marko Vranješević, *Senka Golog otoka*, 148.-152.

²⁸³ Kada nije bio na radu ili istraživan od strane sobnog, bojkotirani kažnjenik bio je provodio vrijeme u ćošku paviljona koji je bio ograđen čebetom, pa se ta izolacija zvala *pod čebetom*, a taj ugao paviljona *panmundžon*. O tome svjedoči i Dane Drača: „Bilo je ljudi koji su bili pod nekim posebnim tretmanom. Sjećam se, dovedoše jednog odnekud u našu baraku i odrediše mene i nekog Peru Hercegovca da ga čuvamo po danu. Odrediše mu jedan ćošak –može se sjediti i ležati, a mi pored njega sjedimo i pazimo na njega. Ne smijemo ništa s njim razgovarati. Ustvari mi ga nismo mogli ni vidjeti, jer je uvijek morao biti pokriven čebetom. I tako cijelu nedjelju dana.“ Rukopis sjećanja Dane Drače. Autoru ustupila njegova obitelj.

Na ulazu u baraku s lijeve strane nalazila se manja prostorija pregradom odvojena od spavaonice, u kojoj su bojkotirani ispitivani. Ispitivala su dvojca veoma snažnih rehabilitiranih državnih funkcionera. Kada se noću iz sobice začuo vrisak i jauk znali bi – ispituju, traže špijune.

Najproblematičnije slučajeve Udba je tretirala posebno, smještajući ih, na određeno vrijeme, dok nisu psihički i fizički posrnuli, u samice koje su se nalazile u podrumima tzv. Kamene zgrade, gdje bi u teškoj izolaciji bojkotirani proveli onoliko vremena koliko je bilo potrebno da pristanu na suradnju s Udbom.

Bilo kako bilo, kažnjenici nisu mogli dugo izdržati prenašanje kamena s hrpe na hrpu, *paviljonske strojeve*, slabu hranu, oduzimanje cigareta, stražarenje nad kiblom, samice, ponižavanja. Kazna *bojkota* uvjerila je kažnjenike da je Udba spremna ići do kraja, što je za većinu ipak bila prevelika cijena idealizma, pa su na koncu popustili i pristali pisati *dopunu zapisnika*, glavni dokument *procesa političkog preodgoja*.

Dopuna zapisnika – kapitulacija golotočana

Težina *bojkota* uvjerila je kažnjenike da nema smisla negirati da su ibeovci, niti skrivati druge Staljinove pristaše. Ako kažnjenik i nije bio ibeovac morao je priznati da je, jednako kao što je izmišljao druge Staljinove simpatizere iako oni to nisu bili. Ovo je bio uvjet *skidanja bojkota*, kako se golotočkim žargonom nazivalo ukidanje kazne *bojkota*, preduvjet uspona u golotočkoj kažnjeničkoj hijerarhiji. Kažnjenicima je bojkot bio skinut na političkoj konferenciji, na jednak način kako je i dodijeljen, tobožnjom kolektivnom odlukom paviljona, prije koje je bojkotirani logoraš izjavio *sobnom starješini* da će javno odbaciti podršku Staljinu te da će isljedniku dati imena ibeovaca na slobodi (*dopuna zapisnika*). Nekada je proces bio obrnut, ali nije mijenjao sadržaj; bojkotirani kažnjenik prvo je napisao *dopunu zapisnika*, a tek onda bi mu bio skinut *bojkot*. Rjeđi su slučajevi poput onoga Đure Žigića gdje je Udba „skinula“ bojkot jer je došla do zaključka da kažnjenik nema što dodati zapisniku istrage: „*Neprijateljsku djelatnost iznosio je pred kolektivom 23. marta 1952. godine i bojkotovao je, jer se sumnjalo da istragu nije raščistio, međutim pod bojkotom nije ništa dao. Bojkot mu je skinut 24. aprila 1952. godine.*“²⁸⁴

²⁸⁴ HDA, fond 1560, Goli otok. Dosije Đuro Žigić.

Skidanjem bojkota kažnjenik je napredovao jednu stepenicu u hijerarhiji logoraša, te prešao u grupu *odloženih* (ispod je status *bojkota*, a iznad je status člana *kolektiva* i najviši status član *aktiva*).²⁸⁵ Status *odloženog* bio je samo trenutni predah od bojkota, jer se na Golom otoku, baš kao i u nacističkim logorima i sovjetskom Gulagu, jako lako moglo napredovati, ali i nazadovati u internoj logorskoj hijerarhiji, pa je tako napredovanje u statusu imalo formu upozorenja, a ne nagrade. Budući status i možebitni povratak u pakao bojkota, što su logoraši jako dobro znali, ovisio je kažnjenikovoju intenciji pisanja *dopune zapisnika*. Pravila igre bila su itekako poznata i logoraši su ih prihvaćali.

Najčešće bi isljednik preko *sobnog starješine*, s kojim je bio u svakodnevnom kontaktu, pozvao bojkotiranog ili odloženog kažnjenika u zgradu *hotela* na razgovor, gdje bi od njega zahtijevao *dopunu zapisnika* kao preduvjet izlaska na slobodu. *Vlado Bobinac*, prisjeća se kako je izgledao njegov prvi odlazak isljedniku, te opisuje ono što se na Golom otoku nazivalo *otvoreni dosje*, tj. Udbina tehnologija kada istraga prije kažnjavanja i suđenja nije bila završetak, već početak procesa koji je dobivao nastavak na Golom otoku, a u većini slučajeva i nakon njega.

Na Golom ste morali revidirati svoj stav, pokazati da ste se promijenili i da ste odbacili svoje ibeovske orijentacije, neovisno o činjenici jeste li ju uopće imali. Odlazak kod isljednika je bio dio toga. (...) Svaka republika je imali svojeg isljednika, nekada i više ovisno o veličini i tako smo i mi odlazili k njima ovisno tko bi nas hapsio i sudio. Ja sam bio Udba Hrvatske, tj. oni su me uhapsili. Mene je isljednik na raport zvao nakon jedno dva tjedna. Morate znati par pravila kada idete na raport kod isljednika: uvijek ste krivi i zato ste na Golom i ako tvrdite da niste biti ćete pretučeni jer Udba nikad ne griješi. Sve dok nisi shvatio da si kriv neovisno o stvarnoj istini nećeš izaći s Golog. Tamo nema nedužnih, svi koji su zatvoreni su banda i krivi su. Kada dođete u isljednikovu sobu ne smijete reći druže isljedniče jer će vam on reći: Nismo mi drugovi, ti si banda, a ja nisam. Kada sam prvi puta došao isljedniku odmah me ošamario, valjda zbog psihološkog efekta. Morate pognuti glavu, staviti ruke na leđa i početi a formulacijom Ja sam Vlado Bobinac i javljam se na raport radi izdaje Partije i naroda. Kod isljednika počinje nova istraga gdje se iznova želi saznati što ste, s kim radili na slobodi,

²⁸⁵ Kažnjenike je mogao, ako je tako ocijenio isljednik nakon prvog iznošenja stava odmah biti prebačen u status *odloženih*, ili čak u status člana *kolektiva*. Iako je najveći broj kažnjenika prošao *bojkot* i uspon u logorskoj hijerarhiji od samoga dna, to nije bilo pravilo. Primjeri mladih ibeovaca Luke Hrvatića i Boška Vulovića govore tome u prilog. Njih dvojica, kao mladi zanesenjaci nisu percipirani kao organizatori neke ozbiljnije ibeovske djelatnosti niti su tretirani kao *teška banda*, pa nad njima nije bilo potrebe za kaznom *bojkota* i svih izazova koju je taj kazna nosila. Opet, i oni su morali pisati *dopunu zapisnika* i sudjelovati u mučenju drugih kažnjenika. U radu se stoga opisuje, najčešći put jednog prosječnog logoraša na Golom otoku koji je u većini slučajeva počinjao od dna logoraške hijerarhije, tj. *bojkota*.

tko je za IB, s kim ste pričali o politici, što misle i govore ljudi u baraci itd. Sve ono što su vas ispitali pri hapšenju na kopnu nije više važilo. Isljednikova pitanja mogla su se svesti na to a s kim ste se na slobodi družili, što ste pričali i tko su ti ljudi.

Za kažnjениke previše izbora nije bilo; ili pisanje *dopune zapisnika*, odnosno odavanja novih imena ili povratak pod svakodnevnu torturu kazne *bojkota*. Rijetki su odabrali drugu opciju.

Dopuna zapisnika je zadnji čin preodgoja na Golom otoku. Cilj rada Udbe na Golom otoku bio je slomiti čovjeka da napiše tzv. dopunu zapisnika. Kažnjenik bi tražio da piše dopunu zapisnika i tog dana ne bi išao na rad već bi dobio papir i olovku gdje bi nanovo pisao s kim je sve neprijateljski djelovao. Cilj je bio naći neke nove ljude koji su agitirali za IB, a da ih niste naveli kada ste istraživani prvi puta. Onda bi taj papir sobni starješina nosio u „hotel“ isljedniku gdje bi on odlučivao da li je zadovoljan izrečenim, pa bi kažnjeniku skidao bojkot ili olakšavao život. Papir sa novim imenima, tj. dopuna zapisnika išla bi u mjesto boravka kažnjenika koji je pisao dopunu, i tamo bi se događalo nova hapšenja ljudi koji su navedeni u zapisniku. Na taj je način Goli otok stalno dobivao nove snage. (Bobinac)

Luka Hrvatić bio je jedan od onih koji je shvatio udbašku poruku. Već na iznošenju stava priznao je da je ibeovac te je sebe naveo kao glavnog krivca za širenje IB propagande u svojoj školi. Na pisanju dopune zapisnika sve je to ponovio napismeno. Za nagradu je ušao u mirnije golootočke vode.

Izvještaj isljedniku (dopuna zapisnika op. M.P.) bio je gotovo istovjetan iznošenju stava s dodatkom spiska na kojem se nalazio cijeli treći razred što sam ga ja usmjeravao ka IB-u. Isljednik Mladen, razborit, pronicljiv službenik Udbe odmah je vidio o čemu je riječ. Nakon razgovora i provjere u Karlovcu pozvao me je da me osobno vidi i čuje. Ponudio me cigaretama i poprilično smo dugo razgovarali. Premješten sam k vodonošama i neko vrijeme zajedno s Jožom nosio slatku vodu kojom je zalijevano povrće uzgajano u vrtu napravljenom u kamenjaru nasutom humusom dopremljenim s kopna. Povrće je namijenjeno službenicima Udbe i milicionerima.

Dopuna zapisnika za kažnjениke bila je poražavajući čin. Rastrgnuti između teškog fizičkog nasilja i ponižavanja kojem su bili izloženi, te denuncijacije svojih kolega, prijatelja, suboraca na slobodi, kao preduvjeta izlaska s Golog otoka, kažnjenici su birali potonju varijantu, znajući da će, navedene osobe u *dopuni zapisnika* biti izložene pritisku Udbe pa i mogućem interniranju na Goli otok.

Dokumenti Udbe pružaju uvid u taj problem. Mijo Babić uhapšen je kao ibeovac 9. veljače 1951., da bi 26. istog mjeseca bio kažnjen kaznom 24 DKR.²⁸⁶ Na Goli otok transportiran je sa VII. grupom Udbe Hrvatske, tj. 3. ožujka 1951. godine.²⁸⁷ Uslijed kazne *bojkota* kojoj je bio izložen odlučio je napisati *dopunu zapisnika* 19. travnja 1951. godine, odnosno mjesec i pol dana nakon dolaska na Goli otok, što znači da je to bilo vrijeme koje je Udbi bilo potrebno za „slamanje“ Babića. U dopuni zapisnika naveo je imena 22 osobe koje je doveo u opasnost da padnu pod Udbin malj. Navedeni pojedinci mahom su bili simpatizeri Sjeverne Koreje i N.R. Kine u Korejskom ratu, kritizeri loše ekonomske situacije u zemlji, protivnici kolektivizacije, simpatizeri Rezolucije, itd. Šaren raspon onoga što je vlast vodila pod nazivnik kominformizma. Npr. Mijo Babić je naveo Antu Papića kao simpatizera Rezolucije Informbiroa jer su „u tri navrata razgovarali na pozicijama IB-a u 1950. godini“.²⁸⁸ Posebice je apostrofirao kako je Papić izjavio „da je Kina nepobjediva te da će izbaciti Amerikance iz Koreje“ i da on smatra da bi „kralj mogao da dođe u zemlju, a da Tito bude neki ministar u vladi.“²⁸⁹ Karakteristiku Mije Šute kao ibeovca opravdava Šutinim izjavama „da je Rezolucija u pravu i da je Staljin nepogrešiv.“²⁹⁰

Babić je Ivana Milasa prokazao kao Staljinovog pristašu jer je slušao radio Moskvu i tamo čuo da je Jugoslavija prešla na stranu Zapada zbog vjere u svjetsku pobjedu socijalizma koja počinje pobjedom u Koreji.²⁹¹ Babiću nije svaku osobu, koju je naveo u dopuni, etiketirao kao ibeovca što se vidi iz slučaja dopune za Antu Milasa gdje je na osnovi Milasovih izjava „da smo uspjeli za kratko vrijeme izgraditi mnogo, ali sam je dodao da ukoliko dođe rat da će se mnogo toga porušiti“ i odgovora na upit o stanju u njegovoj SRZ „da ima nezadovoljnika i da neće dolaziti na rad“ zaključio kako misli da je „na liniji naše Partije“²⁹² Više je kritičan bio u slučaju Marijana Jukića čiji kominformizam opravdava Jukićevom izjavom da „Staljin zna što radi“ i da „naša Partija nije pametnija od drugih“ kao i „simpatijama za SSSR i Sjevernu Koreju.“²⁹³ Petar Kulić je ibeovac zato je izjavio da „Amerika putem pomoći kupuje našu zemlju i miješa se u unutrašnje stvari naše zemlje“ i da se „time naša zemlja priključila imperijalističkom taboru.“²⁹⁴

²⁸⁶ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mijo Babić.

²⁸⁷ Isto.

²⁸⁸ Isto.

²⁸⁹ Isto.

²⁹⁰ Isto.

²⁹¹ Isto.

²⁹² Isto.

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ Isto.

Babiću je jako malo trebalo da nekoga etiketira kao iberovca, kao što je slučaj s dopunom za Marjana Puljiza koji je, prema Babiću odbio u KK dati biografiju jer je bio u ustašama, rekavši da mu „*nije stalo do članstva u KP*“ i da bi „*volio da ne bude, pa neka oni rade što hoće.*“²⁹⁵ Nepoznati su razlozi zašto je bivšeg ustašu, koji ne želi biti član Partije, Babić etiketirao kao Staljinovog pristašu, ali ono što je razvidno iz ovog slučaja je činjenica da se ta etiketa lako dobivala. Sličan je slučaj dopune za Jozepa Jakića koji je za Babića „na liniji Rezolucije“ jer mu Babić (kao šef MNO) nije mogao dati šećer za bolesnog brata koji leži bolnici, na što je Jakić burno emotivno reagirao te počeo kritizirati vlast i SRZ-e i izjavio da „*ako se sutra nešto dogodi da se ne bi borio za današnjicu.*“²⁹⁶

Od 22 osobe koje je Babić naveo u *dopuni zapisnika* 19 je označio kao pristalice *Rezolucije*, 2 osobe kao kolebljivce, dok je za jednu apostrofirao da je „na liniji KPJ“. Suprotno nekim ustaljenim predodžbama, da su sve osobe navedene u dopuni zapisnika automatski bile uhapšene te na koncu deportirane na Goli otok, slučaj Babićeve *nadopune* govori sasvim suprotno. Iako je 19 osoba okarakterizirao kao iberovce, samo dvije su završile na Golom otoku – Jure Ivkošić i Ivan Babić, s tim da je Ivkošić već bio uhapšen (28. ožujka 1951.) kada ga je Mijo Babić „prokazao“ (19. travnja 1951.), dok je Ivan Babić uhapšen nakon godinu dana 29. svibnja 1952. godine, vjerojatno nakon niza drugih prijava.

Da je postojala određena selektivnost u hapšenjima, odnosno da su republičke Udbe bile svjesne iznuđenosti priznanja i ponekad lažnih denuncijacija na Golom otoku govore i dokumenti Udbe Hrvatske iz razdoblja sukoba sa SSSR-om. Tako Udba osvrćući se na 1951. godinu, zaključuje da „*u posljednje vrijeme primjećuje jedan broj lažnih i netočnih nadopuna s radilišta. Pored takovih nadopuna bilo je i preuveličavanja podataka u iskazima kažnjenika. Takove nadopune stvarale su nam jedno vrijeme poteškoće kod istrage i na saslušavanjima, dok nije dana orijentacija na bezuvjetnu prethodnu provjeru podataka.*“²⁹⁷ Udba je radila protiv sebe. Sistem (udbaški) političkog preodgoja gdje se nasiljem iznuđivalo pisanje *dopune zapisnika* stvarao je samoj Udbi na „kopnu“ probleme zbog očite nevjerodostojnosti:

²⁹⁵ Isto.

²⁹⁶ Isto.

²⁹⁷ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini.“

„Neki kažnjenici pišu nadopune bez ikakove vrijednosti i nastoje lica s kojima su bilo kada ma što razgovarali o političkim pitanjima prikažu kao sumnjiva i kolebljiva po IB-u (...)“²⁹⁸

Ovakve nuspojave bila su direktna posljedica prisilnog denunciranja „ibeovaca“ na slobodi, gdje bi kažnjenik, u namjeri da izbjegne novi bojkot ili da izađe na slobodu lako „lijepio čičak“ IB osobama na slobodi. O tome svjedoči primjer „mermeraša“ Rudolfa Palašeka: *„Da bi se riješio daljnjeg bojkotiranja na radilištu Palašek Rudolf u svojoj nadopuni zapisnika iznio je oko 30 lica koju su, prema njemu, stajala ili se kolebala na liniji IB-a (...) Palašeka smo prepratili s „Mermera“ radi saslušanja i na istrazi je priznao da je podatke u potpunosti izmislio.“²⁹⁹*

Tako je dolazilo do raznih prokazivanja motiviranih nekim osobnim nesuglasticama. Logika je kažnjenika je bila jasna; kada već moraju navesti imena ibeovaca na slobodi, navodili su osobe s kojima iz drugih razloga nisu bili dobrim odnosima.³⁰⁰ Možemo samo pretpostaviti koliko je na taj način nevinih osoba internirano na Goli otok. Navest ćemo krajnji primjer: Vicko Mardešić naveo je u svojoj *dopuni zapisnika* čak 60 osoba (!), od kojih su mnogi izbačeni iz KPJ. Kada je Udba uslijed odlučnog negiranja optuženih provela istragu o Mardešićevim *dopunama* zaključeno je da su većinom bile lažne: *„(...)kasnijim provjeravanjem na našu intervenciju i intervenciju Oblasnog Komiteta Dalmacije oni su rehabilitirani i primljeni natrag u Partiju. Mardešić je kasnije izjavio da je on te ljude obradio iz razloga što je „mislio“ da su oni neprijateljski elementi.“³⁰¹*

Kolektiv-„mirnije“ golootočke vode

Pisanje *dopune zapisnika* zaokruživalo je suštinu *procesa političkog preodgoja* na Golom otoku, ali nikako nije bio njegov kraj, niti je sama *dopuna* bila garancija izlaska na slobodu. Ona je samo značila da se kažnjeniku sada daje prilika da na djelu dokaže kako je odbacivanje njegova ibeovskog stava bilo iskreno.

²⁹⁸ Isto.

²⁹⁹ Isto.

³⁰⁰ Udba Hrvatske je procijenila da je tijekom 1952. godine oko 60% nadopuna s Golog otoka bilo točno, 20% djelomično netočnih, dok je ostatak u potpunosti lažan ili nebitan. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.“

³⁰¹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini.“

U načelu, kada bi kažnjenik napisao dopunu zapisnika on bi na političkoj konferenciji bio primljen u *kolektiv*, stupanj u logoraškoj hijerarhiji iznad *odloženog*, a ispod najvišeg nivoa – *aktivista*. Primanjem u kolektiv kažnjenik je, uvjetno govoreći, bio u mirnijim golootočkim vodama, premda je taj položaj bio itekako varljiv. Prije svega, primanjem u *kolektiv*, kažnjenici su bili lišeni fizičkog maltretiranja i teških fizičkih poslova. S obzirom da su članovi kolektiva bili privilegirani kažnjenici, koji su *raščistili istragu*, kako se još na Golom otoku nazivalo pisanje *dopune zapisnika*, mahom su dobivali lakše poslove za rad. Tako su umjesto teških fizičkih poslova, karakterističnih za bojkotirane, članovi *kolektiva* radili u golootočkim radionicama, kao vrtlari, konobari, kuhari, brijajući, vodari, itd. Osim toga, članstvo u *kolektivu* omogućavao je daljnji uspon u logoraškoj hijerarhiji, ali i u samoj logoraškoj samoupravi, budući da su sobni starješine, njihovi zamjenici i ostali članovi paviljonskih rukovodstava regrutirani iz zadnja dva golootočka „staleža“ - *kolektiva* i *aktivista* - Aktiv- „aktivizam“

Članstvo u kolektivu imalo je međutim i svoje izazove. Ako je status *bojkota* ili *odloženog* značio da se od kažnjenika očekuje priznavanje podrške *Rezoluciji Informbiroa* i pisanje *dopune zapisnika* odnosno denunciranje Staljinovih pristaša na slobodi, onda je položaj člana kolektiva podrazumijevao *aktivnost* i *budnost* u borbi protiv ibeovskog neprijatelja, ovoga puta na Golom otoku. U ovom slučaju spajani su elementi ideološkog političkog rada i nasilja.

Kažnjenici su, osim na *iznošenju stava* gdje su odbacili Informbiro, morali sve do svoga izlaska na slobodu svakodnevno docirati da su politički na kursu KPJ te da su „pravilno“ shvatili trenutnu političku situaciju. Glavni forum za takvu vrstu dokazivanja bio je *kulturni čas*, dio *političke konferencije*. Kada se u paviljonu nije *iznosio stav*, onda bio čitav paviljon pod rukovodstvom *kulturno- prosvjetnog referenta* paviljona diskutirao o političkoj situaciji uz prethodno čitanje člana iz *Borbe* ili tekstova partijskih teoretičara poput Milovana Đilasa ili Moše Pijade. Poput školske nastave, kažnjenicima se bodovalo javljanje i diskutiranje na *kulturnom času*, što je tretirano kao *aktivnost*, ali i dokaz da su politički preodgojeni. Kako je čitav proces *političkog preodgoja* bio nasilan i nametljiv, tako se i ideološko „prevaspitavanje“ kažnjenika na *kulturnom času* odvijalo u ozračju prisile, što je rezultiralo neiskrenošću i predvidljivošću u izražavanju stavova. U želji da se dokažu *sobnom starješini* da su na pravom političkom kursu, onom KPJ, kažnjenici su se takmičili tko će smisliti oštriju kritiku na račun SSSR-a. *Aco Singer* i *Vladimir Bobinac* svjedoče toj nakaradnoj atmosferi *kulturnog časa*.

Čitale su se novine, uglavnom Borba, i razni referati. Čitane su Savremene teme. Vodile su se diskusije o političkoj situaciji i svatko tko je mogao nešto reći protiv Rusa, tu je rekao. Netko rekao kako su Rusi silovali žene kada bi oslobađali logore. Netko bi rekao kako su silovali zatvorenice iz konclogora. Ljudi su htjeli zarađivati poene kod sobnog i isljednika pa su svašta pričali. (Aca Singer)

Kulturni je pročitao Đilasovu formulaciju kako Staljin šalje kokoš, a natrag traži kokoš i piliće. I u tom trenutku bi netko od kažnjenika skočio i viknuo: Dolje Staljin! A cijela bi paviljon počeo: Dolje! Uaaaaaaa, dolje Staljin! Tako je to izgledalo. (Vladimir Bobinac)

Mnogi obrazovaniji kažnjenici držali su predavanja na *kulturnom času* o temama u kojima su bili kompetentni. Tako je npr. Aca Singer predavao o besmislenosti kolektivizacije u uvjetima kada je jugoslavensko rukovodstvo 1953. godine odlučio tiho raspustiti SRZ, premda je sam Singer uhapšen 1951. kao njihov kritizer dok je kolektivizacija još bila u zamahu; profesorice književnosti držale su predavanja o raznim književnim klasicima, naravno pazeći da izbjegnu one ruske.

Prisilni *aktivizam* na *kulturnom času* rađao je mnoge komične situacije. Tako je jedna stara ibeovka, slabijeg obrazovanja, uspjela spojiti Tita i francuskog pisca Balzaca (1799.-1850.), kako bi se pokazala aktivnom.

I ja sam došla na jedno od njenih predavanja o Balzacu, a na tim predavanjima i općenito na Golom bilo je obrazovanih zatvorenica kao npr. arhitektica, profesorica, itd... Ja sam inače znala dosta o djelima Balzaca, kako on opisuje društvenu stvarnost toga vremena i znala sam da je živio u prvoj polovici 19. stoljeća. Nakon što je predavanje završilo, trebala je početi diskusija, tko je i koliko čitao Balzaca i tome slično, međutim svi su šutili. I najednom se digne Crnogorka koju smo zvali Baba Grozda, iako je bila mlađa 30 godina nego ja sada, možda i više, ali mi smo bili mladi pa je prozvali „baba“. I ona se digne i kaže: Znam ja, Balzac je pametan čovjek i on je veliki prijatelj druga Tita. Mi smo se svi počeli smijati, pa to je bilo urnebesno, a Babi Grozdi ništa nije jasno. Ona je htjela pokazati aktivnost, a to se tražilo na Golom. Ona bi vjerojatno da je bilo riječ o bilo kome na predavanju pokazala aktivnost. Od toga je došlo da je i Balzac prijatelj Tita. (Vera Winter)

Kažnjenici koji nisu sudjelovali u diskusijama na *kulturnom času*, bili su u opasnosti da ih se proglasi *pasivistima*, što je dodatno komplicirano život na Golom otoku. *Pasivizam* je u golotočkim kategorijama značio neiskrenost u prethodnom dijelu političkog predgoja

(iznošenje stava, dopuna zapisnika) ili čak povratak kažnjenika na stare IB pozicije. Koliko je vrednovan tzv. politički rad na Golom otoku govori i golotočka karakteristika Đure Žigića: „Na časovima i političkim konferencijama je diskutovao formalno, više frazerski, ne udubljujući se u pitanja i čoveka o kojem se govori, nego više radi forme da se to registruje. Zbog toga je nekoliko puta kritikovan i pozvan kod sobnog starješine.“³⁰²

Diskutiranje na *političkom času* spadalo je u red benignog *aktivizma*, gdje se uglavnom od kažnjenika očekivala verbalna aktivnost. Međutim, kada je riječ o tzv. *borbi protiv neprijatelja* (ibeovaca) na Golom otoku, dolazimo na najtragičnijeg, surovog aspekta aktivizma i dokazivanja uspjeha *političkog preodgoja* na Golom otoku. Kako bi kažnjenici bili primljeni u *aktiv*, najviši status logoraške hijerarhije, morali su se dokazati denuncijacijama i nasiljem nad drugim logorašima i to onima koji su bili u nižem statusu, poglavito bojkotu. *Aktivisti* su bili poluga nasilnog političkog preodgoja na Golom otoku, jer su prvenstveno sami logoraši tukli druge logoraše, i to one koje nisu revidirali stav (*bojkotirane*), tj. dali priznanje da su ibeovci, te napisali *dopunu zapisnika*. U načelu, aparat državne sigurnosti na Golom otoku nije provodio fizičko nasilje, ali ga je orkestrirao, suprotstavljajući logoraše jedne drugima. Prema shvaćanju Udbe, samo beskompromisan nastup prema kažnjenicima koji nisu *revidirali stav*, bio je dokaz iskrenog (prethodnog) političkog preodgoja. Drugim riječima, logoraši koji su bili spremni fizički tući druge logoraše moći će eventualno biti oslobođeni. *Alfred Pal*, s više od četiri godine golotočkog iskustva, dao je jedinstven uvid u narav međukažnjeničkog nasilja kao sredstva u procesu *političkog preodgoja*.

Na Golom se moralo tvrditi da nisi za Informbiro, a to je većina i radila, i da si protiv Staljina. To je bio prvi korak. Onda bi rekao udbaš: „Dobro. To je sada verbalno. To je na riječima. Ajde pokaži da si protiv Staljina tako da nađeš neprijatelja na Golom otoku. Idi i razgovaraj s drugim kažnjenicima i prijavi one koji su za Informbiro.“ Naravno, većina bi razgovarala s drugima, navukla osobu da nešto kaže što ne smije i onda bi to išla prijaviti isljedniku. Onda bi udbaš rekao: „Dobro, ali to je i dalje verbalno. Ti moraš pokazati djelima da si protiv Staljina. Idi i navečer istuci one koji su još uvijek za Staljina.“ Ako bi čovjek to odbio, onda bi bio sam istučen. Udbaš bi kazao: „Aaaaa tako! Ti si za našu Partiju, a nećeš neprijatelja batinati!“ Onda bi krenulo premlaćivanje tog čovjeka koji nije htio tući druge. To je bio taj sistem koji je tamo lomio ljude.

³⁰² HDA, fond 1560, Goli otok. Dosje Đuro Žigić.

Znači, kažnjenici su se fizičkim nasiljem nad drugim kažnjenicima dokazivali da su na „liniji KPJ“. *Vlado Bobinac* je kazao da je logoraš postajao *aktivist* onda kada je digao ruku na drugog kažnjenika, što je većina morala raditi: „*Ja nisam heroj. Heroji su na bojišnici. Ja sam dizao ruku i mahao šakom vičući - Udri bandu!*“

Radovan Hrast svjedočio je načinu kako su *aktivisti* dokazivali *revidirani* stav. Oni za nasilje nisu trebali imati poseban razlog.

Prilazi aktivist nekom bivšem oficiru i pita ga: „Što si bio po činu?“; „Major“, kaže čovjek. „Major? Nije ti bio dosta biti major, već si htio biti general! Pokazat ću ti generala.“ Onda bi počelo premlaćivanje. Aktivisti već imaju bolje i lakše poslove. Znaju imati dodatak hrani ako ostane višak u kazanu i više cigareta. Oni su kandidati za odlazak s Golog.

Najveće nasilje trpjeli su kažnjenici koji nisu htjeli tući druge logoraše ili sudjelovati u svim etapama *procesa političkog preodgoja*. Jedan od takvih bio je *Alfred Pal* koji je odbijao tući bojkotirane kažnjenike. Udba je preko *sobnog starješine* odlučila napraviti igrokaz kojim će ga prisiliti suradnju, međutim, *Pal* nije pokleknuo.

Dopao sam u jednu vrlo neugodnu situaciju gdje se me se htjelo natjerati da tučem drugog kažnjenika. Na taj način htjelo se riješiti moj slučaj, slomiti me. Meni se i činilo da se nešto sprema protiv mene, vidio sam to u odnosu sobnog starješine prema meni. Jedan dan sobni se počne vikati: Neka iz paviljona izađe najveća banda na Golom otoku. Alfred Pal izađi! Izašao sam, a oko mene je bio cijeli paviljon, bar 150 ljudi. Sobni je odveo nekog kažnjenika koji je na Golom već bio tri godine i rekao: Ili ćeš ti pred nama svima pretući ovog kažnjenika, ili, ćemo mi svi tebe! Bio sam užasnut. Situacija gdje čovjek prestaje biti čovjek. U tom trenutku sjetio sam se jednog vica koji je odredio što ću napraviti. Vic ide ovako: Išao Ciganin po dalmatinskoj obali kada ugleda bogat vinograd te se odlučio malo osladiti. Preskoči ogradu i krene brati grožđe i jesti ga. Na njegovu nesreću naiđe vlasnik vinograda te krene prema njemu. Ciganin kada je vidio da ne može pobjeći brzo se snašao; ugledao je pseće govno i čučnuo nad njega kao da vrši nuždu. Kada je vlasnik stigao rekao je: Cigane jedan, kradeš grožđe! Ne kradem grožđe, već nuždu vršim – kaže Ciganin. Vidjevši da je to pseće govno, vlasnik vinograda ljutito kaže: Lažove jedan, pa to je pseće govno! Na to će Ciganin: U velikom strahu svašta se sere!

Tog sam se vica sjetio u tom djeliću sekunde kada je pred mene stavljen izbor da tučem drugog kažnjenika ili da svi istuku mene. Rekao sam si: Alfred, pa nećeš sad i ti u strahu

svašta srati. Odbio sam tući zatvorenika. I taman kada je rulja krenula da me ubije od batina, sobni ih je zaustavio i naredio da me nitko ne smije tući, a mene je kaznio bojkotom. Tada sam vidio da se ne treba povijati kako god kome padne i da uvijek treba imati stav, makar pod cijenu koja mi je visila nad glavom.

*Palov je slučaj, međutim, bio iznimka. Kažnjenici su u pravilu tukli druge kažnjenike. Teško je naći ishodišta logorskog nasilja na Golom otoku kao i koncepta međusobnog logoraškog kažnjavanja. Nema sumnje da je vrijeme oblikovalo praksu. Partizanski veterani bili su još od 1941. godine navikli na krvave ishode unutar svjetskog rata u kojem su sudjelovali, koji je još k tome, u građanskom ratu na Balkanu zadobio svoju surovu formu. Fizičko nasilje na Golom otoku, prema tome, njima se tada nije činilo kao posebno oštra mjera. Nitko to bolje nije dočarao kao visokopozicionirani udbaš general *Jovo Kapičić*: „Ja neću da tvrdim da smo mi čistunci, da smo mi kaluđeri ili časne sestre. Nismo. Mi smo kao prvo u ratu imali ruke do laktova u krvi (...) Nismo mi bili bebice, mi smo bili malo teži ljudi, ali u okvirima nekog prava. Našeg prava (...) Goli otok je poniženje ljudi, to su sve bili borci (...) Meni ipak nije bilo žao.“³⁰³*

Jugoslavenska antipropaganda tako je povezivala ibeovce kao direktne domaće eksponente sovjetske politike koja je dovodila zemlju pred kapitulaciju. U tom odnosu, nasilje nad kažnjenim ibeovcima psihološki je bilo potpomognuto i opravdavano kao nasilje nad neprijateljima, nužnim kako bi se zemlju očistilo od potencijalnih Staljinovih pristaša na slobodi i time u vremenu ratne psihoze zemlju pripremlilo na potencijalni sukob. Nazivajući ibeovce „bandom“, „karijeristima“, „kolebljivcima“, „prodanim dušama“ i „izdajnicima“ golotočka Udba je legitimirala svoju surovost prema njima. Sistem, u kojem su samu torturu provodili kažnjenici nad kažnjenicima, postavio je logoraše u ulogu i krvnika i žrtvi, opterećenih svojim djelima do kraja života, noseći krivnju za zlodjela u kojima su morali sudjelovati, bez obzira što su na to bili prisiljeni. Udba je s druge strane imala čiste ruke. *Radovan Hrast*, nakon više od šezdeset godina još uvijek osjeća ožiljke svojih nastojanja da izađe na slobodu, koja su vodila preko leđa drugih logoraša.

Na Golom je postavljen sistem u kojem su zatvorenici tukli zatvorenike. Nikada upravnik ili isljednik nije tukao kažnjenika. Mi kažnjenici napravili smo taj cirkus. Naša interna vlast. Jer logorom su upravljali zatvorenici. „Centar“ je bio uprava cijelog logora, dok je svaki paviljon imao svoje rukovodstvo. Udba je sve samo nadgledala. I onda bi mi tukli jedne druge

³⁰³ Film Darka Bavoļjaka, *Goli otok* (2012.)

što više u nadi da ćemo tako prije izaći na slobodu. Ali nisu svi bili isti. Jer ja sam tukao druge na Golom, ali sam gledao da što manje udarim svoga druga i da nikoga ne otkucam, dok su neki išli preko leševa. Svima opraštam, jer tamo smo svi, ali baš svi, propali i fizički i psihički.

Drug na druga

Osim maltretiranjem drugih kažnjenika i učešćima na političkim konferencijama, odnosno *kulturnom času*, kažnjenici su dokazivali da su politički preodgojeni *raportima* isljedniku. Kao što je malo ranije istaknuo *Alfred Pal*, od članova kolektiva, ali i kažnjenika u ostalim logoraškim statusima, očekivalo se prijavljivanje drugih kažnjenika koji u logoru potajno još uvijek podržavali Rezoluciju Informbiroa, kritizirali rad logorske uprave i isljednika, ili negodovali oko životnih uvjeta i metoda na Golom otoku.³⁰⁴ Takvi istupi, najčešće izrečeni razgovarajući u *četiri oka*, tretirani su kao podrška IB-u odnosno *harangiranje*.³⁰⁵

Sistem je bio jednostavan; kada bi kažnjenik čuo da neki logoraš kritizira vlast ili nedostatak vode na Golom otoku, kod *sobnog starješine* prijavio bi se na *raport* isljedniku koji bi ga potom pozvao u „hotel“ na sastanak.³⁰⁶ Tamo bi kažnjenik dao ime logoraša koji je kritizirao vlast i tako uvjer(avao)io isljednika da se bori *protiv neprijatelja* na Golom otoku i da je njegovo *revidiranje stava* iskreno. Jednom riječju, bio je *aktivan*, uspinjao se prema statusu aktivista, tj. člana aktiva, približavao puštanju s Golog otoka. *Mihailo Simić* shvatio je koji odnosi vladaju u logoru, pa je odlučio odlaziti isljedniku čim čuje neku kritiku.

Shvatio sam da morate ići kod islednika ako nešto imate za reći. Rešio sam da ću prijaviti isledniku onoga koji nešto bude pred mnom govorio jer taj je ili provokator ili je budala. Nisam imao nameru da nastradam niti zbog budale niti zbog provokatora.

³⁰⁴ Potvrdu svjedočanstvima nalazimo i u dokumentima. Isljednik u karakteristici Mije Babića navodi sljedeće: „*Stav prema neprijatelju mu je oštar i bez predomišljanja raskrinkava neprijateljske elemente u kolektivu*“ „*Oštar stav*“ vjerojatno znači da Babić sudjeluje u nasilju nad drugim kažnjenicima, dok fraza „*bez predomišljanja raskrinkava neprijateljske elemente*“ sugerira da prijavljuje (*cinke*) logoraše, o čemu će biti riječi dalje u tekstu. HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Mijo Babić.

³⁰⁵ *Vlado Bobinac* se prisjeća da mu je, ironično, najteži dan u tjednu bila nedjelja, koja je većim dijelom bila neradna: „*Nedjeljom se nije radilo već je nedjelja bila jako zanimljiv dan. To je dan za lov na harange. Iza ručka ljudi su bili slobodni da šecu po Žici i razgovaraju s drugim kažnjenicima. Ljudi su uglavnom tražili kako da nekog drugog ulove kako kleveće bilo koga i da to prijave isljedniku. Najlakše je bilo započeti razgovor o hrani i vodi. Kada bi netko se požalio da je gladan ili žedan onda si imao što prijaviti i išli bi isljedniku i rekli koji čovjek imenom i prezimenom se žalio na hranu i vodu. Znači, bilo je jako opasno sam bilo kime o bilo čemu pričati na Golom.*“

³⁰⁶ Denunciranje drugih logoraša kod isljednika eufemistički se zvalo *zapažanje*.

Sustav u kojemu se kažnjenici denuncirali jedne druge kako bi kod isljednika dobivali poene dodatno je pervertirao već ionako nehuman i nasilnički golotočki sustav. Preživjeli logoraši u svojim sjećanjima navode atmosferu straha i nepovjerenja kao vjerojatno najteži aspekt njihove internacije na Golom otoku. Još od jeseni 1949. Udba je svim silama nastojala razjediniti tada još čvrsto povezane ibeovce na Golom otoku. U narednim godinama će, *procesom političkog preodgoja* punog međusobnog nasilja i međusobne denuncijacije kao uvjeta izlaska na slobodu, kažnjenici moralno i fizički posrnuti, te kasnije, kao što ćemo vidjeti, postati prije svega politički, društveno pa i u mnogim drugim aspektima, neupotrebljivi ljudi.

Aco Singer, čovjek koji je prošao teror nacističkih logora, iskustvo Auschwitz, Flossenburga i drugih logora, posvjedočio je kako je Goli otok u odnosu na nacističke logore, biti specifičan baš po pitanju atmosfere nepovjerenja i međusobnog prokazivanja i proganjanja, sve u cilju neiskrene političke rehabilitacije i odlaska na slobodu.

Mene je najviše potreslo to što su ljudi bili dvoličnjaci. Kada smo se sretali, pretpostavljao sam da on provocira mene, a on je mislio da ja provociram njega. Čekali smo da netko nešto neprijateljski kaže pa da idemo prijaviti isljedniku. To je bio užasan osjećaj. Morao si govoriti da je hrana dobra, jer ako bi rekao da je hrana loša to bi bilo kritiziranje uprave logora, i ako bi netko prijavio slijedile bi kazne. Još jedan primjer dvoličnjaštva; onaj tko je bio informbiroovac, to je i ostao. Sobni starješina mojeg paviljona bio je neki Crnogorac Koprivica koji je uhapšen kao pomoćnik ministra prosvjete Crne Gore. Bio je informbiroovac. Na Golom je postao sobni starješina i kao takav je tukao i šamarao ljude. Bio je grub. Prema meni bio je naročito agresivan. Stalno je tražio da raščistim s istragom, da u dopuni dodam nove ljude koji su na liniji IB-a. Bio je najglasniji protivnik IB-a, a kada je pušten na slobodu, nakon godinu dvije s grupom Crnogoraca pobjegao je u Albaniju. Za mene je on bio i ostao oličenje dvoličnjaštva. Sve to je bilo teško, svoga druga prijavljivati.

„Na Golom otoku je bitno da shvatiš da si potpuno sam. Jer ako to ne shvatiš, to za tebe može biti jako pogubno. Pogubno može biti ako nekom vjeruješ, ali i ako netko tebi vjeruje. Bilo kojim razgovorom ti druge stavjaš u nepriliku da ako te ne prokažu, mogu biti jako kažnjeni i maltretirani“ prema sjećanju *Vlade Bobinca* rekao je njegov golotočki prijatelj i kasnije pjesnik, Ante Zemljarić.

Slično rezonira i *Zlatko Hill*. Smatra da su svi kažnjenici na Golom otoku upali u udbaški mlin, te izmišljali, prokazivali, nalazili IB u nebitnim stvarima i razgovorima. U takvom

sustavu, Udba je stvarno imala pregled svakoga tko je ikada kritički razgovarao o sukobu sa Staljinom, a na koncu razumijevajući ovaj sistem, lakše nam je i shvatiti pojam od 55 633 evidentirana³⁰⁷ ibeovca u Jugoslaviji u ovom razdoblju.³⁰⁸ Hill nastavlja.

Nas dva se znamo. Ja sam uhapšen, vi niste. Mene istražuju, ti još nisi sve rekao što si imao reći. Sad ja razmišljam; razmišljam bolje da vi stradate nego ja. Samo pazite to nije apstraktna atmosfera, to je realna atmosfera.

To je „to be or not to be“. Oš' ikad izać'? Glava je na panju. I onda treba biti veliki čovjek i nekoga ne usositi. Pretpostavljam da u svim tim naknadnim izjavama barem pola stvari preuveličano o greškama nekog drugog. Evo ja sam vam rekao sasvim otvoreno moj slučaj. Nikoga ja stvarno nisam imao osim ovog jednog ibeovca koga bi mogao prokazati. I svaki dan vam je pritisak: nisi bio kod isljednika, nisi bio kod isljednika, nisi bio kod isljednika. Ti nisi revidirao svoj stav, to je parola bila. A ja imam sestrića koji je veterinar, i negdje '44., ili '45. su ga partizani odveli i postao je partizan. I ja sa njim razgovaram, kaže: „Zlatko ja bi mnogo bolje prolazio i zaradio da nisam u vojsci, nego ovako“. Sad ja mislim, ako ja to na taj način ispričam, nešto sam rekao, a zapravo nisam rekao ništa. Imao je neugodnosti naravno, ali nije bio uhapšen. I ja dolazim s Golog i meni moj otac to prvo nabije na nos. Poslije dugo vremena to mi je bilo smiješno.

Na Golom otoku su se i u ovakvim uvjetima rađala prijateljstva koja su svoje konture dobila na Golom otoku. Bilo je kažnjenika, premda rijetkih, koji nisu htjeli biti dio golootočkog sekantnog sustava preodgoja. Ti su kažnjenici, denuncirali manje, tukli slabije i više pomagali. Tijekom svog boravka na Golom otoku *Mihailo Simić* našao se u situaciji čiji je epilog u većini slučajeva završavao bojkotom kažnjenika. Međutim, njegov primjer suprotno.

Kada sam nosio gajbe pune paradajza njih smo slagali kod skladišta. Napravio se lavirint od gajbi gdje sam se ja u jednom trenutku našao sâm. Naidem na jednog kažnjenika koji me zaustavi i pita jesam li student, na što sam rekao da jesam. Iz Beograda?- pita. Jesam.- kažem. I onda me ugura u jedan kao čošak između tih gajbi, mislio sam da će me istući. Ali on mi da paradajz da pojedem. I meni sine; što ako je provokator, jedino što mogu da uradim je da ga prijavim, ali kako da prokažem čoveka koji mi je dao paradajz u tim uvetima. Odlučio

³⁰⁷ Evidentirani ibeovac postajala je svaka osoba čije se ime pojavilo u procesu istrage, neovisno je li kasnije bio osuđen ili ne.

³⁰⁸ Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, 76.-77.

sam da prešutim, pa šta bude. Kasnije se mi srećemo, ali ništa. Postao je bolničar, zvao se Hugo Rot,³⁰⁹ Jevrej, i mi sad kao komuniciramo, ali ovo ne spominjemo. I kada smo izašli na slobodu, nakon mnogo godina, kada je izašla moja knjiga „Na Golom otoku“ sretnem ga u dućanu i kažem: „Imaš knjigu za onaj paradajz!“ Kažem mu da sam se uplašio da nije provokator, a on meni da je bio u strahu da pak ja ne odem kod isljednika.

Očito, Udba je osmislila sustav koji se samoodržavao strahom i nedostatkom svake solidarnosti među logorašima, sve u cilju *političkog preodgoja*, odnosno slamanja ibeovaca i prisile na suradnju.

Kraj procesa političkog preodgoja

Iako su svi golotočani kažnjeni određenim mjesečnim kaznama, najčešće 24 mjeseca društveno korisnog rada, istek kazne nije, kao u uobičajenim zatvorima, značio izlazak na slobodu. Isljednik je imao ovlasti da, ako je smatrao da kažnjenik ne napreduje u procesu političkog preodgoja, produlji kaznu. *Zlatko Hill* bio je žrtva ovog bezzakonskog okvira u kojem je egzistirao Goli otok – pred sam istek njegove dvogodišnje kazne, isljednik mu je dodao još jednu godinu DKR.

Meni je kazna bila dvije godine, produženo mi je za još jednu godinu s obrazloženjem: Ti znaš zašto. Naime, ja sam došao na poziv kod isljednika taman u vrijeme kada mi je isticala kazna, a o tome se nije ništa smjelo pitati, a on mi je jednostavno rekao da mi se kazna produžila. Već iz takve konstrukcije jasno je kao dan da je sve to obična farsa.

Uglavnom, drugi slučajevi nisu završavali kao *Hillov*. Kažnjenici su bili puštani unutar nominalnog vremenskog okvira izrečenog kaznom, jer su mahom *revidirali* politički stav, što je konkretno značilo da su prošli sve etape procesa političkog preodgoja: priznanje podrške IB, pisanje *dopune zapisnika*, aktivnost na političkim sastancima, te denunciranje i fizičko maltretiranje drugih logoraša. Kada je isljednik zaključio da su svi navedeni aspekti zadovoljeni i da kažnjenik više ne predstavlja opasnost za zemlju, pisao bi kažnjenikovu karakteristiku koja je slana na analizu u republičku Udbu od kuda je kažnjenik, a koja je odlučivala o puštanju na slobodu, baš kao što je i odlučivala o internaciji na Goli otok. Tako je u slučaju Đure Žigića isljednik Vidoslav Zlatić 1. prosinaca 1955. dao „*Zapažanja*“

³⁰⁹ Hugo Rot, otac Bela. Rođen 1926. godine, po nacionalnosti Židov. Uhapšen 23. siječnja 1950., a pušten 31. svibnja 1952. godine. Kažnjen s 24 DKR. HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. „Popis.“

odnosno preporuku za puštanje, gdje, ako se pažljivo promotri, uočavamo sve etape političkog preodgoja kao i neke korištene metode. Proces *političkog preodgoja* bio je gotov. Isljednik zaključuje da je Žigić spreman za povratak na slobodu.

*Po dolasku na izdržavanje kazne jedno vreme je zadržao neprijateljski stav radi čega je i kažnjavao. Kasnije, polovinom 1952. godine, počinje da se menja u pozitivnom smislu. Zbog izvesnih loših karakternih osobina to njegovo nastojanja da stupi u red poštenih osuđenika se jedno kraće vreme uzimalo sa rezervom. Ali, primajući savete i pod uticajem kolektiva poštenih osuđenika, bivao sve bolji i bolji, te je ubrzo postao jedan od boljih osuđenika. U granicama svojih mogućnosti bio je zastupljen u svim oblicima osuđeničkog rada. Disciplinski nije kažnjavao. Smatramo da je izdržavanje kazne u odnosu na njega postiglo željenu svrhu.*³¹⁰

10. RAD NA GOLOM OTOKU

Postoji uvriježeno i stereotipizirano mišljenje da je logor na Golom otoku bio mjesto besciljnog i besmislenog rada – da je logorska uprava smišljeno razbijala volju zatočenika putem besmislenog rada, što je samo prividno. Određeni oblici fizičkog rada na Golom otoku djelovali su besmisleno, što istodobno ne znači da su bili i nesvrhoviti. Rad u logoru precizno je usklađen s procesom političkog preodgoja – bio je i glavno sredstvo prisile i glavna metoda dokazivanja podrške KPJ, a posljedično je imao i ekonomsku funkciju. Ipak, jugoslavenski komunisti golotočki rad shvaćali su kao odgojni postupak i metodu iskupljenja, kako je to na VI. kongresu KPJ/SKJ održanom u Zagrebu 1952. godine u svom referatu istaknuo Aleksandar Ranković:

*„Partisku kaznu (kazna DKR na Golom otoku op. M.P.), ma koliko onda bila teška, treba shvatiti vaspitnim sredstvom, a ne odmazdom, jer partiski kažnjenim drugovima treba pomoći da svojim radom izlive svoje slabosti.“*³¹¹

³¹⁰ HDA, fond 1560, Goli otok. Dosje Đuro Žigić. Zapažanja za Đuru Žigića.

³¹¹ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku Jugoslaviju - VI. kongres KPJ/SKJ*, Beograd 1952., 139.

U komunističkim sustavima, u ovom slučaju sovjetskom i jugoslavenskom, pojam rada apsolutno je fetišiziran, u skladu s materijalističkim poimanjem čovjeka (*čovjek to je njegov rad*) i analogno tome rad na Golom otoku (formalno) promatran je ne samo kao ekonomski već kao politički sadržaj. Kako je važan oblik otpora SSSR-u utjelovljen u ciljevima rapidne industrijalizacije Jugoslavije u sklopu petogodišnjeg plana, tako je i rad golootočana uziman kao vid aktivizma te borbe. Ibeovac na Golom otoku morao je radom dokazati da se vratio na put KPJ. O tome svjedoči dio *dopune zapisnika* Milovana Zeca gdje neuvjerljivo i usiljeno piše o radu na Golom otoku, odnosno o njegovom udarničkom (stahanovskom) obliku izraženom kroz ispunjavanje normi i rokova.

„Partija i drug Tito hoće da mi baš kroz svoj rad, rad uporan i intezivan, preobrazimo sebe, pa da sutra čiste savesti i vedra čela nastavimo onim putem gde nas je sprečila poganska informbirovska sirena.

„Rad je vaspitanje, nama je vaspitanje potrebno kao bolesniku jutarnje svetlo, kao cveću voda, kao gladnim hleb. One cifre i grafikoni su za nas poezija stvaralačkog rada, zanosni doživljaj vaspitne snage takmičenja. Kao što čovek ne može da živi bez vode, vazduha i hleba, mi ovde na ovom Golom otoku, ne možemo, a i nećemo da živimo bez rada i takmičenja. Našim, i samo našim rukama pretvorićemo ogolelo ostrvo u mali cvatući vrt. Kad to uradimo, pored izvesnih drugih zadataka, pred koje nas naša Partija i drug Tito budu postavljali, mi ćemo uvek moći svojim delom da dokažemo na čijoj smo strani – dela će naša progovoriti – samo na Titovoj i večno na Titovoj. Uživajno u vaspitnom i stvaralačkom smislu takmičenja i raskrinkavajmo one skrivene neprijatelje koji u takmičenju gledaju dosadu i glupost.”³¹²

U prošlom poglavlju opisano je korištenje rada kao sredstvo pritiska na kažnjenika u *procesu političkog preodgoja*. Kada rad nije bio isključivo sredstvo pritiska u tom procesu imao je svoju jasnu privrednu funkciju. Početak organiziranog rada počinje izgradnjom (dogradnjom) prvog logora na Golom otoku. Već u samom početku u srpnju i kolovozu 1949. kažnjenici su bili angažirani u izgradnji putova oko logora, pravljenju tucanika, organiziranja pristaništa ili pošumljavanja otoka koji je u ljeto 1949. bio u potpunosti bez vegetacije. Isto tako, kažnjenici su bili angažirani na konkretnim zaposlenjima neophodnim za funkcioniranje logora, tj. za njegov početni ustroj. Tako su u prvoj grupi posebno bila tražena praktična zanimanja poput stolara, električara, kuhara, pekara, klesara, itd. Kada nije bilo konkretnog posla, kažnjenici bi

³¹² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Milovan Zec.

besciljno prenosili kamen. Bitno je naglasiti, kako u ovom trenutku navedeni aspekt „rada s kamenom“ nije ono kasnije „nošenje kamena s hrpe na hrpu“ već razbijanje dokolice logoraša budući da sve do proljeća 1950. nije postojala jasno organizirana privredna aktivnost na Golom otoku i sam *proces političkog preodgoja* je bio u zamecima (tako da će tek kasniji besmisleni rad uz spomenuti proces dobiti didaktičku ulogu). *Ivan Esih i Ivo Kuvačić*, kažnjenici prve grupe koja je na Goli otok stigla 9. srpnja 1949. prisjećaju se kako se rad, na samim počecima logora, sastojao od raznih poslova koje je karakterizirao manjak organizacije, jasnog plana, ali i oruđa.

Radili smo teške fizičke poslove kao npr. pošumljavanje otoka. To „pošumljavanje“ sastojalo se u tome da smo kopali rupa 50x50x50 i čekali sadnice koje nikada nisu stigle. Naravno iskopati rupu na terenu kakav je Goli otok je muka Isusova, posebice meni. Nisam znao lomiti kamen. Radili smo u trojkama i sa mnom je radio Niko Srezović i jedan Surjančev iz Novog Sada. Srezović je znao vrlo dobro sa kamenom, pogleda ga malo ga lupne krampom i on se raspadne. I da meni kramp, ja lupim po kamenu i samo ga svojim udarcima mrvim. Na to će on meni: "Pa kako ne vidiš žilu." Onda opet on uzme kramp pa lupi i kamen pukne. Bio je jako vješt, valjda mu je to u genima jer je bio s otoka nekoga. Uglavnom, sukladno sposobnostima Srezović je kamen razbijao u manje komade, a Surjančev i ja samo ga nosili na „tragačima“. To sam ja radio na Golom (...) Kopali smo velike rupe za cisterne koje ne znam jesu li ikad napravljene, jer dok smo mi bili zatvorenici Golog nisu došle. Raditi u njima, tj. kopati ih, bilo je jako dobro iz razloga što ste mogli odmarati u rupi, pošto je ona bila jako duboka, a stražari su bili odmaknuti od nje i nisu mogli unutra vidjeti.

Radili smo na kamenu, i tu i tamo nešto čistili. Bezveze smo prebacivali kamen. Nakon par dana bila je organizirana minerska ekipa, koja je išla u kamenolom. Tamo smo razbijali kamen, drobili ga, nosili na tragačima itd. Čitav rad se sastojao uglavnom u kamenu koji je bio težak jer nije bilo nikakve opreme. Jedan drži trpalj dok drugi tuče macom, ali pažljivo dok se ne izdubi rupa u kamenu gdje se onda stavi prah i kamen eksplodira. To se zvalo ručno miniranje kamena. Taj se kamen onda prenosio pa su se gradile zgrade. Meni taj rad uopće nije izgledao smislen, nego rad da se radi. Radilo se od pet ujutro do mraka, a sunce prži. Ali mlad čovjek sve izdrži.

Izgradnjom novog logora (radilišta) na Golom otoku u proljeće 1950. godine započeo je novi ciklus golootočkih fizičkih radova. Kažnjenici su posebno bili angažirani na izgradnji infrastrukture novog logora, kao i nekoliko većih zgrada (objekata) poput „kamene zgrade“,

„hotela“ cisterne za vodu, pristaništa, itd. Ljudski kapaciteti su u ovom periodu bili usmjereni na izgradnju logora, premda se rad već počeo primjenjivati i kao sredstvo prisile u *procesu političkog preodgoja*. Rad je dobivao svoj organiziraniji oblik utemeljivanjem raznih građevinskih sekcija popunjenih građevinski pismenim logorašima. *Mišo Pifat* studirao je građevinu prije hapšenja što mu je omogućilo da radi lakše poslove na Golom otoku, posebice one vezane uz izgradnju najvećeg zgrade na Golom otoku „hotela“, gdje je bila smještena uprava i isljednici.

Donesem ja stolicu i sjednem, a islednik će meni meni: „A šta si studirao?“ Ja kažem građevinu. Kaže: „E nama takvi trebaju“. A ja nemam veze sa tim, to su glupavi ljudi koji nemaju pojma. Kaže: „Ti ćeš da pomogneš ovde da mi nešto radimo“. Rekao mi da se javim šefu građevinske sekcije, organizovali su građevinsku sekciju, šef je bio Jakovljević. On je poslije bio šef izgradnje termoelektrane u Jordanu. Kada sam se njemu javio on me ispitivao o tome što znam raditi. I dobio sam zadatak da količim. Tako sam ja količio tamo temelje od „hotela.“

Svi kažnjenici prve grupe kao *Mišo Pifat*, *Alfred Pal* i *Radovan Hrast* i ostali svjedoci ranijih faza logora na Golom otoku, svjedočili su procvatu izgradnje tijekom 1950. godine.

U početku rad je bio smislen. Krčili smo puteve, pravili cisterne za vodu i gradili smo kamenu zgradu, koja je bila namijenjena za upravu logora. Gradili smo i nogometno igralište za upravu logora i to je bila jedna od prvih stvari koje smo radili. Od alata smo imali mace i krampove. Nije baš bilo previše alata. (Pal)

Sve se moralo staviti na noge, da logor može funkcionirati. Na primjer: mi na Golom nismo imali cipele nego su brodom dopremljene auto gume, koje su rezane i od njih su pravljene opanci. Koji su god zanatlije ili stručnjaci bili na Golom iskorišteni su za neki rad. Još kada sam ja bio na Golom počelo je sa gradnjom upravne zgrade na obali, a naša grupa je počela raditi i tzv. „hotel“. To se sve klesalo iz kamena. (Hrast)

Preseljenjem iz „Stare Žice“ u „Žicu“ udareni su temelji privrednoj aktivnosti logora na Golom otoku, koji od toga trenutka ne postaje samo mjesto internacije ibeovaca već produktivan i lukrativan gospodarski sustav. Od jeseni pa sve do kraja 1950. bivši logor („Stara Žica“), pretvoren je u radionice, tj. u proizvodne pogone. Ubrzo su se iskristalizirale

tri glavne grane proizvodnje sa čitavim nizom proizvodnih podstruktura: *obrada drva, obrada metala i obrada kamena*.³¹³

Sektor *obrade drva* sastojao se od finije obrade drva za proizvodnju namještaja, ali i ostale drvene galanterije. Posebice je naglasak bio na izradnji stolova i stolica, a od 1953. na Golom otoku počinje serijska proizvodnja ovih artikala, i trajat će sve do rasformiranja zatvora u 1988. godini.³¹⁴ Namještaj je bio jedan od glavnih proizvoda logora i kasnijeg zatvora na Golom otoku. Osim namještaja u sektoru obrade drva, kažnjeničkim žargonom „stolarska radionica“, izrađivana je i sitna drvena galanterija poput tabakera ili muštikla i sličnih predmeta (vidi fotografiju 11.).

Fotografija 11. Drveni kofer izrađen na Golom otoku (Ustupio logoraš Luka Hrvatić)

³¹³ HDA. fond 1560, svež. 389.

³¹⁴ Isto.

Fotografija 12. Stolarski alat kojim su logoraši izrađivali drvene predmete. (Ustupio bivši logoraš Luka Hrvatić)

Uzged govoreći, rad u svim radionicama na Golom otoku smatrao se privilegiranim, a kao preduvjet rada u njoj od logoraša se zahtijevao stupanj člana *kolektiva* u kažnjeničkom statusu (politički preodgoj). Tek naknadno se razmatrala kažnjenikova stručnost. Rad u radionicama bio je suprotan radu u kamenolomu; kažnjenici su imali bolju hranu, bolje *sledovanje* cigareta pušeći ih kad žele, slobodu u radu, kraći radni dan, nisu morali prisustvovati političkim konferencijama, čak su mogli pjevati. Ponekad radeći osobne zadatke za isljednika ostvarivali bi dodatne privilegije i bili sve bliži izlasku na slobodu. Jasna je razlika između cjelodnevnog nošenja kamena na temperaturama višim od 35 stupnjeva i provođenja dana u radionici.

Luka Hrvatić je nakon faze nošenja kamena, bio prebačen na rad u stolarsku radionicu gdje je izrađivao tabakere (vidi fotografiju 13.). Ne treba posebno naglašavati kako je pritom zadovoljio sve pred njega postavljene kriterije u *procesu političkog preodgoja* prije dobivanja ovog privilegiranog posla. Oni koji pak nisu ispunili uvjete, kamen su nosili dok nisu *revidirali stav*.

*Po revidiranju stava i stjecanju privilegiranog statusa Joža je služio kao ađutant majora Drezge, dok sam ja bio premješten u drvorezbarsku radionicu u kojoj sam ostao sve do odlaska s Golom otoka(...)*Dani u drvorezbarskoj radionici, to je bilo nešto sasvim drugo.

Mir, tišina, poneki razgovor i rezbarenje. Vani užareni kamen, ovdje hladovina, bolja hrana i četiri cigarete dnevno. Bila su sa mnom tri Slovenca. Katkad i zapjevaju – „Pri farni cirkvici“ i još po koju pjesmu. U rujnu 1950. godine otišao je s Golog otoka šef radionice Anđelko, sjajan drug kakav se nikad ne zaboravlja. Imenovan sam i postavljen na njegovo mjesto – šef drvorezbarske radionice. Velika privilegija.

Fotografija 13. Tabakera kakve su logoraši izrađivali u radionicama obrade drva. (Ustupio bivši logoraš Luka Hrvatić)

Fotografija 14. Predlošci za motive koji su rezbareni na tabakere. Posebno su izrađivane tabakere sa motivom „Spomenice 1941.“ te poklanjane nosiocima

Na Golom otoku u sferi *obrade drva* funkcionirala je i velika pilana te se nalazila na obali (jugozapad Golog otoka) blizu radionica, tj. „Stare Žice“. Drva su bila dostavljana brodom s obližnjeg Velebita gdje je bila stacionirana skupina golotočkih kažnjenika zadužena za sječu velebitskih stabala. Trupci bi bili prevoženi brodom u pristanište kod „Stare Žice“ odakle bi ih se transportiralo u pilanu obrađujući ih za visokokvalitetne daske – jednu od glavnih izvoznih sirovina Jugoslavije u to vrijeme.³¹⁵

Uz obradu drva druga najvažnija golotočka proizvodna grana bila je *obrada kamena*. Uglavnom se za izradu ploča obrađivao kamen, a njega je na Golom otoku bilo u izobilju. Također je od 1953. počela serijska proizvodnja tzv. *teraco pločica*, odnosno kamenih/keramičkih pločica kojima su popločivani svi javni i privatni objekti u Jugoslaviji! Naime, dugo je vremena golotočki pogon bio jedini proizvođač ovih pločica u Jugoslaviji, pa nije teško zamisliti koliko je lukrativan bio ovaj vid privrede logora na Golom otoku.³¹⁶ Osim *teraco pločica*, izrađivani su i predmeti kamene galanterije poput pepeljara, žardinjeri, raznih ukrasa i tsl. U obradu kamena pripadala je i tzv. kiparska radionica gdje su kipari ibeovci

³¹⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, Tom 3*, 227.

³¹⁶ HDA. fond 1560, svež. 389.

izrađivali kamene (mramorne) biste jugoslavenskih rukovodilaca, spomenike pa čak i nadgrobne ploče.³¹⁷

Sektor *obrade metala* obuhvaćao je finu i grubu obradu metala; tom prilikom izrađivane su razne konstrukcije, ali i opskrbljivana golootočka privreda potrebnim dijelovima. U tom kontekstu važno mjesto je brodogradilište, smješteno na jugozapadnoj obali Golog otoka, za obavljanje remonta brojne golootočke flote, izgradnju manjih brodova kao i popravke brodova izvana. Kotoranin *Boško Vulović*, čovjek s mora, bio je mornar golootočke flote i dobro se prisjeća uloge brodogradilišta.

Bilo je brodogradilište. Šef brodogradilišta je bio Miro Rušinić, kažnjenik sa otoka Iža, a koji je bio brodograditelj. Završio je srednju brodograditeljsku školu u Zadru. Odličan je bio kalafat. Ja sam jednom iz Pule doveo dva puta dva broda na remont. Jedan je bio „Loger,“ sa dva jarbola jedrenjak. Oni su ga izvukli na dok. Brodogradilište je bilo gdje i plaža. Tu je napravljeno brodogradilište s onim navozom. Taj brod su popravili. Taj brod je uređen jer su tamo bili motoristi, mašinci, monter mašina. Kao lutka je bio kad je isplovio. Predali su ga civilima. Koji su to civili? Pojma nemam. Iz Rijeke su došli i povelili su taj „Loger.“ Drugi gvozdeni brod sam ja doveo, staru krkačinu koju smo vukli kočom i na kormilu njenom je bio Vid Cvetković. To je ovaj uz čiju pomoć sam ja postao mornar i ribar. On je bio na njenom kormilu, a ja sam bio na kormilu kočice i vukao ga. Tu je bio kapetan i motorista, milicioner koji nas je čuvao i nas pet, šest kažnjenika. Nekoliko nas je puta cima debela kidala. Može on da drži kormilo, al kormilo ga ne služi zato što je veliki brod gvozdeni od jedno 60-70 metara dužine, zahrđao sav. Jedva smo ga mi dovukli do brodogradilišta i tu su ga ovi popravili. Popravili su ga, ofarbali ga u crno, sredili ga kao lutku i isplovio je. Brodogradilište je radilo i brodove za tržište.

Logor na Golom otoku posjedovao je i svoju flotu brodova čije je namjena bila raznolika; od prijevoza kažnjenika i tereta do izlova ribe, ali i patroliranja okolice Golog otoka. Flota je brojila preko 15 motornih plovila i desetak čamaca.³¹⁸

1. Motorni jedrenjak „*Punat*“ (već spomenut u poglavlju „Transport“) služio je za prijevoz kažnjenika i rasutog tereta.
2. Motorni brod „*Zora*“, koji je prevozio rasuti teret, uglavnom cement.

³¹⁷ Na Golom je otoku, na primjer, jedno vrijeme bio interniran poznati kipar Velibor Mačukatin (1919.-2010.) koji svom opusu ima čitav niz spomenika motiva NOB-a.

³¹⁸ Popis brodova, osim gdje je naznačeno, dao je *Boško Vulović*, kažnjenik s dugotrajnim iskustvom plovljenja u golootočkoj floti.

3. Motorni jedrenjak „*Mira*“ koji je prevezio hranu (grah, brašno, i tsl.)
4. Motorni jedrenjak „*Vila*“ koji je prevezio teret (bracera).
5. Motorni brod „*Izvor*“, vodonosac izgrađen 1951. godine. 327 BT. Služio je za dovoz pitke vode na Goli otok rezervoara 32 vagona odnosno 285 T. Snaga motora je bila 300 KS i opsluživalo ga je 10 članova posade.³¹⁹
6. Motorni brod „*13. Maj*“, izgrađen 1950., snage motora 150 KS sa 9 članova posade. 83 BT. Služio za ribarenje.³²⁰
7. Motorni brod „*25. Maj*“ sestrinski brod „13. Maja.“
8. Motorni brod „*1. Maj*“ sestrinski brod „13. Maja.“
9. Motorni brod „*Zavižan*“ izgrađen 1948., snage motora 230 KS sa 8 članova posade. Služio je za transport raznih tereta.³²¹
10. Motorni jedrenjak „*Budimir*“ nosivosti 10T, služio za transport pijeska s obližnjeg Lopara.
11. Remorker „*Radiša*“ na parni pogon.
12. Motorni čamac „*Bender*“ za uporabu isljednika.
13. Bezimeni leut kojim su isljednici prevoženi na druge logore na Golom otoku ili na noćno ribarenje.
14. Patrolni čamac s mitraljezom „*Browning*“ na pramcu služio za patrolu oko Golog otoka.
15. Ronilački motorni čamac „*Ljubica*“ sa pripadajućom opremom alternativnih imena „*Čozot*“ ili „*Pulumbar*“.

Posade golootočke flote činili su kažnjenici porijeklom iz morskih krajeva Jugoslavije, poglavito iz Dalmacije, Primorja, Istre, Dubrovnika i Crne Gore. Navest ćemo samo neke: Pero Ćorkalo iz Tisnog kod Šibenika, Stipe Topić iz Baške Vode, Gojko Komatina iz Herceg Novog, Boško Vulović iz Boke, Duje Perišin iz Solina, Dušan Ivanič iz Kopra, Pero Musić iz Zatona, Jozo Mataga sa Mljeta, Duško Marković iz Kotora, itd.

Osim što su ljudi s mora radili kao mornari u golootočkoj floti oni su također radili i kao ribari na istim ovim brodovima te opskrbljivali logor (naročito upravu i isljednike) ribom. *Boško Vulović* radio je i ako mornar i kao ribar.

³¹⁹ HDA. fond 1560, svež. 389.

³²⁰ Isto.

³²¹ Isto.

Igrom slučaja u zimi 1951. godine vidio sam neke parangale na obali i svome drugu, Arsi Zecu, objašnjavao sam kako se lovi riba parangalom. Jedan drugi kažnjenik me pitao tko sam i odakle pa se ispostavilo da on zna moga oca Lazu te da je on Vido Cvjetković, bivši komandat Komande područja Boke. On me preporučio isljedniku za ribara, jer se trebala oformiti ribarska radna brigada. Jedno večer, a to je bio 25. februar, to sam zapamtio jer su me 25. februara uhapsili, a ovo je 25. februara slijedeće godine, dolazi kurir komande iz centra, štaba i kaže: „Ribari i mornari da se jave sobnim starješinama.“ Ja pođem kod sobnog starješina, a on kaže: „I ti si ribar, mornar?“ Velim: „Ja sam gimnazijalac, ali mi kad smo slobodni idemo na ribarenje. Vučemo mreže, veslamo, krpimo mreže. Ja sam iz ribarskog mjesta.“ Hoće biti-neće biti. Poslije dva mjeseca meni sobni starješina kaže: „Rekao ti je isljednik da dođeš kod njega i da mu se javiš u vezi svog odlaska u ribare.“ Ja dođem kod isljednika. „Druže isljedniče, ja se javljam po vašem pozivu.“ On će: „Dobro je, dobro je. Ti si se javio da ideš u ribare ili mornare. Što misliš, jel ti to zaslužuješ?“ Odgovorio sam kao iz topa: „Ja mislim da zaslužujem. Ja sam se popravio. Ja se mogu sutra da borim. Kad bi nas napala Crvena Armija ja sam prvi spreman da poginem u borbi protiv Crvene Armije!“ On drži jedan dosije i kaže: „Vidi ovaj tvoj dosje. Čist! Potpuno čist! Ni jednu prijavu do sada nisi podnio protiv kažnjenika.“ Mislio je da nisam ono špijunirao i cinkao. Ja kažem: „Nisam.“ On će meni: „A zašto nisi?“ Trebao sam se izvući pa sam rekao: „Ja sve nepravilnosti, kad netko nešto priča što nije politički ispravno prijavim mome sobnom starješini.“ On će mi: „A ne meni?“ „Nisam znao da trebam vama, nego sobnom starješini.“ kazao sam. Na to je isljednik ljuto: „Sobnom starješini? Pička mu materina! On se kiti tuđim perjem!“ Sad sam ja najebo! Gotov sam ja! Sad će on zvat sobnog starješinu i pitat ga: „Jel ti onaj prijavljuje? Umjesto meni, tebi?“ I onda sam gotov. Ubit će me što sam ga lagao. To se provuklo. Kako? Ja vjerujem zbog zaborava. Poslije maja, aprila meni sobni starješina kaže: „Isljednik ti je dozvolio. Ići ćeš u ribare. Javi se šefu ribara.“ Čim sam se prijavio, ja se javim ovome tipu i on kaže: „Dobro. Ja ću poč sada do isljednika.“ On intervenirao kod isljednika da sam ja mladić s mora, ribar, da bi bio dobar jer stižu brodovi. Nemaju koga da nameste, pa da ne bi neke Bosance koji nikad mora nisu vidjeli, postavili na brod, nego da imamo stručnjaka. Ja ti pođem u ribare. Osnovna stvar što sam se ja najeo ribe. Bio sam gladan. Kad bi lovili ribu, uvijek bi jednu količinu ribe odvojili za mamac za isljednike da imaju kad idu na pecanje. Mi za njih odvojimo 5 kg ribe, a njima je dosta 200 grama. Nismo mogli pržiti. Imali smo jedan lonac za kvanje veša od 24 litre. Naspe se vode, naspe se ona riba unutra, upalimo vatru i ta riba prokuha i onda u porcije. Jedeš sve to, nije se ni čistila ni prala riba. Međutim, nisam bio gladan. Na brodovima su uglavnom radili

Dalmatinci, Rovinjezi, Talijani i zapravo svi oni koji su imali veze sa morem. Čini mi se da nas je bilo tridesetak kažnjenika koji smo participirali u ribarenju na ovaj ili onaj način

Na Golom otoku bila je stacionirana i ronilačka sekcija koja je uglavnom utvrđivala temelj lukobrana kod Velike Drage i slične poslove. *Miha Cenc* jedno je vrijeme radio kao ronilac.

Nakon godinu dana odjednom sam premješten kod ronioca. I tu je bila neka mala lađica koja se zvala „Ljubica“ i tamo sam odjednom postao ronilac. Učio sam od drugih kako to radit. Imali smo jedno ronilačko odijelo, a nas je bilo četvorica. Jedan je bio u vodi, jedan je pumpao zrak, pošto je to bio stari skafander od olova. Cipele su bile jako teške. I sad zamislite, to je bilo u novembru, senjska bura je počela. A radio se onaj valobran u pristaništu. Četiri sata se odmaralo, dva pumpao zrak i dva se bilo dolje pod vodom.

Osim ovih poslova u logoru na Golom otoku egzistirale su i brojne druge zanatske radionice gdje su radili privilegirani kažnjenici. Tako je postojala krojačka radionica u kojoj su šivane uniforme i odijela te krpana odjeća; obućarska radionica izrađivala je gumene opanke od automobilskih guma za potrebe logoraša; mehaničarska je radionica popravljala brojne golootočke strojeve i mehanizaciju itd. Pored toga, Udba je na Golom otoku tijekom 1953. godine organizirala zanatsko osposobljavanje onih osoba koje nisu imale nikakvu stručnu spremu kako bi lakše našle zaposlenje na slobodi. U tu svrhu izdavane su razne potvrde o radu u nekoj zanatskoj grani koje su služile kao preporuke.³²²

Najugodniji poslovi u logoru bili su rezervirani za obrazovanje kažnjenike *revidirce* koji su radili u aparatu uprave logora. Tako su kažnjenici dobivali pozicije blagajnika, daktilografa, knjigovežara i pozicije u nižoj birokraciji. Jedan broj obrazovanih kažnjenika radio je u Tehničkom birou, gdje su brinuli o planiranju raznih aspekata logora na Golom otoku. *Aco Singer, Vladimir Bobinac i Alfred Pal* radili su privilegirane poslove za koje su bili kompetentni. *Singer* je bio ekonomist i radio kao računovođa čitavog logora; *Bobinac*, prije hapšenja student povijesti sa znanjem tipkanja na mašinu kao daktilograf, dok je *Alfred Pal*, kao karikaturist u listu *Kerempuh* crtao golootočke zidne novine i druge propagandne motive.

Aco Singer je radio kao računovođa te imao uvid u financijsko stanje logora, a njegova stručnost u obavljanju posla umalo mu je produžila boravak na Golom otoku, doduše u malo drukčijoj formi.

³²² HDA, Pregled bivših osuđivanih i kažnjavanih pristalica Informbiroa.

Vrlo sam dobro radio taj posao, pa sam na koncu i preuzeo blagajnu Golog otoka. Isplaćivao sam plaće, vodio evidenciju o privredi, itd. Tu sam i nastavio svoju privrednu karijeru. U jednom trenutku sam se uplašio jer je postojala opcija da ostanem raditi kao slobodan čovjek na istom poslu. Rekao mi je jedan isljednik: „Razmišljaj da ostaneš tu i radiš kao slobodan čovjek“. Na Costabelli dobio bi stan i visoku plaću!“ Oni su ispipavali moje mišljenje. Srećom nisam ostao na Golom, bez obzira na „privlačne ponude“.

Vladimir Bobinac svjedoči kako je stručnost, pod uvjetom da su prethodno zadovoljeni svi kriteriji procesa političkog preodgoja, bila put do mnogo ugodnijeg i lakšeg života na Golom otoku.

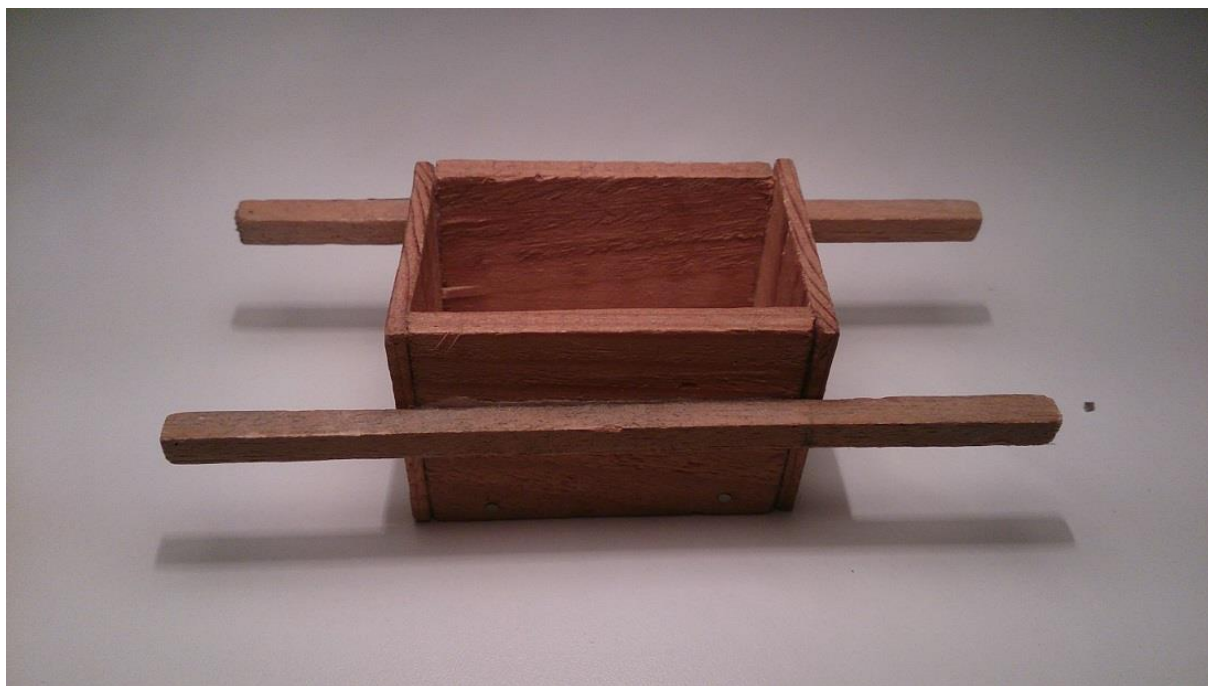
Htio bih naglasiti da sam zadnjih godinu dana na Golom radio kao daktilograf. Na Golom je bilo korisno imati neku vještinu kao što je stolarija, rezbarija, itd. Zato je i na Golom bilo puno radionica. Jednom je kulturni referent pitao zna li tko pisati na pisaču mašinu i ja sam se javio. To je bila moja druga godina na Golom. Iz uprave su donijeli mašinu i ja sam prepisivao članke za zidne novine. Nakon par mjeseci opet je kulturni pitao tko zna pisati na mašinu i ja sam se javio pa mi je rečeno da u upravi logora u računovodstvu trebaju nekoga tko zna pisati i tako sam tamo završio kao daktilograf. Šef računovodstva bio je major UDB-e Radović. To sam radio godinu dana, a godinu prije toga radio samo najteže poslove. Kao daktilograf pisao sam sve moguće stvari koje idu kroz Goli; dopisi, narudžbe, evidencije, sve. I adresa nam je bila vojna pošta, kada bismo to slali na kopno. To je bila šifra.

Teško je točno, naročito u nedostatku egzaktnih brojki, procijeniti koliki je postotak kažnjenika radio privilegirane poslove, ali svakako nije riječ o velikom broju. Možda jedna četvrtina ili jedna petina ukupnog broja interniranih kažnjenika. Ostatak je, bez obzira na stupanj revizije stava, radio lakše ili teže fizičke poslove.

Posebno važna privredna grana u logoru na Golom otoku bila je proizvodnja tucanika. Kažnjenici bi to zvali rad u kamenolomu, a sastojao se od miniranja kamena u manje komade (posao koji su obavljali tzv. mineri) te njegovo usitnjavanje u drobilici kamena nadimka „mamut“. Usitnjeni kamen (tucanik) bio je potom korišten na Golom otoku ili dalje transportiran brodovima za trgovinu. Također, kažnjenici su, naročito oni bojkotirani, kamen i rulnu usitnjavali pijucima, macolama, čekićima pa čak i kamenom o kamen. Trebalo je ispuniti dnevnu normu i to najčešće onu od 1m³ na dan. Kažnjenici su kamenje transportirali na već spomenutim tragačima (za dvije osobe) ili *labudu* velikom tragaču za gromade kamena težine 200kg koji su nosili 6, 8 ili više kažnjenika. Također, rasuti teret po Golom otoku

prenošen je u *kaselama*, tragaču sa sandukom u kojem se npr. šljunak nije mogao rasuti (vidi fotografiju 15). Znači, različite vrste tragača nisu služile isključivo za fizičko maltretiranje ljudi već za prijenos tereta, premda su na Golom otoku ponekad vješto spajane obje funkcije.

Fotografija 15. Kasela (maketu izradio Vladimir Bobinac)

Zbog izgradnje logora, ali i raznih proizvodnih procesa, na Golom otoku i obližnjem otoku Rabu vađen je pijesak s morskog dna. Kažnjenici su taj pijesak s dna vadili lopatama. Ljeti je taj posao imao svoje prednosti, ali u jesen i zimi kada su temperature padale i počeo puhati jak vjetar vađenje pijeska postalo je posao za bojkotirane.³²³ Damir Pavić golotočanima poznat po svojoj nadljudskoj izdržljivosti u radu i fizičkoj otpornosti proveo je čak 280 dana vadeći pijesak.

Počelo se graditi pristanište i tu sam aktivno učestvovao. Tu sam uradio jednu grešku jer sam se prijavio na vađenje pijeska u jednoj laguni blizu pristaništa. Vadili bi pijesak iz mora, tovarili ga na jednu platformu i onda bi to pokupio motorni čamac. Dogodio se trenutak da smo ostajali po pol sata sami. To mi je bilo nešto najljepše na Golom otoku, ta iluzija slobode. Međutim, bila je počinjala jesen, i bura je već jako puhala, a mi smo bili puni rana. Kada bi ušli u vodu i kada bi slana voda došla do rana jako bi peklo. Na koncu ja sam najdulje izdržao na vađenju tog pijeska, punih 280 dana.

³²³ Vidi: Ivan Kosić, *Goli otok –najveći Titov konclogor*, Zagreb 2009. 82-83.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 1, 99.

Vladimir Bogojević isto tako je vadio pijesak na obližnjem otoku Rabu u mjestu Lopar. Za razliku od Pavića, on je radio u uvjetima kada su tenzije na Golom otoku već popustile, pa je vrijeme nakon rada provodio u nezamislivoj idili, barem za Goli otok. Valja imati na umu da su obitelji golootočkih isljednika kao i logorskih upravitelja bile stacionirane upravo u Loparu, kako bi lakše podnosili otočku izolaciju.

Nakon toga, jednog dana, pozvao me oficir Udbe, moj isljednik Marko Marinković te mi kazao da idem raditi na Lopar, koji je dio otoka Raba. Rekao mi je da me tamo neće nitko kontrolirati, da nema stege, da nas samo kontrolira rukovodilac radne brigade, i da pazim što radim. Na Loparu nas je bilo oko dvadeset, i vadili smo pijesak koji bi plima nanijela. Tamo su izgrađene tračnice i mali vagoneti u koje smo tovarili pijesak. Nije bilo normi, niti vas je tko nadgledao koliko ste utvorali, da li zabašavate i tome slično. Bili je zaista opuštено. Navečer smo uz svijeću igrali na karte ili šah, čak mislim da smo imali i radio. Čak smo išli i u neko selo. Naš rukovodilac, Špika iz Osijeka, mislim da je prije IB-a bio sekretar komiteta, bio je fin čovjek i vrlo srdačan. U selu sam vidio ženu oficira Marinkovića kako se kupava. To mi je tada netko rekao, bez straha da će ga netko otkucati. Bila je dobra ekipa nas koji smo radili na Loparu, nije bilo „cinkanja“, niti svih onih klasičnih golootočkih metoda. Nakon dva mjeseca Lopara, bili smo vraćeni na Goli gdje smo opet radili u kamenolomu, ali mnogo lakše i bez onog ranijeg pritiska.

Sjećanja golootočana naglašavaju najteži dio života u logoru na Golom otoku – žeđ. Upravo zato, privilegirana radna pozicija zvala se *mali vodar*. Svaki paviljon imao je dva mala vodara čiji je zadatak bio nošenje pitke vode iz cisterne u sudovima zapremine oko 20 litara u paviljone. Mnogima je pozicija *malog vodara* predstavljala ideal golootočkog radnog mjesta jer su kriomice mogli popiti vode, ali jednako tako su bili na udaru ostalih kažnjenika koji su cinkanjem i podmetanjem pokušavali doći na ovo povlašteno mjesto. *Radovan Hrast* i *Aco Singer* radili su kao *mali vodari*.

Kao čovjek sa bruhom, i još kasnije nakon dužeg boravka u bolnici, dobio sam veliku privilegiju – biti vodar. Nešto najteže na Golom otoku bila je žeđ. Ljudi su sanjali da budu vodari, osobe koje dijele vodu. Vodarima se nitko nije htio zamjeriti. Dok sam radio taj posao imao sam veći i bolji pregled nad Golim otokom, pa sam vidio sva radilišta. (Hrast)

Nakon bojkota gdje sam radio teške fizičke poslove, bio sam vodar što je bila jako privilegirana pozicija. To sam najduže radio. Biti „slatki vodar“ značilo je da nosiš slatku vodu za paviljone, a to je bilo sreća neviđena. Žeđ je bio najgori problem na Golom otoku.

Ljudi su dobijali jako malo vode za piti, a radili su strašno. Moj posao je bio da nosim, zajedno sa drugom, vodu iz cistrene u paviljone koju je pak doneo brod „Izvor“. Taj posao nošenja vode smatrao se jako prestižnim. (Singer)

Bolesni kažnjenici, posebice stariji, radili su lakše fizičke poslove poput osoba zaduženih za pranje ili parenje rublja (*vešari*), kuhari, osobe koje gule krumpir, čiste baraku, sjedeći tucaju kamen (*tucarska brigada*), posipaju klorom toalete (nakon epidemije tifusa), budu *porcijaši* (osobe koje čiste i skupljaju porcije za jelo), itd.³²⁴

Udbi svi prihodi privrede Gologa otoka

Organizacijom, ali dohotkom golootočke privrede gospodarila je Udba. Od početka rada logora na Golom otoku do 1953. godine logor na Golom otoku službeno se zvao „Radilište Mermer“ sa pripadajućom firmom „Kombinat Mermer“, što je sugeriralo da se radi o poduzeću, a ne logoru za izeovce. Kada se (samo formalno) osnovao KPD Rab -Goli otok 1953. godine reorganiziralo se i poduzeće čije je sjedište prebačeno u Rijeku, ujedno i s novim imenom „Kombinat Velebit – Rijeka“.³²⁵ Golootočka postrojenja formalno se organiziraju kao „Privredna jedinica Velebit“, a čitava firma jednostavnije se naziva „Poduzeće Velebit“.³²⁶

Kažnjenici bi radili cijeli dan, a zauzvrat dobivali tri slaba dnevna obroka. Da trgovina ne poznaje rat svjedoče sljedeći primjeri: Tijekom trajanja *Tršćanske krize* Jugoslavija, odnosno golootočka Udba, trgovala je s talijanskom stranom. Kažnjenici *Boško Vulović* i *Mišo Pifat* svjedočili su dolascima talijanskih brodova *Satma* i *Anita* na utovar tucanika, kamenih ploča, itd.

Onda se kamen izvezio na talijanski brod „Anita“ kojemu su tovarili jedan put ovakvo kamenje, drugi put šoder, pa onda one kamene ploče, a sve to je rađeno na Golom. To je išlo za Italiju.

Kažnjenik Nikola Mićanović, kasniji funkcioner Udbina „Poduzeća Velebit“ u Rijeci svjedoči da su brodom „*Satma*“ u Italiju slane teraco pločice, stolice i stolovi, a da je isti brod na Goli

³²⁴ Ove poslove radili su i privilegirani kažnjenici.

³²⁵ HDA. fond 1560, svež. 389.

³²⁶ Isto.

otok dovezio strojeve za golootočku industriju.³²⁷ Međutim, on naglašava da je najveći dohodak Udbe ostvarivala prodajom jelove drvene građe koju su golootočki logoraši sjekli na Velebitu, a ona je nakon obrade brodovima „Punat“ i „Zora“ bivala transportirana u Italiju.³²⁸

Udba je gospodarila prihodima logora na Golom otoku, jednim dijelom sa sebe, a jednim za potrebe države. Naznake tome nalazimo u svjedočanstvima kažnjjenika koji su imali uvid u golootočku privredu. Sjedište „Poduzeća Velebit“ bilo je u Rijeci od kuda je službeno upravljano pogonima na Golom otoku. Tamo je čak postojao i izložbeni prostor za potencijale kupce koji uglavnom nisu znali porijeklo artikala.³²⁹ Za razliku od *Singera*, neki kažnjjenici poput Nikole Mićanovića nisu odbili raditi u „Poduzeću Velebit“ u Rijeci, gdje su nakon oslobađanja dobili stan i dobro plaćen posao u poduzeću. Mićanović je radio u prodaji golootočkih proizvoda u Rijeci, uglavnom stolica i stolova te *teraco* pločica. Direktor „Poduzeća Velebit“ bio je udbaš Slavko Barta, do 1954. jedan od rukovodećih kadrova privrednih procesa na samom Golom otoku.³³⁰

Premda su dokumenti o Udbinu poslovanju vezanim uz logor na Golom otoku konstantno uništavani, posebice nakon pada Rankovića 1966. godine, nailazimo na dokumente koji

³²⁷ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 348.

³²⁸ Isto. 350.

³²⁹ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 392.

³³⁰ Prema kazivanju logoraša Mićanovića, Slavko Barta je prilikom pada Rankovića uhapšen i ispitivan od strane isljednika Udbe te na kraju otpušten s pozicije direktora "Poduzeća Velebit", ali i službe sigurnosti. Barta je navodno, osim što je za Udbu ilegalno preprodavao golootočke proizvode u Italiju, jedan dio novca spremio na privatni račun u Italiji i tako oštetio službu. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 351.-353.

Vojin Lukić (1919.-1997.) tijekom šezdesetih godina XX. stoljeća na čelu saveznog aparata državne sigurnosti pao je u čistki 1966. kao bliski Rankovićeve suradnik. U svojoj autobiografskim pogledima na 1966. godinu (*Sećanja i saznanja: Aleksandar Ranković i brionski plenum*) zagovarao je tezu da su istrage vezane uz „Poduzeće Velebit“, poput gore navedene, imale cilj da njega diskreditiraju kao šefa službe sigurnosti, povezujući ga uz pronevjere novca. Čini se da je direktor „Poduzeća Velebit“ Slavko Barta u ovom slučaju djelovao kao posrednik i u to bio izravno uključen. Lukić prvo rasvjetljava ulogu „Poduzeća Velebit“ odnosno privrede Golog otoka:

„U Rijeci je postojao još od 1949. jedan punkt Savezne Udbe, koji se, uz posebno odobrenje najviših privrednih i političkih rukovodilaca zemlje, bavio ilegalno spoljno-trgovinskim transakcijama za potrebe Federacije i Službe sigurnosti. Ovo je iziskivala totalna blokada sa Istoka i nespремnost spoljne trgovine da se brzo preorjentiše na pribavljanje zapadnih deviza.“

Nadalje, Lukić tvrdi da je taj „punkt“, tj. trgovina s Italijom preko „Poduzeća Velebit“ prestao raditi 1963. godine, ali da su dva visoko pozicionirana službenika Udbe, narodni heroj Edi Brajnik i podsekretar SSUP Branko Damjanović, za potrebe neimenovanih visokih funkcionera Slovenije i svoje osobno nastavili ilegalno trgovati s Talijanima. Lukić međutim, ne navodi da je Branko Damjanović bio zadnji upravnik ibleovskog logora na Golom otoku prije njegova rasformiranja 1956. godine. Hapšenja „Riječke udbaške grupe“, tj. svih udbaša koji su imali veze s trgovinom u Italji, prema Lukiću završila su puštanjem optuženih kada se nije mogla dokazati veza s Rankovićem u svjetlu zlouporabe novca iz ilegalnih transakcija, ali su svi, očito u zamjenu za slobodu, poslužili kao svjedoci nepravilnosti u radu Udbe koje su dovele do pada Rankovića, Stefanovića i njega samog. Vojin Lukić, *Sećanja i saznanja: Aleksandar Ranković i brionski plenum*, Titograd 1989., 253.-254.

naslućuju razinu Udbinih prihoda nekih industrijskih grana u logoru. Na sastanku održanom na Golom otoku 20. i 21. prosinca 1957. godine prisustvovali su republički i savezni načelnici „Odjeljenja za izvršavanje kazni“ SUP-a (Manolić – Hrvatska, Dedoki – Srbija, Turnšek – Slovenija, Oljača – BiH, Fljajić – Crna Gora), upravnik KPD Rab Goli otok Jure Košutić, pomoćnik upravnika KPD Rab–Goli otok i direktor industrijskih pogona Kombinata „Velebit“ Vitko Hlaj, a u raspravi o isplativosti Golog otoka kao i privrednih procesa, naglašeno je da je samo u 9 mjeseci 1957. godine od izvoza drva u Italiju zarađeno više od \$80 000 što je u današnjoj vrijednosti (2014.) prilagođenoj inflaciji preko \$665 000.³³¹ Zaključeno je da unatoč visokim troškovima Golog otoka zbog udaljenost od kopna (opće opskrbljavanje, dovoz vode, električna energija) treba nastaviti a funkcioniranjem KPD zbog važne industrijske uloge koje se evidentira u (1) osposobljavanju ljudi za rad i (2) velike potražnje za drvom u Jugoslaviji i inozemstvu jer „*pogoni nikako ne mogu zadovoljiti potražnju na tržištu, a tome treba i pridodati prirodni položaj Golog otoka na moru jer je poznato da je ovaj (morski) saobraćaj najjeftiniji.*“³³² Iz sadržaja ovog sastanka vidimo kako je prije 1957. vršena unosna robna razmjena morskim putem s Italijom, što potvrđuju svjedočanstva kažnjenika.

Boško Vulović, nakon povratka s Golog otoka započeo je pravničku i odvjetničku karijeru, a tijekom svoje profesionalne karijere dolazio je do fragmenata priče o Udbinoj ulozi u gospodarenju prihodima s Golog otoka. Čini se da su udbaši koristili privilegije golootočke industrije mnogo više od kupnje namještaja i odjeće po „bagatelnim“ cijenama na Golom otoku.

Brodogradilište je radilo i brodove za tržište. Tko je to naplaćivao? To je bilo preduzeće „Velebit“ u Rijeci, eksport-import, jer je svu vanjsku trgovinu držala UDB-a. Recimo, oni veliki giganti vanjske trgovine: „Geneks“ u Beogradu, „Intereksport“, „Progres“ i drugi, to su sve bili generalni direktori iz UDBE. UDBA je formirala i ovo preduzeće „Velebit.“ Oni su izvozili kamen, kamenu konfekciju, pepeljare razne, tabakere. Oni su zarađivali pare na tome. Sad ću da ti kažem kako. Godine 1963. ili 1964., ja još nisam bio advokat nego sam bio pravni savjetnik kod preduzeća „Hidroprojekt“ u Beogradu. Jedan od honorarnih radnika kod nas je počeo da dolazi sa novim Volkswagenom i da se hvali kao ga je kupio za 620 000 dinara, a tad je fičo bio 850 000. Samo njih nekolicina su mogli da idu u Rijeku u jedno

³³¹ HDA, Zapisnik sa konferencije načelnika Odjeljenja za izvršenje kazni sekretarijata NR, održanog u KPD Rab na Golom otoku 20. i 21. prosinca 1957.

³³² Isto.

preduzeće koje se zove „Velebit“ i da ga preuzmu sa rokom otplate od pet godina. On se hvali s tim. Ja ćutim, ne smijem da kažem ništa. Znam koji je to „Velebit.“ Ja da bi provjerio to pitam moga rođaka koji je isto tako dobio Volkswagen, a on je bio šef UDBE za Crnu Goru. Isto je išao na Rijeku. Ja saznam da je tamo bilo stotinjak Volkswagena kojima je Ranković častio bivše funkcionere UDBE Slovenije, Hrvatske, Dalmacije, Crne Gore. Svakome po tri, četiri, pet, deset, dvanaest. Beograd je sigurno dobio dvadeset, a Zagreb deset, zato što je tamo i centralna i republička UDBA, a u Zagrebu samo republička. To od naših para. To smo mi golootočani zaradili te pare.

Oficiri Udbe, pa tako i golootočki udbaši mahom su zaposjedali važne funkcije u velikim privrednim aktivima širom Jugoslavije. Već spomenuti zamjenik upravnika logora na Golom otoku, narodni heroj Ante Raštegorac između ostalog radio je kao direktor pruge Beograd–Bar; Slavko Barta šef Tehničkog biroa na Golom otoku i glavni isljednik „Petrove rupe“ Ranko Balorda radili su kao direktor i njegov zamjenik u poduzeću „Velebit“ u Rijeci. Božidar Drezga zamjenik upravnika i šef svih privrednih procesa na Golom otoku uz već spominjanog „preobučenog“ udbaša Boru Viskića radio je u uspješnoj firmi „Jugoagent“. Drezga kao generalni direktor, a Viskiće kao kanvaser. Svjedočanstvo Miha Simića otkriva kakve su važne uloge imali bivši golootočki udbaši u jugoslavenskoj privredi. Bivši logoraš Simić našao se na istom radnom mjestu s bivšim zamjenikom upravnika Golom otoka majorom Božidarom Drezgom, te jednim od ključnih ljudi „Bosanske grupe“, Udbašem s tajnim golootočkim zadatkom Borom Viskićem.

Na slobodi radio sam u jednom poduzeću kao pravni savjetnik putničke agencije „Jugoagenta“. To je početak 1970.-tih, negdje 1973. ili 1974. Jedan dan dolazi novi kanvaser, što je najstručnije zanimanje u toj branši, oni su mozak pomorskih agencija. Inače, kanvaseri su gospoda, ali ovaj novi je bio neugledna pojava. Pri upoznavanju kaže da se zove Borivoj Viskiće i kada smo se kasnije pobliže upoznavali rekao sam mu da sam bio na Golom, jer ja to nisam skrivao. Kaže da je i on bio i da je izašao kao komandant prve radne brigade. Meni je sve bilo jasno jer je Boro Viskiće bio u onoj čuvenoj „bosanskoj“ grupi koja je došla na Goli otok, preodgojena i pripremljena u BiH da provede teror po Golom. On je bio jedan od šefova te grupe. U radu s njim vidio sam kakav je čovjek, što je već i njegovo djelovanje na Golom moglo sugerirati.

Nakon nekoliko dana u velikoj prostoriji gdje sam radio sjedili su Boro Viskiće i Vesa, šef putničke agencije. Vesa je bio pripit i vidio sam da je nešto ljut na direktora. Sljedeći dan

odmah ujutro zove me direktor cijelog poduzeća Drezga koji je bio jedno vrijeme u 1950. godini pomoćnik upravitelja na Golom otoku. On je bio građevinski tehničar iz Splita koji je „kresao“ neku ženu koju nije smio, pa ga je [Stefanović] Ćeća poslao na Goli otok da bude tehnički šef, gdje je bio jedno šest mjeseci pa ga je Ćeća vratio na normalan posao. I pita mene Drezga što je to Vesa pričao protiv njega, uz napomenu da mi se ništa neće dogoditi, jer je Vesa onaj dan pričao protiv Drezge, a Bora Viskiće po golootočkim navikama to odmah navečer rekao direktoru. Rekao sam da nisam ništa čuo jer nisam obraćao pozornost.

Poslije nekoliko mjeseci čuo sam da je stiglo pismo iz CK koje su Bora Viskiće i Vesa pisali protiv direktora Drezge. Bora Viskiće se prestrojava u trku! Stvar je bila u tome da su njih dvojica optužili jednog Danko Koludrovića, koji je obavljao poslove kupoprodaje brodova. Njemu se razboli dvogodišnja kćer od raka očiju i izliječiti se može jedino u Parizu. Drezga izađe u susret i da mu putni nalog za Pariz. Danko tamo usput sklopi i dva ugovora što Viskiće i Vesa iskoriste kao argument protiv Drezge. To je bila glavna optužba. I organizira se veliki sastanak u firmi, došli ljudi iz komiteta, i svi dokazuju da Danko nije išao zbog djeteta već da ugovore sklapa i implikacijom da radi mutne poslove. Ja sam se ustao i rekao: „Da se mi ne lažemo. Danku Koludroviću se razboljela kćer i Drezga mu je dao nalog da ide u Pariz. Neka ustane onaj koji to zbog spašavanja svoga djeteta ne bi molio da mu se učini i neka ustane onaj koji to ne bi omogućio u ti uvjetima!“ I nakon toga sve završi. „Zeznuo“ sam Boru Viskića. Tada sam shvatio što je bilo. UDB-a se naveliko svađala između sebe pa se to prelilo i na firmu jer su svi oni bili udbaši, i Drezga i Boro. Naša firma imala je velike prihode, jako visoke akontacije, toliko da si je naš referent nakon tri mjeseca od viškova kupio fiću, a ja mercedes! I normalno da su neki htjeli maknuti Drezgu. Kada je Drezga otišao na koncu sve se raspalo i onda sam ja otišao.

Rad izvan logora na Golom otoku

Većina privrednih procesa u kojima su sudjelovali golootočani odvijala se na Golom otoku, a profitom je raspolagala Udba. Međutim, logoraši su bili uključeni i u razne akcije izgradnje poratne Jugoslavije, odnosno u izvršavanje ciljeva Petogodišnjeg plana iz 1947. godine. Prvih deset grupa kažnjenika transportiranih na Goli otok (od srpnja 1949. do proljeća 1952.) nakon oslobađanja s Golog otoka nisu odlazili na slobodu, već su „dobrovoljno“ angažirani na nekom od projekata *petogodišnjeg plana* u trajanju do 3 mjeseca. Završetak korištenja kažnjenika u ovim radovima poklapa se s istekom prve i zadnje jugoslavenske petoljetke

1952. godine. S Golog otoka ukupno je poslano sedam grupa kažnjenika u navedenom razdoblju oformljenih u radne brigade. Prve dvije radne brigade poslone su u listopadu 1949. i bile su nazvane *Sa Partijom za pobjedu istine* i *Istina pobjeđuje*. Oslobođanje ove grupe kažnjenika oformljenih u dvije radne brigade, popraćeno je velikim mitingom u Rijeci, a brod s golootočanima dočekaio je narod. Pripremili su brigade za skup držeći ih dva mjeseca u zasebnim barakama ograđenih žicom na Golom otoku, a imali su i puno bolju hranu i odjeću. Za miting je bio potreban bolji fizički izgled, stoga Udba ništa nije prepustila slučaju. Na koncu oni ipak, kako će to biti rečeno i u njihovom govoru, nisu bili u logoru već u *radilištu*, pa ne čudi imperativni izostanak logoraškog izgleda.³³³

Partijski propagandni aparat priredio je još jedan trijumf. *Alfred Pal*, *Radovan Hrast* i *Vladimir Novičić-Trocki* bili su u omladinskoj radnoj brigadi *Sa Partijom za pobjedu istine* te su prisustvovali skupu u Rijeci, kojeg se *Pal* posebice prisjeća.

Bilo smo par mjeseci u toj omladinskoj radnoj brigadi kada smo krajem listopada otišli sa Golog otoka na radnu akciju. Ukrncani smo na brod „Primorje“ i njime došli u Rijeku gdje je organizirana velika parada. Držani su govori, a mi smo prikazivani kao informbirovci koji su izašli na pravi put, na put naše Partije. Ta cijela strka objavljena je i u novinama. To je bio jedan jak propagandni učinak.

Miting održan u Rijeci htio je pokazati humanost metoda koje su primjenjivane nad izeovcima, a njih same kao nenasilno politički rehabilitirane osobe, svjesne svojih političkih zablude. List „Borba“ objavio je 5. listopada 1949. izvještaj s dočeka oslobođenih izeovaca, dva dana nakon mitinga u Rijeci, gdje se između ostalog navodi:

„Puštanjem na slobodu ljudi koji su bili pristalice Rezolucije Informbiroa, koji su bili žrtve zablude i kolebljivci, bez sumnje je akt dostojan samo takve partije i samo takvog rukovodstva kakva je naša Partija i njen CK(...)Evo ih, tu pred nama. Preplanula lica vedri i radosni. Nigdje traga od iscrpljenosti i umora, nigdje traga od terora i izgladnjelosti.“³³⁴

Izvještaj je obilovao uobičajenim agitpropovski idiličnim motivima onoga doba. Rukovodioci ove dvije brigade, a zapravo Udbini konfidenti, već spomenuti Boro Viskiće (radna brigada

³³³ „Nekoliko dana nakon rođendana prebačen sam izvan "žice" u barake koje su predviđene za brigade koje će ići na slobodu. Hrana je bilo malo bolja, makar se nama činilo da je ne znam koliko bolja, više nisu bile uperene cijevi mitraljeza iz bunkera, uvjeti rada i života bili su normalniji, a dani su prolazili s manje dramatike.“ (Vladimir Novičić - Trocki)

³³⁴ Borba, 5. listopad 1949.

Istina pobjeđuje) i Ranko Doder (omladinska radna brigada *Sa Partijom za pobjedu istine*), održali su (pripremljene) govore u kojima se iščitava pogled jugoslavenskih komunista na rad u *radilištima*, kako su nazivali logore. Kao i njihovi sovjetski uzori, jugoslavenski komunisti održavali su kult rada i u ovakvim situacijama. Viskiće je tako, u svom govoru istaknuo kako mjesto njihova izdržavanja kazne nisu bili „logori nego radilišta gdje smo u radu i drugarstvu, čitajući i učeći, uvidjeli da smo bili podlo zavedeni, da smo služili interesima neprijatelja izgradnje socijalizma u Jugoslaviji.“³³⁵

Drugi govornik Ranko Doder, osvrćući se na funkciju rada u logoru, poručio je:

„Naša radilišta, na kojima smo radili, mi smo pretvorili u školu novih ljudi, ljudi istinski odanih Titu, Partiji i narodu. Riječi ne mogu dokazati kolika je bezgranična naša zahvalnost i naša ljubav prema državnom i partijskom rukovodstvu. A to će najbolje dokazati naš rad u privredi, rame uz rame sa ostalim trudbenicima naše domovine.“³³⁶

Nakon riječkog mitinga dvije brigade sudjelovale su u izgradnji autoputa Bratstvo-jedinstvo kod mjesta Garčin gdje su ostale tri mjeseca. Uvjeti rada i života na radnim akcijama u kojima su sudjelovali golotočani nisu se razlikovala od uvjeta u kojima su radili ostali građani na radnim akcijama. Bili su isti. Oslobođeni kažnjenici uživali su status *slobodnjaka*, iako je određena kontrola postojala. Mile Gajić, pušten sa VI. radnom grupom na radnu akciju Breza, ocijenio je da je sveukupni život na radnoj akciji bio „raj u odnosu na Goli otok“.³³⁷ Ivan Kuvačić prisjeća se dana radne akcije na autoputu.

Išli smo tri mjeseca raditi na autoputu Bratstvo-jedinstvo. Bio je to jako težak i forsiran rad. Mi smo tu kao bili slobodni ljudi, ali samo u formi. Na rad su uvijek išli sa pjesmom, neka koračnica koja slavi Tita i Partiju. Bili smo mladi i veseli, posebno mi koji smo izašli van.

Golotočke radne brigade slane su i na niz drugih lokacija u sklopu izvršavanja petogodišnjeg plana: rudnik Kreka (III. radna brigada), hidroelektrana (današnja HE Vinodol) i ceste u Vinodolu (IV.) radna brigada, hotel za Udbu i prometna infrastruktura na Tari (V. radna brigada), pruga Breza–Vareš (VI. radna brigada), Belje (VII. radna brigada).

³³⁵ Isto.

³³⁶ Borba, 5. listopada 1949.

³³⁷ Dragana Čolić –Biljanovski, *Pozorište na Golom otoku 1949-1954.*, Beograd 1991. 16.

Luka Hrvatić bio je član V. radne brigade koja je na radilište Breza stigla sredinom siječnja 1951. godine. Hrvatić je rad shvatio kao posljednju udbašku provjeru prije stvarne slobode, pa se nastojao osobito iskazati na gradnji pruge. Za nagradu, paradoksalno, kao ibeovac dobio je Udarničku značku!

Goli otok napustili smo 14.1.1951. godine. Samo sobni i komandant brigade znali su kuda idemo. Brodom „Punat“ do Bakra, onda dva dana željeznicom u stočnim vagonima u Brezu na gradnju željezničke pruge normalnog kolosijeka Breza-Vareš. Naš zadatak: promijeniti vodotok jednog potoka i podići potporne stupove uz novu željezničku prugu. Mislim da je to bila provjera uspjeha rehabilitacije, jer je rad bio izuzetno naporan. Rukama je trebalo vaditi kamenje iz potoka, prevoziti zemlju za nasip novog potoka, mješati beton, kao na tekućoj vrpci, istovarati šljunak iz vagona uskotračne željeznice i otud prevoziti vreće cementa. Smještaj je bio u logoru ograđenom žicom nedaleko od Breze. Hrana slabašna za ovako težak posao. Onda se dogodilo veliko iznenađenje. Prvog svibnja 1951. godine preko noći nestala je ograda oko logora. Od tog dana hrana je znatno poboljšana, bilo je i halve, obroci obilniji. Život u logoru je bio skroz normalan. Navečer se moglo ići u Brezu posve slobodno, a u barakama istinski vedre večeri. U našoj baraci bio je violinist iz Beograda, Mileta Savić. Dobio je od kuće violinu i svojom je svirkom pravio ugodnu atmosferu. Posebno je dirljiva bila njegova kompozicija 'Balkanska rapsodija'. Joža i ja smo u duetu pjevali pjesme po našem izboru, a najdraža nam je bila "Jato ptica napušta svoj kraj", uvijek popraćena pljeskom. U tim trenucima mislite na svoj dom i bude vam žao što ovako tratite svoju mladost. Njegova violina zaslužuje mesto muzejskog izložka. Ma radilištu sam neumorno prenosio vreće cementa, nekad i po dvije –pod svakom rukom vreća i tako si priskrbio udarničku značku.

Uvjetna sloboda - 26. srpnja 1951. godine pušten sam s radilišta Breza. Na rastanku mehaničar koji je pravio uređaje za tabakere poklonio mi je prsten pečatnjak s mojim inicijalima i urezanim datumom 27.4.1950. što ga je vlastoručno napravio od nehrđajućeg metala u drvorezbarskoj radionici na Golom otoku. Kasnije sam ga dao pozlatiti. (Hrvatić)

11. ZDRAVSTVENO–HIGIJENSKI UVJETI NA GOLOM OTOKU³³⁸

Zdravstveno – higijenski uvjeti na Golom otoku, te smrt golootočana i njihovo pokapanje, predmet su ovog odlomka. Naglasak je na zdravstvenim problemima koji su se javljali u logoru, prije svega na razne pojave bolesti i povreda, te na epidemijama (akutne zarazne bolesti) koje su se pojavile tijekom 1950. i 1951. godine. Razmatrat će se i pitanja higijene i prehrane u logoru, tj. osobne higijene, odijevanja kažnjenika, pojave nametnika, uporabe sanitarnih čvorova, uvjeta stanovanja, te utjecaja klime na zdravstveno stanje logoraša. Potom će biti analiziran ustroj zdravstvene službe na Golom otoku, kao i pripadajuća logoraška bolnica sa svojim logističkim i dijagnostičkim aparatom koji je uključivao liječnike kažnjenike te evidencije u zdravstvene kartone. Zadnji dio poglavlja tematizira smrt na Golom otoku, brojnost umrlih kao i mjesta pokapanja preminulih logoraša.

Zdravstveni problemi

Zbog loše prehrane i higijene, te fizičkog maltretiranja i stresa, kažnjenici su patili od raznih upalnih bolesti, gastroenteroloških smetnji kao i od kontuzija. Tako je npr. slaba prehrana i nutritivna vrijednost hrane prouzrokovala mnoge bolesti. Nedostatkom vitamina A brojni kažnjenici patili su od „*kokošjeg sljepila*“ čiji su simptomi osjetno slabljenje vida po sumraku i noći. Logoraši su noću dezorijentirano tumarali logorom, često hodajući u „lancu“ držeći se za ruke, videći pred sobom samo sjene i mutne prizore. Radi gubitka vitamina C je, između ostalog, bilo više slučajeva pojave *skorbuta* i pelagre, a kožne bolesti uzrokovane nedostatkom vitamina B3.

U logoru su se javljale brojne upalne bolesti. Česti su bili slučajevi gnojenja rana zadobivenih od batina ili na radu, najčešće u kamenolomu. Javljali su se slučajevi pojave gnojnih čireva na koži (*flegmoni*), kao i slučajevi *mastitisa*,³³⁹ inače rijetke upalne bolesti kod muškaraca. Bezbroj je slučajeva enteritisa, bakterijskih bolesti koje uzrokuju proljev i ostale abdominalne

³³⁸ Zahvaljujem dr. Željku Dugcu na savjetima prilikom pisanja ovog poglavlja.

³³⁹ Dragoslav Mihailović, *Goli otok I*, 243

smetnje. Javljali su se slučajevi tuberkuloze, žutice, i drugih bolesti.³⁴⁰ Alfred Pal svjedoči o nizu bolesti sa kojima se on susretao tijekom svog boravka na Golom otoku.

I ako ne govorimo o tim epidemijama tifusa i dizenteriji koje su neko vrijeme harale, bilo je mnoštvo bolesti koje su harale zbog slabe prehrane. To je prednjačila distrofija, i to tri stupnja, tako da je zadnji bio najgori, onda gubljenje ravnoteže, pa kokošje sljepilo, srčane aritmije, slonovske noge, itd. Puno ozljeda događalo se na tragaču, jer bi tragač bio neproporcionalno napravljen pošto su prednje ručke bile kraće pa je većina tereta bila na leđima onoga prvog. Onda bi se ovaj drugi, da se dokaže, gurao što više i što brže ovog prvog i tu bi dolazilo do teških ozljeda pri padu na taj oštri kamen. Jako česte su bile flegmone, tj. otvorene rane koje bi se onda zagnojile. Ono što je specifično za Goli otok bile je jako sunce pa bi kažnjenici koji su tek došli na to sunce dobili sunčanice i opekline od kojih često ne bi bilo spasa.

Pogled u zdravstvene kartone kažnjenika potvrđuje svjedočenja logoraša. Ivan Drašković bolovao je od *gastralgije* (bolovi u želudcu), *lumbaga* (bolovi u leđima) zadobivenog nošenja teškog tereta, *ulcus duodeni* (čir na dvanaestniku) koji mu je uveden u zdravstveni karton sedam puta, *apendicitis* (upala slijepog crijeva), *influenza* (gripa), *laryngitis* (upala grkljana).³⁴¹ Zdravstveni karton Ilije Vujevića daje dodatni uvid u bolesti golootočana. Bolovao je od arterijske hipertenzije (povišeni krvni tlak), *acne rosacea* (crvenilo lica/ kožna bolest), *edema* (nakupljanje tekućine), *contusio costae* (nagnječenje rebara) vjerojatno zadobiven premlaćivanjem, *enterokolitisa* (upala probavnog trakta), *asthenia* (slabost).³⁴² Andrija Bubanj pobolijevao je od *dermatitisa facili* (upala kože lica), *myalgia rheumatica* (upalna bolest – bol u mišićima), *furunculus* (čir).³⁴³

Težinu zdravstvenog stanja kažnjenika u ljeto 1951. kada je na Golom otoku vladao posebice surov režim otkriva i izvještaj dr. Jovana Bijelića, pukovnika Udbe i načelnika sanitetske službe, od 17. srpnja 1951. godine. U njemu se navodi da „specijalni režim bojkota ostavlja dosta ozleđenih i kontuzovanih, čak sa smrtonosnim prelomima baze lubanje“.³⁴⁴ Ističe da je

³⁴⁰ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Milovan Zec.

³⁴¹ HDA, fond 1560, Goli otok. Dosje Ivan Drašković, zdravstveni karton.

³⁴² HDA, fond 1560, Goli otok. Dosje Ilija Vujević, zdravstveni karton.

³⁴³ HDA, fond 1560, Goli otok. Dosje Andrija Bubanj, zdravstveni karton.

³⁴⁴ Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 101.

samo početkom srpnja iste godine od posljedica bojkota umrlo pet, četiri vjerojatno izvršili samoubojstvo, a da je još bilo 42 smrtna slučaja u prvih 17 dana mjeseca srpnja.³⁴⁵

Nakon izlaska na slobodu, liječnici su mogli ponijeti neke svoje bilješke sa Golog otoka, na osnovu čega su nastajali znanstveni radovi, naravno bez spominjanja logora, već koristeći eufemističke termine poput „jednog radilišta“, „na mjestima poslijeratne izgradnje“, „radnici“ umjesto logoraša. Tako je nakon izlaska na slobodu tijekom 1950-ih golootočki liječnik Nikola Nikolić objavio nekoliko radova u sarajevskom „Medicinskom vjesniku“.³⁴⁶ U člancima se posebno analiziranju posljedice nedostatka vitamina A, B, E i C, tj. ozbiljni poremećaji sluha, vida, njuha i okusa, te bizarne pojave gubljenja sekundarnih muških spolnih karakteristika, taloženja masnog tkiva na muškarcima atipičnim mjestima uz smanjenje testisa i povećanje i otvrdnuće dojki (*mastitosis*). Kažnjenici su kao posljedicu nedostatka ovih vitamina: čuli šum u ušima; ljude koji govore normalnim tonom kraj njih čuli kao da govore izdaleka; u potpunosti gubili sluh; auditivno halucinirali; gubili ravnotežu i onesvješćivali se; u praznim ustima osjećali slatko, gorko ili slano; vizualno drugačije percipirali boje, svjetlost, zvijezde; na vedrom danu vidjeli maglu; gubili vid nakon zalaska sunca („kokošje sljepilo“); debljali se u bokovima i grudima; smanjivali im se testisi; obolijevali od *sycosis barbae* (upala kože na području brade); patili od hipotrofizma i još mnogih drugih bolesti.³⁴⁷

Epidemija dizenterije

Kako sve do 1952./1953. Goli otok nije imao sanitarni čvor, kažnjenici su vršili nuždu u velikim improviziranim poljskim zahodima, koji su bili rupe sa nekoliko prebačenih dasaka da sjedenje. Rupe su bile plitke, a više stotina logoraša dolazilo je na isto mjesto vršiti nuždu. Ruke nisu prane prije i poslije vršenja nužde, a nije bilo niti toaletnog papira. Jedna od direktnih posljedica bila je bolest koja je bila uobičajena za prenapučene logore sa lošom higijenom – dizenterija. Glavni simptom ove zarazne bolesti bio je proljev, koji se lako proširio logorom. *Mišo Pifat* bio je jedan od kažnjenika kojeg su danima mučili krvavi proljevi, baš kao i *Ivana Esiha* koji svjedoči o ovim problemima koji su bili prisutni u logoru još od njegova početka.

³⁴⁵ Isto. Prema popisu umrlih do 17. srpnja 1951 godine umrlo je 27 osoba, a ukupno u mjesecu 46 osoba. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrli – broježani podaci po godinama 1949.-1986.

³⁴⁶ Nikola Nikolić, „Prilog poznavanju funkcionalnog karaktera vitamina“ Medicinski arhiv, Sarajevo, god. VII. br. 4, juli-august 1953.; - „Prilog poznavanju funkcionalnog karaktera vitamina na osnovu studija i promatranja u vanrednim uslovima u toku II. svjetskog rata“ Medicinski arhiv, Sarajevo, VII, br. 5, septembar –oktobar 1954. u Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 1.453.-456.

³⁴⁷ Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 1, 447.-464.;

Za neke neuobičajene slučajeve vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 3., 232.-242.

Nakon toga me primila dizenterija, a problem je bilo što nije bilo papira za brisanje, pa smo se kao seljaci u dalmatinskoj zagori brisali stijenama. Jedini papir koji ste mogli nabaviti bio je onaj od vreće cementa, pa ako ste tu i tamo mogli koji komad ukrasti da se obrišete.

Kažnjenik Jovan Dimitrijević prisjeća se užasnih scena iz logora u kojemu je prema njegovom sjećanju polovica logoraša bila pogođena dizenterijom, koji su dobili nadimak „prolivaši“. Između ostalog dodaje: „*Jebemu mater, samo smo jurili. Svi smo držali pantalone u rukama. Uopšte više nije moglo ni da se radi. Ko' god ga je imo', samo trči, užas jedan!*“³⁴⁸

Epidemija dizenterije javila se u rujnu 1950. godine nakon čega je suzbijena uvođenjem malo višeg standarda u logorsku higijenu, što se naročito odnosilo na zahode. Čini da je usmrtila desetak ljudi na Golom otoku.³⁴⁹ Uvedeno je obavezno posipanje krečom nakon obavljanja nužde kao i kloriranje ruku prije jela i nakon vršenja nužde. I *Aco Singer* je bio „prolivaš“, ali njegovo svjedočenje otkriva koliko se nepovjerenje gajilo prema bojkotiranima. Nije im se vjerovalo da su bolesni, pa su aktivisti tražili dokaze u toaletu.³⁵⁰

Nije se ranije puno vodilo brige o higijeni. Mjere su poduzete nakon tek dizenterije koji sam i ja dobio. Bilo je obavezno kloriranje ruku, a kada to netko ne bi učinio smatralo se da je zauzeo neprijateljski stav. Dizenteriju sam dobio kada sam bio bojkotiran i stalno sam išao do WC-a, a jedan me Crnogorac (Miljan), pratio i gledao da li serem. I onda bi referirao sobnom: "Jeste, banda je srala." Ne moram govoriti da se nije mnogo vodilo računa o zdravlju.

Epidemija pjegavog tifusa na Golom otoku

Najveća epidemija bolesti na Golom otoku, koja je odnijela brojne žrtve bila je epidemija *pjegavog tifusa* iz proljeća 1951. godine. *Pjegavi tifus* je bakterijska zarazna bolest, koju prenose uši. Kako se javlja i širi u nehigijenski uvjetima, među velikim koncentracijama ljudi, tijekom povijesti odnijela je milijunske žrtve, posebice u ratnim uvjetima. Danas su dokumentirane epidemije tifusa u npr. Napoleonskim ratovima, Prvom svjetskom ratu, Građanskom ratu u Rusiji, nacističkim logorima, Drugom svjetskom ratu, itd. U

³⁴⁸ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 106.

³⁴⁹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrla – brojučani podaci po godinama 1949.-1986.

³⁵⁰ Još jedna metoda provjere bila je da osim proljeva, higijeničar ili neki aktivist prati da li kažnjenik koji je na spisku dizenteričara tijekom defekacije ima krvavi proljev. Ako nije imao, bio bi vraćen u radni stroj. Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*, 286.-287.

jugoslavenskoj historiografiji i mitologiji posebno mjesto zauzimaju „tifusari“, partizani oboljeli od tifusa („Bitka za ranjenike“ i „Bitka na Sutjesci“).

Logor na Golom otoku imao je sve pretpostavke za izbijanje epidemije tifusa; posebno problem sa higijenom u „toaletima“ kao i prisutnost uši na svim logorašima, glavnog prijenosnika bolesti.³⁵¹ Prema svemu sudeći bolest se javila u ožujku/travnju 1951. godine u „Žici“. Njegu pojavu prvi je prepoznao golotočki liječnik kažnjenik Nikola Nikolić, iako je službena Udbina golotočka liječnička služba jedno vrijeme negirala njegove tvrdnje i mogućnost pojave bolesti na Golom otoku. Inače, Nikola Nikolić bio je stari komunist, pripadnik Mlade Bosne koji je pristupio komunističkom pokretu kao ratni vojni zarobljenik u Rusiji, a robijao u Jasenovcu tijekom Drugog svjetskog rata.³⁵² Nikolić je dao svjedočanstvo Dragoslavu Mihailoviću 1984. godine, koje rasvjetljava neke od događaja vezane uz epidemiju tifusa.³⁵³ Prema njemu, glavni liječnik na Golom otoku, oficir Udbe dr. Bogdan Plećaš, odbacivao je Nikolićeve sugestije o pojavi tifusa, tvrdeći da je riječ o *paratifusu*, a na opservaciju da brojne uši, stjenice, stonoge i slične nametnike koji su bili prisutni na svakom kažnjeniku, kratko je odgovorio „*Nek' vas jedu. To su sterilne uši*“.³⁵⁴ Plećaš je bio uvjeren

³⁵¹ Radovan Hrast se prisjeća logoraške šale u kontekstu brojnosti uši: „Sve je bilo puno uši i stjenica i to je glavni razlog zašto je došlo do epidemije tifusa. Znali smo govoriti: Ubiješ jednu uš, a sto ih dođe na pogreb.“

³⁵² Karijera dr. Nikole Nikolića zaslužuje posebnu pozornost, ako ne i zasebnu studiju. Ova markantna pojava jugoslavenskog komunizma i medicine, osoba koju svi kažnjenici u svojim svjedočenjima navode kao velikog humanista i dobrotvora, doživjela je život vrijedan romana. Rođen je 15. rujna 1896. u Gornjem Vakufu (prema drugim izvorima selu Barzonji kod Tomislavgrada). Prije Prvog svjetskog rata član revolucionarne organizacije Mlada Bosna. Zbog svoje revolucionarne djelatnosti proveo je godinu dana u zatvoru u Banja Luci. Sudjelovao u ratu na istočnoj fronti gdje je zarobljen te interniran u Rusiji. Godine 1917. priključio se boljševicima i sudjelovao u Oktobarskoj revoluciji. Godine 1921. vratio u Kraljevinu SHS, sa ženom Ruskinjom. Završio medicinski fakultet, te je u međuraću objavljivao razne publikacije o higijeni u narodu, što će mu postati i stručna specijalnost. Ustaše ga kao komunistu 1941. zatvaraju u Krapini, da bi potom bio interniran u Jasenovc gdje je za vrijeme svoga logorovanja proučavao pojave raznih epidemijskih bolesti, znanje koje će kasnije nadopuniti na Golom otoku. Nakon pregovora partizana i Nijemaca početkom 1943. godine razmijenjen je, te se aktivno uključuje u NOVJ gdje dobiva čin pukovnika. U ratu je bio Hebrangova veza s lijevim krilom HSS-a. Jedan od osnivača Medicinskog fakulteta u Sarajevu 1946. godine. Obnašao visoke funkcije u zdravstvu Jugoslavije poput sekretara Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ te člana jugoslavenske delegacije pri Crvenom križu. Dana 4. svibnja 1949. uhapšen kao ibeovac te otpravljen u sarajevski CEZABIH, gdje je bio izložen mučenjima, a prema svom svjedočenju trebao je po nalogu Džemala Bijedića biti likvidiran, što je spriječio sam Tito. Nakon Golog otoka Nikolić je radio kao sveučilišni profesor na Medicinskom fakultetu u Sarajevu. Više se nije bavio politikom, ali je objavljivao niz medicinskih studija o higijeni i epidemiologiji. Umro je u Zagrebu 1986. godine, i pokopan je na otoku Krku. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 201.-284; Đuro Bilić, *Goli otok i Dabrovine*, 279.-296.; Vladimir Dedijer, *Dnevnik 1941.-1945.*, Tom 2, Rijeka –Zagreb 1981. 167.; svjedočanstvo Vladimira Bobinca.

³⁵³ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 234.-245.

³⁵⁴ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 240.

Dr. Bogdan Plećaš bio je specijalist za interne bolesti- gastroenterolog. Šef liječničke službe Golog otoka 1950. i 1951. godine u koje je vrijeme nadgledao radom golotočke bolnice. U vrijeme Golog otoka imao je čin majora Udbe. U razdoblju nakon sukoba sa SSSR-om prebacio se u civilno zdravstvo gdje je do kraja karijere radio u bolnici „Dragiša Mišović“ u Beogradu čiji je bio direktor od 1968. do 1980. godine. Isto.; http://www.dragisamisovic.bg.ac.rs/stranice/a_onama_istorijat.html, 28.12.2013.

da uši nisu zarazne. Ipak, Nikolić je uspio uvjeriti upravu i liječničku službu da je posrijedi slučaj pjegavog tifusa, pa su uzorci poslani na ispitivanje u Rijeku gdje je Weil-Felix testom ustanovljeno da je riječ o pjegavom tifusu.³⁵⁵

U upravi logora zavladała je panika, te su promptno poduzete mjere kako bi se epidemija zaustavila. To je uključivalo obustavu rada u logoru (koja je ovisno o svjedočenjima trajala od deset dana pa do dva mjeseca) uspostavu karantene za oboljele, kao i čitav niz mjera koje su za cilj imale unaprjeđivanje higijene. Uvedena su špricanja DDT-ijem, obavezna šišanje i brijanje cijelog tijela kažnjenika, kloriranja ruku prije jela, posipanje zahoda krečom nakon obavljanja velike nužde, konstantno parenje odjeće, kuhanje vode za pijenje. Izgrađena je tzv. „mala žica“ tj. karantena (jesen 1951.) za nove grupe koje su dolazile na Goli otok, gdje su morale provesti dva tjedna odvojene od ostatka logora kako bi se utvrdilo ima li zaraženih među njima.

Može se zaključiti da je nakon završetka epidemije tifusa na Golom otoku došlo do poboljšanja u higijenskim uvjetima, koji više nisu bili niti približno loši kao u prethodnom razdoblju. Epidemija je međutim imala katastrofalne posljedice. Nikolić tvrdi da je od tifusa umrlo 230 osoba na Golom otoku.³⁵⁶ Prema ukupnom Udbinu popisu umrlih iz 1951. godine, gdje su uključeni i muškarci i žene, u toj godini umrlo je ukupno 180 muškaraca.³⁵⁷ Nije moguće utvrditi sve uzorke njihove smrti, ali obzirom na nagli porast umrlih u ovoj godini, u odnosu na prošlu, možemo zaključiti da je $\frac{3}{4}$ umrlih u 1951. godini vjerojatno podleglo tifusu.³⁵⁸ Zapisnik o smrti logoraša dr. Franje Canjuge, inače logoraškog liječnika preminulog od tifusa, otkriva neke detalje liječenja ove bolesti na Golom otoku. Naime, Canjuga je obolio od tifusa 1. svinja 1951. godine, „radeći kao lekar usled epidemije pjegavog tifusa“, sa simptomima mučnine, malaksalosti, temperature 39,6.³⁵⁹ Kroz nekoliko dana Canjuga je imao sve uobičajene simptome tifusa: zbunjenost, psihomotorična uznemirenost, delirij, halucinacije, itd. U samo sedam dana od pojave bolesti Canjuga je 7. svibnja preminuo u 22 sata.³⁶⁰ Liječen je Simaptolom, Cardiasolom, Veritolom, Coraminom, Ascorbitom, itd.

Za još informacija o dr. Plećašu i njegovoj ulozi na Golom otoku i kasnije vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 3., 314-321,

³⁵⁵ Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 1. 236.-237.

³⁵⁶ Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 1. 239.

³⁵⁷ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrlji – brojeđani podaci po godinama 1949.-1986.

³⁵⁸ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrlji – brojeđani podaci po godinama 1949.-1986
- epidemija tifusa zahvatila je u ljeto 1951. i susjedni logor Sveti Grgur gdje su u tom trenutku boravili vojni osuđeniđi te odnijela brojne živote. Prema popis umrlih živote je u toj godini izgubilo 68 osuđeniđika, velik dijelom zbog tifusa.

³⁵⁹ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Franjo Canjuga, „Zapisnik“.

³⁶⁰ Isto.

Zapisnik su potpisali članovi Udbinog tima na Golom otoku Pavičević, Vujičić, Opačić te kažnjenički liječnik dr. Kovač.³⁶¹

Radovan Hrast svjedočio je epidemiji tifusa na Golom otoku, kao i protumjerama za koje je bio najzaslužniji logoraš dr. Nikolić.

Kada je izbila epidemija tifusa u proljeće 1951. godine vrlo brzo umrlo je 150-200 ljudi. Najzaslužniji za suzbijanje te epidemije bio je dr. Nikola Nikolić, kažnjenik na Golom, koji je učinio sve bitne korake da se zaustavi bolest. Tražio je lijekove iz Beograda. Uveo je obvezne mjere higijene tako da se odjeća morala pariti par dana. Mi smo bili goli nekoliko dana dok se sva odjeća nije temeljito očistila od stjenica. Dobili smo kreč kojim smo premazali sve puteve gdje smo išli, naročito oko WC-a. Obavezno su se prele ruke nakon velike nužde. Jedno tjedan dana logor se čistio. Svaka sitnica. Ali mnogo ljudi je već umrlo i kada me god netko pita koliko je ljudi umrlo na Golom, ja kažem da ne znam točan broj ali da je najviše umrlo od tifusa. Osobno sam vidio kako iznose mrtve iz bolnice.

Jedan od kažnjenika zaduženih za prehranjivanje bolesnih tifusara bio je *Boško Vulović*, koji svjedoči o pošasti ušiju koje su prenosile bolest.

Da. Odnio je mnogo ljudi. Ne zna se koliko. Izbio je u jesen '51., a možda i u proljeće '51. Ne mogu se točno sjetiti. Znam da sam ja bio tamo. Može biti u jesen 1951. Pazi, to se dešava u vrijeme kada sve države svijeta, pa i Bangladeš, ima DDT. Umesto da su nas poprskali DDT-em, oni su istrjebili gamad. Toliko je bilo vašaka! Ja kad sam išao u ribare uhvatio bi, izvadio da vidim i brojim. Mene su stalno pratili neparni brojevi: sedamnaest, devetnaest komada uši. Dvadeset jedan komad sam vadio iz dlaka ispod pazuha. Gdje ćeš pobiti toliko vašaka?! Samo ih pustiš dolje u šoder. Gdje god je bilo dlaka bilo je uši. Bila je brigada berbera koja je išla od barake do barake. Brije i šiša. Podigneš ruke, a on te šiša mašinicom. Po izbijanju tifusa napravljene su karantene. Tada sam bio ribar na Golom i mi ribari smo im donosili hranu do vrata karantene. Mi im hranu ostavimo, a onda oni dolaze preko kapije i to uzmu i nose u kuhinju.

³⁶¹ Isto.

Prehrambeno–higijenski problemi

Loša higijena, bolesti, te niz smrtnih slučajeva tipični su za logore. Goli otok nije bio iznimka. Od prvih dana kažnjenici su bili izloženi životu u lošim uvjetima što je pridonosilo pojavama raznih bolesti, a posljedično i epidemijama. Kažnjenici nisu imali mogućnosti održavanja minimalne higijene. Sve do 1952./1953. kada je na Golom otoku izgrađen sanitarni čvor koji je uključivao i tuševe, kažnjenici se nisu tuširali niti prali. Ovisno o svjedočanstvima, kupali su se u moru jedanput mjesečno, premda neki logoraši tvrde jedanput u pola godine pa čak i u godinu dana. Jutarnja higijena sastojala se u umivanju u morskoj vodi koje je stajala u kotlu ispred paviljona. Pitka voda, koje je na Golom otoku kronično manjkalo, bila je korištena samo za piće. Sapuna nije bilo ili je bio rijetkost.

Kažnjenici su cijelo vrijeme nosili jednu te istu odjeću. To su bile stare savezničke ili partizanske vojne uniforme, poderane, šupljikave i prljave, a u njima su i radili i spavali. Tijekom zime, dobivali bi stare vojničke šinjele. Mnogi kažnjenici nisu imali čarape, ili su posjedovali samo jedan par. Nosili su stare vojničke čizme, ili raspadnute opanke, što je na golotočkom kamenjaru značilo stalno ozljeđivanje. Baš zato, uprava je našla rješenje u tzv. „gumenjarima“ improviziranoj obući napravljenoj od starih autoguma, zavezanih špagom ili žicom.

Golotočka prehrana bila je nesrazmjerna teškom fizičkom radu kojem su kažnjenici bili izloženi. Variva sa par zrna graha ili graška, komadić kruha i slična jela nisu bila dostatna za iscrpljene logoraše. Logoraški liječnik dr. Nikola Nikolić procijenio je da je dnevna kalorijska vrijednost obroka bila ispod 1000 kcal, što nije bilo niti blizu minimalne potrebne vrijednosti od 4000 do 5000 kcal.³⁶² Kažnjenici su tako rapidno gubili na težini, pa su izgledali poput logoraša u nacističkim logorima: „Bio je to mučan prizor i za ljude koji žive na dnu – kao da su aveti hodale.“³⁶³

Vremenski uvjeti na Golom otoku doprinosili su lošem zdravstvenom stanju logoraša. Ekstremno visoke ljetne temperature koje su sezale preko 40 stupnjeva, kao i oštre zime te stalne bure, oslabljivale su neadekvatno odjevene i iscrpljene kažnjenike.

Životni prostor logoraša također je bio izvor bolesti. U prenapučenim paviljonima, puni bolesnih i prljavih kažnjenika, lako su se prenosile razne zarazne bolesti. Logoraši su spavali

³⁶² Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 228.; Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, 60.

³⁶³ Mihailo Simić, *Na Golom otoku*, 221.

naredani u „boksovima“ na starim dekama koje nikada nisu mijenjane. Svi su imali uši i stjenice, koje su doslovno padale sa viših katova „boksova“ na druge logoraše. San je bio nedostatan, naročito za bojkotirane logoraše koji su spavali manje od četiri sata. *Vladimir Bobinac* spominjao se loše higijenske situacije na Golom otoku.

Bili smo loše odjeveni i obučeni. Imali smo neke stare vojničke uniforme vrlo često poderane i bez gumbiju. Onaj koji bi imao šinjel neki stari engleski ili australski to je bio trofej. Higijena nikakva. Jedini izvor higijene bio je bunar u žici. Nas je bilo 2500-3000. Taj bunar je bio gotovo u razini sa morem i to je bila morska voda. Ujutro ste mogli uzeti vode koliko stane između dlanova da se umijete jer je ujutro pred paviljonom dolazila jedna kibla vode za sve nas. Nismo imali ni ručnike ili što slično. Dva puta bi nas u godini izveli na more do koljena da se malo okupamo. Spavali smo u istoj odjeći u kojoj smo radili. Bili smo ušljivi i svi su mogući nametnici živjeli na nama, posebice stjenice. Nužda je noći vršena u kible.

Logoraši su, posebice oni koji su dolazili na Goli otok u ljetnim mjesecima, patili od sunčanice. Nakon više mjesečne istrage, obavljane u hladnim, vlažnim i mračnim udbaškim istražnim zatvorima, uz nikakvu fizičku aktivnost, dolaskom na Goli otok, čije je samo ime ukazivalo da na njemu nema zaklona od sunca, bili su izloženi višesatnom fizičkom radu, pa su padali kao žrtve sunčanice. *Ivan Esih* bio je jedan od onih koji je iz podruma mračnog zatvora u Savskoj i Petrinjskoj ulici, došao na Goli otok u sparnom mjesecu srpnju 1949. godine.

Osim toga velik problem bila je sunčanica. Cijeli dan radite na suncu, nemate zaklona, sunce vas sprži. Kada sam se na Golom prvi put vidio, a nisam se vidio na staklu jer ste se sa staklom mogli ubiti a njihov cilj nije bio da se sami ubijemo, nego na bonaci, bio sam toliko otečen da sam izgledao kao Mao Ce Tung. Otečen od sunčanice. Prvo tri mjeseca u mraku u zatvoru onda na Goli ravno na sunce.

Zdravstvena služba na Golom otoku

Liječnička služba logora na Golom otoku sastojala se od kažnjenika liječnika po profesiji koji su bili zaduženi za liječenje bolesnika, a njima su pomagali kažnjenici koji su bili uhapšeni za vrijeme studija medicine.³⁶⁴ Još su pomagali (*lekarski pomoćnici*) razni logoraši sa nekom

³⁶⁴ Neki od liječnika ili studenata medicine bili su: dr. Nikola Nikolić, dr. Alojz Mihelčič, Jovan Ševaljević, Marko Opačić.

vrstom medicinskog iskustva, što iz rata što sa slobode. Jednako tako, ako je bilo uhapšenih i beovaca zubara po profesiji, također su priključeni logorskoj medicinskoj službi.³⁶⁵ Nadređeni logorašima liječnicima bili su liječnici udbaši koji su imali supervizorsku ulogu. Njihov broj je varirao, a bilo ih je nekoliko. Tijekom 1950. i 1951. šef medicinske službe na Golom otoku bio je oficir Udbe dr. Bogdan Plećaš. Osim njega u ovim ili sličnim ulogama spominju se dr. Većeslav Vukman, dr. Alija Krpo, dr. Korać, i drugi (izmjenjivali su se svakih devet mjeseci).³⁶⁶

Šefovi medicinske službe Golog otoka nadgledali su rad liječnika logoraša te su odobravali ili odbacivali njihove sugestije po pitanju liječenja, „hospitaliziranja“ ili ostalih odluka koje su bile vezane uz medicinu. Kada bi kažnjenik imao zdravstvenih problema javio bi se paviljonskom higijeničaru koji bi ga sproveo na pregled u bolnicu, gdje bi logoraški liječnik uspostavio dijagnozu te eventualno liječenje ili „hospitalizaciju“. Liječnik logoraš bi sa tom dijagnozom dolazio udbaškom liječniku na Golom otoku koji bi dao „zadnju riječ“, premda su logoraši liječnici poput dr. Nikolića imali veliku autonomiju u radu.³⁶⁷ Sam izgled „bolnice“, kao i mogućnosti liječenja u njoj bio je skroman. Termin „bolnica“ zapravo je označavao nekoliko baraka („Stara Žica“) ili paviljona („Žica“) koje su bile izdvojene za stacioniranje bolesnih kažnjenika u kojima nije bilo ništa osim kreveta. U „Žici“ postojala su tobožnja odjeljenja, ali zapravo su kažnjenici bili odvojeni kako zajedno ne bi ležali teško pretučeni i oboljeli od zaranih bolesti. „Bolnica“ je kažnjenicima bilo mjesto spasa i odmora, gdje su svi htjeli makar na kratko doći da predahnu od svakodnevne torture.³⁶⁸ O tome sjedeći i *Zlatko Hill*.

Bio sam u bolnici gdje se sjećam dva doktora kažnjenika, Nikole Nikolića i jednog Makedonca. Njima je pomagalo dosta studenata medicine koji su tamo bili, a bili su kažnjenici. U bolnici sam završio jer sam imao piodermiju, to je kao neka gnojna upala. I onda mi je doktor stiskao te čireve. Čak sam u jednom trenu pao u nesvijest. Ljudi su najčešće završavali u bolnici zbog iscrpljenosti i flegmona. Bolnica je prije svega bilo mjesto odmora i gdje će vam doktor ako imate neku bolest nastojati pomoći u tim skromnim uvjetima.

³⁶⁵ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 378.

³⁶⁶ Vidi još: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 386.-387.

³⁶⁷ Za primjer ovoga vidi: Đuro Bilić, *Goli otok i Dabrovine*, 163.-164.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 232-233.

³⁶⁸ U 1952. godini izgrađena je nova bolnica iznad „Žice“ i imala je više paviljona, sa mnogo više opreme i općenito boljim uvjetima. Za neke druge poglede na premještanja bolnice vidi: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 174.

Nikakve sofisticiranije medicinske ili laboratorijske opreme nije bilo, osim stetoskopa, toplomjera i tlakomjera. Dijagnoze su se vršile na osnovu vidljivih simptoma. Sukladno tome, mogućnosti liječenja bile su ograničene; postojao je samo ograničen fond lijekova, a mnoge su se bolesti liječile mirovanjem, boljom hranom i infuzijom, jer su i bile posljedica umora, pothranjenosti i fizičkog maltretiranja. Kako su točno liječeni kažnjenici otkrivaju njihovi zdravstveni kartoni: ulcus duodeni (čir na dvanaestercu) liječen je dijetom, lumbago (bol u leđima) poštedom ili slabijim radom, *gastralgije* 30 dnevnom dijetom, edem „intenzivnom njegom u bolnici“, asthenia (slabost) radom u paviljonu na određeno vrijeme, tj. slabijim radom, visoki i niski tlak tretirani su ležanjem i poštedom ili lakšim fizičkim radom, prehlada se nije smatrala bolešću za koju je nužna terapija ili je u nekim slučajevima određen dan odmora.³⁶⁹

Umiranje na Golom otoku

Teško će se saznati potpuna istina o umrlima na Golom otoku; koliko ih je umrlo od loših životnih uvjeta, koliko od premlaćivanja, koliko ih je namjerno ubijeno, a koliko „prirodnom“ smrću. Procjene bivših logoraša, poput one Dragoslava Mihailovića, kreću se čak do 15 000 umrlih za vrijeme sukoba Tito – Staljin u svim logorima za internaciju ibleovaca, premda službena jugoslavenska historiografija navodi 400 umrlih osoba kao gornju granicu.³⁷⁰ Spisak iz HDA (*Umrli – broječani podaci po godinama 1949.-1986.*) potvrđuje potonju tvrdnju, a i kada se usporedi sa svjedočanstvima dolazimo do zaključka da je točan.³⁷¹ Maksimalni broj umrlih u svim logorima za internaciju ibleovaca u Jugoslaviji ne prelazi 400 osoba. Naime u „Popisu“ je evidentirano 359 mrtvih, dok iz drugog dokumenta³⁷² nailazimo na 399 umrlih osoba u razdoblju 1949. - 1956. godine.³⁷³ Zbog detaljnije prirode drugog popisa, ali i već upozorenih manjkavosti „Popisa“ kao relevantniji prihvatit ćemo spisak od 399 umrlih osoba na izdržavanju kazne koji obuhvaća i osobe kažnjene mjerom DKR-a, kao i one sudski

³⁶⁹ HDA, fond 1560, Goli otok. Dosjei: Ivan Drašković, Andrija Bubanj, Ilija Vujević.

³⁷⁰ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 43.,45.; Dedijer navodi da je na Golom otoku umrlo 3000 – 3800 ljudi. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Tom 3, 478-479. ; Službeni partijski biografi, kao i „poluslužbeni“ publicisti, u svojim studijama navode 343 i 400 umrlih osoba u svim logorima. Vidi: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918.-1988.* (Tom. III.) Beograd 1988, 232-233., Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, Beograd 1985,79-80.

³⁷¹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrli – broječani podaci po godinama 1949.-1986.

³⁷² Isto.

³⁷³ U dokumentu iz HDA ukupno je 68 umrlih osoba koje je hapsila Udba Hrvatske u razdoblju 1949.-31.12.1952. HDA. RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561. „*Popis umrlih kažnjenika na društveno korisnom radu u razdoblju od 1949. do 31. decembra 1952.*“

kažnjene kao i žene. Ove brojke ne obuhvaćaju one umrle ili ubijene u sukobu sa službenim organima kao niti ibleovce koji su umrli nakon izdržavanja kazne, kojih je bilo oko 500 do 1963. godine.³⁷⁴ Jednako tako, koristimo termin „umrli“ kao skupni naziv i za umrle i ubijene, te za one koji su počinili samoubojstva. Na Golom otoku je u analiziranom razdoblju umrlo 283 osobe (i 4 žene).³⁷⁵

Tablica 11. Umrli na izdržavanju kazne – svi logori i sve vrste kazni.

Godina	Civili (DKR)	Sudski kažnj.	Ukupno
1949.	17	-	17
1950.	48	11	59
1951.	189	71	260 ³⁷⁶
1952.	12	14	26
1953.	9	8	17
1954.	6	3	9
1955.	3	1	4
1956.	3	4	7
Ukupno	287	112	399

Sudeći prema svjedočanstvima, u ibleovskim logorima umiralo se na razne načine. Službeni dokumenti rijetko prikazuju način umiranja logoraša, dok sama svjedočanstva u većini preminulih vidi ubijene. Čini se da su puna istina nikada neće saznati, pa se moramo zadovoljiti bar ukupnim brojem umrlih o razdoblju kojem se ovaj rad bavi. Ipak, navesti ćemo neke najzanimljivije slučajeve umiranja na Golom otoku, ali i nekim drugim logorima.

Za prvu žrtvu logora na Golom otoku najčešće se apostrofira već ranije spomenuti Blažo Raičević (umro 24. srpnja 1949.), koji je ovisno o svjedočanstvima ubijen iz različitih razloga od različitih osoba. Dokumenti međutim, kao prvu osobu umrlu na Golom otoku navode stanovitog Petra Andrijaševića umrlog 22. srpnja 1949, dva dana prije Raičevića.³⁷⁷ Mnogi

³⁷⁴ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Pregled bivših osuđivani i kažnjavanih pristalica Informbira.

³⁷⁵ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrli – broježani podaci po godinama 1949.-1986.

³⁷⁶ Velikom skoku u broju umrlih 1951. godine razlog je epidemija tifusa koja je izbila sredinom godine na Golom otoku i susjednom sv. Grguru, na kojemu su tada bili smješteni vojni osuđenici.

³⁷⁷ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrli – broježani podaci po godinama 1949.-1986.

kažnjenici nisu izdržali batinanje u špaliru te su ubrzo preminuli. *Luka Hrvatić* navodi primjer Ivana Švigira preminulog na dan dolaska grupe 26. travnja 1950.³⁷⁸ Kažnjenik Stevan Conić umro je u bolnici u Rijeci nakon što su mogućnosti liječenja iscrpljene na Golom otoku.³⁷⁹ Posebno je jeziva smrt Vlastimira Petrovića. Razne se verzije njegove smrti. Prema prisjećanjima osuđenika nije izdržao uzastopni paviljonski stroj nakon kojeg je izdahnuo.³⁸⁰ Druga verzija govori da je ubijen od strane aktivista jer je pokušao pobjeći u čemu nije uspio. Aktivisti su, vjerojatno po nalogu Udbe, skakali po Petrovićevom obamrlom tijelu.³⁸¹ I svjedoci i dokumenti međutim navode isti dan njegove smrti – 11. svibnja 1951. godine.³⁸² Momčilo Stanković svjedok je ovog slučaja.

Ja samo znam da je tamo ubijen Vlasta Petrović. Tog dana bilo je neko prebrojavanje, brojali su nas jedno četiri sata po najgoroj buri. Nitko od osuđenika ne zna o čemu je riječ. Pošto je moja baraka prebrojavana, a to je bilo za vrijeme političkog sata i ja sam sve to vidio svojim očima, priča je prava. Vidio sam kako milicioneri odnose Petrovića u bolnicu, u zadnju baraku. Unijeli su ga policajci u uniformama. Kada je pripremljan stroj, Petrovića su dovela dva. Samo su ga vukli, on nije hodao, već su mu se noge vukle na prstima. Ubacili su ga u stroj i on je nakon tri metra pao. Došao je doktor i ustanovio je smrt Vlaste Petrovića. Znači da je on doveden u stroj već mrtav ili polumrtav samo, i provučen kroz stroj samo kao krinka. To sam vidio svojim očima.

Možda najpoznatiji slučaj smrti logoraša Golog otoka je smrt Rade Žigića. Prema svjedočenjima brojnih kažnjenika koji su bili internirani u isto vrijeme, Žigić je trpio strahovita fizička i psihička maltretiranja, uglavnom jer nije htio „revidirati stav“. Njegova smrt također ima dvije verzije. Neki kažnjenici, poput *Radovana Hrasta* i *Miha Simića*, tvrde da je Žigić izvršio samoubojstvo skokom sa stijene. Drugi pak svjedoci poput Dragoslava Mihailovića svjedoče da je Žigić ubijen od strane Udbe te da su namješteni tobožnji dokazi (razbijeno staklo), s kojima se on ubio, ne vjerujući u službene zaključke o njegovoj smrti. Službeni certifikat i uviđaj koji su napravljeni dana 5. veljače 1954. navode: „S obe, a naročito leve strane leša nađene su lokve zgusnute krvi. Pregledavajući leš, komisija je pronašla da je ova krv istekla iz leve ruke – podlaktice na kojoj je nađena rana. Rana je dužine 3 – 3,5 cm, dubine 1 -1,5 cm, a širine oko 2 cm napravljena oštrim predmetom i ima

³⁷⁸ Isto.

³⁷⁹ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 167.; Smrt potvrđuje i popis HDA, 18. 5. 1953.

³⁸⁰ Vilim Lonačarić, *Bando sagni glavu*, 132.-133. ; Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, 109.

³⁸¹ Svjedočenje Ljube Krunića.; Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, 109.

³⁸² HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, Umrlji – brojučani podaci po godinama 1949.-1986.

više rezova. Komadi stakla su od razbijene tanke staklene čaše, čiji su ostatci bili pored leša, te je komisija ustvrdila na osnovu ovih nalaza da je po sredi samoubistvo, izvršeno sečenjem arterije i vena u blizini leve šake.³⁸³

Što se tiče samoubojstava na Golom otoku i drugim logorima dokumenti evidentiraju tri samoubojstva kod administrativnih kažnjenika i dva kod vojnih kažnjenika premda je vjerovatno da je taj broj veći. Međutim nema kažnjenika koji se ne prisjeća nekog samoubojstva ili bar pokušaja.³⁸⁴ Boško Vulović je svjedočio komičnom slučaju pokušaju samoubojstva Ante Roje, koji na sreću završio bezuspješno.

Bilo je uz to, mnogo kažnjenika koji su pokušali ili su uspjeli da izvrše samoubojstvo. Tamo sam ja osobno svjedočio nizu takvih pokušaja. Recimo uzme kamenčinu veliku, stegne ju i skoči u more. Mi za njim skačemo i vadimo ga. Jednog Beograđanina izvadili smo iz mora. Krv mu je išla ispod nokata, tako je bio stego onaj kamen. Mi smo ga izvadili zajedno s kamenom i dali umjetno disanje. Ja mislio da je gotov, oči mu se zaklopile. Osobno sam vadio bar 7-8 utopljenika koji su se pokušali ubiti. Približili bi se obali i onda bi pokušali sa nekog višeg mjesta samoubojstvo. Najsimpatičnije samoubistvo bilo je Ante Roje. Ante Roje je španski borac, usput govoreći. On je odlučio da se ubije. Nije mogao više da izdrži. Ante Roje uhvati kamen i skoči u more. Mi ga izvadimo. „Banda skočila! Banda skočila! Drži bandu! “ počela bi opet vika kada bi skočio u more. Skoči po troje, četvero u more i izvadimo ga mi. Tu ga kažnjenici išamaraju što pravi probleme. Ja više Antu Roja nisam video do ručka, ali mi kažu da je Ante Roja poslije toga ušao u kamenolom, a mineri vikali: „Mine, mine! Beži! Mine!“ On gleda gdje gori fitilj, legne i čeka da ga raznesu mine. Po 70- 80 mina rokaju u kamenolomu. Sad mi očekujemo da će on biti sav u komadima. Kad je prestalo pucanje i prašina od kamena se slegla, ušli smo u onaj kamenolom. Ante Roje stoji pored kamena i kaže: „Zatajila mina!“ Opet ga svi šaketaju. Nakon nekog vremena mi ručamo, a odjednom: „Banda! Banda! Roje, banda!“ Ono kako su bili oni paviljoni poredani on je htio da skoči i izabrao je najvisući paviljon, a dolje stepenište od kamena. Tesari popravljali krov, pa uz paviljon stavili letve što drže crepove. Pokupili oni letve i iznesli ih na zid. Ante leti i pada na letve. Uхватili ga za ruke i izbili. U toku jednoga dana Ante je tri puta pokušao da se ubije i nije mogao. Na koncu Ante Roje se nije ubio, ostao je živ te je nakon Golog otišao u Rijeku.

³⁸³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Rade Žigić, Zapisnik o uviđaju.

³⁸⁴ Vidi npr. Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 1, 116., 170., 499., 507.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok* 3. 244.

Groblja na Golom otoku

Goli otok nije bio samo političko groblje. Na otoku je egzistiralo nekoliko groblja gdje su pokapani kažnjenici, premda za to postoji jako malo materijalnih dokaza. Kažnjenici su pokapani na četiri groblja na Golom otoku sve do 1952./1953. godine, kada se prekinulo sa praksom pokapanja na otoku. Golootočka groblja od početka bila prelazna rješenja dok se preminuli ne prebace na kopno, odnosno jedan dio je bio pokapan na Golom otoku dok je većina mrtvih bila prebacivana na kopno. Sudeći prema svemu na Golom otoku egzistirala su minimalno tri groblja smještena na sredini zapadnog dijela otoka, na poprečnom putu iz „Stare Žice“ u „Žicu“. Vlado Bobinac jedan je od više kažnjenika koji je slučajno vidio groblje na Golom otoku, ono što logoraši nisu smjeli vidjeti.³⁸⁵

U jesen 1951. godine kod Velike drage pri povratku sa rada zaustavljeni smo. Padala je kiša i mi smo jako kisnuli dok smo čekali da nas se pusti u žicu. Malo dalje od nas vidio sam komad tkanine ili platna, ne znam što je to više bilo. Iz stroja se ne smije istrčavati, ali sam odlučio da odem po taj dronjak jedno 10 metara od nas. Kada sam ga pokupio vidio sam groblje, na kojem grobovi nisu imali spomena već samo raka zatrpana kamenjem. Samo sam jednom vidio to groblje i nikome o tome nisam pričao. Znao sam od dr. Nikolića da je na Golom bilo to groblje koje sam ja uočio, a bilo je još tri groblja, jer je on delegiran od uprave Golog da nađe lokaciju za njih.

Ta groblja su bila relativno blizu, pa ih se može promatrati i kao jedinstvenu cjelinu. Kako je Goli otok kamenit, kažnjenici su pokapani u plitke grobove, na koje bi bili nabacani humci kamenja.³⁸⁶ Na grobove su bile postavljene pločice s brojem, prema nekim svjedočanstvima i imenom. Groblje je konačno prekopano tijekom 1954. godine. Osim toga postoje naznake da su neki leševi bacani u more ili da su pokapani na okolnim grobljima.³⁸⁷ Tijekom 1952./1953. i zadnji leševi prebačeni su na groblja u Rijeci i Zagrebu. Ipak, još od samog početka logora na Golom otoku 1949. umrli su bivali prebacivani uglavnom na groblja u Rijeku i Zagreb.

³⁸⁵ Vidi još npr. Đuro Bilić, Goli otok i Dabravine, 294.-296.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 242, 277,366; - Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, 66.; Milinko Stojanović, *Goli otok-Antomija zločina*, 297.-299.; Dragoslav Mihailović, *Goli otok 2*,. 290.-293.

³⁸⁶ Vidi npr. Rifat Rastoder -Branislav Kovačević, *Crvena mrlja*. 162.-163.

³⁸⁷ Đuro Bilić, *Goli otok i Dabravine*, 296.; Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, 66.

Tablica 12. Groblja na kojima su pokapani „golotoočani“ i drugi vojni osuđenici³⁸⁸

Groblja	Rijeka (Kozala, Trsat)	Zagreb Mirogoj	Zagreb Miroševac	Stara Gradiška	Bileće	Ukupno
1949.	3	7	6	-	-	16
1950.	14	11	18	-	-	43
1951.	57	102	55	25	-	239
1952.	12	-	-	-	17	29
1953.	8	-	-	-	-	8
1954.	5	-	-	-	2	7
Ukupno	99	120	79	25	19	342

Gornja tablica prikazuje mjesta gdje su preminuli logoraši bivali pokapani. Tijekom 1951. godine, kada je izbila epidemija pjegavog tifusa pokopano je 214 osoba na grobljima u Rijeci i Zagrebu, te još dodatnih 25 u Staroj Gradiški. Veći dio pokopanih u ovoj godini vjerojatno su preminuli od posljedica tifusa (ukupno je 1951. umrlo 260 osoba u svim logorima). Iz tablice se jasno vidi da je na Golom otoku „trajno“ (do 1952./1953) bio pokopan samo manji dio logoraša, a cijelo je golotoočko groblje očito imalo „tranzitnu“ narav.³⁸⁹

Uprava je skrivala smrt kažnjenika zbog demoralizirajućeg efekta, kao i zbog dokaza očitog nemara prema logorašima. Od većine kažnjenika nastojala se sakriti smrt drugih logoraša. Mrtvi, koji su bili smješteni u posebnu prostoriji u bolnici, bili bi prebacivani na groblje ili transport umotani u deke, nekada čak i pod okriljem noći. Svi kažnjenici morali su se maknuti sa golotoočkih „ulica“ u svoje paviljone gdje su po naredbi sjedili leđima okrenuti prozorima

³⁸⁸ Kažnjenici su još pokapani u: Zadru (2 logoraša), Veprinac kod Opatije (1), Beograd (2), Krk (2), Dubrovnik (1), Daruvar (2), Ljubljana (2), Breza (2). Sve ukupno 356. Za četrdesetak umrlih logoraša nema podataka gdje su završili njihovi leševi, pa je prostor otvoren za razne interpretacije. HDA, fond 1560, svež. 389.

Jednu od takvih nesuvislih verzija, prema kazivanju Dragoslava Mihailovića (u koju ni sam ne vjeruje), iznio je Vladimir Dedijer na Radio Beogradu u travnju 1990., kada je ustvrdio da su leševi drobljeni u velikoj drobilici za kamen na Golom otoku. Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 367.-368.

³⁸⁹ Većina grobova golotoočana je tijekom vremena prekopana. Naime, osim u iznimnim slučajevima, obiteljima nisu javljane informacije o mjestu pokopa članova obitelji preminulih na Golom otoku. Tako su njihovi grobovi godinama bili neodržavani i neposjećivani, pa su na koncu i prekopani, a tijela ekshumirana i prebačena u zajedničke grobnice. Rijetki su grobovi do danas ostali na svojim originalnim mjestima poput onog Blaže Raičevića, prve žrtve Golog otoka (Miroševac, polje 206, razred II, 47).

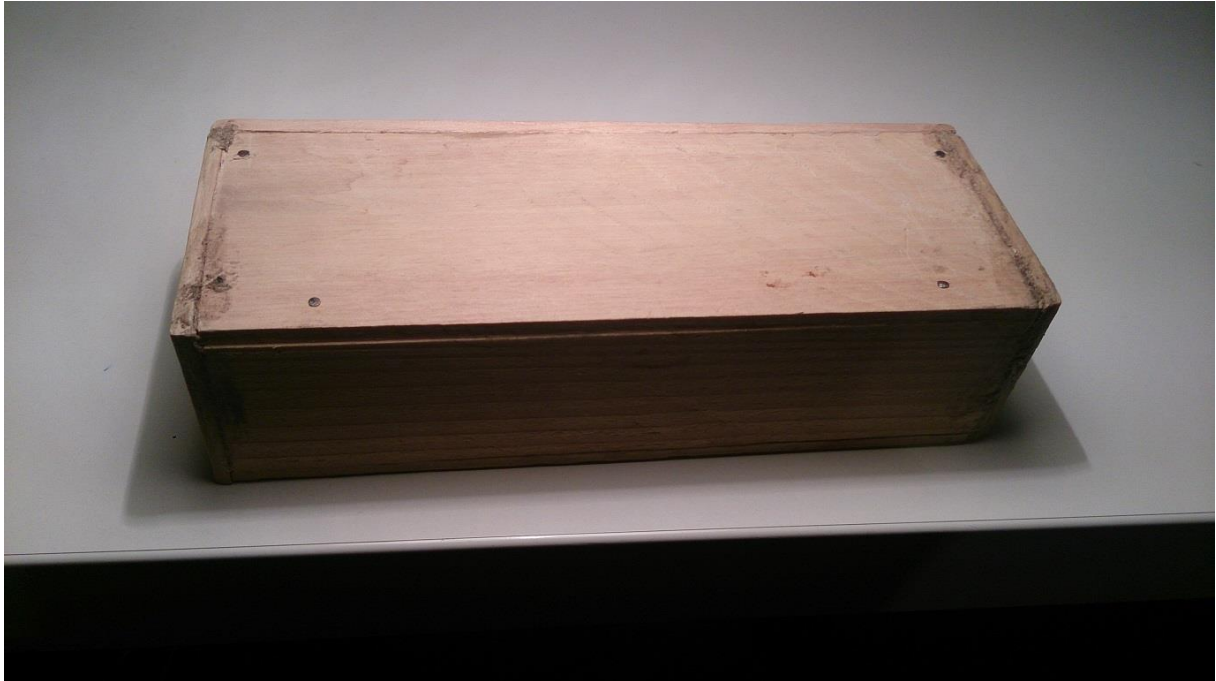
kako ne bi vidjeli scenu prijenosa mrtvih – kako se prisjeća *Vladimir Bobinac* koji je tu scenu vidio niz puta.

O mrtvima se na Golom otoku ne smije pričati. Kada je bila epidemija tifusa svako malo sobni bi nas stjerao u paviljon. Na prozore bi bile stavljene deke, a mi bismo morali biti okrenuti leđima prozoru. Za to vrijeme iz bolnice se iznose mrtvi. To se znalo jer su mrtve nosili kažnjenici.

Ako mrtvi ne bi bili pokapani na Golom otoku onda bi ih se transportiralo brodom u Rijeku, također u potpunoj tajnosti. Četvrtasti sanduci za pokapanje ili prijenos bili su izrađivani u stolarskoj radionici na Golom otoku, ali nisu imali oblik lijesa (vidi fotografiju 16). *Boško Vulović*, kažnjenik mornar na Golom otoku, prisjetio se transporta ovakvih sanduka u kojima su bili mrtvac, pod udbaškim opravdanjem da se prevozi kruh!

Nama su donosili nekakve sanduke sa ručkama, od dasaka i to zakovane. To donose na brod. Mi to vozimo za Rijeku. Recimo, brod koča na kojoj sam ja bio, „13. maj,“ ne plovi nego ima da vozi za Rijeku. Oni meni po četiri takva sanduka utovari na palubu. Ja samo kao mornar kažem da stave ovamo dva, ovamo dva tako da bude ravnopravno. „Šta je to?“ pitao sam, a dobio sam odgovor: „Hleb za jedno gradilište tamo.“ Ja sam bio ubeđen da vučem kruh za neko radilište. To bi donijeli u Bakar. U Bakru su imali jednu malu brigadu od jedno pedesetak kažnjenika koje su koristili za istovar i utovar brodova. Imali smo svoj dio luke pod žicom gdje uopšte nije mogao civil da pristupi. Na kraju bakarske luke. I barake neke, magacini i to. Tu su kažnjenici, mi smo ih zvali radna grupa, iznosili to. Odnesu, a pojma nemam gdje. Ne smiješ da pitaš što je ovo. Kada sam izašao na slobodu kazali su mi: „Znaš one sanduke šta si ti nosio, šta je to bilo?“ Kažem: „Govorili su 'leb za radilišta neka.“ To su umrli. Oni su ih negdje transportovali i pojma nemam gdje.

Fotografija 16. Drveni sanduk za prevoz mrtvacu (izradio Vladimir Bobinac)

Kao i u svakom logoru i na Golom otoku higijenski i zdravstveni uvjeti bili su loši, što je za posljedicu imalo brojne bolesti i epidemije koje su odnijele stotine života. Prisjećanja kažnjenika upućuju na ponižavajuće i teške higijenske te zdravstvene okvire za vrijeme svog boravka na Golom otoku. Ipak, i u takvim okolnostima golotočki liječnici kažnjenici osim što su spasili život brojnim logorašima, nastojali su jednako tako onima manje bolesnima pružiti utočište u bolnici koja je znači predah od golotočke torture. Nakon epidemija dizenterije i tifusa higijenski, od kraja 1951. godine higijenski uvjeti na Golom otoku radikalno su se promijenili, a smrtnost i općenito bolesti značajno prorijedili, te omogućili logorašima bolju svakodnevniciu nego u razdoblju prije.

12. KULTURNI SADRŽAJI NA GOLOM OTOKU

Kazalište

Goli otok nije bio samo mjesto nasilja, straha, bolesti, teškog fizičkog rada, teških životnih uvjeta i međusobnog nepovjerenja. Logoraši pamte i trenutke rasonode i smijeha ili bar predaha. Na momente je logor odisao prividom normalnog života i to najčešće onda kada su na Golom otoku prikazivani igrani filmovi, kazališne predstave, skečevi ili kada je svirana glazba.³⁹⁰ Golootočan Mile Gajić, jedan od *redatelj*a kazališta na Golom otoku opisao je značaj kulturnih sekcija za kažnjениke u logoru.³⁹¹

*"Pozorište na Otoku svima nama koji smo radili, bio je istinski predah od užasa, a za one koji su gledali, taj beg je bio kratkotrajniji, ali sve vreme smo bili podjednako pod istim tretmanom."*³⁹²

Čini se da je organiziranje kulturnih aktivnosti u logoru, po udbaškom shvaćanju, bilo u korelaciji s konceptom političkog preodgoja kažnjениka, ali ujedno prostor rasonode i kažnjениka i službenih osoba na Golom otoku. Slične forme, poput kazališta i orkestra bile su prisutne u nacističkim logorima kao i u sovjetskom Gulagu.

Po svemu sudeći u jesen 1949., prvi korak bilo je organiziranje *kora* i manjeg *orkestra* koji su bili podrška kraćim *folklornim* točkama. Tom prilikom, na improviziranoj pozornici kod pristaništa u „Staroj Žici“, izvođene su narodne pjesme iz raznih krajeva Jugoslavije. Ovakvi nastupi održavali su se sporadično na kraju dana, najčešće za neke praznike ili obljetnice poput Dana republike.

U tim prvim danima od kulturnih stvari sjećam se kora i nekih skečeva koji su izvođeni kojim se ismijavala „banda“ koja je tih dana tobože očekivala da će doći sovjetska podmornica i izbaviti ih. Sudjelovao sam u kora, a pripremali smo neke pjesme za Ilinden koji je bio državni praznik u Jugoslaviji u to vrijeme. Mi kao članovi kora taj dan nismo radili, a za druge kažnjениke nisam siguran jesu li išli na rad. Toga dana smo i primili svečani ručak.

³⁹⁰ Osim na Golom otoku, slične sekcije postojale su i u ženskim logorima (npr. Sveti Grgur) kao i u svim logorima za osuđениke (Bileća, Ugljan, itd.).

³⁹¹ Mile Gajić (1925.-2012.) bio je jedan od ključnih kažnjениka po pitanju organizacije kulturnog života na Golom otoku, posebno onog kazališnog. Autor ovog rada vodio je s njim razgovor krajem 2010. godine u Beogradu. Gajić nije dozvolio snimanje razgovora, ali je omogućio autoru vođenje bilješki koje su poslužile kao osnova ovoga poglavlja s obzirom da se razgovor najviše odnosio na kazališni život u logoru.

³⁹² Dragana Čolić-Biljanovski, *Pozorišni život na Golom otoku*. 4.

Popodne smo održavali taj kulturno-umjetnički program s makedonskim narodnim pjesmama kao i nekim golootočkim čija je početna strofa išla: Omladinska prva brigada, kroz pesmu i rad krči put! U borbu za Titova prava, svaki brigadir čelik je ljut! Sjećam se da su u prvim redovima bili upravnik Golog otoka Vojin Jauković, a kraj njega kažnjenici rukovodioci Omer Pašić, Boro Viskiće i Ranko Doder.

Porast formi kulturnih aktivnosti počinje u prvoj polovici 1950. godine. Skečevi postaju sve učestaliji i raznoliki, a javljaju se i prve kazališne predstave na Golom otoku. Sadržaj skečeva i gegova svodio se na parodiranje Rezolucije IB-a ili samog Staljina poput onog kada je organiziran „Sprovod Rezolucije Informbiroa“ u kojem su odabrani kažnjenici nosili kovčeg „mrtve“ *Rezolucije*, za kojim je išla ožalošćena povorka logoraša glasno naričući i plačući („Ode naša Rezolucija“).³⁹³

U prvoj polovici 1950. godine na Golom otoku organizirana je i prva kazališna predstava. Članovi ove, ali i kasnijih golootočkih kazališnih trupa uglavnom su sačinjavali kažnjenici intelektualci, mahom režiseri ili studenti režije, novinari, profesori i drugi.³⁹⁴ Tako je npr. Mile Gajić, student režije u Moskvi, na Golom otoku režirao brojne kazališne predstave. On je uz Acu Radakovića, beogradskog novinara, ostao upamćen kao ključni čovjek kazališta na Golom otoku. U veljači 1950. održana je prva kazališna predstava naziva „Bezimena opereta“ scenarista Berislava Kosijera, također logoraša, uz režiju Duška Popovića, poznatog crnogorskog glumca partizanskih kazališnih trupa. Sadržaj predstave je parodirao ibeovsku političku emigraciju, što je bio česti lajtmotiv predstava na Golom otoku.³⁹⁵ *Mišo Pifat* igrao je ulogu „Frule“, koja ga je toliko proslavila u golootočkim okvirima da je među bivšim logorašima i dan danas poznat pod nadimkom „Frula“. Predstave su trajale oko sat i trideset minuta, a održavane su kod pristaništa („Stara Žica“) i na „trgu“ („Žica“). U prvim redovima bili su isljednici i milicioneri koji su sjedili na klupama, dok su iza njih s poda predstavu pratili kažnjenici. Kazališne predstave bile su jednako namijenjene i logorašima i isljednicima te nema sumnje da su bila odlična razonoda i odmak od teške golootočke svakodnevice. *Pifat* tako tvrdi: „*Neki su pisali da je kazalište postojalo da bi isljednici uživali što nije istina. Isljednici su tamo dolazili jer su predstave bile dobre, a ljudi koji su glumili nisu radili teške fizičke poslove.*“

³⁹³ Dragana Čolić-Biljanovski, *Pozorišni život na Golom otoku*, 10,11.

³⁹⁴ Velik dio kazališnih trupa, odnosno pokretača tih aktivnosti na Golom otoku, dolazio je iz tzv. beogradskog kruga, tj. većina kažnjenika bili su porijeklom Beograđani: Mile Gajić, Berislav Kosijer, Fedor Mišo Pifat, Mih Simić, Slavoljub Pura Ivanović, Aca Radaković, i dr.

³⁹⁵ Vidi još: Dragana Čolić-Biljanovski, *Pozorišni život na Golom otoku*, 12.

Baš poput pozicija u radionicama, upravi logora ili logorskom rukovodstvu, članovi nekih golootočkih kulturnih sekcija bili su privilegirani kažnjenici jer su bili lišeni teškog fizičkog rada, naravno ako su prošli kroz proces političkog preodgoja. Rad u „umjetničkim“ sekcijama Golog otoka bio je najbolja pozicija koju je kažnjenik mogao imati, prava „oaza mira“.³⁹⁶ Mihailo Simić bio je uhapšen kao novinar raznih omladinskih listova, čime je bio kvalificiran za rad u kazališnoj sekciji.

Na Golom je uvijek jedna grupa odlazila, a druga bi dolazila. Tako da su se zaposlenja na Golom morala stalno popunjavati novim ljudima. Jedan dan, prozivaju oni tko želi u dramsku sekciju. A dramska sekcija na Golom otoku je san svakog iole obrazovanijeg čovjeka. Ne zbog neke bolje hrane, već zato jer ste pod krovom i ne tucate kamen. Javio se jedan broj ljudi u tu sekciju, ali ne i ja. Imao sam već princip kako ću djelovati na Golom: „Niti trči, niti bježi.“ Što me snađe, snađe me. I priđe mi kulturno prosvjetni referent, neki profesor engleskog jezika, Tomagić, i pita zašto se nisam javio, na što sam mu rekao da nikada nisam glumio. Pa jel' misliš da su drugi glumci? Prijavi se. – rekao mi je. I tako sam se prijavio u dramsku sekciju gdje je šef bio Aca Radaković, kojeg sam znao prije Golog kao novinara.

Prva Simićeva predstava koju je igrao bila je Nušićeva *Gospođa ministarka*, koju je, igrom slučaja, znao napamet jer ga je majka kao dijete često vodila na kazališne predstave. Nije mogao zamisliti da će mu to koristiti na Golom otoku.

Dogovorili smo se da igram Gospođu ministarku jer sam je znao napamet, zato jer mi ju je majka čitala kao djetetu. I čim sam pokazao da znam ulogu onda sam ostao u dramskoj sekciji.

Na koncu je Simić postao poznat baš po igranju ženskih uloga, što mu je nadjenulo nadimak *Simićka*, kako to svjedoči *Aco Singer*. Kako su na Golom otoku bili zatočeni ljudi različitih profesija, organiziranje kazališta nije bio problem. Stolari i građevinari su izgradili pravu pozornicu na „trgu“ u „Žici“, krojačka radionica izrađivala je kostime i pravi zastor, a neki su kažnjenici dobili uloge garderobijera. Ugalj i kreč imitirali su šminku, a električari su se pobrinuli za adekvatnu rasvjetu. Perike su izrađivane od ostatka tekstila i raslinja. Scenografiju su radili slikari kažnjenici, poput poznatog umjetnika Antona Lukatelija koji je za vrijeme svoga tamovanja sudjelovao na osmišljavanju scenografije za brojne golootočke

³⁹⁶ Isto. 51.

predstave. Kao i u pravom kazalištu, postojali su i sufleri, uloga koju je na Golog otoku dugo vremena obavljao književnik Dragoslav Mihailović. U načelu, predstave su održavane svakih dva tjedna, premda to nije bilo pravilo, a samo pripremanje trajalo je dva mjeseca. Prije održavanja, scenarij je čitao udbin isljednik, a postoje naznake da su tekstovi slani čak i u Beograd, kako bi se izbjegao nepodoban sadržaj.³⁹⁷ Rijetki kazališni komadi održavani su dva puta, ali iznimka je bila predstava *Cyrano de Bergerac*, Edmonda Rostanda. Ona je bila golotočki hit, a prema svjedočenju očevidaca bila je toliko profesionalno izvedena da je parirala profesionalnim izvedbama na „kopnu“. *Simić* je bio uključen u izvedbu ove predstave.

Golotočkog „Cyrana“ smo spremali dva mjeseca. Tvrdim da je naš „Cyrano“ bio bolji nego onaj iz pozorišta s Mikijem Manojlovićem i Ljubišem Jovanovićem. Ljudi su u to ušli maksimalno, jer nisu imali ništa drugo. Bilo nas je u dramskoj 7-8 ljudi do 30-ak. Ovisi o komadu. Igrali smo osim „Cyrana“: Gospođu ministarku, Pop Ćira i pop Spira, Kosijerovu Operetu, itd.

Na Golom otoku izvođeni su uglavnom komadi nacionalnih pisaca, mahom komedije, što je s obzirom na mjesto izvođenja razumljivo. Neke od drugih izvođenih predstava bile su Kosijerovi „Bezbožnici“, „Zasjede“ Rasima Filipovića, komedije „Sumljivo lice“, „Narodni poslanik“ i „Ožalošćena porodica“ Branislava Nušića, „Pokondirena tikva“ i „Laža i paralaža“ Jovana Sterije Popovića, „Jazavac pred sudom“ Petra Kočića, „Đido“ Janka Veselinovića, „Pjesma mrtvih proletera“ Branka Ćopića, „Prst pred nosom“ Jože Horvata, itd.

Golotočka kazališna sekcija nastavila je s radom, i nakon odlaska s Golog otoka, na „dobrovoljnim“ radnim akcijama. Tako je golotočka trupa davala predstave za građanstvo na mjestima radnih akcija poput Vinodola, Novog Vinodolskog, Bribira, Selca, itd.

Popis kazališnih predstava izvedenih na Golom otoku 1950.-1953. (muški logori):³⁹⁸

- „Bezimena opereta“ – Berislav Kosijer
- „Velika mina“ – Berislav Kosijer
- „Zasjeda“ – Rasim Filipović
- „Pjesma mrtvih proletera“ – Branko Ćopić
- „Jazavac pred sudom“ – Petar Kočić

³⁹⁷ Isto. 21.

³⁹⁸ Prema knjizi: Dragana Čolić-Biljanovski, *Pozorišni život na Golom otoku*, 73.-74.; Svjedočenja Mile Gajića, Fedora Pifata, i Miha Simića i dr.

- „Sumnjivo lice“, „Gospođa ministarka“, „Narodni poslanik“ – Branislav Nušić
- „Pokondirena tikva“, „Laža i paralaža“, „Ugašeno ognjište“ – Jovan Sterija Popović
- „Stanoje glavaš“ – Đura Jakšić
- „Prst pred nosom“ – Joža Horvat
- „Podvala“ – Milorad Glišić
- „Đido“ – Janko Veselinović
- „Kralj betajнове“ – Ivan Cankar
- „Die Matrosen von Cattaro“ (Kotorski morani) –Friedrich Wolf
- „Cyrano de Bergerac“ – Edmond Rostand
- „Pop Ćira i pop Spira“ – Stevan Sremac

Glazba i filmske projekcije na Golom otoku

Paralelno s kazališnim životom, kao dodatak, ali i kao samostalna forma razvila se golotoočka muzička sekcija čiji je zadatak bio stvaranje glazbene kulise kazališnih predstava. Od samog početka, „orkestrom“ je ravnao Mileta Sajić, da bi kasnije tu ulogu preuzeli drugi kažnjenci, poput Radoša Nikolića. Muzička sekcija izvodila je i samostalne koncerte kao dio kulturno-prosvjetnog programa na Golom otoku. Izvođene su uglavnom narodne pjesme, ali i partizanske budnice. Članovi muzičke sekcije bili su kažnjenci vični sviranju nekih glazbenih instrumenata uglavnom gitare, violine, kontrabasa, harmonike, bubnjeva, itd. Neki su instrumenti dopremljeni su s kopna, ali većina ih je izrađivana u postojećim radionicama, posebice stolarskoj. Vježbe su se održavale, u sobi iza pozornice na „trgu“, na istom mjestu gdje je vježbala i kazališna sekcija. *Radovan Hrast* došao u muzičku sekciju iako nije znao svirati niti jedan instrument. Glazba je zamijenila tucanje kamena.

Nakon što sam se žalio upravniku logora pukovniku Raštegorku na ponašanje jednog isljednika, poslan sam u muzičku sekciju. Upravnik mi je rekao da idem sobnom starješini i da kažem da sam prebačen u muzičku sekciju. Kada sam došao sobnom još sam malo karikirao kako loše bubnjam i da nisam profesionalac pa bi trebao više vježbati, tako da sam cijeli dan vježbao umjesto da tucam kamen. Soba muzičke sekcije bila je kod bine, kao i soba dramske grupe. Onda je Vajdić napravio neke instrumente, mali i veliki bubanj, gitaru i tako je to krenulo. Kako su se poboljšavali uvjeti na Golom, tako su se stvarale ove sekcije. Okupili

bismo još neke kažnjenike i vježbali. Svašta smo radili, npr. svakih dva-tri tjedna smislili bi neki skeč pa bi ga izvodili pred ljudima ili na razglasnoj stanici. Onda smo izvodili koncert, recimo dva put mjesečno, najčešće u nedjelju, na bini koja je bila postavljena na „trgu“. Svi bi morali slušati koncert, najgore bi bilo zaspati jer bi slijedile batine. Tako da je moj život na Golom zadnjih pola godine bio jako dobar; sâm sam spavao u paviljonu i jeo. Nisam radio fizičke poslove. Moj posao je bilo sviranje bubnjeva i gitare te pisanje nota. Šef ansambla bio je Radoš Nikolić.

I Miha Cenc prisjeća se aktivnosti kulturnih sekcija logora na Golom otoku, koje su bile najaktivnije oko državnih praznika ili važnih obljetnica kada su u večernjim satima, kao dio njihovih obilježavanja, priređivane razne priredbe.

To je bilo tamo dolje u pristaništu, gdje je sada jedna zgrada. Ondje je bila jedna bina i tamo su bile proslave: Prvi maj, 29. novembra, itd. Tamo su pjevali razni pjevači, svirale se harmonike, čak i Toselievu serenadu. Jednom je rečeno da će biti folklor za Prvi maj. Ja sam još iz škole imao nekih iskustava sa priredbama i plesovima, pa sam bio uključen. Nekih 5-6 dana smo radili priredbu i ja sam bio ženska, pošto sam bio mlad i nježan. Obukli su me i našminkali. Radovan Hrast je tamo bio, svirao je gitaru. On je bio stalno na bini i nije ništa radio drugo. Bio je tamo na bini i kaže u svojoj knjizi da sam bio toliko uvjerljiva djevojka da mi je htio dodirnuti dupe.

Svakih dva-tri tjedna na Golom otoku projicirani su filmovi. Na „trgu“, mjestu svih priredbi, bi bilo razvijeno veliko platno gdje se okupila kažnjenička kolonija kako bi gledala filmove uglavnom zapadne ili jugoslavenske produkcije. Tako su prikazivani filmovi poput „Živjeće ovaj narod“, „Gorki pirinač“ (Riso amaro), „Bal na vodi“ (Bathing beauty), „Gospodin Smith u Senatu“ (Mister Smith Goes to Washington), „Orkanski visovi“ (Wuthering Heights), i drugi. Prikazivani su i filmski žurnali onog doba, naročito govori rukovodilaca KPJ. Boško Vulović prisjeća se kako su kažnjenici tijekom projekcija filmova, koje su održavane na kraju dana, često zaspali od umora.

Mi bi tamo dremali. Sjednemo na onaj šoder, a zviždi bura. I mi kao gledamo. Onda su napravili jedan amfiteatar na Golom otoku gde se prikazuju filmovi. Tamo se sećam filma „Mr. Smith u senatu“. Mi smo bili sćućureni jedan uz drugog, kape spustili do uši, podigli kragne. Zima, drhtimo. Senjska bura zviždi, prikazuje se film, a mi cvokoćemo. Ne vidiš film ništa.

Razglasna stanica

Već tijekom 1950. godine na Golom otoku montirana je razglasna stanica sa zvučnicima po cijelom logoru preko koje su tijekom večeri bile emitirane vijesti Radio Beograda, govori partijskih rukovodilaca ili prenošene važne obavijesti. Npr. kad je umro Boris Kidrič 11. travnja 1953. na razglasnoj stanici pušten je Beethovenov Rekvijem.³⁹⁹ Ponekad bi kažnjenik koji je znao lijepo pjevati imao svoj nastup preko razglasne stanice.⁴⁰⁰ Ipak, glavni vid zabave koji je uključivao razglasnu stanicu bile su tzv. „vesele večeri“. Kažnjenici bi s vremena na vrijeme (jednom tjedno) uvečer priređivali zabavni program gdje bi preko razglasne stanice pričali viceve i tako zabavljali kažnjeničku koloniju. *Pifat* je bio vezan uz sve umjetničke sekcije na Golom otoku; od kazališne, glazbene, pa sve do „komičarskih“ sekcija.

Pa imali smo razglas, tj. zvučnike po celoj „žici“, stajali bi iznad svake barake. Vijesti i proglašeni pripremani su u „centru“ po nalogu Udbe i onda su čitani. Sećam se da je objavljeno kada je riknuo Staljin. Vijesti i proglašeni bili bi prenošeni u određeno vreme uvečer. Mi iz dramske sekcije pravili smo kao „vesele večeri“. Mi bismo preko razglasa pričali viceve i tako zabavljali logor, tako da sam i ja bio na radiu. Sećam se jednog skeča koji je išao ovako: „Pita mene jedan kad ću da izađem na slobodu, na što ja kažem da ne znam. Šef ekonomata će izaći kada pojedemo svu geršlu iz ekonomata. Rukovodilac radova će izaći kada potucamo sav kamen na Golom. A ja, pošto sam u to vrijeme bio pumpadžija vode, kada ispumpam sav Jadran.“ Svi su umrli od smeha! Kaže moj drug Aca Radaković: Sada će te zbog ovoga kazniti, ali nije bilo ništa. Moglo se i zezati na Golom.

Izvođene su i druge humorne točke. Naravno, cijelo vrijeme tijekom programa *milicioner* je bio prisutan u radio stanici, kao eventualni cenzor. *Pifat* se prisjeća i drugih parodija, koje su često graničile s izravnom parodijom života u logoru, pa čak i samih udbaša. Humor je ipak bio dopušten.

„Pamtim jednu numeru koju smo izveli Miša Pifat i ja. Napisao sam skeč sledeće sadržine. Dolazi kažnjenik u drugu baraku da pozajmi cigaretu. Ugleda spisak na zidu (po barakama su bili istaknuti spiskovi knjiga koje su se mogle posuditi iz biblioteke i pita) i pita:

³⁹⁹ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 171.

⁴⁰⁰ Isto. 181.

- „Što ti je ovi spisak?“
- „A ne znam, biće da su ovi novi, grupa kažnjjenika.“
- „A novi! Koji ti je ovo Branislav Nušić? E bogami će njušit oko tragača! Što je tražio protiv druga Tita i Partije.“
- „Valter Skot! Što je nego skot kada je moga izdat Partiju!“
- „Lav Tolstoj. Koji lav. Kučka, lava nije ni video.“

Tako smo se poigrali s primitivizmom, koji je kao i svuda očigledan. Ali zbog crnogorskog načina izgovora neki su pomislili da ih ismejavam i zapretili su.⁴⁰¹

I za Novu godinu kulturna sekcija održavala je program obilazeći paviljon po paviljon i izvodeći skečeve. *Vladimir Bobinac* prisjeća se jedne takve proslave.

Na Golom se naravno nije slavio niti jedan blagdan osim praznika Prvog maja, Dana republike itd. Slavila se i Nova godina. Kulturna sekcija u dogovoru s kulturnim referentima svakog paviljona dogovorili su zabavni program povodom Nove godine. Kulturna sekcija bi redom obilazila paviljone i izvodila taj svoj program dok bi se ljudi po boksovima smijali. Tu večer bila je kao opuštена atmosfera, čak su i bojkotirani mogli sjediti umjesto da stoje u kutu.

Umjetničke sekcije na Golom otoku omogućavale su kažnjenicima predah i humor od teškog života na Golom otoku. Onim kažnjenicima, koji su participirali u izvođenu kazališnih, muzičkih ili drugih komada, golotočoki život bio je znatno lakši od uobičajene svakodnevnice većine logoraša. Rad i boravak u ovim sekcijama bile su želje svih logoraša; cjelodnevni boravak u toplim sobama gdje su pripremane umjetničke točke, kažnjenicima su bile značajno prihvatljivije od teškog fizičkog rada u kamenolomu na primjer. Kako su se na primjer kazališne predstave i skečevi, često komedije ili političke satire, uklapale u šemu *političkog preodgoja*, udbaši su ih često poticali. Ujedno su golotočke predstave bile brojim kažnjenicima i isljednicima prvi dodir s kazalištem, a ujedno i dokaz da umjetnost preživi i u najtežim uvjetima.

⁴⁰¹ Vidi još: Boško Trifunović u Dragana Čolić-Biljanovski, *Pozorišni život na Golom otoku* 37.-38.

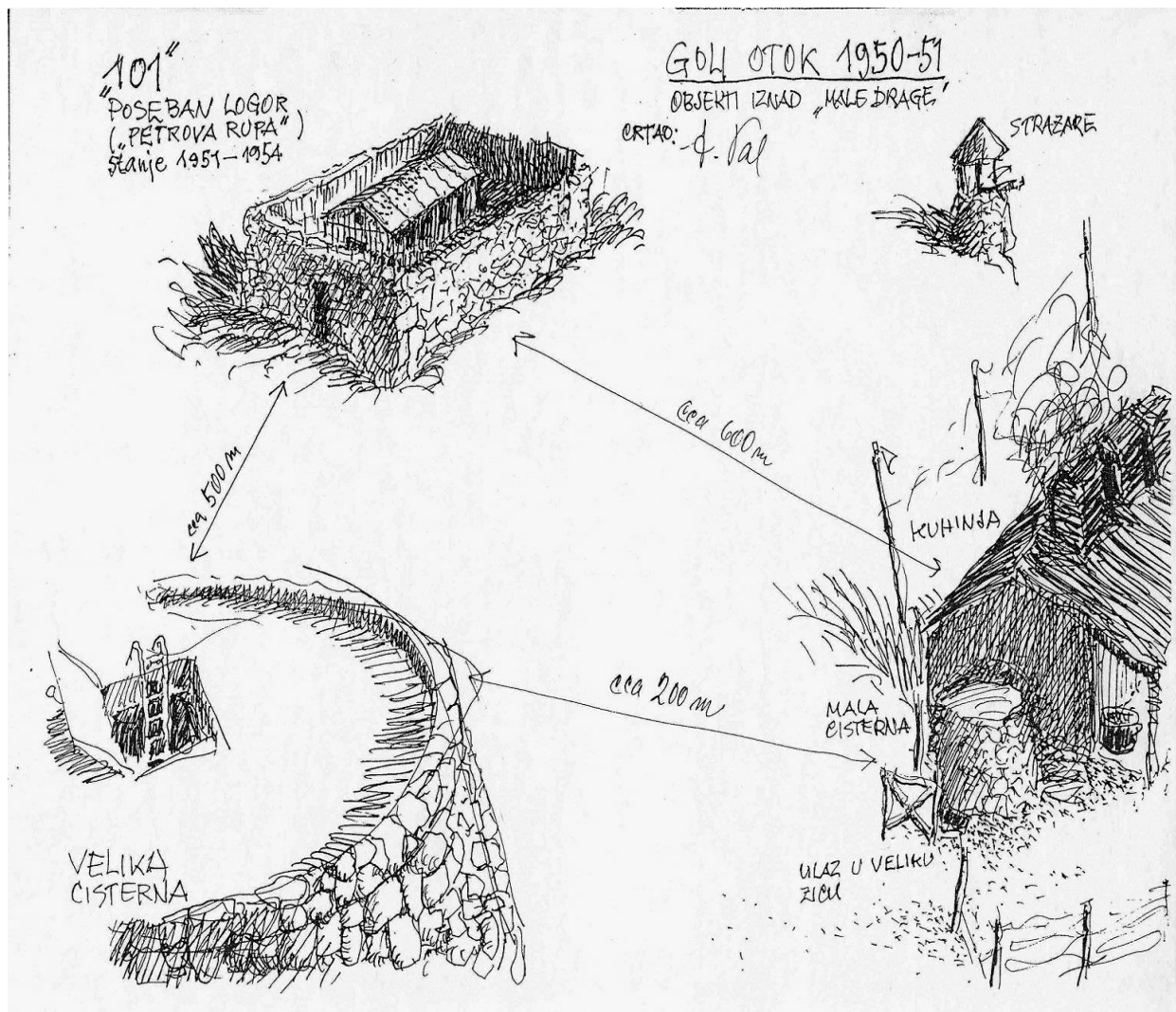
13. RADILIŠTE 101 - „PETROVA RUPA“

Svakako najintragantnije od četiri radilišta koja su postojala na Golom otoku bilo je *Radilište 101* (R-101) logoraških naziva „Petrova rupa“ ili „Manastir“.⁴⁰² Ovaj posebni logor za najtvrdje ibeovce, izgrađen u prvom polovici 1950. godine bio je najveća tajna Golog otoka, strogo čuvana od ostalih kažnjenika. Logor u logoru, poznat po još većoj okrutnosti od „Žice“ i „Velike Žice“, ostao je dokumentiran samo u sjećanjima preživjelih kažnjenika, kojih od 2012. više nema. Gotovo i da nema arhivske građe o *Radilištu 101*, čak niti fizičkih ostataka ovog logora, pa se danas ne može sa sigurnošću ustvrditi čak njegov točan položaj.

Radilište 101 nastalo je u velikoj rupi promjera 20 metara i dubine 7-8 metara koja je nastala nakon Prvog svjetskog rata, kada su Talijani tražili boksitnu rudu na Golom otoku. Kako ruda nije nađena, rupa je ostala sve to 1950., kada je Udba na ovom mjestu pravi specijalni logor koji se nalazio otprilike 600-800 metara od „Velike Žice“ te 500-600 metara od cisterne za vodu (vidi prikaz 9).

⁴⁰² Poglavlje je napisano na osnovu svjedočenja posljednjeg živućeg logoraša „Radilišta 101“ Nikole Golubovića (1920.-2010.) dano autoru u veljači 2010. Desetak dana nakon našeg razgovora je umro. Posthumno je 2013. objavljen njegov rukopis o „Radilištu 101“ „*Moje nemjerljivo blago – svjedočanstvo o Petrovoj rupi na Golom otoku.*“ Osim toga korišteni su memoarski zapisi tri logoraša o „Radilištu 101“: Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi*, Tom 1, Rad Beograd 1990.; Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, Beograd 1991.; Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, Beograd 1991. „Radilište 101“ spominje i Vlado Dapčević, također logoraš ovog logora u „*Ibeovac- Ja Vlado Dapčević*“.

Prikaz 9. Prikaz položaja *Radilišta 101* prema sjećanju Alfreda Pala

Rupa je bila okruglastog oblika, a sa svih strana kamenje je bilo vertikalno iskopano osim sa zapadne gdje su u stijeni napravljene stepenice za silazak. Na površini oko rupe izgrađen je zid visine 2-3 metra, na kojem je patrolirao „komandir“. Kraj rupe bila je izgrađena baraka za smještaj osiguranja, tj. „komandira“, kao i baraka za smještaj isljednika. U zid na vrhu rupe bio je ugrađen mali rezervoar za vodu kojom bi se opskrbljivali kažnjenici. Vodu su donosili kažnjenici iz „Velike Žice“, tako da bi kazane s vodom ostavljali 100-njak metara prije *Radilišta 101*, nakon čega bi odlazili, da bi tek onda vodu preuzeli kažnjenici iz *Radilišta 101*. *Vlado Bobinac* bio je jedan od kažnjenika koji je nosio namirnice za izolirane

kažnjenike. Nastojalo se da ne dođe do nikakvog kontakta između „običnih“ logoraša i onih iz *Radilišta 101*.⁴⁰³

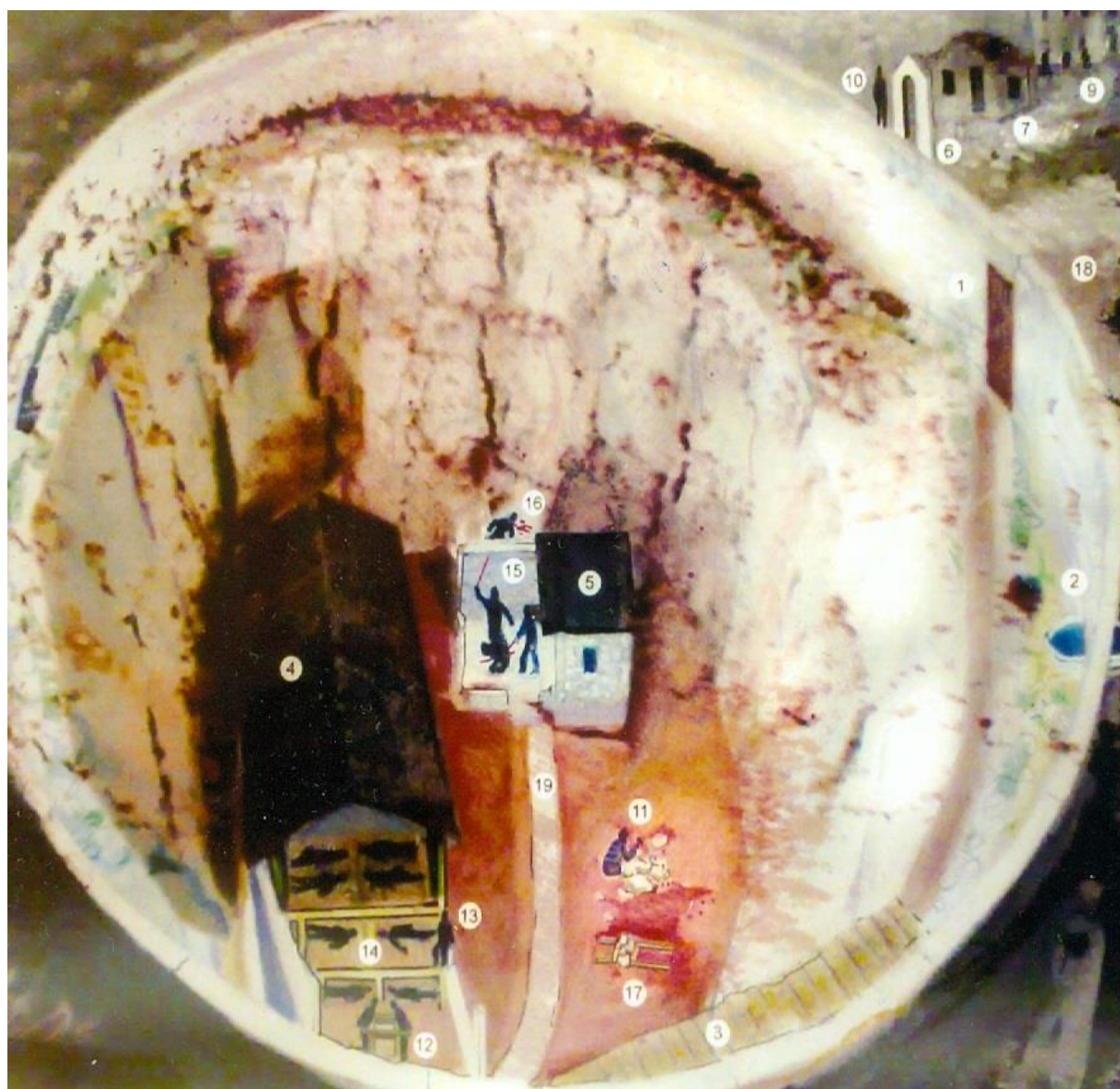
Ovako, jednom je naš referent rada odredio nas jedno 10-12 da nosimo nešto negdje. Išli smo u kuhinju po već pripremljeni tovar koji ćemo negdje morati nositi, a mi ne znamo gdje. Kada sam raspoređivao taj tovar izmjerio sam se na vagi i imao sam 48 kila. Tovar je bio kanta masti, vreća krumpira, grah i ostale živežne namirnice. Sa nama su išla dva komandira milicionara. Išli smo jednom uskom stazom i kada smo došli na određeno mjesto stali smo i odložili stvari. nakon toga naređeno nam je da se vratimo jedno 150-200 metara unatrag gdje nam je drugi komandir rekao da legnem potrbuške sa glavom u podu. Nakon nekog vremena digli su nas, a na mjestu gdje smo ostavili stvari bila je prazna ambalaža koju smo sada vraćali nazad. To je bio radilište 101 ili Petrova rupa. Tamo su bili zatočeni najviši partijski i armijski funkcionari. Samo sam jedanput bio tamo.

Na dnu rupe bila je izgrađena manja drvena baraka za smještaj kažnjenika, u kojoj su bili montirani boksovi na dva kata. Pokraj barake za smještaj kažnjenika bila je smještena i kuhinja.

Nikola Golubović posljednji preživjeli kažnjenik *Radilišta 101* izradio je maketu ovog logora, koja je prema njegovim riječima „prošla“ verifikaciju ostalih logoraša *Radilišta 101* na skupu Udruženja logoraša Golog otoka Crne Gore 1990. u Titogradu. Logor je prema tome izgledao ovako.

⁴⁰³ Vidi još: Manojlo Piljević, *Via Goli otok*, Kraljevo 1988. 212.

Prikaz 10. Maketa *Radilišta 101* (izradio Nikola Golubović).

Na zapadnoj strani u zidu bila su ulazna vrata (1) kroz koja dolazilo do stepenica za spuštanje i staze za silazak (3). U zid (10) je bio ugrađen i rezervoar za vodu (2). Na površini kraj rupe bile su barake za komandire (7), isljednike (8). Baraka za smještaj kažnjenika bila je smještena na dnu rupe (4) te kraj nje baraka sa funkcijom kuhinje (5). U baraci za kažnjenike bili su dvokatni boksovi (14), a ispred kibla za vršenje nužde (12). Između barake za kažnjenike i kuhinje postojao je puteljak gdje su organizirani špaliri (19).⁴⁰⁴ *Radilište 101* bio je službeni udbaški naziv za ovaj logor, međutim, među golotočanima, a na koncu danas

⁴⁰⁴ Golubović je na maketi naveo još neke detalje koji nisu relevantni za ovaj rad, a numerirani su na slici, pa stoga nisu objašnjeni.

opstao je jedan drugi naziv – *Petrova rupa*. Prema golootočkoj legendi, kada su isljednici Udbe doveli Petra Komnenića, poslijeratnog predsjednika Skupštine Crne Gore, na *Radilište 101* te mu priprijetili da će na „ovom radilištu revidirati“ on navodno je uzviknuo: „To nije nikakvo radilište. To je obična rupa!“⁴⁰⁵ Otada pa do danas ovaj se logor naziva „Petrova rupa“.

U svjedočanstvima se javlja i naziv „Manastir“ koji također jasno opisuje stupanj teške izolacije kažnjenika u ovom logoru. *Radilište 101* bilo je aktivno od srpnja 1950. do ožujka 1954. godine kada su preostali kažnjenici prebačeni na logor Sveti Grgur.⁴⁰⁶ Ipak *Radilište 101* u samoj rupi trajalo je kraće. Naime, ovisno o svjedočanstvima već u ožujku 1951. počeli su radovi na premještanju logora na površinu nedaleko od originalne pozicije te je do kolovoza iste godine logor bio premješten. Drugi izvor pak tvrdi da je logor preseljen na površinu tijekom 1952. godine.⁴⁰⁷ Novi logor *Radilišta 101* bilo je udaljen nekoliko desetaka metara od rupe te je imao drvenu baraku dužine 20 x 6 metara, kvalitetnije napravljenu nego što je to bila prošla. Sagrađena je i ambulanta dimenzija 10x5 metara i kuhinja 5x2 metara.⁴⁰⁸ Barake su bile ograđene dvorednom bodljikavom žicom visine 2 metra i zidom slične visine. Čitav prostor unutar žice bio je dimenzija 70 x30 metara.⁴⁰⁹

Tko su bili logoraši „Radilišta 101“?

Kažnjenici logora *Radilište 101* bili su elita jugoslavenskih ibeovaca. Od oko 130 (136) logoraša koji su prošli kroz ovaj logor većina su bili etablirani ugledni predratni jugoslavenski komunisti starije generacije. „Radilište 101“ bilo je puno sudionika Oktobarske revolucije, građanskog rata u Španjolskoj, veterana NOB-a, visokih armijskih oficira, osnivača KPJ, dugogodišnjih funkcionera aparata Kominterne i građana SSSR. Mnogi su bili osobni Titovi oponenti iz razdoblja frakcijskih borbi u Partiji. Njihovom izolacijom Udbe je htjela odvojiti ove tvrde i nepromjenjive ibeovce od ostalih kažnjenika kako svojim autoritetom ne bi utjecali na proces *političkog preodgoja*, a ujedno ih izolirala pošto su oni predstavljali jezgru potencijalne nove KPJ, nakon eventualnog sloma Tita.

⁴⁰⁵ Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, 387.

⁴⁰⁶ Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi*, Tom 1., 472.

⁴⁰⁷ Milinko Stojanović, *Anatomija zločina* 325. ; Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi*, Tom 1, 442.-443.

⁴⁰⁸ Isto. 324.

⁴⁰⁹ Isto. Prema pisanju kažnjenika Petrove rupe Milinka Stojanovića nakon 1956. postupno su uništeni svi tragovi „Radilišta 101“ te je na tom mjestu tijekom postojanja KPD Goli otok izgrađeno sportsko igralište za potrebe zatvora.

Iako će fizički biti internirani na *Radilište 101* tek od ljeta 1950. Godine, stara partijska elita bila je prva uhapšena nakon izlaska Rezolucije IB-a 1948. Prva velika čistka ibeovske (potencijalne) opozicije bila su kolovoška hapšenja tzv. *oktobaraca* i *frakcionaša*. Njihov gotovo simultani pad, a i kasnija internacija u tajni i izolirani logor *Radilište 101* govori o velikoj razni Titova nepovjerenja prema njima koje je imalo određeno uporište u realnosti. Ovi ljudi bili su većinom dogmatični boljševici, staljinisti, sa višegodišnjim partijskim stažem, često provedenim ili u Moskvi ili u jugoslavenskim kaznionicama. Većina njih bili su gubitnici frakcijskih borbi, naročito marginalizirani nakon 1937. godine kada Tito preuzima rukovođenje KPJ.

Zato je logično da su bili neskloni Titu, jer se njih velik broj vidio u vrhu Partije ili su to u jednom trenutku i bili, pa su izgubivši te pozicije, pod pritiskom demokratskog centralizma, kako se ispostavilo, privremeno zatomili svoje animozitete. Može se dobro pretpostaviti, što je i sam Tito jako dobro znao, da su oni pojedinci koji su preživjeli Moskvu tridesetih, bili zavrbovani agenti NKVD-a, što je gotovo po automatizmu u nekoj formi bio svatko tko je boravio u SSSR prije rata. Oni nisu trpjeli Titovu heretičnu KPJ, i živjeli su u uvjerenju da je došao njihov trenutak za povratak na scenu, a mora se i historiografski utvrditi koliko su bili pod utjecajem sovjetskih tajnih službi. Nije im bio težak izbor između Tita i Staljina. U tom kontekstu, njihova eliminacija bila je dvosmjerna pojava, lišena emocija, a dobro uvježbana još u Moskvi ili predratnoj Jugoslaviji. Razne metode u borbi za vlast, ovim starim komunistima vjerojatno su bile u krvi baš kao i Titu i teško je zamisliti bilo kakvu dozu popustljivosti ovih ljudi prema Titu u obratnom slučaju, niti bi se to moglo očekivati od Hebranga ili Žujovića.

Oktobarci i *frakcionaši* također su imali veliki ugled i karizmu u Partiji te osobit utjecaj na mlađe i srednje članstvo zbog svog sudjelovanja u Oktobarskoj revoluciji, Španjolskom građanskom ratu ili kao dugogodišnji robijaši - što je bio najviši stupanj mučeništva za komunističku stvar u Jugoslaviji. Bili su lišeni jake Titove karizme, ali ne nužno i Staljinove. Pri potencijalnom slomu Titove KPJ, moglo bi se pretpostaviti da bi upravo oni bili rukovodeći kadrovi nove posttitovske KPJ. Sve ovo upućivalo je na njihovu izolaciju već u ljeto 1948. godine.⁴¹⁰ Prema svemu sudeći, *drugovi* iz vrha KPJ, bojali su se njihove prošlosti,

⁴¹⁰ Tijekom sukoba sa SSSR-om, i to većinom na početku, hapšeno je i kažnjeno: 9 sudionika Oktobarske revolucije, 25 boraca Španjolskog građanskog rata, 233 predratna člana KPJ. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO fond 1561, „Pregled bivših osuđivanih i kažnjavanih pristalica Informbira“.

- Za imena još nekih uhapšenih visokopozicioniranih jugoslavenskih komunista vidi: Venko Markovski, *Island of death, -A diary in letters*, New York 1984. 4-7.

prostaljinističke sadašnjosti i potencijalne budućnosti. Tito neprijatelje nije morao izmišljati, jer ih je imao još otprije. Biografije dovoljno govore.

Kronološki nabrajano prema datumu hapšenja, navesti ćemo samo najvažnije. Prvi je uhapšen (3.8.1948.) Labud Kusovac-Obarov (1898.-1967.), crnogorski komunist, član KPJ od 1920. godine. U SSSR-u je boravio od 1932. do 1937. godine kao činovnik Crvene sindikalne internacionale, da bi se 1937. godine preselio u Pariz, gdje je bilo sjedište KPJ u to vrijeme. Djelovao je u *Komitetu za pomoć republikanskoj Španiji* u Francuskoj. Nakon što se generalni sekretar Milan Gorkić iste godine izgubio u labirintima Lubjanke, jedan od pretendena (uz Ivu Marića) na rukovodstvo KPJ. Kao gorkićevac na istoj liniji sa još dva kasnija simpatizera Staljina, Sretenom Žujovićem i Rodoljubom Čolakovićem – Ročkom, također članova Politbiroa KPJ u Parizu, s kojima je uz Marića osnovao tzv. *paralelni centar* KPJ. U savezništvu sa Petkom Miletićem, ključnim čovjekom kaznioničkog komiteta KP u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici ("Kakićem"), pobornikom ekstremne linije unutar KPJ. Miletić je bio glavni Titov suparnik u zemlji, jer, iako u zatvoru, zbog brojnosti komunista na robiji, kao i njihovoj važnosti, kaznionički komiteti imali su veliku važnost za rad Partije.⁴¹¹ U borbi za Gorkićevo nasljeđe došao u direktni sukob s tadašnjim organizacionim sekretarom Josipom Brozom – Titom, te nakon pobjede Titove linije isključen kao frakcionaš iz KPJ 1938. godine, zajedno s još nekim kasnijim ibeovcima.

Osim toga, Kusovac je održavao dugogodišnje veze sa NKVD-om i njihovim balkanskim operativcima kroz organizaciju koja je koordinirala revolucionarni rad među balkanskim manjinama sa sjedištem u Beču (La Fédération Balkanique), a pod rukovođenjem sovjetskih tajnih službi.⁴¹² Tijekom rata vraćen u KPJ. Po izlasku *Rezolucije* otvoreno izjasnio za Staljina. Isti dan kada i Kusovac, uhapšen je i Antun Franović⁴¹³ (1899.-?) član KPJ od 1923. godine. Proveo je osam godina u SSSR-u (1927.-1935.) te tamo završio Komunistički univerzitet nacionalnih manjina zapada (KUNMZ), nakon čega se vratio u Jugoslaviju te bio član Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju. Organizator neuspješnog transfera jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolsku 1937. godine brodom "La Corse" nakon čega je uhapšen te navodno prokazao svoje komunističke suradnike.⁴¹⁴ U mitrovačkom zatvoru stao

⁴¹¹ U to vrijeme robijali su između ostalih Moša Pijade, Andrija Hebrang, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Josip Kraš, Đuro Pucar, Otokar Keršovani, Ivan Milutinović, Pavle Gregorić i dr., čije ranije i kasnije političke karijere dovoljno govore o značaju i važnosti kaznioničkih komiteta KPJ u kojima su djelovali.

⁴¹² Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 76. ; Milomir Marić, *Deca komunizma*.

⁴¹³ Nije bio interniran u *Radilište 101*.

⁴¹⁴ Za slučaj oko broda: Slavko Ćuruvija, *Ibeovac-Ja Vlado Dapčević*, 32-33.

uz frakciju Petka Miletića.⁴¹⁵ Sljedećeg dana (4. kolovoza) uhapšen je Nikola Kovačević – Nikita Čudnovski (r.1896.), jedan od osnivača KPJ te sudionik Oktobarske revolucije, zarobljenik na istočnoj fronti tijekom Prvog svjetskog rata.⁴¹⁶ Nakon rata bio je zastupnik u Ustavotvornoj skupštini, da bi nakon donošenja Obznane bio osuđen na dvije godine zatvora. Bio je sekretar KPJ u Vojvodini, a razdoblje od 1927. do 1936. provodi u SSSR-u, gdje je pohađao Međunarodnu lenjinsku školu, radio u aparatu Kominterne te sudjelovao na VI. kongresu Kominterne kao delegat KPJ.

Pri izbijanju građanskog rata u Španjolskoj bio je borac Republikanske armije od 1936.-1939. godine. Dana 6. kolovoza 1948. uhapšeni su Dragan Ozren i Robert Rinaldo. Dragan Ozren (1908.-1951.) bio je predratni jugoslavenski komunist, te funkcionar Kominterne u isto doba kad je u SSSR boravio i Tito. Zbog Ozrenove kritike lošeg Titova prijevoda Historije SKP(b)-a došao je u sukob s Titom.⁴¹⁷ U Jugoslaviju se vratio 1944. godine sa jedinicama Trećeg ukrajinskog fronta te su priključio partizanskim odredima. Robert Rinaldo – Šola (r.1892.) bio je sudionik Oktobarske revolucije i predratni komunist koji je tridesete proveo u SSSR-u.⁴¹⁸ Prije odlaska u Građanski rat u Španjolskoj polazio je vojne tečajeve u Rjazanju. U Španjolskoj je bio borac i oružar u XV. internacionalnoj brigadi, a 1939. godine vratio se u SSSR u činu kapetana.⁴¹⁹ U Jugoslaviju se vjerojatno vratio tijekom ili neposredno nakon završetka rata. Tamo ga je zatekla *Rezolucija* za koju se izjasnio.

Sljedeći dan (7. kolovoza) uhapšen je Adolf Štumf (r. 1895.), stari jugoslavenski komunist, koji je niz godina proveo u SSSR-u. Predavao je filozofiju na moskovskom Radničkom fakultetu (RABFAK/Rabočij fakultet) te u aparatu Kominterne u Moskvi i Beču, da bi nakon utemeljenja Informbira bio urednik službenog glasila *Za čvrsti mir, za narodnu demokraciju*.⁴²⁰ U kolovozu uhapšen je i Dragotin Gustinčić (1882.-1974.), jedan od utemeljitelja KPJ, koji je sudjelovao u radu Vukovarskog kongresa 1920. godine.⁴²¹ Bio je među ključnim akterima frakcijskih sukoba 1920-ih godina, član CK KPJ, iz kojeg je isključen 1928. godine. Od 1931. do 1945. bio u inozemstvu, najviše u SSSR-u, gdje je radio

⁴¹⁵ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 118.;

⁴¹⁶ Ivan Očak, *Jugoslaveni u Oktobru*, 24.; Ivan Očak, *Jugoslavenski oktobarci – likovi i sudbine*, Zagreb 1979. 39,44,86.

⁴¹⁷ Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, 157.

⁴¹⁸ Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, 155.; Ivan Očak, *Jugoslavenski sudionici Oktobarske revolucije u borbi protiv fašizma 1936.-1945.*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, br. 18., 223.

⁴¹⁹ Ivan Očak, *Jugoslavenski sudionici Oktobarske revolucije u borbi protiv fašizma 1936.-1945.*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, br. 18., 218.,223.

⁴²⁰ Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, 156.

⁴²¹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela, Tom 6*. Beograd 1979. 327.

u raznim akademskim ustanovama, naročito kao profesor na KUNMZ. Tijekom Građanskog rata u Španjolskoj, djelovao kao glavni cenzor *Internacionalnih brigada*. Rat je dočekao u Moskvi gdje je bio jedan od rukovodećih ljudi Sveslavenskog komiteta.⁴²² Nakon povratka u Jugoslaviju 1945. godine radio je kao profesor na Ekonomskom fakultetu u Ljubljani. Magla sumnje spuštala se na sve bivše istaknute jugoslavenske komuniste sa dugim stažem boravka u SSSR-u, a naročito na Gustinčića, kojeg je Tito smatrao za jednog od glavnih Staljinovih informatora tijekom faze sukoba u vremenu prije *Rezolucije Informbiroa*. Njegov je slučaj doveden u vezu sa prosovjetskim djelovanjem Hebranga i Žujovića.⁴²³

Tijekom kolovoza uhapšeni su i Blažo Raičević (1898.-1949.) i Božo Ljumović (1896.-1986.). Raičević je bio član KPJ od 1920. godine, te jedno vrijeme član Pokrajinskog komiteta (PK) za Crnu Goru. Godine 1937. osuđen na dvije godine robije, a ujedno i isključen iz KPJ zbog lošeg držanja na policiji. Raičević je djelomično rehabilitiran narednih godina te je vraćen u KPJ s funkcijom poslijeratnog šefa državnih rezervi.⁴²⁴ Izlaskom *Rezolucije Informbiroa* otvoreno se za nju izjasnio baš kao i Božo Ljumović, član KPJ od 1919. godine. Ljumović je jedno vrijeme bio sekretar PK za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Metohiju. Tijekom međuraća više puta hapšen. Na V. zemaljskoj konferenciji izabran u CK KPJ. Tijekom rata sekretar PK za Crnu Goru, da bi nakon oslobođenja zemlje bio ambasador u Poljskoj te potom potpredsjednik vlade Crne Gore te šef Kontrolne komisije.⁴²⁵

Na početku, 4. Rujna, uhapšen je Mirko Marković, još jedan stari jugoslavenski komunist, sa pedigreeom frakcionaša i emigranta u SSSR-u. Marković (r.1907.) je bio član KPJ od 1924. godine, da bi u razdoblju 1926.-1929. boravio u SSSR-u gdje je završio KUNMZ. U dva navrata boravio je u SAD-u, gdje je radio na komunističkoj agitaciji među jugoslavenskim iseljeništvom. Sudionik Španjolskog građanskog rata, gdje je bio komandant američkog bataljuna internacionalnih brigada „George Washington“, a usput je prijateljevao i sa Ernestom Hemingwayem. Nakon pada Republike ponovno odlazi u SAD i tijekom rata vodi propagandu protiv Draže Mihailovića i kraljevske vlade u egzilu.⁴²⁶ Po završetka rata radi u obrazovanju kao dekan Ekonomskog fakulteta i profesor političke ekonomije u Beogradu..

⁴²² Ivan Očak, Jugoslavenski sudionici Oktobarske revolucije u borbi protiv fašizma 1936.-1945., Radovi Instituta za hrvatsku povijest, br. 18, str. 225.

⁴²³ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Tom 3, 381-382.; Usp. Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 180.-181.

⁴²⁴ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 162.

⁴²⁵ Za više o Ljumoviću vidi: Milomir Marić, *Deca komunizma*, 269.-273.; Rifat Rastoder -Branislav Kovačević, *Crvena mrlja*, Titograd 1990.61.-81.; Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom 6., 341.

⁴²⁶ Ivan Očak, Jugoslavenski sudionici Oktobarske revolucije u borbi protiv fašizma 1936.-1945., Radovi Instituta za hrvatsku povijest, br. 18., 220.

Poslije *Rezolucije Informbiroa* otvoreno se izjašnjava za Staljina. Svojem drugu iz američkih dana, obavještajcu Stevanu Dedijeru, 1945. godine na upit što namjerava raditi rekao je: „Pa neću pitati Tita i CK što ću raditi(...) Upitat ću sovjetskog ambasadora da se o mojim dužnostima konzultira sa Moskvom.“⁴²⁷

Uistinu, Marković je osim ideoloških imao i čvrste intimne spone sa SSSR-om, jer mu je žena bila Ruskinja koja je s njegovim sinom živjela u Moskvi, dok su mu dvije sestre i dva brata završili sovjetske visoke škole i nastanili se u SSSR-u.⁴²⁸ Uostalom, bio je nećak poznatog jugoslavenskog komunista, sudionika Oktobarske revolucije i Lenjinova suradnika dr. Vukašina Markovića, osnivača „Jugoslavenske komunističke grupe“ u građanskom ratu u Rusiji, koji se vratio u Jugoslaviju gdje je sudjelovao u ustanku u Crnoj Gori 1921., nakon čega se vratio u Rusiju gdje je pao kao žrtva čistki 1943. godine.⁴²⁹ Na sastanku partijskog aktiva beogradskog Univerziteta otvoreno se izjasnio za *Rezoluciju*, da bi potom bio izviždan i izbačen sa sastanka, te je na izlasku iz dvorane uzviknuo: „*Možete me isključiti, jer ste vi isključena partija!*“⁴³⁰

Krajem mjeseca (23. rujna) uhapšen je Dimitrije Stanisavljević – Krka (Furman) (1899.-1969.) stari pripadnik desne frakcije Sime Markovića, te jedan od pokretača lista *Srp i čekić*. Kraće vrijeme sekretar PK BiH. Od 1930. do 1945. Radio je u SSSR-u kao funkcioner NKVD-a. Sudjelovao je u Španjolskom građanskom ratu kao komesar bataljuna „Dimitrov“. U Jugoslaviju se vratio 1945. godine.

U narednom razdoblju uhapšeni su i drugi istaknuti *oktobarci*, *frakcionaši* i oficiri JA koji su kasnije utamničeni u „Radilištu 101“. Sudionici Oktobarske revolucije major Crvene armije Danilo Drezgić (r. 1895) uhapšen 19. srpnja 1950.; Vjekoslav Smoljan (r. 1892.), poslijeratni ambasador u Poljskoj, uhapšen je 4. svibnja 1949., a Ladislav (Vladislav) Žerjavić (r.1893.) uhapšen je 13. prosinca 1949.

Posebno treba istaknuti Vicka Jelasku (r.1887) uhapšen 13. lipnja 1950 te Ivu Marića⁴³¹ (r.1899) uhapšenog 16. srpnja 1951. Vicko Jelaska bio je član KPJ od 1920. a sredinom dvadesetih sekretar OK KPJ za Dalmaciju. Uz Ivu Marića bio je zagovornik suradnje sa hrvatskim nacionalistima (oblasni izbori u Dalmaciji 1927.). Dva puta izbacivan iz Partije;

⁴²⁷ Stevan Dedijer, *Špijun kojeg smo voljeli*, Zagreb 2011.,161.

⁴²⁸ Milimir Marić, *Deca komunizma*, 282.

⁴²⁹ Ivan Očak, *Jugoslaveni u Oktobru*.108.,111.

⁴³⁰ Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 114.

⁴³¹ Nije bio interniran u Radilište 101.

prvi puta 1928. zbog frakcionaštva, a drugi puta 1938. kada je tada novi generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito u počeo akciju „čišćenja“ Partije od bivših oponentata („paralelni centar“), gdje je Jelaska, uz Marića i Baljkasa odstranjen iz KPJ.⁴³²

Ivo Marić bio je jedan od pretendenata na vrh KPJ nakon odlaska Gorkića, te je zajedno sa Labudom Kusovcem, činio tzv. paralelni centar u Parizu, a ujedno uživao podršku Petka Miletića.⁴³³ Godine 1948. i Jelaska i Marić izjasnili su se za *Rezoluciju*, kao i Kosta Ćufka (r.1897.) koji je uhapšen 7. siječnja 1949. također pristaša *vahabita* Petka Miletića.

Posebno je zanimljiva karijera Ljube Radovanovića (1887.-1964.) uhapšenog 22. travnja 1949.⁴³⁴ Bio je jedan od osnivača KPJ 1919., sudionik IV. kongresa Kominterne, pristaša frakcije Sime Markovića, nakon povratka u zemlju sekretar PK za Srbiju i član CK KPJ (1928.). Godine 1939. isključen je iz KPJ zbog desnog oportunitizma. Vraćen je u KPJ nakon rata, ali se 1948. izjasnio za *Rezoluciju* isto kao i Niša Milanović (r. 1894.) član KPJ od 1920., sekretar PK KPJ za Crnu Goru, koji je proveo sedam godina u zatvorima Kraljevine Jugoslavije.⁴³⁵

Na „Radilištu 101“ završio je i Mita Despotović (1904.-1951.) uhapšen 19. srpnja 1950., koji je proveo petnaest godina u SSSR-u (od 1929. –1941.) gdje je postao članom SKP(b), studirao na MLŠ i KUNMZ-u, te 1938. postao predstavnik KPJ pri Kominterni. Tijekom rata vratio se u Jugoslaviju gdje je nakon rata obavljao funkciju pomoćnika ministra industrije.⁴³⁶

Treba napomenuti i sljedeće dugogodišnje funkcionare Kominterne ili Crvene armije sa višegodišnjim boravkom u SSSR-u koji su internirani u ovaj posebni logor: Mustafa Trbonja (r.1907.), funkcioner Kominterne te kurir Đure Đakovića, uhapšen 2. kolovoza 1949.; Ante Zorić (r. 1908.), kurir Kominterne, major Crvene armije, poznat po tome da je 1936. izvjesio crveni barjak na vrh crkve Notre Dame u Parizu, uhapšen 18. siječnja 1949.; Ivan Korda (1897.), pukovnik Crvene armije, uhapšen 11. prosinca 1948. te Silvester Furlan komesar bataljona „Dimitrov“ u Internacionalnim brigadama (27.11.1949.).

Na „Radilište 101“ dovedeni su i najviši oficiri JA koji su se izjasnili za *Rezoluciju* IB-a poput sudionika „generalske zavjere“ iz ljeta 1948. generala Branka Petričevića – Kađe (uhapšen 12. kolovoza 1948.) i pukovnika Vlade Dapčevića (uhapšenog 2. rujna 1949.). Treba

⁴³² Josip Broz Tito, *Sabrana djela, Tom 6.*, 330.; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 68, 76, 79.

⁴³³ Isto.

⁴³⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela, Tom 6.*, 358.

⁴³⁵ Josip Broz Tito, *Sabrana djela, Tom 3.* Beograd 1977. 301.

⁴³⁶ Isto. 322.

navesti i internirane generale Veljka Žižića (vrhovni vojni tužilac), Branka Poljanca i Đoku Miraševića (načelnik Vojnog okruga Beograd); te komandanta Prve proleterske brigade, borca sa Sutjeske Jagoša Žarića.⁴³⁷ Nakon rata završio je vojnu akademiju „Frunze“ u Moskvi, te prije hapšenja obavljao dužnost starijeg inspektora JA.

U logoru su bili internirani i stari predratni komunisti dr. Savo Zlatić, organizator partizanske bolnice na Petrovoj gori te poslijeratni savezni ministar industrije; Bogomir Herman, sudionik Vukovarskog kongresa KPJ 1920; Andrija Bubanj, zastupnik Narodne skupštine, predsjednik budžetskog odbora skupštine i brat generala (tada pukovnika) Viktora Bubnja; Milan Kalafatić (Častek) predratni komunist, član sovjetske, jugoslavenske, francuske i španjolske komunističke partije, od 1932. u SSSR-u. Nakon rata pomoćnik ministra industrije Borisa Kidriča.⁴³⁸

U „Radilište 101“ bili su internirani i srpski prvaci u Hrvatskoj Bogoljub Rapajić (SKD Prosvjeta) te Stevo Zečević, potpredsjednik Sabora Hrvatske; Savo Stanojević, narodni heroj; pukovnik Savo Vukčević urednik glavnog lista J(N)A „Narodna armija“; Nikola Nina Rupčić sekretar Sabora Hrvatske; Vuko Tmušić i Niko Pavić ministri u Vladi Crne Gore; Ante Cinoti direktor Oceanografskog instituta u Splitu i logoraš u nacističkim logorima; Trajčko Miškovski stari makedonski komunist, španjolski borac, polaznik KUNMZ-a; Stefan Mitrović (Josip Šestak) prije rata član CK SKOJ-a, u ratu komesar divizije, a nakon rata sekretar Agitpropa; Nikola Golubović prvoborac, poslanik Skupštine Crne Gore te zamjenik ministra industrije Crne Gore; Obren Blagojević zamjenik ministra financija te guverner Narodne banke; pukovnik Novak Peručica načelnik Štaba V. armije; Kosta Zloković sekretar crnogorske vlade.

Funkcioniranje „Radilišta 101“

„Radilište 101“ bilo je ustrojeno slično kao i npr. „Velika Žica“, odnosno bili su prisutni slični rituali, dnevne rutine te udbaške metode kao što je bio slučaj s ostalim logorašima. Čini se jedino, da su u „Radilištu 101“ sve odvijalo u mnogo težim uvjetima po kažnjenike. Tako je postojala slična barake; sobni starješina, zamjenik, liječnik kažnjenik, higijeničar, kuhar, i

⁴³⁷ Viktor Kučan, *Borci sa Sutjeske*, str.223.

⁴³⁸ Dragoslav Mihailović, *Goli otok 1*, 482, 486.

dr.⁴³⁹ Rutina je bila slična kao i drugim logorima: buđenje, doručak, prebrajanje, formiranje u vodove, odlazak na rad, ručak, nastavak rada, večera, spavanje.⁴⁴⁰ Spavalo je u boksu na dva kata, glavu o glavu, a u baraci je spavalo oko 130, tj. 136 osoba, što je i bilo najveće brojno stanje.⁴⁴¹ Novopridošli su također prolazili kroz špalir, ponekad jedan sastavljen od komandira i udbaša, a nakon toga drugi sastavljen od interniraca „Radilišta 101“, u kojem se znatno manje tuklo.⁴⁴² Hrana je, prema kazivanju preživjelih, bila dobra za date uvjete, bolja nego u „Žici“.⁴⁴³ Nedjeljom se nije radilo, i spavalo se duže, te se čistila baraka, vršila brijanja i šišanja te nije bilo kazališnih ili bilo kojih drugih oblika kulturnog života. Higijena je bila jednako loša kao i u drugim radilištima na Golom otoku, međutim, izoliranost *Radilišta 101* imala je pozitivan učinak; u proljeće 1951. „Rupu“ nije zahvatila epidemija tifusa, iako su bile prisutne druge uobičajene golootočke bolesti poput „kokošnjeg sljepila“.

Ipak, „Radilište 101“ odskakalo je od ostalih dijelova Golog otoka po visokoj razini fizičkog nasilja, teškog rada, a naročito ponižavanja kažnjenika. Naime, *proces političkog preodgoja* razlikovao se od onoga u „Žici“ detalju da se od kažnjenika „Radilišta 101“ više inzistirao na priznanju podrške IB-u te nekoj vrsti formalnog pokajanja, nego na priznanju te denuncijaciji drugih ibeovaca na slobodi. Kako je većina logoraša „Radilišta 101“ bila stara partijska elita koja se otvoreno izjasnila za Rezoluciju, cilj Udbe u *procesu političkog preodgoja* razlikovao se od „običnih“ kažnjenika. Inzistiralo se na priznanju i pokajanju ovih starih komunista kako bi se u Partiji i javnosti polučio jak propagandni učinak.

Takav je primjerice bio slučaj sa Savom Zlatićem koji je u Radilištu 101 revidirao stav, napisao nadopunu zapisnika te potpisao *izjavu* koja je objavljena u Borbi.⁴⁴⁴ U postizanju tog cilja Udbe se služila povećanim pritiskom preko fizičkog rada te svakodnevnog, čak i za golootočke pojmove, naglašenog ponižavanja. Logoraši „Radilišta 101“ uglavnom su radili teške fizičke poslove vezane uz prijenos i usitnjavanje kamena. Stariji nemoćni kažnjenici na mjestu bi tucali kamen, dok bi ostali prenosili velike gromade kamenja na „tragačima“, i

⁴³⁹ Liječnik „Radilišta 101“ bio je dr. Milovan Četković, španjolski borac i prvoborac dok je sobni starješina bio biviši Javni tužilac BIH Anđelko Turković. Kuhar je bio Vjekoslav Smoljan, dok je njegov pomoćnik bio Dragotin Gustinčić. Vodnik je bio pukovnik Milutin Dapčević, brat Peke i Vlade Dapčevića, dok je Emil Kradija bio rukovodilac radova „Radilišta 101“. Brijač je bio Lazo Popivoda, a šišao je Mustafa Trbonja.

⁴⁴⁰ Prilikom odlaska na rad pjevale su se uobičajene golootočke pjesme, a i neke partizanske poput: „Jedno jutro prije zore/partizanski bacač ore/bacač ore bombe tresu/to je borba na Kupresu!“

⁴⁴¹ Dragoljub Jovanović navodi da je kroz „Radilište 101“ prošlo 130 osoba, dok Milinko Stojanović tvrdi da je prošlo 136 logoraša. Obojca su bili kažnjenici „Petrove rupe“. Vidi: Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi, Tom 1.*, 460-468.; Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, 325.

⁴⁴² Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi, Tom 1.*, 251.-252.,

⁴⁴³ Isto. 265., 268.

⁴⁴⁴ HDA. RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Savo Zlatić, *Dopuna zapisnika*.

„labudima“ (tragač za 16 osoba). To su bili besmisleni poslovi, poput zatrpavanja rupa po Golom otoku kamenjem. U načelu, logoraši „Radilišta 101“ nisu radili privilegirane poslove poput svojih kolega u „Žici“, već je opetovani težak fizički rad imao funkciju jačeg i bržeg pritiska na njihovo slamanje.

Udba je također na razne načine pokušavala razbiti solidarnost starih komunista tako da je među njih ubacivala razne „batinaše“ i „revidirce“ iz „Žice“, obzirom da je rijetke mogla slomiti.⁴⁴⁵ Tako su „aktivisti“ vršili dodatni pritisak na ostale, i na radu, i u „Rupi“. Razni su takvi primjeri poput „ponoćnog“ špalira gdje bi aktivisti usred spavanja dizali stare komuniste te ih premlaćivali u stroju. Jednako tako, logoraši bi bilo dovođeni u kuhinju gdje su vršena teška premlaćivanja od strane „aktivista“, a često bi bili dovođeni drugi logoraši samo da gledaju kako bi se postigao jači psihološki učinak.⁴⁴⁶

U „Radilištu 101“ sporadično nasilje nad ciljanim logorašima provodili su i upravitelji logora. U „Rupi“ je doduše „ciljanih“ logoraša bilo mnogo. Takav je slučaj Vlade Dapčevića kojeg je fizički maltretirao upravnik Golog otoka Branko Damjanović: *„Priđe mi upravnik Branko Damjanović. On je bio vrlo snažan. Udari me jednom pesnicom, pa drugom. Kako mi je sve lice bilo već krvavo, pa su se skupili i oni podlivi, kad me drugi put udario krv ga je poprskala(...)Izmače se, zatrča i iz trka me udari nogom u stomak. – Nemoj tako Branko, majku mu. Nema smisla. Ubijte me k'o čovjeka. Nemojte me mrcvariti. – Nisam ja za tebe nikakav Branko, nego upravnik pička ti materina. Opet se zatrča, opet me udari. Ja sve četiri u vis.“*⁴⁴⁷ Vukosav Bošković, jedan od ključnih ljudi crnogorske Udbe bio je maltretiran uz povike batinaša „'Oćeš sada kabriolet ili limuzinu!“, aludirajući na neke njegove prohtjeve prilikom dodjele automobila na slobodi kada je bio na funkciji.⁴⁴⁸

Posebno su metode maltretiranja po pojedinim dijelovima tijela (uši, tabani) kako bi kažnjenci prolazili kroz jaku bol, a opet sa manjim fizičkim posljedicama.⁴⁴⁹ Prilikom ovih mučenja korištena je i poza u kojoj su logoraši bili potpuno bespomoćni (Prikaz 11.), a prolazili su kroz agonizirajuću bol.

⁴⁴⁵ Baš kao što postoje čvrste naznake da je među „Bosancima“ bilo bivših poraženih pripadnika kolaborantskih formacija, koji su u zamjenu za život ili kraću kaznu bili poluga pritiska na ostale logoraše Golom otoku, tako je navodno jedan od, prema svjedočanstvima, najsirovijih batinaša u „Radilištu 101“ bio Tugomir Kovačević, za kojeg Vlado Dapčević tvrdi da je u vrijeme rata bio pripadnik SS divizije. Slavko Ćuruvija, *Ibeovac, - Ja Vlado Dapčević*, 160.

⁴⁴⁶ Za izgled kuhinje i opis maltretiranja vidi: Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi, Tom 1.* 310.-312

⁴⁴⁷ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac –Ja, Vlado Dapčević*, 158.

⁴⁴⁸ Isto. 160.

⁴⁴⁹ Vidi: Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi, Tom 1.* 321.

Prikaz 11. Poza u kojoj su kažnjenici bili vezani te mučeni (model izradio Nikola Golubović)

Neki do logoraša nisu izdržali torturu pa su izvršili samoubojstvo poput sudionika Oktobarske revolucije Danila Drezgića (rezanjem grkljana) ili Dragana Ozrena koji je podlegao batinama i iscrpljivanju.⁴⁵⁰ Posebnoj torturi bili su izloženi brojni logoraši koji su prošli sovjetske vojne škole te koji su bili pripadnici Crvene Armije (Zorić, Korda, Žarić, Arsenijević, i dr.) jer su optuživani da su špijuni NKVD-a.⁴⁵¹ U ovom kontekstu treba navesti primjer Miloša Miše Brašića predratnog urednika lista „Vreme“ koji je prolazio torturu zbog svojih veza sa sovjetskom obavještajnom službom, čiji je agent bio još od 1932. godine. Naime, prilikom pada Kraljevine Jugoslavije, sovjetski vojni ataše Samohin predao mu je šifriranu radio stanicu. Nju je Brašić kasnije predao lokalnim aktivistima KPJ, a poslužila je organiziranju ustanka u Srbiji.⁴⁵² Nakon rata taj Brašićev ulog naročito je honoriran, a Slobodan Penezić – Krcun je izjavio: „Brašić je učinio za NOB koliko i jedna divizija“.⁴⁵³ Međutim izlaskom *Rezolucije* on je uhapšen kao špijun NKVD-a.

⁴⁵⁰ Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi, Tom 1.*, 295. 297.

⁴⁵¹ Vidi još: Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, 355.

⁴⁵² Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, 190.

⁴⁵³ Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 116.

Logoraši su, mnogo više nego oni u „Žici“ bili izloženi gotovo nevjerojatnom ponižavanju, posebno imajući u vidu da je riječ o starim zaslužnim komunistima.⁴⁵⁴ Naime, već pri samom dolasku prvih grupa logoraša u „Radilište 101“, Ante Raštegovac, njegov upravnik i glavni isljednik, te zamjenik upravnika Golog otoka, rekao je prisutnima kada su se spustili u „Rupu“: „Evo vam ga tu pa sada formirajte vladu!“⁴⁵⁵

General Đoko Mirašević, solunski borac odlikovan raznim odličjima za hrabrost te kasnije partizanski vojni komandant morao je sam sebe kritizirati da nije hrabar čovjek, već da je lukav i da se na taj način domogao položaja koji je imao. Nadjenut mu je ponižavajući nadimak „Crna Čanga“. Raštegovac je, prema sjećanju *Nikole Golubovića*, kazao generalu Đoki Miraševiću: „Što šutiš banditu stari! Ti si taj stari izdajnik kojemu ništa nije sveto! Htio si biti Staljinov maršal!“

Stari komunist Adolf Štumf bio je na posebnom udaru mlađih „aktivista“ kada je teško dizao kamenje na radu, pa su mu dobacivali: „Ajde profo, navali! Ovde ti je sad tvoj Rabfak, jebo te onaj iz Moskve!“, aludirajući na Štumfovju karijeru profesora na Radničkom sveučilištu u Moskvi.⁴⁵⁶ Pukovnik Crvene Armije Ivan Korda morao je nositi natpis „Ja sam Staljinov vojnik“, dok su drugi nosili natpise „Ja sam kukavica i dvoličnjak“, „Ja sam izdajnik domovine“, „Ja sam okorjela banda“.⁴⁵⁷

Sudionik Oktobarske revolucije Vjekoslav Smoljan morao je u fingiranju sahrane Rezolucije IB-a, glumiti samu *Rezoluciju*, tako da su ga drugi logoraši nosili kao „leš“ Rezolucije na nosilima.⁴⁵⁸ Nadalje, „aktivisti“ su Vladu Dapčevića obukli u maršala Konjeva dok su Božu Ljumovića u Anu Pauker. Nakon toga oni bi glumili sastanak, u kojemu je „Ana Pauker“ zapravo prikazana kao prostitutka kojoj je na kraju navučena vreća preko glave.⁴⁵⁹

Crtane su i podrugljive karikature logoraša. Dido Demajo, poznati nadrealistički slikar morao je crtati karikature drugih logoraša, pa je tako Vladu Dapčevića prikazao kao Napoleona u dronjcima.⁴⁶⁰ Održavane su političke konferencije gdje je Udbi teže polazilo za rukom izvući „samokritike“ od ovih tvrdih ibeovaca. Mirko Marković je na upit sobnog starješine da li ima

⁴⁵⁴ Koliko su bili stari, posebno za ondašnji životni vijek, govori dob sljedećih logoraša „Radilišta 101“: Gustinčić 68., Jelaska 63., Radovanović 63., Rinaldo 59., Smoljan 58., Štumf 55., Kovačević 54., Ljumović 54., Kusovac 52., Stanislavljević 51., Mirašević 52. itd.

⁴⁵⁵ Kao drugi isljednici spominju se još Vidoslav Zlatić i Ranko Balorda.

⁴⁵⁶ Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi, Tom 1.*, 288.

⁴⁵⁷ Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, 359, 362.

⁴⁵⁸ Isto. 348.

⁴⁵⁹ Isto.

⁴⁶⁰ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac –Ja, Vlado Dapčević*, 163.

što reći, očekujući samokritiku kazao: „Staljin je u pravu. Tito uopšte nije!“ na što ga je jedan „aktivist“ oborio šakom te mu izbio zub. Odmah potom na novi upit želi li revidirati Marković je odgovorio: „Staljin je u pravu!“⁴⁶¹ I analiza tekstova na političkoj konferenciji predstavljala je nelagodu za stare komuniste i profesore sovjetskih te jugoslavenskih fakulteta, gdje su morali slušati polupismene „aktiviste“ kako čitaju pamflete jugoslavenskih rukovodilaca, najčešće Đilasa i Pijade.

I kada je u drugoj polovici 1951. režim u „Žici“ počeo labaviti, onaj u „Radilištu 101“ nije popuštao, bar ne onoliko radikalno kao drugdje. „Radilište 101“ do danas je ostao sinonim najtragičnije posljedice sukoba Tito – Staljin, logora u kojemu su se događala surova maltretiranja i ponižavanja stare partijske elite, koja su se gotovo jednoglasno 1948. pridružila Staljinovoj kritici. Velika većina starih komunista poput Gustinčića, Kusovca, Dapčevića, Komnenića, Kovačevića, Jelaske, Štumfa, Stanisavljevića, Hermana, Kalafatića i drugih nije *revidirala stav* te nije podlegla Udbinom nasilju. Komunisti idealisti, kakva je većina logoraša „Radilišta 101“ i bila, shvaćala je torturu kao još jedan izazov komunističkog revolucionara. Nakon Oktobarske revolucije, građanskog rata u Rusiji, kraljevskih tamnica, čistki u SSSR-u, građanskog rata u Španjolskoj, nacističkih logora, Drugog svjetskog rata (neki i Prvog), „Radilište 101“ nije bilo ništa novo. Navodno je na samrti na Golom otoku, crnogorski komunist Kosta Ćufka kazao: „*Valda sam sad dokazao da sam revolucionar.*“⁴⁶²

Jedan broj kažnjenika (njih oko 40), posebice oficira JA (Dapčević, Petričević, Jovanović, i dr.) prebačen je u zatvor/logor u Bileći, dok su ostali kažnjenici tek sporadično puštani do ožujka 1954. kada je zadnjih sedam logoraša (Radovanović, Lulić, Kalafatić, Cinoti, Kusovac, Rajković i Zorić) prebačeno na Sveti Grgur odakle su svi osim Ljube Radovanovića pušteni na slobodi sredinom iste godine.⁴⁶³ „Radilište 101“ uništeno je sredinom 1954. godine, a na njegovu mjestu, prema pisanju Milinka Stojanovića, niknulo je sportsko igralište.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, 328.

⁴⁶² Isto. 160.

⁴⁶³ Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi, Tom 1.*, 471.-472.

⁴⁶⁴ Milinko Stojanović, *Anatomija zločina*, 380.

Iako se brojni logoraši iz navedenog popisa mogu svrstati u više kategorija istovremeno, navođeni su prema partijskoj djelatnosti gdje su ostali najdublji trag. Tako su npr. osobe navedene u kategoriji „Sudionici NOB-a“ mahom bili i predratni komunisti ali članovi niže nomenklature, te je većina ostvarila uspon u partijskoj karijeri upravo kroz rat i vojsku pa su stoga navedeni zasebno. Slično se može ustvrditi za kategoriju „Predratni komunisti Jugoslavija/SSSR“ koja uključuje istaknute članove rukovodstva Partije prije 1941., a naročito 1937. i Titova dolaska na čelo KPJ, kojima je to većinom bio vrhunac partijske karijere. Ovo nije cjelokupni spisak svih logoraša „Radilišta 101“ već samo najvažnijih partijskih i vojnih funkcionera.

Popis logoraša „Radilišta 101“ prema partijskoj povijesti i stažu

	Sudionici Oktobarske revolucije	Španjolski borci	Predratni komunisti (Jugoslavija/SSSR)	Sudionici NOB-a
	-Nikola Kovačević (Nikita Čudnovski) -Danilo Drezgić -Vjekoslav Smoljan -Mito Despotović -Vladislav Žerjavić	-Rinaldo Robert -Marko Spahić -Stanislav Samardžić -Mirko Marković -Milan Četković -Silvester Furlan -Milan Kalafatić -Siniša Drobac - Trajko Mišovski	-Dimitije Stanisavljević -Adolf Štumf -Savo Zlatić -Vidak Arsenijević -Ante Zorić -Kosta Ćufka -Milojko Filipčev -Labud Kusovac -Cene Logar -Božo Ljumović	-Veljko Žižić -Vlado Dapčević -Dukljan Vukotić -Branko Petričević -Vaso Zlatičanin -Đoko Mirašević -Savo

			-Ljuba Radovanović -Dragutin Rajković -Danilo Šorović -Andrija Bujanj -Niša Milanović - Ivan Korda -Vicko Jelaska -Mustafa Trbonja Dragutin Ozren -Petar Komnenić -Dragotin Gustinčić -Bogomir Herman -Stefan Mitrović -David (Dido) Demajo	Vukčević -Milivoje Stefanović -Slobodan Radulović -Branko Poljanac -Nikola Plečaš -Mileta Perović -Đoko Miličević -Dragoljub Jovanović -Moma Đurić -Ćamil Brovina -Vukoslav Dimitrije Andrić -Savo Stanojević -Jagoš Žarić -Đoko Novosel -Remza
--	--	--	--	---

				Duranović -Spasoje Popivoda -Milutin Dapčević -Vuko Tmušić -Momo Lončarević -Novak Peručića
--	--	--	--	---

14. IBEOVCI NA SLOBODI

Obaveza - uvjet izlaska sa Golog otoka

Izvršavanjem svih postavljenih zahtjeva u *procesu političkog preodgoja* kažnjenici su razmatrani za oslobađanje. Konačnu odluku donosile su republičke Udbe u koordinaciji s golootočkom ekspoziturom. U najvećem broju slučajeva, oslobađanje ibeovaca ipak se poklapalo sa samim istekom kazne, s obzirom na već ranije rečeno, da primarni kriterij puštanja na slobodu nije bila duljina kazne, već suradnja s Udbom.

Kažnjenici koji su ispunili sve zahtjeve *političkog preodgoja*, a čija se kazna približavala kraju nisu znali kad će biti oslobođeni premda su očekivali promjene i oslobađanje. S Golog su otoka kažnjenici puštani u grupama, slično kako su i dolazili na izdržavanje kazne, pa bi se prije formiranja nove odlazne grupe logorom počele širiti glasine o odlasku na slobodu. Na Golom otoku međutim, ništa nije bilo sigurno. *Zlatko Hill* opisuje uobičajenu atmosferu neizvjesnosti kod većine kažnjenika koja je očekivala skoro oslobođenje.

Meni je ta treća godina, godina produžetka – isticala, mislim da je čak istekla. Ali vi to ne smijete nikoga pitati. Ne smijete reći ni da znate, niti da brojite. Situacija na Golom je još uvijek bila jako stroga, ali daleko od one na početku, stvarno je popuštala. Bilo je još slučajeva ljudi koji su trebali izaći i koji su išli isljednicima te na neki način dobivali nagovijesti da bi se nešto trebalo dogoditi. Pazite, nitko ne smije prenijeti što mu je rečeno na razgovoru sa isljednikom. Ali to je jezik simbolike, jezik znakova, jezik atmosfere, u kojem ako ste iole inteligentni hvatate nekakve čak ne indicije ili indikacije, već indikacije indikacija, pa sve to varite u nekom loncu iz kojeg izađe nekakva rezultanta. A rezultanta je bila da se može brzo očekivati izlazak neke grupe sa Golog jer već dugo nije izašla grupa. I svatko od nas za sebe računa: Dugo nije izašla grupa, vjerojatno se gomila jedna velika grupa za izlazak, i naravno svi se vidimo u njoj. Odjedanput širi se logorom vijest da isljednici zovu na razgovore. Masovno pozivanje da se masa ljudi javi. I sad, vraćaju se logoraši sa razgovora, ali nitko ne smije reći što je razgovarao. Ali vidite po licima tih logoraša da je nešto dobro. I polako se širi po logoru vijesti da će jedna velika grupa izaći van. Ja sam bio jedan od zadnjih koji je pozvan na razgovor. Moj isljednik je bio sadist. Ovako je po prilici tekao razgovor: Pita me: Znaš zašto si ti pozvan tu? Ja razmišljam u sebi i imam golootočku školu, međutim to ne znači mnogo. Govorim o tome, oslovljavajući ga gospodinom, jer smo im se

tako obraćali, da je niz ljudi bio na razgovoru, da se sprema velika grupa za izlazak na slobodu i da si mislim da bi ja mogao biti u grupi koja će na slobodu. Na to će on meni: Ti to misliš? A na osnovu čega ti to misliš? Meni se svijet srušio oko mene (...) Nakon svega ovoga na kraju razgovora isljednik mi je priopćio idem na slobodu uz opaske da će „oni“ paziti na mene itd. Naravno niste smjeli pokazati veselje da idete van. Sljedeći dan smo ukrncani na slavni brod „Punat“.

Sve do početka 1952. godine oslobođane grupe kažnjenika, nakon Golog otoka „dobrovoljno“ su odlazile na radne akcije u sklopu Petogodišnjeg plana industrijalizacije Jugoslavije, a nakon proljeća 1952. grupe su direktno puštane na slobodu. *Radovan Hrast* svjedočio je Udbinom, unaprijed pripremljenom, „motivacijskom“ istupu kažnjenika.

Nikada niste znali kada ćete kući jer o tome nije bilo govora. Znali smo da je prošlo 24 mjeseca i da toliko traje naša kazna, pa smo možda i očekivali da bi mogli biti pušteni. Jednu večer sobni starješina jer prozvao imena, među kojima je bilo i moje, i rekao da prozvani ne idu na rad, već moraju ostati u paviljonu. Sutradan smo išli u stroju kod isljednika gdje nam je rečeno da idemo na slobodu. Počinje skandiranje. I onda izađe jedan od naših i kaže: „Drugovi! U znak zahvalnosti našoj Partiji koja je imala s nama toliko strpljenja i koja je pokazala toliko humanosti prema nama, predlažem da joj se odužimo odlaskom na radnu akciju!“ Taj istup je bio dogovoren. Onda je organiziran veliki miting gdje su se sat vremena izvikivale parole Živjela KPJ! Živio Tito! Živo rad!

Posljednji preduvjet puštanja na slobodu bilo je potpisivanje *obaveze*, dokumenta kojim se kažnjenik obvezuje surađivati s Udbom kao i na zavjet šutnje o logoru na Golom otoku. *Obaveza* je faktički značila da kažnjenik postaje dio Udbine agenturne mreže za praćenje golotočkih logoraša na slobodi. Potpisivanje *obaveze* bio je još jedan ponižavajući čin, čime su logoraši doživotno pretvoreni u konfidente tajne policije. Ne čudi zato da brojni golotočani u današnjim reminiscencijama nevoljko pričaju o ovoj temi ili negiraju potpisivanje spomenutog dokumenta. Uvid u arhivsko gradivo, kao i svjedočenja bivših kažnjenika neopterećenih prošlošću, ipak sugerira obligatornost potpisivanja *obaveze*, što su tek rijetki logoraši, uz iznimne razloge, izbjegli. *Mišo Pifat* nije dvojio kada mu je predočena *obaveza*, shvativši da je ona uvjet izlaska na slobodu.

U jednoj sobi kod radnog logora pozvao me islednik Udbe i zatražio od mene potpisivanje saradnje s Udbom. To se zvalo obaveza. Na jedan papir morao sam napisati da ću saradivati s Udbom, da ću biti budan u borbi protiv neprijatelja, da neću pričati o Golom i da ću svaku ibeovsku aktivnost prijaviti Udbi. To je sve bilo tajno, pa sam dobio i konspirativno ime – Boris. Svi su tu obavezu potpisali, jednostavno su morali, jer nije bilo puno izbora: ili potpisivanje i sloboda, ili nepotpisivanje i povratak na Goli. Izbor nije bio težak.

Obavezu koju je Milovan Zec potpisao dana 21. rujna 1949. otkriva točan sadržaj dokumenta koji je bivše logoraše i na slobodi ostavljao u odnosu nepovjerenja i međusobnog prokazivanja.

U želji da svojoj Partiji dokažem ponovno svoju privrženost i steknem njeno poverenje koje sam izgubio počinivši prema njoj izdaju, stavivši se na pozicije Rezolucije IB ovim se obavezujem da ću u saradnji s Udbom voditi nepoštenu borbu protiv svih neprijatelja naše Partije ma otkud oni dolazili.

Organe Udbe izveštavaću o neprijateljskoj delatnosti i spremno ću vršiti svaki zadatak, koji se u interesu naroda pred mene postavi.

O ovoj saradnji neću nikome govoriti niti ću nekome dati povoda da za to sazna.

Za svaki prekršaj ove obaveze neka se najstrože zakonski kaznim.

Izveštaje ću potpisivati sa pseudonimom "Lola".

S.F.-S.N.

Milovan Zec⁴⁶⁵

Par mjeseci prije puštanja, posebice u kasnijoj fazi logora (od 1953.) golootočani nisu šišani kako bi se izbjegao tipični logoraški izgled prilikom povratka na slobodu. Kažnjenici su neposredno prije oslobađanja dobivali po 1000 dinara, što je bilo dovoljno za željezničku kartu do mjesta prebivališta i hranu. U oficirskoj kantini imali su pravo kupiti neke osnovne namirnice. Golootočki običaj nalagao je da povratnici na slobodu u kantini kupe cigarete te ih potom sakrivene na dogovorenom mjestu ostavljaju kažnjenicima koji ostaju u logoru. Prilikom dolaska na Goli otok kažnjenicima je oduzimana njihova odjeća te spremana u

⁴⁶⁵ ⁴⁶⁵ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Milovan Zec, Obaveza.

magazin, a davane su im logoraške „oprave“. Prilikom izlaska na slobodu, vraćali su logorašku odjeću i dobivali, kako su to nazivali – „civilnu“, uglavnom nečiju tuđu. Oslobođenje je praćeno boljim obrocima, što je logorašima nenaviknutim na takvu vrstu prehrane uzrokovalo proljev. Logoraši su dobili otpusnicu („Potvrdu“) kojima im je bila jedina potvrda da su odslužili kaznu te da su uvjetno (*uslovno*) pušteni na slobodu (vidi fotografiju 17.).

Fotografija 17. Potvrda o „uslovnom“ otpustu sa radilišta (ustupio Luka Hrvatić)

VOJNA POŠTA
BR. 3234
Br. 209
1. V. 1951. god.
RIJEKA

P o t v r d a

Rješenjem Ministra Unutrašnjih Poslova FNRJ Br. 5641 od 30. IV. 1951 godine
Hrvatić Tome Luka

pušten je na uslovni otpust sa izdržavanja administrativno-prinudne mjere društveno-kori-
snog rada.

Imenovani je prema gornjem rješenju otpušten sa radilišta dana 1. V. 1951 godine.
Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Upravnik - major:
Voj Popović
(Vojislav Popović)

Nakon povratka s Golog otoka kažnjenici su morali ići u mjesto navedeno kao prebivalište te se odmah po dolasku javiti lokalnoj Udbi. Isljednik s Golog otoka dostavio bi lokalnoj Udbi otpusni dokument kažnjenika, tj. ispunjeni formular naziva „Podaci o otpuštenim licima s poduzeća *Mermer*“, koji je osim osnovnih informacija sadržavao ključni dio dokumenta „Držanje na društveno korisnom radu (*karakteristika*)“.⁴⁶⁶

Kao što je *karakteristika* s istrage određivala tretman izeovca na Golom otoku, tako je golootočka *karakteristika* determinirala njegov položaj na slobodi. Ona je ujedno bila prijedlog golootočke Udbe za puštanje republičkoj Udbi, da bi nakon oslobađanja isti sadržaj ostao kao *karakteristika* puštenog izeovca. Uglavnom je dan kratak pregled tijeka *procesa političkog preodgoja* od dolaska na *radilište* do trenutka kada je, prema procjeni Udbe, kažnjenik ispunio kriterije za oslobađanje, drugim riječima *revidirao stav*. Kao primjer navest ćemo *karakteristiku* Nikole Ciganovića iz svibnja 1953. godine.

„Na radilište je došao 29. maja 1951. godine. Prilikom iznošenja svog neprijateljskog rada (*iznošenja stava* op. M.P.) bio je kažnjavan oštrijom kaznom jer se dobije utisak da nije iskreno prišao raščišćavanju sa istragom. Dugo vremena po dolasku na radilište tretirana je njegova istraga kao problem, međutim nakon dužeg rada oko toga dao je podatke za devet lica sa kojima je neprijateljski djelovao na slobodi i to su svi podaci manje značajni jer je njihovo djelovanje bilo manje značajno. Uglavnom se sastojalo u javnim harangama.

Od samog dolaska na radilište na fizičkom radu i kasnije na stručnom poslu koje on obavlja jedan od boljih radnika, a osobito od kako je primljen u grupu aktivnih kažnjenika u septembru mjesecu 1952. godine.

U političkom radu dugo se nije snašao. U razgovoru sa pojedinim kažnjenicima često je isticao brigu za porodicu, pa ga je to često činilo nezadovoljnim. U razgovoru sa drugim kažnjenicima još od prije nego što je postao aktivista pozitivno je djelovao. U kontaktu sa isljednikom donášao je svoja zapažanja o pojedinim kažnjenicima, ali u tome nije pokazao nikakvih rezultata čemu je razlog njegova slabija opća kulturna i politička sprema.

⁴⁶⁶ Dokument je sadržavao sljedeće podatke: Ime i prezime; godina rođenja; mjesto stalnog boravka; zanimanje prije rata; obrazovanje (škole, kursevi i slično); na kojoj je dužnosti i kojoj ustanovi bio neposredno prije hapšenja i s kojom platom; da li je bio član Partije odnosno omladine i od kada; posljednja partijska funkcija; da li je učestvovao u NOB-u, od kada i na kakvim dužnostima. Kad je demobilisan?; ukoliko nije bio u NOB, šta je radio i gdje je bio za vrijeme okupacije; kada je uhapšen i zbog čega (ukratko iznijeti njegov stav i držanje do hapšenja, kao i držanje na istrazi); čijem rješenju i na koji rok je upućen na društveno korisni rad.

Mišljenja smo da je tokom boravka na radilištu raščistio sa istragom kao i sa svojim ranijim ibeovskim shvatanjima te ga predlažemo za puštanje na slobodu.

Kazna mu ističe 30. 5. 1953.

"Mermer" maja 1953. godine.⁴⁶⁷

Ibeovci na slobodi – društveni bojkot

Pokazalo se da je za kažnjenike život na slobodi ponekad bio jednako težak kao onaj na Golom otoku. Baš poput kolaboranata, klasnih neprijatelja, klera i drugih, i ibeovski povratnici postali su „bivši ljudi“. Izazovi golotočana povratnika bili su veliki. Oštrina sukoba sa zemljama lagera, tj. SSSR-om, ratna psihoza, ekonomski pritisak i strah od pete kolone nisu bili samo preduvjeti za široku političku represiju koja je rezultirala tamničenjem ibeovaca već i za jaku antiibeovsku propagandu. Politički rascjepi koji su slijedili nakon 1948. godine odvijali su se isključivo unutar partijskog korpusa KPJ, dok se borba i kontrapropaganda⁴⁶⁸ vodila na javnim osnovama. Zato ne čudi, da su, što pod utjecajem propagande, što masovnom mobilizacijom kako bi se zemlja obranila od realne opasnosti koju je sukob nosio, ibeovci povratnici bili žestoko difamirani. To je uvjetovalo i sam odnos prema njima. Okolina u koju su se vratili golotočani reagirala je društvenim bojkotom povratnika zbog političkog stava prema "izdajicama", zbog straha od povezivanja s takvim „elementima“. Ibeovce povratnike na slobodi nije se pozdravljalo. O svojim danima nakon povratka, i sasvim novom odnosu prema njima, pa čak i od dojučerašnjih drugova, svjedoče *Zlatko Hill* i *Ivo Kuvačić*.

"E kad sam došao kući u Derventu to je bio pomiješan osjećaj. Bio sam na neki način proskribiran, građanin trećeg reda, svatko se može na vas popišati. Bio sam jako deprimiran..." (Hill)

⁴⁶⁷ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Nikola Ciganović.

⁴⁶⁸ Za bolji uvid u narav ove borbe vidi: *O kontrarevolucionarnoj i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije*, Knjiga 1, Beograd, 1949. npr. 293-298, 419.-420, 511.-520.

"A ljudi su me gledali sumljivo, golootočki čovjek. Ljudi su znali da sam bio na Golom otoku i kada su me vidjeli na ulici prelazili bi na drugu stranu, samo da me ne moraju pozdraviti, posebno u početku." (Kuvačić)

Šira javnost nije znala, bar ne u doba sukoba s IB-om, točnu lokaciju Golog otoka, ali je znala da su njihovi sugrađani kažnjeni kao ibeovci i da izdržavaju kaznu na nekom „radilištu“. Na koncu, postojanje „radilišta“ eksplicitno je navela i sama vlast člankom u „Borbi“ od 5. listopada 1949. godine.⁴⁶⁹ Saznanju o logoru na Golom otoku pridonijeli su i ibeovci povratnici koji su u krugu poznanika širili vijesti o postojanju logora na otoku. Također pušteni golootočani koji su pobjegli u inozemstvo u štampi su iznosili svoja svjedočenja o Golom otoku: „Tako je na primjer došao sa radilišta Butiganon Angelo i nakon kraćeg vremena pobjegao u Trst, te je u jednom tamošnjem informbirovskom listu pisao o svom slučaju i Mermeru.“⁴⁷⁰

Po svemu sudeći, velik broj ibeovaca povratnika čuvao je tajnu logora na Golom otoku, što iz straha što iz sramote. Iz straha zato jer je u *obavezi* obećao da na slobodi neće spominjati Goli otok, a nasilje kojem je prosječan logoraš bio izložen i kojem je izlagao druge, kao i stalne denuncijacije osoba u logoru i na slobodi, sramotilo ga je dovoljno da je izbjegavao spominjanje Golog otoka. Ako su i govorili o svojim iskustvima na Golom otoku, koristili su eufemizme poput „havaja“ ili „Otoka“ i to najčešće samo među drugim bivšim logorašima za koje su bili sigurni da nisu Udbini agenti.

Luka Hrvatić godinama je čuvao tajnu Golog otoka, skrivajući je čak i od svojih najbližih. On je poput mnogih drugih tajio gdje je proveo dvije godine golootočkog života. I familije logoraša smišljale su više ili manje maštovite razloge izbivanja njihovih najbližih; tako su dvije godine proveli u vojsci, na radu ili u Americi! Mnogo godina poslije Golog otoka, režiser Emir Kusturica snimio je film „Otac na službenom putu“ čiji naslov aludira na izliku koju je majka glavnog lika dječaka Maliku dala kada ju je on upitao gdje mu je otac naglo otišao.

Kada je *Hrvatić*, nakon mnogo godina slučajno čitao astronomski časopis, zapazio je ime Gabrijele Divjanovića, golootočana koji mu je u špaliru dao kocku šećera, spativši mu tako,

⁴⁶⁹ "Nisu to logori, nego radilišta gdje smo u radu i zajedništvu, uvidjeli da smo bili podlo zavedeni(...)" Borba, 5. 10. 1949.

⁴⁷⁰ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat "Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.

po njegovom sudu, život. *Hrvatić* se odlučio uputiti *Divjanoviću*, tada direktoru zvezdarnice, iz *Pitomače* u *Zagreb*. Prilikom susreta, samo jednom su spomenuli *Goli otok* i nikad više potom.

Sad je Divjanović direktor zagrebačke zvezdarnice. I pošao sam k njemu. Ušavši u njegovu kancelariju, pozdravio sam, a on je podigao glavu i upitao što želim. Rekoh mu: „Došao sam da Vam zahvalim jer ste mi Vi spasili život na Golom otoku.“ Doslovno je skočio sa stolice silno uzbuđen. „Ja sam onaj mladić kome ste u ruku stavili kocku šećera prije špalira, a bez koje sigurno ne bih stigao do logora.“ Došavši do daha prisjetio se toga. Razgovarali smo dugo i prijateljski, ali o „havajima“ niti jednu jedinu riječ.

Vera Winter godinama je čuvala tajnu o logoru na *Golom otoku*, čak i od svoje djece koji su tek pred raspad *Jugoslavije* saznali istinu.

*Ja to nisam nikome govorila. Osim moga muža znalo je jako malo ljudi, a kako sam njega upoznala je jedna zanimljiva priča. Prije dvije godine izašla je reportaža u tjedniku *Globus* gdje smo *Alfred Pal*, *Zlatko Hill*, *Pavle Ravlić* i ja govorili od svojim iskustvima sa *Golim*, i svi su bili šokirani. Nitko nije vjerovao da sam to prošla. Pazite, ja sam kasnije u svojoj karijeri predavala u *Zavodu za produktivnost*, to je bio zavod za edukaciju odraslih, pa me znalo puno ljudi. I ljudi su me zvali te su govorili da ne mogu vjerovati da sam prošla *golotočku golgotu*. Pa čak ni moja djeca nisu znala do 1989. godine, oni su slutili, ali nisu znali sa sigurnošću. Tada sam pisala *beogradskoj Borbi*, kada su počeli feljtoni o *Golom otoku* i *Informbirou*, gdje sam na indirektan način tražila odgovornost za *Goli otok*.*

Čudnom igrom sudbine, nekoliko godinama nakon izlaska na slobodu, *Vera Winter* upoznala je svog budućeg muža, također povratnika s *Golog otoka*. Iako su oboje shvatili da dijele zajedničko vrijeme provedeno na *Golom otoku*, u strahu od *Udbe* i njene konfidenata godinama nisu spominjali logor.

*Krenula sam na tečaj engleskog jezika u tu svrhu, a na tom tečaju upoznala sam svog budućeg muža. Što je najbolje, upoznali smo se stjecajem okolnosti jer je on u jednom trenutku upotrijebio jedan *golotočki termin* kao *banda* ili *bojkot* ili tako nešto slično, više se ne sjećam. To me odmah podsjetilo na *Goli otok*. Pitala sam ga gdje je čuo tu riječ, na što mi je odgovorio: „Na jednom specifičnom mjestu.“ Ja sam na to odgovorila da se takve riječi mogu samo i čuti na „specifičnom mjestu“. Eto, tako je počeo naš razgovor i malo po malo išli smo naprijed. To je bila 1955. godina. Tako smo se nas dvoje slučajno upoznali, a oboje*

smo bili na Golom otoku. Krasna zajednička stvar. Nismo si odmah priznali da smo bili na Golom, već tek nakon nekog vremena, bili smo pili kavu u jednoj kavani na Cvjetnom trgu, kada sam rekla da to „specifično mjesto“ može biti samo Goli. Potvrdio je i više nikad nismo dugo vremena o tome razgovarali, jer je to u krajnjoj liniji bilo opasno. Rekao mi je ovu rečenicu: „Ti si meni draga, ja ću tebi nešto ispričati, ti ćeš ispričati nešto svojoj prijateljici, a ona će ispričati svojoj najbolji prijateljici koja je agent Udbe.“ To je bilo 1955. godine i sve do 1989. nismo nikome, niti djeci spominjali Goli.

Tolik broj ljudi koji su prošli torturu logora na Golom otoku prevelik je da bi se njegova strahota uopće sakrila. Tako je logor na Golom otoku godinama egzistirao kao javna tajna, rubno prisutna tek u književnosti, sve dok nije u promijenjenim političkim okolnostima 1980-ih nije detabuizirana.

Odnos vlasti prema povratnicima ibeovcima bio je determiniran „kvalitetom“ suradnje s Udbom na Golom otoku, ali i njihovom suradnjom s Udbom na slobodi. Bez obzira što su svi kažnjenici logora na Golom otoku morali proći sličan put *procesa političkog preodgoja*, nisu ga svi prolazili jednakom brzinom i razinom suradnje. Kažnjenici čija je „suradnja“ tekla sporije i uz poteškoće na slobodi su bili izloženi mnogo većoj sumnji.

Osim spontanog društvenog bojkota, ibeovci povratnici morali su se suočiti s bojkotom političkog, privrednog i administrativnog aparata. Nije postojala jasna ili bar dosljedna politika KPJ/SKJ u odnosu na ibeovce povratnike u razdoblju 1949.-1956. godine, pa su se lokalni partijski forumi vrlo često odlučili nastaviti politikom antiibeovskog karaktera, što je iskazano u novim oblicima bojkota kao nemogućnost dobivanja zaposlenja ili „šikaniranja“ na poslu. Udba uočava taj problem u svojoj analizi iz 1951. godine, što posljedično iskazuje nezadovoljstvo ibeovaca kanalizirano u raznim smjerovima. „*Još uvijek se kao problem namaće pitanje pravilnog shvatanja njihovog prihvatanja i aktiviranja, jer po tom pitanju ni partijske organizacije i organi Narodne vlasti ne istupaju jedinstveno, što vrlo često dovodi do njihove pasivnosti, nezadovoljstva, a u nekim slučajevima i do ponovnog aktiviranja u neprijateljskom radu*“⁴⁷¹ Slučaj Milana Bučana ocrtava dosege stigmatizacije ibeovaca: „*Karakterističan je slučaj s povratnikom Bučan Milanom kojeg su rukovodioci poduzeća u kojem je radio optuživali da je neprijatelj Partije i Narodne vlasti kako bi ga kompromitirali*

⁴⁷¹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat "Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini.

pred kolektivom i izbacili iz poduzeća. Na našu inicijativu partijsko rukovodstvo je ispitalo cijeli slučaj i ustvrdilo da je on dobar radnik, racionalizator i novator. ⁴⁷²

Ponižavanje i stigmatizacija ibeovaca bila je univerzalna pojava, naročito kod onih golotočana čiji je proces političkog preodgoja išao otežano (nisu surađivali) ili onih koji su prije raskola sa SSSR-om bili viši partijski funkcioneri. *Živanka Micić*, (*nom de guerre* Smilja Filipčev) osim što je i sama prošla dvogodišnju torturu kroz sve ženske logore za ibeovke, ona je bila i žena poznatog vojvođanskog komunista Milojka Filipčeva – Fiće, pristalice Rezolucije IB-a i *nepopravljive bande*, kako su na Golom otoku nazivani najtvrdi staljinisti. Nadalje, Filipčev je veći dio svoje kazne proveo u zloglasnoj *Petrovoj rupi*. S takvim pedigreeom, *Smilja Filipčev* bila je suočena sa okrutnim društvenim bojkotom, vjerojatno poticanim od lokalnih vlasti. Posljedice Golog otoka nisu ispaštali samo golotočani već i njihova djeca.

Ljudi su nas se bojali i mi smo to znali. Udba je imala logiku koja je išla otprilike ovako: Ako se s nekim družiš onda si takav. A s ibeovcima se baš nije bilo poželjno družiti. Nama nitko nije verovao. Mene je strašno maltretirao predsjednik opštine Zrenjanin, koji se zvao Dragoljub Kirčanski zvan Uja, koji me nije htio primiti niti mi dati zaposlenje. Čekala sam ga po tri-četiri sata da me primi. To mi je radio samo da me maltretira. Kada sam bila uhapšena i kada sam bila u zatvoru, moj brat, dok još i on nije bio uhapšen, išao je kod tog istog čoveka da mu da kartice za kruh za decu, na koje je imao pravo. I kada je brat došao tom predsedniku općine da zamoli za kartice za kruh i drva ovaj mu je rekao: „Za banditsku decu nema ni hleba i drva!“ Moja su djeca ispaštala zbog toga što sam bila na Golom kao i moj muž. Morala sam se ići javljati na Udbu još dvije godine nakon što sam došla kući.

Vladimir Jakovljević, sin na Golom otoku umrlog Mirka Jakovljevića također se prisjeća da se druga djeca u ulici nisu smjela igrati sa njim i njegovim bratom jer im je otac bio ibeovac. ⁴⁷³

Dobivanje zaposlenja predstavljalo je poseban problem za povratnike. S jedne strane, neki povratnici mjesecima ili čak godinama nisu mogli dobiti zaposlenje, a kada bi ga dobili nije odgovaralo njihovim kvalifikacijama. Tako bi završavali na fizičkom radu. Prema vojnim osuđenicima tretman na slobodi bio je tvrdi nego prema onima kažnjenim administrativnom kaznom, što zapaža i sama Udba u analizi načinjenoj 1964. godine uočavajući kako je npr. *u Splitu registrovano više slučajeva da biv. oficiri rade kao fizički radnici.* ⁴⁷⁴ Kao ibeovci

⁴⁷² Isto.

⁴⁷³ Svjedočenje Vladimira Jakovljevića autoru. Vidi još: Rifat Rastoder -Branislav Kovačević, *Crvena mrlja*, 89.

⁴⁷⁴ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, "Pregled bivših osuđivanih i kažnjavanih pristalica Informbira.

hapšeni oficiri i podoficiri JA izgubili su svoje činove, a time i svoju struku. Kako su brojni samouki i slabije obrazovani borci, ponikli iz NOB-a, činili oficirski kadar JA, hapšenjem 1948. oni su mahom ostajali bez svoje profesije, pa im je jedini izlaz na slobodi bila ili prekvalifikacija, ili neka vrsta fizičkog odnosno zanatskog rada. Sa sličnim problemom suočili su se bivši partijski funkcioneri ibeovci: „*Odmah po izlasku iz zatvora prvih grupa osuđenika i kažnjenika, postavio se problem zapošljavanja onih koji nisu imali nikakvih stručnih kvalifikacija. To su pretežno bivši oficiri, a i jedan broj onih koji su bili državni i politički rukovodioci.*“⁴⁷⁵

Za *Momčila Stankovića- Momu*, kao bivšeg pitomca jugoslavenskih vojnih škola nakon povratka na slobodu posla nije bilo. *Stanković*, bivši kapetan JA, prisjeća se zatvorenih vrata nakon povratka.

Loše sam se osjećao kada sam došao na slobodu. Bilo mi je teško. U selu me na ulici mnogi nisu htjeli pozdraviti. Ljudi su me zaobilazili. Otac je sam živio na selu jer mi je majka umrla 1939. godine. Nisam imao neku profesiju jer sam bio u vojnom učilištu, iz kojega sam završio u zatvoru. Nisam mogao naći nikakav posao. Kada nigdje nisam mogao naći posao otišao sam u partijski komitet da mi pomognu, tamo sam im sve živo ispričao što je sa mnom bilo. Istjerali su me van: „Što? U komitet si došao da tražiš posao? Mrš' napolje!“ U mom kraju se u to vrijeme gradila hidrocentrala i cesta pa sam na koncu završio kao teški fizički radnik. Cijeli dan radiš, puca ti kičma, sunce prži. Na koncu, promijenio sam nekoliko poslova pa sam otišao u Zagreb završiti visoku školu za vanjsku trgovinu, što je preraslo u fakultet kasnije. Kada sam došao u Beograd raditi, javi se natječaj u mome poduzeću za šefa odjeljenja, na koji sam se prijavio. I oni uzmu moga pomoćnika koji ima srednju školu, a ne mene koji imam višu. I tako par puta se to ponovi. Na kraju mi je rekao direktor: „Nemoj se sekirati više i ne prijavljuj se na natječaj. Pa jel' znaš gdje si ti bio?“

Premda je, kao što vidimo, jedna skupina ibeovca povratnika bila na posebnom udaru Udbe i državnog aparata – *tvrdi* ibeovci na izdržavanju kazne, visoki i vojni partijski funkcioneri – drugi su pak nakon povratka s Golog otoka uspjeli pronaći lakši put ponovne integracije u društvo. To se posebice odnosilo na mlađe ljude (ispod 23 godine), kojih je na Golog otoku bilo bar 1/4, kao i na one čije su golootočke karakteristike bile „čiste“.⁴⁷⁶ Na ove skupine

⁴⁷⁵ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, "Pregled bivših osuđivanih i kažnjanih pristalica Informbioa."

⁴⁷⁶ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, "Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica Rezolucije Informbioa."

Udba je vršila manji pritisak, pa su lakše dolazili do zaposlenja ili nastavka školovanja, što ipak ne znači da je uobičajeni društveni bojkot izostao. *Damir Pavić* je primljen na fakultet intervencijom tadašnje žene Milovana Đilasa, Mitre Mitović, ministra prosvjete NR Srbije, ali nije izbjegao opstrukciju njegovih kolega studenata.

Međutim, na faksu su se nastavili problemi jer je valjda nekom bilo krivo. Na faksu me pozvao neki glavonja i rekao mi da bi lepo bilo da se javno pokajem pred celim auditorijem. To sam odbio i onda su me bojkotovali. Bila je direktiva da između mene i drugih u predavaonici mora biti bar tri reda prazna. Tako da mi nitko nije prilazio, a ja sam sam sedio na predavanjima. Nisam dobivao nikakvu pomoć, nisam bio član studentske omladine itd. To je sve trajalo jedno mesec dana kada su neki pojedinci počeli da mi prilaze, ohrabрили su se jer sam bio dobar student.

Većina mlađih golootočana, studenata prije hapšenja, nastavili su svoje studije nakon povratka na slobodu.⁴⁷⁷ *Ivan Esih* nastavio je svoj studij na Kemijskom fakultetu u Zagrebu, *Vladimir Bobinac* i *Ivo Kuvačić* na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, *Jovan Ševaljević* na Medicinskom fakultetu u Beogradu, *Mišo Pifat* na Rudarsko-geološkom fakultetu u Beogradu itd. Drugi mlađi ibeovci povratnici dobili su poslove u struci, većinom do godine dana nakon izlaska na slobodu. Tako je *Zlatko Hill* već nakon 17 dana po povratku s Golog otoka dobio mjesto blagajnika u Žitoprometu; *Vladimir Bogojević* zaposlen je nakon 8 mjeseci kao knjigovođa; *Aco Singer* nakon oslobađanja zaposlen je Žitozajednici; *Radovan Hrast* čekao je na posao 14 dana po povratku.

Zapošljavanje ibeovaca, u potpunosti u ingerenciji državnog aparata, predstavlja glavni indikator razine društvene rehabilitacije i pritiska na povratnike. Individualni primjeri daju uvid u različite oblike diskriminacije i tretmana ibeovaca povratnika, međutim Udbine skupne analize zaposlenosti svih registriranih ibeovaca bacaju novo svjetlo na ovaj problem. Elaborat savezne Udbe iz 1964. godine, osam godina nakon formalnog prekida sukoba, uključuje i osuđene i kažnjene ibeovce (logoraše), ali i one koji su samo registrirani kao Staljinovi pristaše, koji nisu bili internirani, ali su na neki način partijski kažnjeni; najčešće izbacivanje iz KPJ ili s posla. Prema toj anketi, oko 20 000 ibeovaca zaposleno je na mjestu koje odgovara njihovim kvalifikacijama; 300 osoba zaposleno je na nižem radnu mjestu od svojih

⁴⁷⁷ Vidi još: HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.“

stručnih kvalifikacija, dok se 30 osoba tretira kao teški socijalni slučajevi.⁴⁷⁸ Nadalje, oko 2 600 registriranih ibeovca nema posla, tj. ili ne traže ili ne mogu dobiti zaposlenje, dok sama Udba naglašava da 327 osoba ne može dobiti posao(!). Može se pretpostaviti da je riječ o najtvrdim golotoočanima prema kojima je nasilje nastavljeno i nakon povratka iz logora.

Ako pogledamo profesije 2 600 ibeovaca koji nisu radili, odnosno nisu mogli ili nisu željeli dobiti posao, očit je veliki broj radnih mjesta u političkom ili društvenom sektoru, gdje su bivši ibeovci bili nepoželjni. Teško je očekivati povratak 58 redovnih i privrednih sudaca ili 360 direktora, koji su svoje poslove obnašali prije Rezolucije Informbiroa.⁴⁷⁹ Sličan je slučaj s 24 funkcionera u republičkim, 38 u sreskim i 88 u općinskim komitetima.⁴⁸⁰ Ibeovcima je u velikom broju, vjerojatno, onemogućen rad i u obrazovnom sustavu budući da se apostrofira kako 1 201 profesora *ne može ili ne želi pronaći zaposlenje* jednako kao i 66 novinara ili 277 odvjetnika.⁴⁸¹ Ako usporedimo stopu nezaposlenosti u Jugoslaviji iz 1965. koja je iznosila oko 1,2% te stopu nezaposlenih ibeovaca u 1964. koja je iznosila oko 13% zaključujemo da su osam godina nakon normalizacije odnosa sa SSSR-om bivši Staljinovi pristalice deset puta teže dolazili do zaposlenja nego drugi građani.⁴⁸²

Ibeovci (Udba) prate ibeovce

Udba je stalnim praćenjem oslobođenih ibeovca procjenjivala njihovu razinu opasnosti po jugoslavenski politički sistem. Nije bilo mjesta gdje riječi i akcije golotoočana povratnika nisu praćene: na radnom mjestu, u parku, u krugu prijatelja, na stadionu, itd. Bit tajnih službi je da bivše ideološke neprijatelje, a naročito u jednopartijskim sistemima, gleda sa većom dozom sumnje nego što je to možda nužno. Praćenje ibeovaca povratnika vršeno je širokom i razgranatom doušničkom mrežom, sastavljenom od raznih vrsta konfidenata, prvenstveno *agenata i informatora*.

⁴⁷⁸ HDA. RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, "Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica Rezolucije Informbiroa."

⁴⁷⁹ Isto.

⁴⁸⁰ Isto.

⁴⁸¹ Isto.

⁴⁸² Ovo je doduše samo gruba projekcija, koja nosi mnoge manjkavosti. Naime u Udbinoj anketi o (ne) zaposlenosti ibeovaca nije uključen Beograd gdje je živio najveći broj povratnika, isto kao što je broj od 2 600 osoba za koja Udba apostrofira „da ne rade, tj. ne žele raditi ili ne mogu dobiti posao“ poopćen autorovom pretpostavkom da „ne mogu dobiti posao“. Čini se da bi postotak nezaposlenih ibeovca s detaljnim podacima bio osjetno manji, ali i dalje bi bio puno viši od jugoslavenskog prosjeka, što dovoljno govori o tretmanu povratnika sa Golog otoka u 1964. godini, za koju raspoložemo s podacima. HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, "Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica Rezolucije Informbiroa."; *Jugoslavija, 1945.-1985.* Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986.,56.,61.

Agenti su bili službeni suradnici Udbe, obično bivši kažnjenici (najčešće ibeovci, ali i drugi koji su zbog prijašnjih delikata morali surađivati s Udbom) koji su morali nadgledati potencijalne državne neprijatelje i o svojim zapažanjima redovito informirati Udbu. Gotovo u svim slučajevima oni nisu bili dobrovoljni suradnici, već su kako je to ranije opisano, bili prisiljavani raznim uvjetima (*Obaveza*). Udba je za njih koristila i termin *saradnici*. Većina povratnika s Golog otoka bila je u nekoj formi angažirana, najčešće kao agenti. *Informatori* su bili građani koji su svoja zapažanja prosljeđivali Udbi, ali bez službene obveze, uglavnom dobrovoljno. Informatori su nastojali djelovati u tajnosti, često skrivajući svoje članstvo u Partiji.

Ilustrirat ćemo situaciju podacima o doušničkoj mreži hrvatske Udbe iz 1950., 1951. i 1952. godine. Udba Hrvatske imala je u 1950. godini 306 agenata i 664 informatora zaduženih samo za ibeovce.⁴⁸³ Tijekom sljedeće godine „zavrbovano“ je novih 784 agenta i 668 informatora, pa je na koncu 1951. Udba Hrvatske ukupno imala 1 090 agenata i 1 332 informatora!⁴⁸⁴ Promjenama u 1952. godini angažirano je novih 67 *saradnika* (agenata), dok je njih 64 riješeno te obaveze.⁴⁸⁵ Iako parcijalni, ovi podaci jasno ukazuju na razgranatost Udbine doušničke mreže koja je nadgledala ibeovce povratnike, u ovom slučaju na teritoriju Hrvatske. Na primjer: na području cijele Jugoslavije do kraja 1951. godine pušteno je 5 871 ibeovaca, dok je samo u toj godini Udba Hrvatske imala 2 422 agenta i informatora!⁴⁸⁶ Čini se da je na području cijele Jugoslavije dolazio minimalno jedan agent ili informator na jednog ibeovca povratnika.

Ibeovce povratnike nadgledali su drugi ibeovci povratnici upravo zato jer je Udba koristila povjerenje između logoraša kako bi politički kontrolirala golotočane na slobodi. Slučaj *Luke Hrvatića* tipičan je primjer života ibeovca povratnika. Nakon dolaska s Golog otoka, prijavljuje se lokalnoj Udbi, koja mu potom daje imena osoba čije političke stavove mora prijavljivati.

Kada sam došao kući u Kalinovac javio sam se šefu Udbe u Đurđevcu. Zvao se Palac. Za razliku od svih službenika Udbe s kojima sam se susretao, ovaj je bio zavrnut i vrlo neugodan.

⁴⁸³ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat “Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini.”

⁴⁸⁴ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat “Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini.”

⁴⁸⁵ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat “Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.”

⁴⁸⁶ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, “Popis”.

Zahtijevao je suradnju koja se sastojala od: biti budan na radnom mjestu, paziti što tko radi i govori, prikupljati informacije o tome što tko misli, a posebice ako bi nešto bilo u suprotnosti s partijskom linijom. Morao sam pisati izvještaj i konspirativno ga predati njegovom doušniku. Već nakon prvog izvještaja dobio sam opomenu i kritiku, jer da u njemu nema za njih ničeg korisnog. Nakon nekog vremena pozvao me drug Palac, dobrano me ispreskakao i rekao da mu takvi doušnici ne trebaju. Od tog trenutka pustili su me na miru i znam – budno pratili. Izbjegavao sam bilo kakve posjete ili obilaskе znanaca i svaki razgovor osim službenog.

I *Mišo Pifat* prisjeća se da je morao pratiti druge logoraše na slobodi, ali isto tako da su oni pratili njega. *Pifat* je na Goli otok došao pod optužbom da je imao kontakte s NKVD-om. Nakon povratka iz logora Udba je i dalje sumnjala, pa ga je nadgledao prijatelj s Golog otoka, koji mu je međutim, rekao da je agent.

Ima jedan detalj koji treba naglasiti. Udba me nadzirala odmah po povratku na slobodu. Jedan moj kolega i drug Jančašević, došao mi je kući i rekao da ga je Udba poslala da me špijunira. On je također bio na Golom, ali je izašao prije mene. Kazao je: „Pazi što pričaš, nemoj da meljemo o politici.“ To je bio nevjerojatno hrabar potez.

Suradnja s Udbom psihički je opterećivala ionako degradirane povratnike, čije se ponižavanje nastavilo ulogom *agenta* Udbe na slobodi. Potpisivanje *suradnje* bio je nedostojanstven čin za pojedinca koji je podrazumijevao pismenu izjavu i obvezu suradnje s Udbom na slobodi u funkciji denuncijatora, te vraćanje na Goli otok ukoliko kome bude navodio detalje izdržavanja kazne. Od kažnjenika na slobodi očekivalo se da bude suradnik Udbe u lovu na *ibeovce*, a sloboda koju bi dobio bila je – uvjetna.⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ Nisu svi pušteni kažnjenici s Golog otoka na slobodi funkcionalno bili angažirani kao agenti, iako su svi potpisali *obavezu* koja ih je učinila dijelom agenturne mreže. U stvarnosti, Udba je kao agente koristila one kažnjenike u koje je stekla određeno povjerenje na Golom otoku. To su bili mahom kažnjenici čiji je proces političkog preodgoja protekao bez većih zastoja. Tvrde *ibeovce*, „politički nepopravljive“ i „neiskrene“ Udba i nije nastojala učiniti svojim suradnicima, već objektima nadgledanja, znajući da takve osobe budu davale krive ili netočne informacije (kao npr. ranije naveden *Pifatov* slučaj). Uostalom, postoji niz slučajeva da su se tvrdi *ibeovci* nastavljali povezivati i nakon izlaska na slobodu, te posebno obraćati pozornost na aktivne suradnike Udbe, također *ibeovce* povratnike. Znajući da je uvjet izlaska na slobodu bilo potpisivanje *obaveze*, *ibeovci* povratnici na slobodu posebno su se bojali jedni drugih, kako to apostrofira Udbin analitičar u elaboratu iz 1952. godine: „Zato oni i savjetuju jedni druge, kao i svojim prijateljima, da se čuvaju povratnika, jer da su na radilištu svi vrbovani i da je to jedini uslov koji omogućava da se izidje na slobodu.“ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.“

Golootočan Milovan Zec u jednom izvještaju za Udbu sumira kako se osjećao prosječan povratnik s Golog otoka suočen sa zahtjevima *obaveze* potpisane prije izlaska na slobodu.

Tada sam izneo svoje tadašnje mišljenje o tim obavezama, kako nas je Udba „kupila“, kako je stvorena od inforbirovaca u Jugoslaviji jedna povećá grupa ekipa vernih saradnika Udbe, kako smo mi ljudi moralno upropašteni, izgubljeni, da smo izgubili poverenje i jedne i druge strane, da ćemo postati nepotreban čopor tobožnjih političkih stradalnika, a bićemo po svakoj policijskoj logici, ceo život bedna njuškala, koja će se možda prodavati i za pare, da smo postali žrtve jednog sukoba kojeg nismo ni očekivali, a izgleda ni razumeli (...)

U tom procjepu između straha od povratka na Goli otok, u slučaju odbijanja praćenja drugih logoraša, i života s minimalnim moralnim kanonima, u koje se ne uklapa denunciranje prijatelja i poznanika, svatko je reagirao individualno. Premda su povratnici uglavnom pod prisilom i strahom od povratka na Goli otok pristajali obavljati svoje agenturne zadatke, jedan broj njih, poput Milovana Zeca, naišao je da moralne dileme koje su ga u tome priječile. Iako je potpisao *obavezu* Zec je po povratku na slobodu u razgovoru s lokalnim udbašem odbio biti *saradnik* Udbe.

U svrhu povezivanja danas sam u kancelariju našeg zatvora pozvao Zec Milovana koji je zaverbovan u poduzeću „Mermer“. Netom je došao i počeo sam se njime razgovarati; on je odmah reagirao riječima: „Ja sam drugu Dušanu potpisao obavezu, ali ja ne želim i neću raditi s Udbom iz prostog razloga što je to ne mogu, jer moj karakter to ne dozvoljava.“ Na daljnja moja pitanja rekao je: „Ja sam u poduzeću „Mermer“ pozvan od druga Duška koji mi je rekao da bi po mom izlasku iz logora trebao da radim za Udbu. Ja sam se izmotavao, ali unatoč tome dao mi je da potpišem neku obavezu u kojoj se obavezujem da ću sarađivati sa organima Udbe i pismeno ih obavještavati o svemu što zapazim, a bilo je upereno protiv FNRJ(...)Ako se namjestim ja ću i sada, tko god mi se službeno obrati za izvjesne informacije, dati mu ih, ali da ću nekoga s kojim se družim špijunirati Udbi i ukoliko kod njega izvjesne stvari primijetim, to ne, pa pod cijenu bilo čega. Kakav bi ja to čovjek bio kada bi sutra išao spavati sa kojom ženom, od nje nešto saznao u krevetu i sutra nazvao na telefon organa Udbe i to mu prijavio. To neću i ne mogu nikako. Ja sam se i za vrijeme stare Jugoslavije borio protiv policije. Ja policiju strašno mrzim i nebi nikada mogao raditi u njoj.“⁴⁸⁸

⁴⁸⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Milovan Zec.

Ovakvo odbijanje suradnje s Udbom imalo je svoju cijenu. Oficir Udbe zadužen za Zeca dana 12. prosinca 1949. godine, napisao je negativan izvještaj (karakteristiku) o njegovu političkom *držanju*.

*Svakako iz razgovora s njime (u njegovu govoru stalno se provejavala nit potcjenjivanja organa Bezbjednosti) dobija se dojam da je on još uvijek neprijatelj Partije, ali koji je svoj pristanak na suradnju s Udbom koristio za izlazak na slobodu. Po mom mišljenju on nije trebao biti pušten. Sada kada je već na slobodi govori kako je njemu svejedno koliko će ostati u logoru, dali mjesec, pet, godinu ili ..., jer da zna da mu se ništa ne može dogoditi.*⁴⁸⁹

Zbog negativne karakteristike Udbe je angažirala brojne agente da prate ponašanje Zeca, poput suradnika kodnog imena Volga i Hrabri. Udbe je, sudeći po izvještajima koje je primala od agenata, imala svoje ljude u privatnom društvu Milovana Zeca. Suradnik „Volga“ u svom izvještaju opisuje društvo Milovana Zeca koje se sastojalo od bivših logoraša Golog otoka Željka Radmilovića, Alfreda Pala, Velibora Mačukatina i Zeca, pa opisuje njihovu večer, sve od opisa partije šaha do beznačajnih i komičnih detalja tko je kakve žene gledao: *Za vrijeme našeg razgovora Radmilović je posmatrao jednu ženu za susjednim stolom (blond kose, plavih očiju, okrugla lica, srednje razvijena, oko 25 godina stara) koja je sjedila sama, a kasnije joj se pridružila još jedna crnka. Ja sam se obratio Radmiloviću sa rječima: „Čuj Željko, ona plavuša od preko, boga mi se sviđa. Ne bi bilo loše poblize je upoznati.“ On mi je na to nervozno odgovorio: „Nemoj je tako napasno gledati, nezgodno je. Pa ja je i ne gledam, nego sam samo malo bacio pogled na nju!*⁴⁹⁰

Udba je znala sve. Kada je u veljači 1951. godine Zec ponovno uhapšen zbog kritiziranja vlasti i nesuradnje s Udbom, tajna policija imala je svoje doušnike i u ćeliji u istražnom zatvoru. Agent Hrabri dostavljao je Udbi informacije o razgovorima koje je vodio sa Zecom u ćeliji između sesija istrage. Zec je tako izjavio: *„Ja se nisam povezivao s nikim protiv FNRJ, već sam brbljao koješta pa sam upao u oči. Meni više znači jedna dobra pička, već sva ova Udbe i Narodna vlast.*⁴⁹¹

Verbalno kritiziranje vlasti i manjak suradnje u denuncijacijama drugih ibleovaca odvele su Milovana Zeca i drugi put na Goli otok početkom ožujka 1951. godine.

⁴⁸⁹ Isto.

⁴⁹⁰ Isto.

⁴⁹¹ Isto.

Intenzitet i učestalost praćenja povratnika Udbe je prilagođavala u hodu, ovisno o njihovim političkim stavovima. Ukoliko je pojedinac češće istupao protiv vlasti, služba sigurnosti pojačavala je učestalost nadzora nad njim što se reflektiralo i na njegov život. Npr. pri traženju zaposlenja, svaka institucija morala je kontaktirati Udbu kada bi se bivši ibeovac prijavio za posao.⁴⁹² Ako bi Udbina kategorizacija ibeovca bila pozitivna (više nije kritizer vlasti), postojala je veća mogućnost dobivanja zaposlenja. U suprotnom, ne bi mogao dobiti posao ili bi zaposlenje bili ispod njegovih kvalifikacija.

Bivša logorašica Marija Benel praćena je od svoga izlaska iz logora krajem 1949. godine pa sve do 1970. godine. Odmah po izlasku na slobodu Marija Benel još je uvijek smatrana ibeovkom koju treba promatrati. Iz *karakteristike* se vidi da je Marija Benel, kao i u nizu drugih slučajeva, morala pred svojom radnom organizacijom održati „samokritički“ govor zbog svojih ibeovskih zastranjenja.

Po izlasku s Mermera formalno je pred svojom sindikalnom podružnicom i nastavnim zborom revidirala svoj stav, kajala se zbog napuštanja linije Partije i neprijateljske djelatnosti, no ustvari je ostala na pozicijama IB-a. Iako je obećala da će svim silama dokazati svoju privrženost Partiji i narodu, ostala je pasivna u odnosu na politički rad, druži se s kažnjenicima IB-a i formalno se opravdava da ona nije kriva što je svoj stav morala revidirati preko noći u odnosu na SSSR. Registrirana je u kategoriju V.

Benel evidentno nije bila „interesantna“ Udbi budući da je sljedeći elaborat posvećen njoj datiran tek tri godine kasnije (što ne znači da nije praćena cijelo vrijeme) iz kojeg vidimo kako je politički pasivna – smatra da je na Golom otoku završila jer nije preko noći mogla odbaciti Staljina, što je vjerojatno i istina.

Elaborat 1953.: Na slobodi se drži pasivno i ne daje nikakvih političkih izjava, jedino što se moglo doznati, da je u nekoliko navrata izjavila da je ona kao i njena sestra nepravilno

⁴⁹² Vera Winter svjedoči o značaju stava Udbe prilikom zaposlenja. Iako je njen slučaj po nju završio pozitivno, ishodi su ovisli od osobe do osobe, od Udbe do Udbe: „Jako teško. To je očito naslijede Golog. Nakon što sam bila pomoćnica Borisa Kidriča prije Golog otoka, nakon Golog tražila sam posao čistačice. Problem je bio kada sam priložila biografiju i molbu za posao, jer nakon zaposlenja u ministarstvu bila je rupa od tri godine Golog otoka. Kada bi god netko pitao gdje sam bila morala sam štititi po naputku Udbe. Ljudi u kadrovskim službama pitali bi gdje sam bila, jer nemam djece, nisam udana. Jer ja sam rupu od tri godine opravdavala osobnim razlozima na što su počela prethodna pitanja. To je dugo trajalo i ja sam otišla u Udbu pa žalila se da ne mogu dobiti posao jer ne smijem reći zašto imam rupu od tri godine u životopisu. Što god kažem moram imati neku potvrdu, a za Goli potvrde nema. Onda mi je pomogao jedan Drakulić u Udbi Hrvatske na Zrinjevcu, koji je bio jako ljubazan. Rekao mi je, kada nađem neki posao, neka se poslodavac javi njemu u Udbu i on će objasniti rupu od tri godine. Tako sam našla mjesto materijalnog knjigovođe u tvornici Katran, te sam evidentirala robu na policama.“

*hapšena, pošto nisu mogle preko noći promijeniti svoj stav prema SSSR-u i Staljinu. Inače drugog neprijateljskog djelovanja nije bilo primijetiti iako je nad njom neko vrijeme postojala kontrola.*⁴⁹³

Suradnik Udbe kodnog imena Stjepan, također bivši logoraš Golog otoka, bio je poslan u rujnu 1956. godine kako bi provjerio ima li Marija Benel namjeru vratiti se u Partiju, navodeći u svom elaboratu predanom Udbi: „*Moj utisak je da Micika (Marija) Benel neće više htjeti pristupiti u SK.*“⁴⁹⁴

Sljedeći elaborat organizacije SK Donji grad Zagreb datiran je deset godina kasnije 1966. i tematizira opće političke stavove Marije Benel i njezinu podobnost za prijem u SK. Tročlana partijska komisija zaključuje da Benel zadovoljava uvjete za članstvo u SK: „*Neko vrijeme po povratku s DKR držala se pasivno u odnosu na društvena i politička pitanja u našoj zemlji u čemu se unazad zadnjih par godina znatno izmijenila. Na dužnosti nastavnice zadovoljava i smatra se među boljim prosvjetnim radnicama. Ulaže što veći trud da polučiti što bolji uspjeh kod đaka(...) Zajedno sa ostalim aktivistima proučava program i statut članova SK(...)Sastanke redovito pohđa (sindikata op. M.P.) i ponekad uzima učešća u diskusiji iz koje se vidi da zaista podržava liniju naše Partije*“⁴⁹⁵

Interes za djelovanje većine ibeovaca jenjava tijekom 1960. godina pa se nakon tog vremena uglavnom vodi periodično nadgledanje bivših logoraša; provjera mjesta stanovanja, članstva i plaćanja članarine u masovnim organizacijama i/ili SK, postoji li neka povezanost sa stranim konzularnim predstavništvima, itd. Ipak, i dalje se javljaju opskurni udbaški kriteriji u praćenju – provjeravalo se, na primjer, piše li Marija Benel na pisačkoj mašini! Totalitarni režimi, što je vidljivo iz ovog primjera, prenaplašavali su strah od potencijalnih neprijatelja. Marija Benel nakon 21. rujna 1970. godine više nije praćena.

Marija Benel koja je prilikom hapšenja bila niži partijski kadar, nakon izdržavanja kazne na Golom otoku nije osobito interesirala službu sigurnosti. Ništa izvan uobičajenog. Nakon povratka na slobodu, u prvoj fazi se politički pasivizirala, što je bila uobičajena reakcija većina ibeovaca povratnika, da bi se kasnije, što iz konformizma, što iz uvjerenja, poput brojnih ibeovca integrirala u društvo, masovne organizacije, Partiju. Detaljnije praćenje navedenih pojedinaca prestajalo je još u pedesetim i početkom šezdesetih godina dvadesetog

⁴⁹³ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Marija Benel.

⁴⁹⁴ Isto.

⁴⁹⁵ Isto.

stoljeća. Međutim, Udbu su zanimali ibeovci koji su prije internacije na Golom otoku obnašali visoke partijske funkcije. Ovi tvrdi Staljinovi pristaše, čiji se *proces političkog preodgoja* odvijao uz velik otpor, smatrani su velikom opasnošću za jugoslavenski politički sistem, sudeći po temeljitom praćenju Udbe.

Adekvatan primjer je Sava Zlatić. Nakon oslobađanja s Golog otoka u studenom 1950. godine, Udba je započela nadzor nad Zlatićem koji će intenzivno trajati do 1964., a sporadično do 1986. godine. Tako je od izvješća Udbinih *agenata* i *informatora* za Zlatićevo praćenje, od početka 1951. do rujna 1964., načinjeno 25 detaljnih elaborata o trenutnom političkom držanju Save Zlatića.⁴⁹⁶ U razdoblju od 1951. do 1956. godine Udbini suradnici uglavnom su provocirali Zlatića pitanjima o trenutnoj vanjskopolitičkoj situaciji. Svi suradnici tajne policije korišteni za ovaj posao bili su Zlatićevi kolege liječnici iz tadašnjeg Ministarstva zdravstva gdje je radio nakon dolaska s Golog otoka. Sudeći prema ranijoj Zlatićevoj političkoj orijentaciji (on je, naime, podnio ostavku na sve partijske pozicije kao pristalica Rezolucije Informbiroa) on je i nakon povratka s Golog otoka ostao uvjereni komunist i simpatizer SSSR-a, no vidljivo je da se u potpunosti depolitizirao i predao isključivo znanstvenom radu, izbjegavajući „svaku diskusiju o politici“, kako je to notirao agent Plemić.

Denunciranje je izlazilo izvan svih prijateljskih i moralnih kategorija. Isti agent tražio je Zlatićevu pomoć u pronalaženju liječnika za „živčane bolesti“ kojem su zajedno i otišli. Unatoč pomoći koji mu je Zlatić pružio, agent Plemić je putem ispitivao o smjeni sovjetskog partijskog šefa Maljenkova te o tome informirao Udbu.⁴⁹⁷ Koliko su bliski prijatelji ibeovaca ujedno bili i suradnici Udbe te kakve su iz današnje perspektive nebitne informacije prijavljivali u svojim agenturnim izvještajima kazuje i sljedeći primjer: Dana 3. listopada 1955. odmah nakon poznatog posjeta sovjetske delegacije Jugoslaviji agent „Boris“ je tobože slučajno navratio u kuću Zlatića. Naveo je Zlatića na komentar o posjeti Hruščova i Bulganjina, što se pretvorilo u širu diskusiju o trenutnoj vanjskopolitičkoj situaciji i ideološkim pitanjima. Zlatić je komentirao „*da je iznenađen razvojem situacije i da nije vjerovao da će do toga doći*“ i dodao „*to je veliki preokret koji samo Rusi mogu provesti!*“ Prema izvještaju Udbina agenta Zlatić je dodao „*da napredak kolonijalnih naroda ide nezadrživo svojim progresivnim putem i da će još naša generacija doživjeti konac kapitalizma.*“

⁴⁹⁶ Po datumima i godinama: 12.8.51; 9.11.52.; 16.9.54.; 2.12.54.; 19.10.54.; 11.11.54; 21.2.55.; 4.10.55.; 14.1.55.; 4.4.56.; 15.11.56.; 27.9.57.; 14.3.58.; 21.7.58.; 9.9.58.; 9.10.58.; 20.3.59.; 6.7.59.; 10.12.59.; 15.11.61.; 15.9.62.; 9.10. 62.; 14.11.63.; 14.9.64. HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Savo Zlatić.

⁴⁹⁷ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Savo Zlatić, Agenturni izvještaj „Plemić“ od 21.5.1955.

Suradnik Udbe Boris nije propustio napomenuti u svojem izvještaju i to da je „*primijetio u stanu dr. Zlatića da ima kompletnu literaturu Staljina i Lenjina.*“⁴⁹⁸ Svi su detalji bili važni. Nailazimo na sličan primjer u narednom izvještaju agenta Borisa gdje na provokatorsko pitanje hoće li biti svjetskog rata, Zlatić na ruskom odgovara - *njet* (ne). Povodom sovjetske intervencije u Mađarskoj, Udbin agent „Boris“ 15. rujna 1956. službi sigurnosti šalje izvještaj sa Zlatićevim stavom: „*Događaje u Mađarskoj komentira: Tragični se događaji odvijaju u Mađarskoj, tako ti je to dragi moj kad se rukovodstvo odvoji od radničke klase, od masa i od partije. Iz toga treba učiti da rukovodstvo mora biti s narodom. O svemu bi bilo bolje da se Rusi nisu miješali kod svega toga, ali na koncu neka pucaju.*“⁴⁹⁹

Prema izvještajima agenata Grgura i Mirka s kraja 1959. godine Zlatić nije imao namjeru vratiti se u Partiju i bio je zadovoljan svojim poslom. U istoj godini Zlatića se još uvijek pomno pratilo: gdje ide, s kim se druži, pa i čak na koje šahovske turnire odlazi. Nevjerojatni su razmjeri koliko je udbaška agenturna mreža oko Zlatića bila razvijena, te koliko je njemu bliskih ljudi bilo u takvu mrežu uključeno. Ratna prijateljstva korištena su za nadzor. Ostaje pitanje jesu li svi *informatori* činili to pod prisilom ili su doista smatrali Zlatića kontradržavnim elementom, prilikom čega oni obavljaju svoju patriotsku dužnost. Takav je i primjer agenta Svete, Zlatićevog ratnog druga koji se susreo s njim 19. studenog 1961. godine. Zlatić mu je za vrijeme rata bio tajnik u OK KPH Karlovac. Sveta navodi kako je Zlatić bio izuzetno „*radostan i iskren*“ zbog susreta što Svetu nije spriječilo da ispita Zlatićeva razmišljanja o trenutnoj političkoj situaciji i napiše izvještaj Udbi.⁵⁰⁰

Zlatića je špijunirala i vlastita tajnica na radnom mjestu. U zadnjem izvještaju agenta Mirka datiranom 14. rujna 1964.,⁵⁰¹ Zlatić pomalo idealistički sumira tadašnju poziciju ibeovca u

⁴⁹⁸ HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Savo Zlatić.

⁴⁹⁹ Isto.

⁵⁰⁰ Isto.

⁵⁰¹ Savo Zlatić čini se nije sustavno praćen sve do 1986. godine kada se ponovno našao u fokusu interesa tadašnjeg SDS-a (Službe državne sigurnosti) prilikom događaja koji su slijedili objavi Memoranduma SANU u rujnu 1986. godine. Naime, SANU je nakon objavljivanja Memoranduma pojačao svoju tobožnju znanstvenu aktivnost na području Korduna, Banije i Like u cilju prikupljanja podataka za nove studije o povijesti Srba na području Hrvatske nakon 1918. godine. Predvodnik tog projekta bio je Vasilije Krestić, jedan od autora Memoranduma, istraživač povijesti Srba u Hrvatskoj, koji je tražio kontakte s raznim osobama iz navedenog područja. Među bivšim ibeovcima, s Krestićem su na sakupljanju građe surađivali Stanko Opačić–Ćanica i Savo Zlatić. Opačić je, za vrijeme IB-a dio tzv. „*ministarske trojke*“, koja je uhapšena i deportirana na Goli otok u jesen 1950. Iako je pao kao Staljinov pristaša, zapravo je djelovao skupa s Duškom Brkićem kao srpski nacionalist. U svojoj suradnji sa SANU doprinio je tezi da je Andrija Hebrang nakon rata vršio sustavnu čistku srpskih kadrova. Opačić je tako tvrdio i *plakao što hrvatsko rukovodstvo i Partija nikada nisu osudili Andriju Hebranga koji je bio začetnik uništavanja srpskih kadrova. Kao komunisti su ga osudili, ali ga nikad nije osudila KP, zato što su s njim bili vezani Krajačić, Đerđa i Bakarić. Hebrang ne bi toliko mogao činiti da nije bilo ovih.* Zlatić je pak izjavljivao aktivistima SANU, moguće i samom Krestiću, da podržava neke točke Memoranduma SANU, te ustvrdio *da se pogriješilo pri stvaranju federacije u avnojevskim postavkama jer se nije vodilo računa*

Jugoslaviji, koja se uistinu u mnogo čemu promijenila od doba sukoba sa SSSR-om i vremena koje je neposredno slijedilo: „Nema više maltretiranja i ponižavanja ibeovaca, odnos prema nama se u mnogome izmijenio. Ne mogu da se na naš račun busaju u grudi i ističu sebe na račun nas, kako su samo oni komunisti. Nema više pašovanja. Drugovi nam vjeruju, da smo komunisti. Mi smo pogriješili, eto desila nam se nesreća, ali smo svojim radom dokazali da smo opravdali svoju grešku.“⁵⁰²

Partija kategorizira ibeovce na slobodi

Opisanim metodama Udba je vršila stalan nadzor nad ibeovcima povratnicima te ih klasificirala u kategorije sukladno njihovoj režimskoj podobnosti. Sve do 1958. godine služba sigurnosti je na temelju dobivenih doušničkih informacija povratnike kategorizirala u dvije kategorije: V i F. *Kategorija V* označavala je pojedinca koji još uvijek zastupa stavove IB, te kao takav predstavlja predmet pojačane Udbine prisмотрe. U *kategoriju F* svrstavane su osobe koje se na liniji IB-a „kolebaju“ ili ne podržavaju Staljina, no nisu ciljana skupina za Udbinu analizu.⁵⁰³ Nažalost ne raspolažemo podacima koliko je ibeovaca povratnika bilo kategorizirano u koju skupinu. Osim kategorizacije V i F, koja sudeći pod dokumentima nije bila uvijek sustavno primjenjivana, Udba je univerzalno koristila tri kategorije svrstavajući ibeovce povratnike sukladno njihovom *političkom držanju* na slobodi:

- 1) aktivan politički stav (držanje)
- 2) pasivan politički stav (držanje)
- 3) negativan politički stav (držanje)

(1) Prema kriterijima Udbe imati *aktivan politički stav* značilo je prethodno odbacivanje ibeovskih stavova, podršku politici KPJ, sudjelovanje u radu masovnih organizacija poput Narodnog fronta (kasnije Socijalističkog Saveza Radnog Naroda), sindikata, SUBNORA-a,

o Kosovu i historijskim činjenicama o Srbima na Kosovu. Naveo je da je glavna prijestolnica bio Prizren, a Peć velika patrijaršija. Isto ako historija je vezana za ovo područje kroz Kosovsku bitku. Da se o tome vodilo računa AP Kosovo ne bi bila tvorevina već bi to cijelo područje ušlo u sastav Srbije. Prema tome Srbi su već tada došli u podređen položaj. HDA, Savo Zlatić, Operativno istraživanje SDS, „Dinara“ o aktivnosti SANU na području Banije, Korduna i Like. 12.11.1986. i 23.12.1986.

⁵⁰² HDA, RSUP SRH SDS, fond 1561. Dosje Savo Zlatić.

⁵⁰³ Za vrijeme sukoba s IB-om ove dvije kategorije (V i F) služile su i kao operativne klasifikacije za sve evidentirane ibeovce prije njihova hapšenja. Tako su osobe kategorizirane u V najčešće bile hapšene te internirane u logore, dok su one iz skupine F bile samo u evidenciji. Do 1958. godine su ove dvije kategorije korištene za klasifikaciju ibeovaca povratnika, između ostalih. Vidi: Berislav Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom*, 298.

itd. i aktivnu suradnju u policijskom (Udba) praćenju drugih izeovaca na slobodi. Iako se to u Udbinim dokumentima djelomično zamagljuje, upravo je suradnja u policijskom praćenju i denunciranju drugih bivših izeovaca na slobodi bila važna za konačnu ocjenu političke podobnosti određene osobe.⁵⁰⁴ Osobe s *aktivnim političkim stavom* nakon izlaska na slobodu bili su pojedinci sa čvrstom željom ponovnog integriranja u društvo, i željom za potpunom političkom rehabilitacijom. Uzroci tih htijenja su raznorodni: kreću se od straha i posljedica su iskustava u logoru pa do uspjeha udbine ideje političkog preodgoja na Golom otoku. U dokumentima nailazimo na te primjere gdje npr. „*Cmelić Stojan, Simić Mara, Novak Ladislav i drugi nude svoju saradnju i nastoje da se čim pre rehabilitiraju(...)*“ ili kada je bivši kažnjenik „*Ostrogović Dušan iskreno je revidirao svoj stav i pokazuje iskrenu želju da surađuje s nama.*“⁵⁰⁵

(2) Imati *pasivan politički stav* podrazumijevalo je činjenicu da je surovost Golog otoka postigla svoj cilj. Većini je kažnjenika iskustvo Golog otoka bilo vrlo traumatično pa je, Udbinom terminologijom, *pasivizirala* bilo kakvo njihovo djelovanje na slobodi.⁵⁰⁶ Izeovci povratnici se se, nakon negativnog iskustva bavljenja ili diskusije o politici, odlučili okrenuti potpunoj angažiranosti na poslu: „*Oni obično nastupaju s parolom da je najbolje napustiti politiku i raditi svoj stručni posao.*“⁵⁰⁷ Okretanje obitelji također predstavlja oblik pasivizacije, odnosno promjenu prošlog načina života.⁵⁰⁸ Udba je sumnjala u pasivne povratnike smatrajući da su „*ovi elementi i dalje ostali na pozicijama Informbiroa, a da to otvoreno ne manifestiraju iz straha pred ponovnim hapšenjem i povratkom na radilište.*“⁵⁰⁹ Štoviše, za Udbu je pasivnost „*samo korak do ponovne neprijateljske aktivnosti.*“⁵¹⁰ Ta je ocjena svakako pretjerana iako ima svoje realno uporište, koje ćemo vidjeti analizirajući neke neprijateljski orijentirane povratnike.

⁵⁰⁴ Elaborat „*Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1953. godini.*“

⁵⁰⁵ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat *Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini*; Elaborat *Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1953. godini.*

⁵⁰⁶ Usp: HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat *Pregled neprijateljske informbirovske aktivnosti i protumjere Službe državne sigurnosti od 1948.-31.3.1954. godine.*

⁵⁰⁷ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat *Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.*

⁵⁰⁸ „Pretežni dio povratnika drži se i dalje pasivno, izbjegavaju sudjelovanje u društvenim i masovnim organizacijama, upozoravaju jedan drugog na opasnost i na čuvanje svoje familije.“ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat *Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1954. godini.*

⁵⁰⁹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat *Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.*

⁵¹⁰ Isto.

Svjedočanstvo *Luke Hrvatića* najbolje prikazuje kako su *špalir, iznošenje stava, kiblarenje i bojkot*, za kažnjenike bila „ne ponovilo se“ iskustva vrijedna klonjenja politike.

Jedan partizan je dobio zadatak od Partije da me vrati u nju, ja sam mu se zahvalio, ali sam mu rekao da više nikada ne idem u nikakvu partiju i da mojim sinovima isto tako neću dozvoliti da se bave politikom (...) Bilo koje politike mi je nakon Gologa bilo dosta.

(3) Oni koji su prema Udbinom shvaćanju posjedovali *negativan politički stav* bili su kandidati za povratak na Goli otok (do 1956.), i/ili za razne oblike već opisanog društvenog pritiska, kao i detaljnijeg praćenja. Kriteriji za klasificiranje u ovu kategoriju široki su zato je teško procijeniti koliko su analizirani pojedinci i beovci neodbačenih političkih stavova i uistinu „neprijateljski elementi“. Imanentan je strah jugoslavenske političke policije od političkih protivnika. Razdoblje obračuna s ibeovcima svakako predstavlja ključno razdoblje afirmacije represivnog sustava i djelovanja Udbe. Kao izraz revolta, dio povratnika vraća se na prijašnje informbirovske pozicije. Tome pridonosi nerješavanje njihova stambenog pitanja kao i nemogućnost dobivanja zaposlenja.⁵¹¹ Uzroke nezadovoljstva možemo tražiti i u gubitku bivših društvenih/političkih pozicija⁵¹² i privilegija nakon povratka na slobodu. Ti su ljudi svoje nezadovoljstvo izražavali kritiziranjem službene politike.⁵¹³ Elementi koji se vraćaju na poziciju politike IB-a, Udba navodi sve one koji nisu revni u denunciranju i praćenju povratnika ili koji davanjem lažnih informacija pokušavaju zavesti Udbu na krivi trag.⁵¹⁴

Navest ćemo neke od povratnika kojima je Udba u elaboratima posvetila posebnu pažnju zbog ponovnog ibeovskog djelovanja. U 1949. godini apostrofiran je slučaj povratnika Slavka Hrgara koji je nakon povratka oformio ibeovsku grupu s ciljem uništenja pilane u Novskoj što je tretirano kao teško djelo diverzije.⁵¹⁵ Uhapšen je i ponovno poslan na Goli. Nakon

⁵¹¹ „Teške prilike koje neki nakon povratka s radilišta nalaze kod kuće, kao npr. pitanje stana, materijalne oskudice, besposlice, bojkota i sl. u mnogomu utječu na formiranje njihova odnosa na daljnjem putu rehabilitacije.“ Isto.

⁵¹² „Povratnici koji su ranije bili na istaknutim položajima smatraju se zapostavljenima ukoliko ih se ponovno ne dodjeli na rad koji bi odgovarao njihovim ranijim dužnostima.“ Isto.

⁵¹³ „...sada drsko istupa pred saradnikom na liniji IB-a, kleveće naše državno i partijsko rukovodstvo, populariše SSSR, proriče propast našeg društvenog uređenja i sl.“ Isto.

⁵¹⁴ „Većina suradnika-povratnika još uvijek izbjegava suradnju pod motivacijom da nisu u mogućnosti prodirati među neprijatelje jer ih ovi izbjegavaju...“ Isto.

„Tako smo otkrili da nas je jedan agent krivo izvještavao (...) Nakon duljeg razgovora sam je priznao da je još uvijek na pozicijama IB-a i da iz tih razloga ne može raditi.“ Isto.

⁵¹⁵ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini. Problem povratnika sa Mermera.“

povratka, ibeovske grupe su pokušali oformiti i Relja Stefanović te Miodrag Lukić, ostavši na svojim prostaljinističkim pozicijama i nakon izdržavanja kazne.⁵¹⁶ Iz 1950. godine navodimo primjer Ilije Orlića koji je nakon povratka s Golog otoka na područje Osijeka nastavio sa svojim prijašnjim ibeovskim djelatnostima: „*odao se piću, drsko klevetao narodnu vlast, pjevao ruske pjesme i izvikivao staljinske parole.*“⁵¹⁷ Ibeovac Ernest Delcaro iz Pule nije promijenio svoj ibeovski stav, već se žalio kako se boji zatvora jedino zato jer su pojedini ibeovci „*kukavice pa Udbi sve priznaju.*“⁵¹⁸ Tijekom 1951. godine ponovno su počele ibeovski nastupati neke osobe koje su izdržavale kaznu na Golom otoku. Riječ je o Branku Vučkoviću, Đuri Iličkoviću, Marku Čavki i Zdravku Bendekoviću (svi studenti ekonomije i tehnike), koji su nakon povratka s Golog otoka nastavili djelovati prostaljinistički okupljajući, uglavnom na fakultetima, osobe sličnih političkih pogleda, a poglavito bivše „*mermeraše*“⁵¹⁹ Zanimljiv je primjer jednog povratnika (nije navedeno ime) koji je na izdržavanju kazne angažiran kao agent te je na slobodi krivo informirao Udbu skrivajući osobe koje ibeovski djeluju, nakon čega je uhapšen i ponovno poslan na izdržavanje kazne.

Sustavna politika vlasti prema ibeovcima povratnicima nije postojala do 1958., već su prema njima lokalni partijski i upravni organi nastupali individualno, premda je postojalo ograničenje njihove političke rehabilitacije. Do promjene dolazi 1958. godine nakon održavanja VII. kongresa SKJ i donošenja novog programa koji provocira novo zahlađenje sa SSSR-om i Lagerom. Na unutarnjem planu vlast je ponovno poduzela represivne mjere prema ibeovcima pa je tako u toj godini opet uhapšeno 152 osobe koje su osuđene te internirane u zatvor na otoku Sv. Grgur, zajedno s drugim političkim zatvorenicima.⁵²⁰

Golootočke metode su, međutim, izostale. Pozornost jugoslavenskog sistema, kada su u pitanju tzv. unutrašnji neprijatelji, uvijek je bila najviše orijentirana baš prema ibeovcima. Jugoslavenska je komunistička vlast, oslanjajući se na dramatična iskustava od 1948. do 1956., držala bivše Staljinove pristaše kao prijatnju sustavu svaki puta kada bi došlo do zahlađenja odnosa sa SSSR-om. Da je tako govori i *pismo* Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKJ 17. svibnja 1958. godine gdje se od savezne Udbe traži kategorizacija bivših ibeovaca (kažnjenih po civilnim i vojnim sudovima, uz velik broj onih koji nisu zatvorski

⁵¹⁶ Isto.

⁵¹⁷ Isto.

⁵¹⁸ Isto.

⁵¹⁹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat „*Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini. Problem povratnika sa Mermera.*“

⁵²⁰ Val hapšenja počeo je nakon VII. kongresa koji se održavao u travnju 1958. godine. U lipnju iste godine uhapšeno je 118 osoba, a do kraja godine još 30. Bio je to izravan odgovor na sovjetske kritike, jer su pojedini *negativni* ibeovci ponovno, kako je to Udba formulirala, *digli glavu*. HDA, Popis.

kažnjeni, već nekom drugom mjerom kao npr. izbacivanje iz KP ili partijskom opomenom, ali koji su zbog svojih IB stavova bili promatrani) u četiri kategorije sukladno svom političkom držanju (aktivni, pasivni, negativni) te podobnosti prijema u SKJ; navedene su sljedeće kategorije:⁵²¹

1. kategorija 1 (osobe koje su na liniji SKJ, revidirali su svoje bivše IB stavove, te mogu biti primljene u Partiju).
2. kategorija 2 (osobe iz ove grupe su na liniji SK, revidirali su svoje bivše stavove, ali još ne dolaze u obzir za primitak u SK).
3. kategorija 3 (pasivni, revidirali su svoj politički stav, ali ne žele sudjelovati u radu društveno-političkih organizacija).
4. kategorija 4 (osobe još uvijek na liniji IB-a koje je potrebno politički izolirati).

Polovicom 1958. godine provedena je u cijeloj Jugoslaviji anketa Udbe, sukladno gore navedenim kategorijama, na 26 244 ibeovaca (registriranih) te su dobiveni sljedeći rezultati:⁵²²

- kategorija 1: 4 590 osoba.
- kategorija 2: 6 521 osoba.
- kategorija 3: 11 923 osoba.
- kategorija 4: 3 210 osoba.⁵²³

Navedene brojke svjedoče o razmjerima Udbine kontrole građana. Nadalje, uočavamo i političko nepovjerenje prema ibeovcima (ili njihove stvarne indiferentnosti prema politici) koje se najjasnije očituju u kategorijama 2. i 3., ali i postupne rehabilitacije koja će nastupiti nakon nekog vremena. Očekivano je sumnja prema ibeovcima povratnicima bila velika neposredno nakon njihova povratka na slobodu i za vrijeme sukoba s IB-om, dok se već 1958. vidi jasna tendencija (a to je i politika SKJ u tom trenutku) vršenja rehabilitacije bivših

⁵²¹ HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat *Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica Rezolucije Informbiroa*

⁵²² HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, Elaborat *Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica Rezolucije Informbiroa*

⁵²³ Kategorizacija nije obuhvatila 4 290 osoba (1 361 onih koji su kažnjeni kaznom DKR i sličnim kaznama) i 2 929 osoba prema kojima su poduzete druge vrste kazni, osim zatvorske (izbačeni iz KPJ, hapšeni pa pušteni, izbačeni iz JNA, penzionirani, itd.). Odnosi se na obje ankete, i 1958. i 1963. Isto.

ibeovca i njihovo političko reaktiviranje i primanje u Partiju. Izvršena *diferencijacija* rezultirala mogućim povratkom 4 590 bivših ibeovaca u Partiju, dok je 6 521 osoba bila na pragu stvaranju uvjeta za povratak u SKJ. Da je državni aparat težio političkoj rehabilitaciji registriranih ibeovaca i da je u tom smjeru gradio sukladnu politiku prema njima govori i jednaka anketa provedena pet godina kasnije 1963. Nova *diferencijacija* dala je sljedeće rezultate:⁵²⁴

- kategorija 1: 5 537 osoba.
- kategorija 2: 9 809 osoba.
- kategorija 3: 8 575 osoba.
- kategorija 4: 1 903 osoba.

Vidljiva je tranzicija anketiranih ibeovaca ka višim kategorijama, osobito drugoj što je već „predvorje“ Partije. Iako ne raspolažemo podacima za naredna razdoblja, možemo pretpostaviti da je SKJ nastavio s politikom rehabilitacije ibeovaca i njihovog ponovnog primitka u Partiju.

Navedene kategorizacije, međutim, ne znače da su svi koji su ostvarivali kriterije za primitak u Partiju, stvarno i primljeni. Taj je proces ovisio u lokalnim partijskim forumima koji su ovom procesu pristupali individualno, tj. kampanjski.

Anketa SKJ o broju ibeovaca primljenih u Partiju do 1. siječnja 1964. godine obuhvatila je 30 114 osoba pruživši sljedeće rezultate:⁵²⁵

- 12 575 osoba podnijelo je zahtjev za primitak u Partiju od kojih je primljeno njih 3759.
- 4 467 molbi je odbijeno, tj. odgođeno.
- 4 349 molbi nije raspravljano.

Iako je prema anketi iz 1963. godine 5 527 osoba imalo uvjete za primitak u Partiju, primljeno je 3 759 osoba. Lokalni partijski formi imali su više kriterije ili nisu provodili liniju *odozgo*. Od ukupnog broja primljenih u Partiju, 1 523 osobe bile su suđene ili kažnjene mjerom DKR

⁵²⁴ Isto.

⁵²⁵ Isto.

tj. bili su logoraši. Znači, do 1964. godine ponovno je primljeno u SKJ oko 1/10 ukupnog broja logoraša koji su kaznu izdržavali u jednom od logora za internaciju ibeovaca.

Primitak ibeovaca u Partiju tekao je sporim ritmom. Ono što dokumenti skrivaju, a niz svjedočanstava otkriva, jest činjenica da je partijska rehabilitacija bila ograničena, tj. da su ibeovci povratnici u Partiji obnašali uglavnom niže partijske dužnosti ili samo bili aktivni članovi. Stigma Informbiroa i Golog otoka zatvorila im je vrata ne višeg, već i srednjeg ranga partijske politike. Sve do kraja komunističke Jugoslavije taj se pristup neće promijeniti. Ako su ibeovcima, osim ograničene politike partijske rehabilitacije, bila zatvorena vrata politike, bila su im otvorena ona u znanosti ili gospodarstvu, gdje su unatoč stanovitoj opstrukciji okoline, posebice u razdoblju za vrijeme sukoba i neposredno nakon, ibeovci mogli ostvariti zapažene karijere. *Aco Singer* kao ibeovac obnašao je visoke direktorske funkcije u jugoslavenskim bankama.

Međutim, ubrzo sam dobio posao u Žitozajednici gdje sam imao plaću malo bolju od kurira. Ali sam prešao u bankarstvo gdje sam, napredovao, malo po malo. Na koncu sam dospio na visoke i odgovorne funkcije u bankarstvu. Krenuo sam od referenta i dospio do generalnog direktora. Dospio sam zahvaljujući stručnosti bez ikakvih političkih veza. Bio sam na kraju i direktor jedne austrijske banke u inozemstvu. Iz nje sam se vratio u zemlju zbog privatnih razloga, a Milošević me zvao u Beogradsku banku, ali nisam to više htio raditi, postala su mutna i prljava vremena. Onda sam postao predsjednik Židovskih općina Srbije i to sam bio 13 godina. Zbog Informbiroa sam imao problema u svojoj karijeri, ali sam zbog znanja i stručnosti išao naprijed.

Kao i *Singer*, *Zlatko Hill* je shvatio da su mogućnosti napretka u državnoj administraciji, usko vezanoj uz Partiju, ograničene. Odlazak u privredu omogućio mu je visoke rukovodeće pozicije u jugoslavenskoj naftnoj industriji.

Onda sam primljen nakon toga u državnu upravu na mjesto poreznika, tj. pripravnika, nakon toga bio šef uprave prihoda, itd. Tada sam napravio što drugi nisu napravili - rekao sam svom ministru da se selo više ne može oporezivati jer je totalno pauperizirano, da plaćamo veći katastarski porez jer je selo bio glasovalo za opoziciju prije u povijesti. Trebalo je to u ono vrijeme reći i ja se time dičim. Onda sam postao načelnik za financije kotara, a u to doba bilo je 4. kotara u BIH, to je bio kraj pedesetih. Pričam Vam ovo jer tu više nije bilo mjesta za napredak u državnoj administraciji, jer je ipak iza mene bio Goli otok i rekao sam svom

predsjedniku da idem u privredu. Tako sam završio u rafineriji nafte Bosanski brod, i tako otišao u tu branšu.

Niz je sličnih primjera uspješnih nepolitičkih karijera golootočana. *Ivan Esih* je ostvario zavidnu akademsku karijeru na Fakultetu strojarstva i brodogradnje u Zagrebu gdje je umirovljen kao redoviti profesor 1990. godine. *Ivo Kuvačić* također je ostavio dubok trag kao profesor sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te kao jedan od osnivača *Korčulanske ljetne škole (Praxis)*, kao i njegov kolega filozof *Danko Grlić*. *Jovan Ševaljević* postao je jedan od cijenjenih beogradskih psihijatarata, dok je književnik *Dragoslav Mihailović*, autor romana *Kad su cvetale tikve* i *Petrijin venac*, postao akademik SANU 1981. godine. *Velibor Mačukatin* otisnuo se u vrh jugoslavenskog kiparstva, baš kao i *Alfred Pal* u sferi jugoslavenskog dizajna, slikarstva i karikature. Golootočan *Zvane Črnja* proslavio se kao pjesnik te vrhunski dramaturg i publicist, a *Mihailo Simić* postao je jedan od poznatijih novinara beogradske *Politike*. Ime *Ante Zemljara* neizostavno je u antologiji hrvatske književnosti.

Nemoguće je doduše generalizirati sudbine golootočana. Kao i na Golom otoku, svaki povratnik iz logora na Golom otoku zasebno je proživljavao svoju katarzu na slobodi. Pojedinaac je prelazio taj put s više ili manje teškoća, isto kao što je različito preživljavao život na Golom otoku. Logor je, kao što je prikazano, nadahnuo karijere brojnih umjetnika, književnika i pojedinaca u drugim sferama života. Bez broja su, međutim, niz sudbina koje je ostavština Golog otoka uništila. Dovoljno je navesti primjer i sinonim - smrt ibeovke *Brane Marković*, žene čuvenog jugoslavenskog komunista *Mirka Markovića*, također logoraša Golog otoka, koja se dolaskom na slobodu objesila na majčinu grobu u Beogradu. Posebno je tragična sudbina logoraša *Petrove rupe* *Milojka Filipčeva*, koji se nakon bezbroj godina po jugoslavenskim „kazamatima“, povukao od obitelji, od žene i djece, te sve do smrti živio kao pustinjač na dunavskim splavovima. Goli otok „pečatio“ je svakog logoraša, do kraja, do smrti.

15. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Svrha logora na Golom otoku (1949.-1956.) bila je politički preodgoj interniranih stvarnih ili mogućih pristaša *Rezolucije Informbiroa*. Takva politika polazila je od uvjerenja vrha KPJ da odnos prema svojim odmetnutim članovima mora biti tolerantniji i blaži („po glavi, a ne za glavu“), nego prema drugim protivnicima koji nisu dolazili iz istog ideološkog korpusa. Metode međutim, nisu odstupale od sovjetskih modela, od kojih su se jugoslavenski komunisti, barem u teoriji, pokušavali distancirati. Od trenutka kada su hapšeni ibeovci ušli u jednosmjernu ulicu, koja je završavala u najvećem broju slučajeva u logoru. U istrazi u zatvorima diljem Jugoslavije od uhapšenika se zahtijevalo priznanje ibeovske djelatnosti te denunciranje drugih potencijalnih ibeovca na slobodi.

Istražitelji su, ako je bilo potrebno, primjenjivali nasilje, što je ovisilo od mjesta do mjesta istrage, od isljednika do isljednika, kao i od uhapšenika do uhapšenika. Sama istraga je trajala onoliko koliko su isljednici smatrali da je potrebno da ostvare svoje ciljeve, u prosjeku oko tri mjeseca, premda se to moglo produžiti do godine dana. Uvjeti u istražnim zatvorima bili su loši; ćelije pretrpane kažnjenicima, hrana loša, higijenski uvjeti minimalni, što je svakako pridonosilo pritisku na uhapšene ibeovce. Nakon istrage, ibeovci su prolazili kroz provizorni proces formalnog kažnjavanja, sproveden administrativnim putem, gdje bi razne partijske ili Udbine komisije izricale kazne, najčešće u trajanju od 24 mjeseca društveno korisnog rada. Na taj način kažnjeno je oko 70% ibeovaca koji su potom bili internirani u logore ili zatvore. Ostatak (oko 30%) suđeno je sudskim putem, u pravilu na duže kazne. Suđeni su uglavnom oficirski kadrovi JA koji su se izjasnili za *Rezoluciju Informbiroa*.

Već sam transport ibeovaca na Goli otok dao im je naslutiti kakav je tretman pred njima. Višesatni (nekad i višednevni) put do Golog otoka provodili su u dupkom punim zapečaćenim stočnim vagonima u kojima su čak vršili nuždu. Dolazak u luku Bakar, iz koje su kažnjenci brodom prebacivani na Goli otok, bio je početak stvarnog golotoočkog nasilja. Ibeovci su ubacivani u utrobu (štivu) broda, prilikom čega su mnogi doživjeli lomove ruku i nogu. Cijelonoćni put na Goli otok ibeovci su proveli u strahu da će brod biti potopljen što je bila posljedica prijašnjeg tretmana i neizvjesnosti. Dolazak na Goli nosio je nova neugodna iznenađenja.

Doček kažnjjenika u *špaliru* za većinu ibeovaca predstavljao je najpamtljiviji trenutak njihove internacije – prolaz kroz dvored već interniranih logoraša koji su pridošlice dočekivali

batinama. Nakon završetka ovog sadističkog rituala kažnjenici su bili u lošem fizičkom stanju, do toga da su evidentirani i brojni smrtni slučajevi. Vrlo brzo logoraši su se morali priviknuti na logorski režim i zahtjeve koji je Udba očekivala da ispune.

Prije svega, imali su uočiti realnost da nisu u uobičajenom zatvoru u kojemu bi sloboda ovisila o izdržavanju vremenske kazne, već u mučilištu gdje je zadovoljavanje Ubinih kriterija u *procesu političkog preodgoja* bio jedini put prema resocijalizaciji. Konkretno, to je značilo da se od svakog kažnjenika očekivalo da pred drugim logorašima samokritički prizna svoj kominfomizam (*revidiranje stava*), uz svo dužno pokajanje. Nadalje, od logoraša se očekivalo da denunciraju potencijalne ibeovce na slobodi, ali i da pronalaze autentične ibeovce u logoru. Ako ih nije bilo, moralo se izmišljati. Osim toga, sudjelovanje u nasilju nad drugim logorašima također se honoriralo kao beskompromisni nastup protiv *bande*, kako su nazivani oni koji još nisu *revidirali stav*. Ukratko, ovo je bila suština *procesa političkog preodgoja*. Koliko i kako su logoraši ispunjavali te uvjete, tako su se uspinjali ili padali u logoraškoj internoj hijerarhiji.

Goli otok bio je organiziran po načelu fiktivne logoraške samouprave, gdje su logoraši upravljali logorašima, bez direktnih fizičkih intervencija Udbe, ali pod njenim rukovodstvom. Tako je postavljen piramidalni sustav gdje su kažnjenici sukladno razini i kvaliteti suradnje s Udbom bivali razvrstavani u razne grupe, što je opet dalje determiniralo kvalitetu života logoraša. Rukovodeći organ logoraške samouprave bio je *Centar*, direktna veza s golotočkom Udbom koji je imao zadatak sprovesti njihove direktive. Stepenicu niže u hijerarhiji predstavljala su paviljonska rukovodstva, svojevrсни operativni organi u provođenju direktiva *Centra* (Udbe). Isto tako, i sami logoraši bili su podijeljeni u kategorije: npr. *aktivisti* su bili logoraši koji su revidirali stav i predstavljali vrh logoraškog statusa te kandidate za rukovodeće pozicije u logoraškoj samoupravi. *Bojkotirani* su pak predstavljali najniži stupanj logoraša, koji nisu revidirali stav, te su u stvarnosti postajali objekt najvećih pritisaka i nasilja od strane logoraša *revidiraca*. Potonji su na taj način dokazivali da su na *liniji KPJ*. *Revidirci* su imali i lakše poslove u logoru poput kuhara, vrtlara, vodara, porcijaša ili neku funkciju u logoraškoj samoupravi poput sobnog starješine, higijeničara, kulturno – prosvjetnog referenta i tsl., dok je *banda* uglavnom radila teške fizičke poslove, najčešće u kamenolomu.

Logor na Golom otoku nije imao jasan predložak u drugim logorima, ali je svakako nosio mnoge sličnosti najviše s nacističkim ili sovjetskim logorima. Na njegovo stvaranje tako su

utjecale spoznaje jugoslavenskih logoraša prvenstveno iz SSSR-a i logora u Drugom svjetskom ratu, napose onih nacističkih.

Nakon jedne komparativne analize, može se zaključiti da je Goli otok imao sličnu organizacijsku strukturu kao i nacistički logori; stvarnu upravu (SS i Udba) te fiktivnu logorašku upravnu hijerarhiju sastavljenu od logoraša direktno podređenih upravi (Lageralteste, Blokalteste, kapo-šef Centra, sobni starješina, rukovodilac radova). Sam sustav privilegiranja logoraša u velikoj mjeri kopira sovjetski Gulag gdje su privilegirani kažnjenici radili lakše poslove, dok su oni bez prava radili teške fizičke poslove (sječa šuma u Gulagu, tj. rad u kamenolomu na Golom otoku). Jednako tako, čini se da je sustav denuncijacija osoba na slobodi u cilju zadobivanja privilegija (Gulag) snažno utjecao na sličan model na Golom otoku u *procesu političkog preodgoja*. Samo *političko preodgajanje* udbaška je novina, premda su se neke slične metode javljale u Kini, međutim, teško da su mogle inspirirati jugoslavenske komuniste.

Sam Goli otok bio je organiziran od četiri manja logora (radilišta) koja su postojala od 1949. do 1956. godine, ali nikad sva simultano. To su bila: Stara Žica, Žica, Radilište 101, Radilište V. Ona su u navedenom razdoblju primila oko 13 000 logoraša, dok je ukupno u svim logorima za internaciju bilo zatvoreno 15 737 osoba.

Goli otok nije bio mjesto besciljnog rada, kako ga se ponekad percipira u javnosti. Rad je na Golom otoku imao dvostruku funkciju: ekonomsku i onu političkog preodgoja. Već u prvoj godini postojanja logora organiziran je itekako lukrativan i produktivan privredni život na otoku, koji je podrazumijevao ustrojavanje čitavog niza različitih proizvodnih pogona objedinjenih u „Kombinat Mermer“ pod upravom Udbe. Tako su na Golom otoku postojala postrojenja obrade drva, kamena i metala te vađenja i proizvodnje šljunka. Proizvođeni su razni predmeti od drva, kamena i metala poput tabakera, muštikla, namještaja, pločica, betonskih žardinjeri, spomenika, metalnih konstrukcija. U manjem brodogradilištu popravljani su bordovi, a sam je logor imao svoju flotu brodova za transport, osiguranje te prijevoz materijala.

Cijelo vrijeme sukoba sa SSSR-om i za vrijeme Tršćanske krize Udba je trgovala sa Talijanima, prodajući im golotoočki kamen, šljunak i ostale prerađevine, puneći blagajnu u vrijeme teške ekonomske izolacije. Na primjer, samo u 1957. izvezeno drva u vrijednosti preko 650 000 dolara. Robovski rad je, uz ekonomsku funkciju, bio u službi političkog preodgoja. Oni logoraši koji nisu surađivali s Udbom bivali su podvrgnuti teškom fizičkom

radu kako se stavilo pod pritisak da što prije *revidiraju stav*. Najtvrdi ibeovci nosili su kamen na *tragaču* ili prenosili kamenje sa hrpe na hrpu, kako bi ih se besmislenim radom prisiljavalo na suradnju sa Udbom. Golootočki rad je bio itekako smislen i isplativ.

Kako bi pridonijeli razonodi na Golom otoku, ali i dodali još jedan segment u *proces političkog preodgoja*, uprava logora je od samih početaka organizirala je kulturni život uspostavljanjem logoraškog kazališta, muzičkih i komičarskih sekcija te projekcija filmova. Tako su internirani par puta u mjesecu gledali kazališne predstave, koje su pripremali, izvodili i režirali sami kažnjenici, predstavljajući uglavnom djela nacionalnih pisaca (Nušić, Sterija Popović, Horvat, Čopić) ali i neke komade kažnjenika (Kosijer). Projicirani su i filmovi, uglavnom jugoslavenske ili američke produkcije, te izvođeni razni skečevi u kojima je ismijavana Rezolucija Informbiroa i Staljin. Logorašima su ove predstave bile predah od teške golootočke zbilje.

Loša higijena i pojava raznih bolesti karakteristične su za sve logore, pa tako i Goli otok. Sve do 1952. godine, na Golom otoku nije postojao sanitarni čvor, pa se logoraši nisu kupali, osim sporadično u moru. Barake nisu čišćene, zbog čega su bile pune raznih nametnika poput stjenica i uši. Logoraši su cijelo vrijeme nosili istu odjeću. Nužde su vršene u kolektivne poljske zahode, bez ikakvih toaletnih pomagala. Na Golom otoku dugo vremena nije postojala kanalizacija. Ovi i slični uvjeti, kao i stalni stres te fizičko maltretiranje, uz lošu prehranu, uzrokovali su pojavu raznih bolesti najviše upalnih, gastroenteroloških smetnji kao i kontuzija.

Posebno opasna bila je epidemija tifusa iz 1951. godine koja je odnijela oko 150 života, nakon koje se uvjeti u logoru poboljšavaju. Za liječenje logoraša bili su zaduženi liječnici kažnjenici koji su radili kao logoraški doktori pod supervizijom službenih Udbinih liječnika. Na Golom otoku postojale su ambulante koje su imale funkciju bolnice, ali samo s ograničenim mogućnostima liječenja. Logoraši su umirali iz različitih razloga (nasilje, bolesti, samoubojstva) te su pokapani prvo na improvizirana groblja na Golom otoku da bi leševi potom bivali prebacivani uglavnom na groblja u Zagrebu i Rijeci. Ukupno je u svim logorima za internaciju ibeovaca umrlo oko 400 osoba, od čega pola od epidemije tifusa iz 1951. godine.

Od 1950. do 1954. godine na Golom otoku je funkcionirao poseban izoliran logor – *Radilište 101*, golootočkog naziva *Petrova rupa*. U rupi gdje je prije rata tražena boksitna ruda izgrađena je baraka gdje su bili internirani (ukupno 130 osoba), najtvrdih ibeovci, mahom

stari komunisti Titove generacije, učesnici Oktobarske revolucije, osnivači KPJ, emigranti u SSSR-u, gubitnici frakcijskih borbi unutar KPJ, partizanski ratni rukovodioci, visoki oficiri JA. Zbog potencijalne opasnosti da u slučaju Titova sloma postanu vrh nove KPJ, Udba ih je posebno izolirala te ih držala internirane u izrazito teškim uvjetima punim nasilja i teškog fizičkog rada.

Kada su izvršili sve zahtjeve postavljene pred njih u procesu političkog preodgoja logoraši su oslobođani. Gotovo svi su kažnjenici prije izlaska morali potpisati *obavezu*, dokument u kojem se su obvezivali na suradnju s Udbom pri praćenju ibeovaca na slobodi uz zavjet šutnje o Golom otoku i svim događajima na njemu. Povratkom na slobodu ibeovci su nastavljali proživljavati pritiske slične kao na Golom otoku, što se manifestiralo u društvenom bojkotu kojem su bili izloženi.

S ibeovcima povratnicima se nitko nije htio družiti. Osim toga, našli su se na udaru administrativnog aparata pa su imali znatnijih problema pri dobivanju zaposlenja ili stana, kao i ostvarivanja drugih prava.

Suradnja s Udbom u praćenju drugih povratnika bila je važan kriterij koji je određivao tretman prema povratnicima. Kažnjenici koji su teže surađivali s Udbom na Golom otoku bivali su više praćeni na slobodi, isto kao što je prema njima bila pojačana prisмотра. Za ilustraciju služi podatak da je Udba Hrvatske samo u 1951. godini imala 2422 agenta i informatora zaduženih za praćenje ibeovaca povratnika.

Jednako tako, državni aparat periodički je vršio kategorizacije ibeovca sukladno podobnosti za prijem u SKJ, što govori o tendenciji režima o djelomičnoj političkoj rehabilitaciji golotočana koja je međutim, imala svoje granice jer faktički ibeovci nikada nisu mogli napredovati više od niže partijske nomenklature. Ibeovci povratnici doduše nisu sprečavani u napredovanju u oblastima znanosti, kulture i privrede, gdje postoji niz primjera bivših golotočana koji su ostvarili vrhunske karijere u tim resorima. Ipak, većina ibeovaca povratnika traume Golog otoka nosila je cijeli život, kao žrtve jednog sukoba kojeg izgleda nisu htjeli.

Odnos jugoslavenske vanjskopolitičke situacije i ritma hapšenja iberovaca te metoda primjenjivanih na Golom otoku.

Primjena najsurovijih metoda na Golom otoku, po čemu je logor postao neslavan, suprotno nekim predodžbama, trajala je razmjerno kratko i nikako u cijelom razdoblju trajanja od 1949. do 1956. godine, već je vezana uz vrijeme najvećeg vojnog, diplomatskog, ekonomskog i političkog pritiska SSSR-a i zemalja lagersa na Jugoslaviju.⁵²⁶ Jednako tako, iberovci su najviše hapšeni upravo u najkritičnijem razdoblju sukoba Jugoslavije sa SSSR-om. Kako bismo bolje predočili ovaj međuodnos postaviti ćemo okvir od tri faze sukoba čiji su efekti utjecali na stupanj represije prema Staljinovim simpatizerima kao i organizaciju te težinu metoda primjenjivanih na Golom otoku.

Prva faza trajala je od izlaska *Rezolucije Informbiroa* krajem lipnja 1948. pa sve do početka 1949. godine. Ovo razdoblje karakterizira izostanak jugoslavenskog oštrijeg nastupa prema SSSR-u te vjera vrha KPJ da će se sukob na koncu prevladati. Krajem srpnja 1949. održan je V. kongres KPJ koji je deklarativno podržao novu partijsku liniju, branio jugoslavenski stav, međutim, u svojim završnim rezolucijama nije napadao SSSR, štoviše kongres je završen parolama „Živio Staljin.“ Naravno, on je zbio partijske redove koji su podržali Titovu liniju te osujetio Staljinove nakane u brz Titom slom, rukovodeći se idejom da će njegova karizma

⁵²⁶ Premda bi analiza ovog odnosa mogla biti tema zasebnog rada, ovdje će biti izneseni samo najvažniji dijelovi, tj. zaključci koji će poslužiti za komparaciju sa procesima na Golom otoku. Analiza i podjela sukoba Tito – Staljin na tri faze učinjena na osnovu: Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita.*; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988.; Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga prva, knjiga druga, i knjiga treća*, Beograd 1979.; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita.*; Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944.-1957.*, Ljubljana 1980.; Edvard Kardelj, *Svjedočenja*, Istorijsko memoarski prilozi, Sarajevo 1984.; Sednice CK KPJ (1948.-1952.), Beograd 1985.; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918.-1988.* (Tom. III.) Beograd 1988; Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012.; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb 2008; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985.; Berislav Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom.*; Archie Brown, *The rise and fall of Communism*, New York 2009.; Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*; Tvrko Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, Zagreb 2003.; *Dokumeta CIA o Jugoslaviji*, ur. Momčilo Pavlović, Beograd 2009.; Darko Dukovski, *Ozrcaljena povijest*, Rijeka 2012.; Vladimir Dedijer, *Jugoslavensko-albanski odnosi*, Zagreb 1949.; Savo Kržavac, *Dragan Marković, Informbiro- Šta je to?*, Beograd 1976.; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956./1958.*; Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionovića Staljina*, Beograd 1978.; Miodrag Nikolić, *Informbiro, Knjiga 1 i 2*; Zagreb 1989.; Tvrko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb 2003.; Aleksandar Nenadović, *Razgovori sa Kočom*, Zagreb 1989.; Edvard Kardelj – Milovan Đilas, *O agresivnom pritisku vlada sovjetskog bloka na Jugoslaviju*, Zagreb 1951.; *Bela Knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd 1951.; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče (Memoari)*, Beograd 1971.; V. kongres KPJ, Zagreb 1948.; VI. kongres KPJ/SKJ, Beograd 1952.; *Zapisnici CK KPH 1945.-1952.*, *Svezak 1. i 2.*, Zagreb 2005.; Dmitar Tasić, *Neostvarna pretnja*, Vojno istorijski glasnik, br. 1, 2009.; *FRUS (Foreign relations of the United States), 1948. (Eastern Europe, The Soviet Union), 1949. (Eastern Europe, the Soviet Union), 1950. (Eastern Europe, the Soviet Union), sve na <http://uwdc.library.wisc.edu/collections/FRUS>, 22.12.2013., itd.*

vođe međunarodnoga proletarijata biti dovoljna za detroniziranje odmetnutih jugoslavenskih komunista.

Partijsko članstvo, kao i sam vrh KPJ uostalom, teško se mogao emancipirati od Staljinova i sovjetskog utjecaja, pa je ovo za razdoblje karakteristična zbunjenost članova KPJ u razmjere kao i posljedice sukoba. Ipak, u rujnu su nastavljeni napadi sovjetskog rukovodstva koji su sve manje ostavljali manevarskog prostora KPJ. Tako je npr. članak „Kuda vodi nacionalizam Titove klike“ objavljen u *Pravdi* u rujnu 1948. i potpisan CE KA, zapravo samo utvrdio sovjetski stav i namjere u budućnosti. Moglo se očekivati samo produbljivanje sukoba, koje je i došlo u narednim mjesecima naročito krajem godine kada su SSSR i lagerske zemlje smanjile robnu razmjenu i kreditiranje na 1/8 od one prije sukoba. Bio je to definitivni znak da sukob ulazi u oštriju fazu, te da sovjetsko rukovodstvo osim ideoloških pritisaka sada koristi i one ekonomske kako bi KPJ prisili na uzmak. Neovisno o tome jugoslavenski su komunisti na međunarodnom planu još uvijek iskazivali bezrezervnu podršku SSSR-u, politika koja će se u 1949. godini promijeniti.

Izlazak Rezolucije masovno je zbunio članstvo pa je proizveo različite reakcije jugoslavenskih komunista. Neki su u potpunosti podržavali sovjetske kritike, neki samo djelomično, upravo zbog nesigurnosti u krajnji ishod sukoba. U prvoj fazi sukoba javlja se uglavnom javna potpora Rezoluciji Informbiroa, ali i prvi znakovi pobune, poput *generalske zavjere* iz ljeta 1948., te otkazivanja poslušnosti velikog broja diplomatskog kadra. Nakon V. kongresa, ibeovci sve više poduzimaju konspirativan način funkcioniranja te općenito veći stupanj neprijateljstva prema režimu. Od izlaska Rezolucije Informbiroa pa sve do kraja godine broj uhapšenih ibeovaca se povećavao, pa je u tom razdoblju uhapšeno (i kasnije internirano) 462 osobe. Porast broja hapšenja vidi se u mjesečnom prikazu uhapšenih za ovu godinu (Tablica 13).

Druga faza sukoba omeđena je početkom 1949. pa sve početka 1952. godine. Ovo je faza najdramatičnijih promjena vanjske i unutrašnje politike KPJ kao i eskalacije hapšenja ibeovaca, kao i početka postupnog smirivanja sukoba krajem 1951. godine. Prva polovica 1949. obilježena je daljnjim zaoštavanjem sukoba sa SSSR-om, kao i pojačavanje ekonomske blokade (izbacivanje Jugoslavije iz SEV-a), te jugoslavenskim dogmatskim odgovorom u obliku ubrzane kolektivizacije, odnosno daljnje centralizacije sistema (II. plenum CK KPJ siječanj 1949.) te revizije petogodišnjeg plana iz 1947. koji je u uvjetima ekonomske blokade bio teško izvediv.

U prvoj polovici 1949. KPJ počinje sa antisovjetskom propagandom u novinama i medijima, čime temeljito mijenja svoj prethodni kurs. Još u travnju 1949. započele su pripreme za potencijalnu invaziju IB zemalja na Jugoslaviju, što je sve do druge polovice 1951. bila stalna bojazan. Postojali su i stvarni planovi za vojnu intervenciju koji na koncu nisu provedeni u djelo. Međutim, taj strah je usmjerio KPJ prema pojačanom broju hapšenja ibeovaca, većoj alokaciji kapitala u vojnu industriju i na koncu suradnju sa zapadnim silama.

U ljeto 1949. godine SSSR šalje ultimativne note Jugoslaviji, a sukladno tome i ojačava svoju međunarodnu poziciju detonacijom atomske bombe. U isto vrijeme Tito govorom u Puli započinje približavanje Zapadu, što označava početak jugoslavenske diplomatske revolucije koja će kulminirati u jesen 1949. na IV. Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda kada se Jugoslavija zauzima za pravo na emancipaciju od sovjetskog utjecaja. Ubrzo potom SSSR i sve lagerske zemlje prekinuti će diplomatske pa čak i prometne te poštanske veze s Jugoslavijom, dok su svi jugoslavenski ambasadori vraćeni u Jugoslaviju, uključujući i Karla Mrazovića iz Moskve. Jugoslavija je primljena u Vijeće sigurnosti UN-a, a na Dan Republike objavljena je druga *Rezolucija Infombiroa* pod naslovom „*Jugoslavenska kompartija u rukama ubojica i špijuna*“.

Povratka definitivno više nije bilo, a zaoštavanje odnosa nastavilo se i narednoj 1950. godini, kad je došlo do stvaranje konkretnog partnerskog odnosa s SAD-om, nastavak jugoslavenske emancipacije od SSSR-a, ali i nastavak straha od vojne intervencije pojačanog početkom Korejskog rata (ljeto 1950.). KPJ kao i ibeovci promatrali su sukob u širem kontekstu, očekujući eskalaciju korejskog sukoba u svjetski rat u kojem bi se SSSR obračunao sa Jugoslavijom, koja je istovremeno snažila veze sa zapadnim silama, ali i sve više ovisila o zapadnoj pomoći.

Jednako tako, postavljaju se temelji samoupravljanja, pokušaja ideološkog odgovora Sovjetima. U 1951. konkretiziraju se vojni aranžmani s SAD, dok od polovice 1951. jenjava opasnost od vojne intervencije. *IV plenum* CK KPJ započinje smanjivanje represije u Jugoslaviji. Početak 1952. označava znatno umanjivanje antijugoslavenske propagande u IB zemljama te sovjetski pokušaj uspostave odnosa sa Jugoslavijom. Isto tako, tijekom 1952. prestaju granični sporovi, brojni u prijašnjem razdoblju. Početkom 1952. godine prestaje

druga faza sukoba tijekom koje je došlo na najvećeg sovjetskog pritiska na Jugoslaviju, njezine diplomatske revolucije i opasnosti od vojne intervencije.

Tijekom ove faze sukoba uhapšeno je najviše stvarnih i potencijalnih ibeovca, oko 80% ukupnog broja od 1948. do 1956. i to najviše u 1949. (6146 osoba), koja je po mnogo čemu bila najteža godina sukoba (vidi tablicu 13). Isto tako, vrhunac represije nad ibeovcima je osnivanje logora na Golom otoku u ljeto 1949. godine, u trenutku kada puni istražni zatvori kao i konačni razlaz sa SSSR stvaraju u KPJ pretpostavke za odluku o internaciji potencijalnih ibeovca. Godišnji ritam hapšenja ibeovaca se prepolovio 1950. g. (2960 osoba), a 1951. (3502 osoba), u odnosu na 1949., ali bio je to i dalje iznimno visok broj što govori o strahu od ibeovaca, ali i širini i naravi pokrenute represije koja je postala samoodrživim procesom pod relativno slabom Udbinom kontrolom. Djelomična partijska samokritika represije bit će iznesena na IV. plenumu CK KPJ u ljeto 1951. što će se odraziti na smanjivanje hapšenja u narednoj fazi sukoba sa IB-om.

Tablica 13. Prikaz mjesečnih hapšenja 1948.-1956.

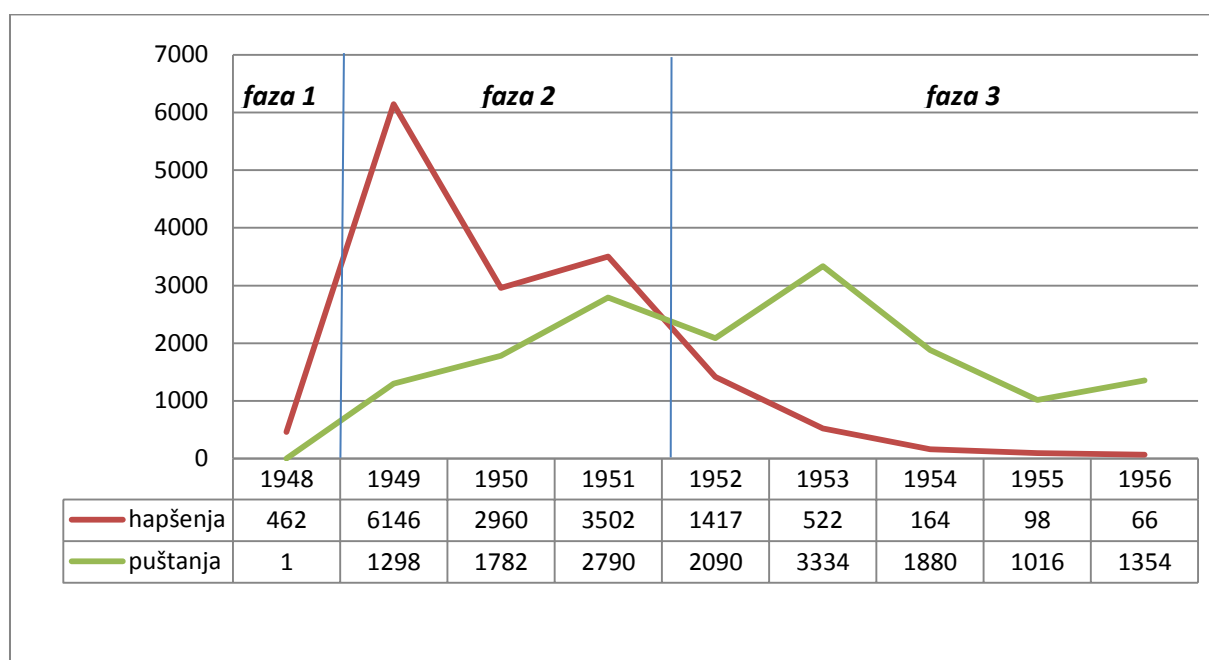
XXXXXXX	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
SIJEČANJ		218	284	450	177	67	13	5	8
VELJAČA		321	261	670	199	53	12	10	3
OŽUJAK		438	183	423	189	48	12	10	7
TRAVANJ		801	268	362	116	37	14	10	11
SVIBANJ		761	177	288	97	29	15	6	10
LIPANJ	2	731	240	216	77	58	33	6	6
SRPANJ	28	373	225	155	136	43	18	16	5
KOLOVOZ	74	430	229	141	100	44	9	8	2
RUJAN	71	493	240	146	79	34	20	6	4
LISTOPAD	71	575	261	207	87	28	4	5	4
STUDENI	83	643	334	222	74	50	10	9	4
PROSINAC	133	362	258	222	86	31	4	7	2
UKUPNO	462	6146	2960	3502	1417	522	164	98	66

U *trećoj fazi* sukoba (proljeće/ljeto 1952.-1956.) dolazi do postupnog smirivanja napetosti koje će na koncu završiti potpunom normalizacijom odnosa sa SSSR-om i faktičkim okončanjem sukoba. Krajem 1952. održan je VI. Kongres KPJ/SKJ na kojem je došlo do pokušaja ograničene demokratizacije Partije i redefiniranja njene uloge. Staljinova smrt u ožujku 1953. zapravo je prekinula sukob i otvorila borbu za Staljinovo naslijeđe iz koje će Hruščov izaći kao njegov nasljednik.

Jugoslavija je u ovom razdoblju učvrstila svoju poziciju na Balkanu potpisivanjem Balkanskog pakta u 1954. godini te okončala pitanje Trsta potpisivanjem Londonskog memoranduma. Tito je ujedno početkom iste godine okončao proces demokratizacije Partije i jugoslavenskog sustava Đilasovim smjenjivanjem i kasnijim izbacivanjem iz SKJ, što je i bio preduvjet poboljšavanja odnosa sa SSSR-om do kojeg je došlo 1955. prilikom posjeta Hruščova Beogradu (Beogradska deklaracija) te Titova posjeta Moskvi sljedeće godine čime je sukob i formalno okončan, a Informbiro raspušten.

Popuštanje sukoba značio je i osjetan pad hapšenja ibeovaca kao i sve veći broj njihovih puštanja iz internacije. Tako je od proljeća (travanj) do kraja 1952. uhapšeno 852 osobe, što je pad od četiri puta u odnosu na godinu ranije. Naredna godina 1953. donijela je novi pad hapšenja ibeovaca. Tako je u godini Staljinove smrti uhapšeno samo 522 osobe, a taj trend se nastavio i u godinama koje su slijedile (1954. -164.; 1955. -98; 1956. -66.). U *trećoj fazi* sukoba uhapšeno je ukupno 1702 osobe, tj. oko 10% ukupnog broja svih uhapšenih od 1948. do 1956. godine. Ujedno, kao obrnut proces javlja sve veći broj puštanja interniranih ibeovaca, što svjedoči o promjeni intenziteta i naravi sukoba sa SSSR-om kao i nastupu prema Staljinovim pristašama (vidi grafikon 4). Od proljeća 1952. do kraja 1956. Pušteno je na slobodu 8981 osoba, tj. oko 60 % ukupnog broja puštenih ibeovaca, najviše u 1953. njih 3334.

Grafikon 4. Hapšenja/interniranja i puštanja 1948.-1956. godine –svi logori

Tijekom *Faze 2* (početak 1949.- listopada 1952.) dolazi do najvećeg broja hapšenja, osnivanja Golog otoka i ostalih logora za internaciju ibleovaca, primjene najsirovijih metoda političkog preodgoja te najveće smrtnosti u logorima. *Faza 2* poklapa se s najtežim ekonomskim, vojnim i diplomatskim pritiskom na Jugoslaviju.

Bez sumnje, osnivanje Golog otoka kao logora za internaciju Staljinovih pristaša, bio je odgovor na sve veći sovjetski pritisak, kao i reakcija na strah od potencijalnog vojnog upada te posljedičnog bunta nelojalnog članstva KPJ. Logor je nastao u trenutku kada su jugoslavenski (istražni) zatvori bili puni ibleovaca, te kada je postalo bjelodano da do raprošmana sa Sovjetima neće doći, štoviše moglo se samo očekivati daljnje zaoštavanje situacije. Na koncu, za razliku od diplomatskih borbi koje su jugoslavenski komunisti vodili od prvog dana sukoba, na unutrašnjem planu KPJ nije imala previše izbora osim hapšenja

stvarne ili potencijale opozicije u uvjetima psihoze rata koja je trajala od ljeta 1949. pa sve do ljeta 1951. godine. Kao što je naglašeno, logor je osnovan u *drugoj fazi sukoba*, kao konkretno rješenje za sve veći broj zatvorenih iberovaca (sa perspektivom povećavanja tog broja), te će kao takav trajati sve do konca 1956. godine.

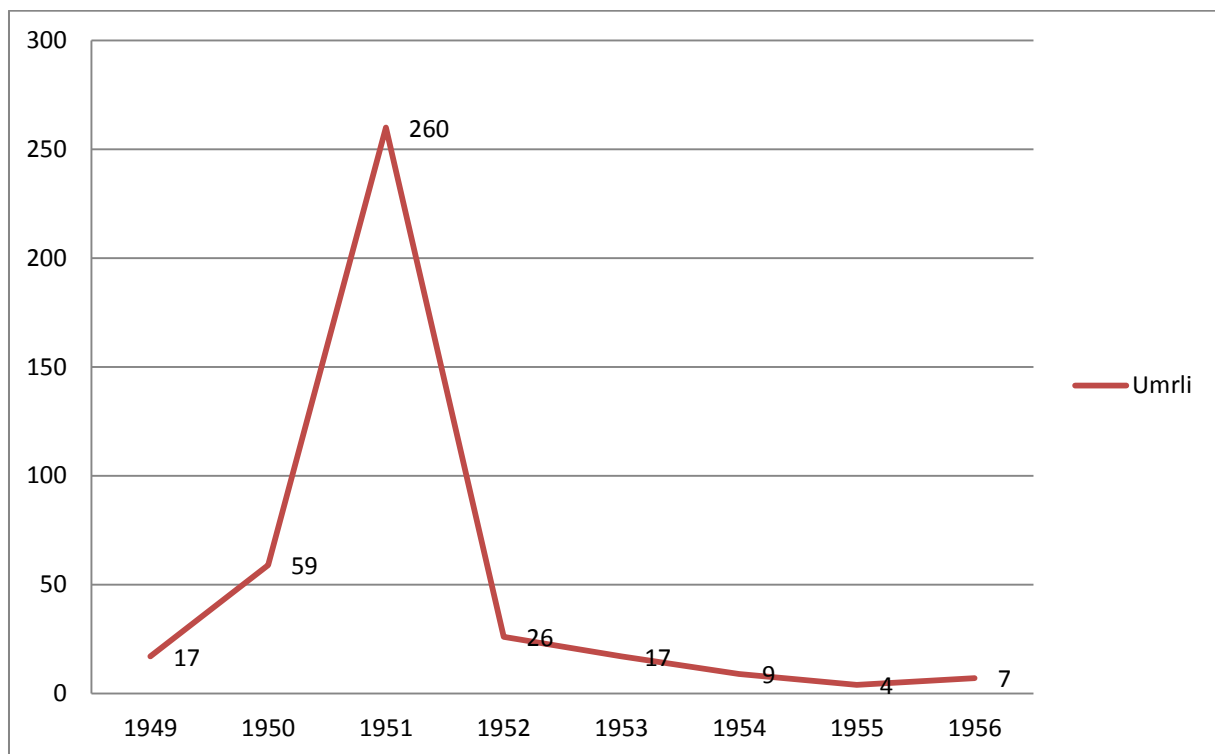
Danas, logor na Golom otoku opstoji u kolektivnoj memoriji kao mjesto surovog sadizma, teškog fizičkog rada, dehumanizirajućeg tretmana logoraša, atmosfere straha i međusobnih denuncijacija. To je realna predodžba logora, ali ponajviše u jednom razdoblju (*faza 2*), a u znatno manjoj mjeri kroz cijelih 6,5 godina njegova funkcioniranja. Sudeći prema svjedočanstvima logoraša najgore je razdoblje trajalo od početka 1950. do rujna 1951. sve do listopada mjeseca 1952. godine, ovisno o procjeni. Nakon početnog „liberalnijeg režima“, ovo razdoblje logora karakterizira eskalacija nasilja u gotovo svim aspektima logoraškog života; najsiroviji *špaliri*, sustavna premlaćivanja svih kažnjenika koji ne surađuju sa Udbom, nateži bojkoti, izuzetno slaba prehrana kao i težak fizički rad. U ovom razdoblju oformljeno je i „Radilište 101“ (travanj 1950.), isto kao što je zbog povećanog broja interniranih iberovaca izgrađena „Žica“ s većim kapacitetima.

Sukladno navedenim uvjetima i smrtnost logoraša bila je najveća upravo u ovom razdoblju 1950. i 1951. godini umrlo je 237 logoraša kažnjeno mjerom DKR od ukupno 287 iz razdoblja 1949.-1956! Stanje je slično ako promotrimo smrtnost u svim logorima za internaciju suđenih. U dvije godine (1950. i 1951.) umrlo su 82 osobe, dok je u razdoblju 1949.-1956. umrlo 110 osoba. Premda je velik broj (bar tri četvrtine) logoraša umrlih u razdoblju 1950.-1951. podlegao epidemiji tifusa, i to se može promatrati kao posljedica neljudskih higijenskih uvjeta u logoru, koji su na koncu i doveli do pogubne epidemije (vidi grafikon 5). Razdoblje najsirovijih uvjeta na Golom otoku poklapa se s onim najveće represije nad iberovcima u Jugoslaviji, od početka 1949. do konca 1951. godine kada je uhapšeno 12 608 od ukupno 15 737 uhapšenih od 1949. do 1956. godine (*faza 2*).

Iz ovoga se može zaključiti, ako se u razmatranje uzmu svi navedeni sovjetski pritisci, naročito ekonomska blokada i psihoza rata, u razdoblju 1949.-1951., da su golotoočko nasilje kao i loši životni uvjeti u logoru bili sukladni porastu broja uhapšenih iberovaca. Jednom riječju, kako su se zaoštravali odnosi sa SSSR-om, te kako je ekonomska blokada ostvarivala svoje učinke za jugoslavenski standard (opstojnost), uz stalnu bojazan vojnog upada, povećavao se broj uhapšenih stvarnih ili navodnih iberovaca te su dosljedno na Golom otoku

primjenjivane najgrublje metode, opisane u ovom radu. Nasilje je prema tome bilo uvjetovano žestinom sukoba sa SSSR-om.

Grafikon 5. Umrli u svim logorima 1949.-1956.

Promjene u jugoslavenskoj međunarodnoj poziciji, prije svega vojno i diplomatsko približavanje zapadnim silama te temeljita čistka provedena na stvarnim i potencijalnim ivercima sve do konca 1951. godine nagnali su KPJ na početke ograničene demokratizacije sustava, što je podrazumijevalo pronalaženje alternativnih ideoloških modela (*samoupravljanje*), ali i ublažavanje represije koja je, što i objektivnih, a što iz subjektivnih okolnosti, značajno djelovala na odnose u poslijeratnoj Jugoslaviji. Promjena kursa započela je u lipnju 1951. na IV. plenumu CK KPJ gdje se, između ostalog, kritizirala preširoka represija i neselektivnost u hapšenju, isto kao što se tražio jači zakonski okvir u djelovanju represivnog aparata. Kao posljedica ovih nastojanja sredinom istog mjeseca na Goli otok

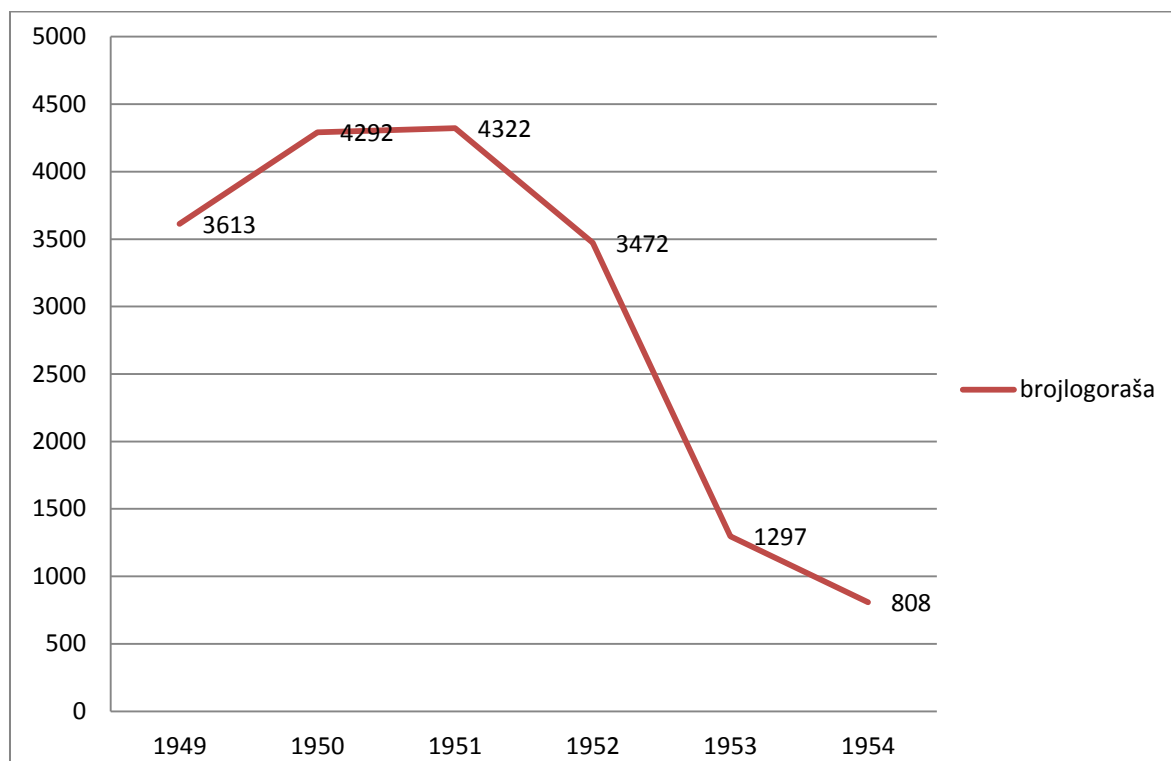
poslana je Udbina inspekcija pod vodstvom dr. Jovana Bijelića koji u svojem izvještaju navode kakvi uvjeti vladaju na Golom otoku i kakve su posljedice sadističkog tretmana logoraša.

Ovo je, čini se, bio uvod u Rankovićevu posjetu Golom otoku 21. kolovoza 1951. godine, gdje je u pratnji vrha aparata državne sigurnosti obišao „Žicu“, „Radilište 101“. Premda u svjedočanstvima i memoarskoj literaturi postoje različita mišljenja, može se zaključiti da postoji konsenzus da nakon Rankovićeve posjete, ili bar u periodu od pola godine koji je slijedio, dolazi do popuštanja golotoočkog režima i sadizma, što ne znači da on još nije bio itekako prisutan. U razdoblju od rujna 1951. do travnja 1952. dolazi do ukidanja batinanja u *špaliru*, gdje je sada prisutno samo pljuvanje i vikanje na novopridošle logoraše; poboljšava se ishrana i higijena; gradi se karantena i nova bolnica; sam proces političkog preodgoja provodi se sa manje inzistiranja i rigidnosti, posebice u inzistiranju na denuncijacijama; općenito popušta nasilje.

Popuštanje golotoočkog režima još će se ubrzanije nastaviti (*treća faza*) krajem 1952. i početkom 1953. godine, kada se svi uvjeti općenito poboljšavaju (npr. gradi se sanitarni čvor sa tuševima!) sve do toga da su u 1953. čak dozvoljeni i posjete rodbine na Goli otok kao i primanje paketa, što je sve vjerojatno ubrzano i Staljinovom smrću u ožujku 1953. godine. Da Goli otok prestaje u formalnom smislu biti logor kazuje i činjenica da je u 1953. godini on ustrojen kao KPD Rab-Goli otok. Naravno, nasilje je i dalje bilo sporadično prisutno na Golom otoku sve do 1956., međutim više nikako masovno i sistemski kao od 1949. do 1951. godine.

I samo brojno stanje u svim logorima za internaciju iberovaca u Jugoslaviji i na Golom otoku govori o labavljenju stanja od 1951. sve do 1956. godine, koje je također pratilo jugoslavenske vanjskopolitičke mijene. Logori (radilišta) na Golom otoku sve do 1952. imala su sličan broj kažnjenika, uglavnom maksimalan broj koliko su logori mogli primiti (1949. - 3613; 1950. - 4292; 1951. - 4322) da bi osjetni pad broja logoraša na Golom otoku počeo u 1952. kada je na kraju godine bilo internirano 3473 kažnjenika. Već sljedeće 1953. bilo je internirano 1297 osoba (pad od 70% u odnosu na kraj 1951.), da bi u ožujku 1954. neposredno prije seljenja logora (DKR) na Sveti Grgur bilo samo 808 kažnjenika (vidi grafikon 6). Znači, i sam broj logoraša na Golom otoku, kao i metode, bio je u korelaciji sa zaoštavanjem, odnosno smanjivanjem napetosti na vanjskopolitičkom planu.

Grafikon 6. Broj logoraša na Golom otoku (muška radilišta/DKR) 1949.-1954.

Logor na Golom otoku tipičan je primjer jugoslavenskog staljinizma, što i ne čudi imajući u vidu da je KPJ bila najvjernija i najdosljednija sljednica SSSR-a u poslijeratnom razdoblju. Odgovor na raskol i krizu koja je slijedila nakon 1948. bio je jedino onakav kakav su jugoslavenski komunisti poznavali – pun boljševičkog nasilja, a posebice dehumanizirajućeg tretmana logoraša. Logor je jednako tako izašao iz teškog iskustva Drugog svjetskog rata, čime je njegova tragičnost veća, jer su se na suprotnim stranama našli dojučerašnji suborci. Međutim, bez obzira što fizičke likvidacije nisu primjenjivane, tretman prema izevcima u nekim je aspektima bio suroviji nego prema ljutim ideološkim protivnicima koju godinu ranije.

Goli otok je i posljedica okolnosti u kojima se Jugoslavija našla 1948. godine. Sudeći po povijesti Staljinovih metoda do 1948. godine Rašegorčeva (ne)slavna izjava „*da nije bilo Golog otoka, čitava Jugoslavija bi bila Goli otok*“ zapravo govori kako je jugoslavensko vodstvo zamišljalo svoju sudbinu u slučaju sovjetske okupacije. Doduše, u datim okolnostima, posljedice po Tita, Kardelja, Rankovića, Đilasa, Popovića i tisuće drugih „heretika“ vjerojatno bi bili pred streljačkim vodom. Epilog mađarske pobune 1956. govori tome u prilog, bez obzira na početak procesa destaljinizacije iste godine.

Sve to nikako ne daje smisao niti opravdanje golotočkoj surovosti kao i općenito (pre)širokoj represiji. Logor na Golom otoku pokazao je da se u obrani samostalnosti, ili borbi za nju, može otići predaleko, pa je upravo Goli otok postao jedna od najtamnijih epizoda u povijesti komunističke Jugoslavije.

16. IZVORI I LITERATURA

Izvori

Arhivska građa:

Hrvatski državni arhiv, fond 1561, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke republike Hrvatske Služba državne sigurnosti.

INFORMBIRO

- „Pregled bivših osuđivanih i kažnjavanih pristalica Informbira“
- „Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica Rezolucije Informbira“
- „Organizacije i grupe IB-ovaca koje su djelovale na području SR Hrvatske – poimenični pregled“
- „Umrli – brožčani podaci po godinama 1949.-1986.“
- „Pregled neprijateljske informbirovske aktivnosti i protumjere Službe državne sigurnosti od 1948. do 31.3. 1954. godine.“
- „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1951. godini.“
- „Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1952. godini.“
- Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1953. godini.
- Metode rada neprijatelja iz redova informbirovaca, akcije i istupi u 1954. godini.
- „Popis“(svih kažnjenih i suđenih ibeovaca)

DOSJEI

- Mijo Babić, 317 399
- Marija Benel, 315 066

- Mica Bogdanić, 320 362
- Nikola Ciganović, 303 661
- Đžemal Dautčehajić, 303 521
- Mirko Jakovljević 301 661
- Milovan Zeca 868 34
- Rade Žigić
- Savo Zlatić 321 245

Hrvatski državni arhiv, fond 1560, Odjel/služba za izvršavanje krivičnih i prekršajnih sankcija Republičkog sekretarijata za pravosuđe i upravu Socijalističke republike Hrvatske.

GOLI OTOK 1949.-1985.

- Nebomir Bolha 3187
- Andrija Bubanj 1419
- Franjo Canjuga
- Ivan Drašković
- Vojislav Garčević 6516
- Radoslav Nikolić 3048
- Ilija Vujević 3165
- Đuro Žigić 2687
- Savo Žigić 1444

- HDA. fond 1560, svež. 389.
- SVEŽ. 389.
- OKRUŽNICE 1953./54.

- „Pravilnik o ishrani lica na izdržavanju kazne zatvora i strogog zatvora u kazneno popravnim domovima i maloletnika prema kojima je izrečena mera upućivanja u vaspitno popravni dom“.

ZAPISNICI SASTANAKA

- Zapisnik sa konferencije načelnika Odjeljenja za izvršenje kazni sekreterijata NR, održanog u KPD Rab na Golom otoku 20. i 21. prosinca 1957.

Svjedočanstva dana autoru:

- Vlado Bobinac (Krk-Zagreb 2009, 2010, 2011, 2012.)
- Vladimir Bogojević (Požega 2010.)
- Miha Cenc (Čatež 2011.)
- Ivan Esih (Zagreb 2009, 2010, 2012.)
- Živanka Filipčev (Beograd 2010.)
- Veselin Golubović (Beograd 2012.)
- Radovan Hrast (Ljubljana 2010.)
- Zlatko Hill (Zagreb 2010., 2011.)
- Luka Hrvatić (Pitomača 2009., 2010.)
- Jovo Kapičić (Beograd 2012.)
- Živojin Jovanović (Zagreb 2009., 2010.)
- Ljubisav Krunić (Beograd 2012.)
- Ivo Kuvačić (Zagreb 2010.)
- Vladimir Novičić (Beograd 2012.)
- Alfred Pal (Zagreb 2009.)
- Damir Pavić (Beograd 2012.)
- Mišo Pifat (Beograd 2010, 2011, 2012.)
- Jovan Ševaljević (Beograd 2010.)
- Mihajlo Simić (Beograd 2012.)
- Aco Singer (Beograd 2011.)
- Dragica Srzentić (Beograd 2012.)
- Momčilo Stanković (Beograd 2011.)
- Milanka Stefanović (Beograd 2010.)
- Boško Vulović (Beograd 2010.)
- Vera Winter (Zagreb 2009.)

Neobjavljeni memoarski rukopisi:

- Ivan Kolundžić
- Dane Drača

Periodika:

- Službeni list FNRJ, 1. rujna 1945.
- Službeni list FNRJ, 17. prosinac 1947.
- Službeni list, FNRJ, 27. listopada 1948.
- Službeni list FNRJ, 11. prosinca 1948.

- Narodne novine, Službeni list NRH, 9. travanj 1949.

- Borba, 5. listopad 1949.
- Borba, 25. studeni 1950.
- Borba, 2. prosinac 1950.
- Borba, 20. prosinac 1950.
- Borba, 13. siječanj 1951.
- Borba, 4. listopad 1951.
- Borba, 9. listopad 1951.
- Borba, 11. listopad 1951.
- Borba, 17. listopad 1951.

Dokumentarni Filmovi:

- Darko Bavoľjak, *Goli otok*. Art de facto/ Hrvatski državni arhiv 2013.
- Ivana Žigon, *60 godina vernosti*. Beograd 2006.
- Marko Kobe, *Gradimo novi svet*. Ljubljana 2012.

Literatura

Applebaum, Anne: *Gulag - A History*. New York 2003.

Banac, Ivo: *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb 1990.

Bekić, Darko: *Jugoslavija u hladnom ratu*. Zagreb 1988.

Bela Knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji. Beograd 1951.

Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb 1999.

Bilić, Đuro: *Goli otok i Dabravine*. Zagreb 1998.

Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju- VI. kongres KPJ/SKJ. Beograd 1952.

Brown, Archie: *The Rise and Fall of Communism*. New York 2009.

Cenčić, Vjenceslav: *Titova poslednja ispovijest*. Beograd 2000.

Conquest, Robert: *Kolyma*. Oxford 1979.

Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića 2*. Beograd 2011.

Ćuruvija, Slavko: *Ibeovac - Ja, Vlado Dapčević*. Beograd 1990.

Dedijer, Stevan: *Špijun kojeg smo voljeli*. Zagreb 2011.

Dedijer, Vladimir: *Dnevnik 1941.-1945., tom 2*. Rijeka –Zagreb 1981.

Dedijer, Vladimir: *Dokumenti 1948, knjiga prva, knjiga druga i knjiga treća*. Beograd 1979.

Dedijer, Vladimir: *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*. Beograd 1978.

Dedijer, Vladimir: *Jugoslavensk –albanski odnosi*. Zagreb 1949.

Dedijer, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Tom 3. Beograd 1984.

Draganja, Željko: *Bez nebosklona*. Split 1996.

Dukovski, Darko: *Ozrcaljena povijest*. Rijeka 2012.

Đorgović, Momčilo: *Dilas*. Beograd 1989.

Friedlander, Saul: *Nazi Germany and the Jews 1933.-1945*. New York 2009.

Galijašević Alija: *Edhem Pabrić vijećnik ZAVNOBIH-a, AVNOJ-a, poslanik i privrednik*, Tešanj 2004.

Galijašević Smail: *Svi tešanjski informbировci*, Tešanj 2010.

Leslie Gardiner, *The Eagle Spreads His Claws: A History of the Corfu Channel Dispute and of Albania's Relations with the West, 1945-1965*. Edinburgh i London: Blackwood, 1966.

Goldstein, Ivo: *Hrvatska 1918.-2008*. Zagreb 2008.

Golubović, Nikola: *Moje nemjerljivo blago – svjedočanstvo o Petrovoj rupi na Golom otoku*. Beograd 2013.

Hosford, David, Pamela Kachurin i Thomas Lamont: *Gulag: Soviet Prison Camps and Their Legacy*. Boston 2007.

Isaković, Antonije: *Tren 2*. Zagreb - Beograd 1983.

Jakovina, Tvrtko: *Američki komunistički saveznik*. Zagreb 2003.

Jakovina, Tvrtko: *Socijalizam na američkoj pšenici*. Zagreb 2003.

Jandrić, Berislav: *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.-1952*. Zagreb 2005.

Jovanović, Dragoljub: *Muzej živih ljudi, tom I*. Beograd 1990.

Jugoslavija 1945.-1985: statistički prikaz. Beograd 1986.

Kalajdžić, Dragan: *Otok Gole istine*. Zagreb 1985.

Kardelj, Edvard: *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944.-1957*. Ljubljana 1980.

Kardelj Edvard i Milovan Đilas: *O agresivnom pritisku vlada sovjetskog bloka na Jugoslaviju*. Zagreb 1951.

Kardelj, Edvard: *Svjedočenja: istorijsko - memoarski prilozi*. Sarajevo 1984.

Kisić Kolanović, Nada: *Andrija Hebrang: iluzije i otrežnjenja*. Zagreb 1996.

Kogon, Eugen. *Država SS-a: sistem njemačkih koncentracionih logora*. Zagreb 1982.

Kosić, Ivan: *Goli otok –najveći Titov koncentracioni logor*. Zagreb 2009.

Krčki val, veljača, ožujak, travanj, svibanj 2012.; lipanj, rujanj 2013.

Krivokapić, Boro: *Dahauški procesi*. Beograd 1986.

Kržavac, Savo i Dragan Marković: *Informbiro- Šta je to?* Beograd 1976.

Kučan, Viktor: *Borci Sutjeske*. Beograd 1996.

Lukić, Vojin: *Sećanja i saznanja: Aleksandar Ranković i brionski plenum*. Titograd 1989.

Lončarić, Vilim: *Bando sagni glavu*. Zagreb 1997.

Marić, Milomir: *Deca komunizma*. Beograd 1988.

Marković, Dragan: *Istina o Golom otoku*. Beograd 1987.

Markovski Venko: *Island of death, -A diary in letters*, New York 1984.

Mićunović, Veljko: *Moskovske godine 1956. - 1958*. Zagreb 1977.

Mihailović, Dragoslav: *Goli otok 1*. Beograd 1990.

Mihailović, Dragoslav: *Goli otok 2*. Beograd 1995.

Mihailović, Dragoslav: *Goli otok 3*. Beograd 1995.

Milatović, Mile: *Slučaj Andrije Hebranga*. Beograd 1952.

Narodni heroji Jugoslavije. Beograd-Titograd 1983.

Nenadović, Aleksandar: *Razgovori sa Kočom*. Zagreb 1989.

Neurath, Paul Martin: *The society of terror*. London 2005.

Nikčević, Tamara: *Goli otoci Jova Kapičića*. Zagreb 2010.

Nikolić, Miodrag: *Informbiro, knjiga 1 i 2*. Zagreb 1989.

Noble, John: *I was slave in Russia*. New York 1960.

O kontrarevolucionarnoj i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije, knjiga 1.
Beograd 1949.

Očak, Ivan: *Jugoslavenski oktobarci – likovi i sudbine*. Zagreb 1979.

Očak, Ivan: *Jugoslavenski sudionici Oktobarske revolucije u borbi protiv fašizma 1936.-1945*.
Radovi Instituta za hrvatsku povijest, br. 18.

Pavlović, Momčilo (ur.): *Dokumenta CIA o Jugoslaviji*. Beograd 2009.

Piljević, Manojlo: *Via Goli otok*. Kraljevo 1988.

Pirjevec, Jože: *Tito i drugovi*. Zagreb 2012.

Perović Jeronim: *The Tito–Stalin Split : A reassessment in light of new evidence*, Journal of Cold War studies, Vol. 9/2 No.2.

Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918.-1988., tom III*. Beograd 1988.

Politički zatvorenik, br.136./137., srpanj/kolovoz 2003.;

Povijest Saveza komunista Jugoslavije. Beograd 1985.

Previšić, Martin: *Informbiroovska emigracija*. Historijski zbornik, god. LXV, br. 1, Zagreb, 2012.

Radonjić, Radovan: *Izgubljena orijentacija*. Beograd 1985.

Rastoder, Rifat i Kovačević, Branislav: *Crvena mrlja*. Titograd 1990.

Sednice Centralnog komiteta KPJ: (1948.-1952.). Beograd 1985.

Simić, Mihajlo: *Na Golom otoku*. Ljubljana 1990.

Simić, Dragoslav i Boško Trifunović: *Ženski logor na Golom otoku*. Beograd 1990.

Solzhenitsyn, Aleksandr I: *The Gulag Archipelago 1918.-1956., Part 1 & 2*. New York 1974.

Steinbacher, Sybille: *Auschwitz - A history*. New York 2005.

Stevanović, Milivoje: *U Titovim fabrikama izdajnika*. Beograd 1991.

Stojanović, Milinko B.: *Anatomija zločina*. Beograd 1991.

Supek, Ivan: *Krunski svjedok u Hebrangovu slučaju*. Zagreb 1990.

Štajner, Karlo: *7000 dana u Sibiru*. Zagreb - Sarajevo 1985.

Šuvar Mira: *Vladimir Vebebit - Svjedok historije*, Zagreb 2001.

Tasić, David: *Leševi s Golog*. Ljubljana 1990.

Tasić, D Mitar: *Neostvarna pretnja*. Vojno istorijski glasnik, br. 1, 2009.

The Diary of Georgi Dimitrov, 1933.-1949., New Heaven 2003.

Tito, Josip Broz: *Sabrana djela, tom 3*. Beograd 1977.

Tito, Josip Broz: *Sabrana djela, tom 6*. Beograd 1979.

Tko je tko u Jugoslaviji. Beograd 1970.

Torkar, Igor (Boris Fakin): *Umiranje na rate*. Zagreb 1984.

V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Zagreb 1948.

Vajdić, Dragutin: *Leševi s Golog*. Ljubljana 1990.

VI kongres KPJ/SKJ. Beograd 1952.

Vranješević, Marko: *Senka Golog otoka*. Beograd 2005.

Vukmanović - Tempo, Svetozar: *Revolucija koja teče (Memoari)*. Beograd 1971.

Yitzak, Arad: *Belzec, Sobibor, Treblinka*. Blomington - Indianapolis 1999.

Zapiski CK KPH 1945.-1952., svezak 1 i 2. Zagreb 2005.

Zemljarić, Ante: *Pakao nade*. Zagreb 1997.

Zlovečera, Baldo: *Na gumnu zla*. Dubrovnik 2012.

Žižić, Bogdan: *Gorući grm - Alfred Pal - život i djelo*. Zagreb 2011.

World wide web:

- *FRUS (Foreign relations of the United States), 1948. (Eastern Europe, The Soviet Union), 1949. (Eastern Europe, the Soviet Union), 1950. (Eastern Europe, the Soviet Union)*, sve na <http://uwdc.library.wisc.edu/collections/FRUS>, 22.12.2013.
- http://www.dragisamisovic.bg.ac.rs/stranice/a_onama_istorijat.html, 28.12.2013.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Covered_goods_wagon#Class_G_-_Ordinary_covered_wagons. 25.8.2013.

Životopis

Rođen sam u Zagrebu 6. rujna 1984. godine. Pohađao sam prvi razred osnovne škole „Gustav Krklec“ u Travnom-Zagreb, a ostalih sedam razreda u osnovnoj školi "Ivana Merza", Račkoga 4, Zagreb. Redovito sam pohađao i maturirao na II. Gimnaziji u Zagrebu, Križanićeva 4a.

Od svoje 10. do 23. godine života aktivno sam igrao košarku (profesionalno od 17. godine). Bio sam igrač prvoligaških klubova: Cibona, Zagreb, Karlovac, Istra Pula.

Bio sam član juniorske i mlade (U-21) hrvatske košarkaške reprezentacije, sveučilišne reprezentacije Hrvatske te košarkaške reprezentacije Hrvatske vojske.

Kao član juniorske košarkaške reprezentacije Hrvatske, koja je osvojila prvenstvo Europe u Stuttgartu, SR Njemačka 2002. godine, dobitnik zlatne medalje. Član mlade reprezentacije koja je osvojila četvrto mjesto na Svjetskom juniorskom prvenstvu u Solunu, Grčka 2003. godine. Član mlade reprezentacije Hrvatske koja je osvojila drugo mjesto na World games u Dallasu, SAD 2004. godine. Nastupio sam na Europskom prvenstvu mladih reprezentacija (U-21) u Brnu, Češka 2004. godine. Za hrvatsku vojnu košarkašku reprezentaciju nastupao sam na Svjetskim vojnim igrama u Cataniji, Italija 2003. godine.

Bio sam razvrstan, prema kriterijima Hrvatskog olimpijskog odbora, u kategoriju vrhunskog sportaša od 2002.-2005. godine.

Odslužio sam vojnu obvezu u Hrvatskoj vojsci (2003.g.) u sportskoj satniji.

Na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu upisao sam studij jednopredmetne povijesti (2006./07.), koju sam u redovitom roku diplomirao, 21. srpnja 2011. godine.

Akadske godine 2011./12. upisao sam Poslijediplomski doktorski studij povijesti, smjer Moderna i suvremena hrvatska povijest.

Od 1. srpnja 2013. zaposlen sam na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Objavio sam pet kategoriziranih izvornih znanstvenih članaka u časopisu CRIS, Povijesnog društva Križevci, 2009. godine; zatim časopisu Scrinia Slavonica, godišnjaku Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatskog instituta za povijest, 2010. godine;

Historijskom zborniku 2012., 2013 te u Heretikusu, časopisu za preispitivanje prošlosti, Beograd 2013.

Bio sam stručni konzultant i autor tekstova u dokumentarnom filmu „Goli otok“, snimljenim 2012. godine u koprodukciji Hrvatskog državnog arhiva i ART DE FACTO.

Radio sam kao suradnik i stručni konzultant izložbe „Refleksije vremena 1945. – 1955.“ postavljene u Galeriji Klovićevi dvori, prosinac 2012. - ožujak 2013.

Sudjelovao sam na 4. Kongresu hrvatskih povijesničara, Zagreb, 2012. g.

Sada sam angažiran kao suradnik na postavljanju izložbe „U ime naroda – politička represija u Srbiji, 1944. – 1953.“ u organizaciji Istorijskog muzeja Srbije.